Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије.

Главни и одговорни уредник
Проф. др Драган Танчић

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Wolfgang Rohrbach, академик, Беч
Проф. др Татъяна Сенъюшкина, Симферополъ
Проф. др Андрей Мохов, Севастополъ
Проф. др Наталия Николаевна Муравъева, Ростов-на-Дону
Проф. др Екатерина Ентина, Москва
Проф. др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Доц. др Тодор Галунов, Велико Трново
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Проф. др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Марко Атлагић
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Обрад Стевановић
Проф. др Бошко Сувајџић
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Далибор Елезовић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Ољa Арсенијевић
Проф. др Весна Минић
Проф. др Голуб Јашовић
Проф. др Здравко Делетић
Доц. др Александар Мартиновић
Доц. Др Јелена Иртљага
Др Јасмина Ахметагић
Др Велибор Лазаревић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Иван Бецић
Др Весна Зарковић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Далибор Велојић
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Др Ана Мумовић
Др Бојан Шево
Др Звездана Елезовић
Др Ана Стишовић Миловановић
Др Ена Мирковић
Др Јован Симијановић
Др Петар Ристановић

Лектор
Др Јелена Војиновић Костић

Издавач
Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа
GID „Pi-press“, Пирот

Тираж 100

Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани.

Виньета на корицама
Призренско четворојеванђеље,
јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране Петар Ђуза

Editor-in-chief
Professor Dragan Tančić, PhD

Editorial Board
Professor Wolfgang Rohrbach, PhD, academician, Wienna
Professor Tatyana Senyoshkina, PhD, Simferopol
Professor Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Professor Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD, Rostov-on-Don
Professor Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Professor Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Assistant Professor Stefan Ančev PhD, Veliko Trnovo
Assistant Professor Todor Galunov, PhD, Veliko Trnovo
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Professor Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Marko Atlagić, PhD
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Obrad Stevanović, PhD
Professor Boško Suvajdžić, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Olja Arsenijević, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Professor Golub Jašović, PhD
Professor Zdravko Deletić, PhD
Assistant Professor Aleksandar Martinović, PhD
Assistant Professor Jelena Prtljaga, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Velibor Lazarević, PhD
Dragana Janjić, PhD
Srđan Slović, PhD
Ivan Becić, PhD
Vesna Zarković, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Ana Mumović, PhD
Bojan Ševo, PhD
Zvezdana Elezović, PhD
Ana Stišović Milovanović, PhD
Ena Mirković, PhD
Jovan Simijanović, PhD
Petar Ristanović, PhD

Lector
Jelena Vojinović Kostić, PhD

Publisher
Institute for Serbian Culture
Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

Computer Text Processing and Print
GID „Pi-press“, Pirot

Circulation 100

All articles published in the journal *Baština* are reviewed.

Vignette on the Covers
The Prizren's Four Gospels
Evangelist Marko

Cover page design by Petar Đuza

YU ISSN 0353-9008

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

ВОЛУМЕН 30 • СВЕСКА 50

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2020

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Јасмина М. Ахметагић, *Паранојеви у роману* Па као *Владимира Табашевића* 15

Марија С. Јефтимијевић Михајловић, *Митопоетски алгоритми Бошка Сувајџића* (Прилог проучавању поетике и естетике стваралаштва) 29

Мирјана М. Бечејски, *„Парабаза" у Часу анатомије Данила Киша* 43

Драгана В. Станковић, *О именичкој деклинацији у говорима призренско-тимочке дијалекатске области* 57

Марија Д. Вуковић, *Инстаграм, један од узрока инвазије енглеских речи у употреби српског језика код младих* 73

Катарина З. Стевановић, *Турцизми у роману* Тестамент *Видосава Стевановића* 91

ПОЛИТИКОЛОГИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

Драган Љ. Танчић, Далибор М. Елезовић, *Политички процеси на Косову и Метохији у компаративно-историјској перспективи* 109

Срђан Ж. Словић, *Од модернизма ка постмодернизму – рационализам и просветитељство* 121

Nenad M. Avramović, Stanimir B. Đukić, *Вашингтонски консензус и избор транзиционог пута* 133

Лидија Н. Вучићевић, Анка С. Булатовић, *Инвестициони токови Србије у мрежи глобалних интереса* 147

Драгана Б. Лазић, Андрија Н. Блануша, *Изборна права у Републици Србији и њихове злоупотребе* 163

Ивана Ж. Балтезаревић, *Сензорни маркетинг – интегрисање људских чула у бренд комуникације* 183

Слободан Н. Брацановић, *Економксе визије и хоризонти* 195

Сања М. Станковић, Драгана Б. Лазић, *Проузроковање (лажног) стечаја* 215

Кенан Н. Адемовић, *Безбједносни аспекти миграционих процеса на простору Европске уније* 235

Немања М. Поповић, *Политички односи Србије и Црне Горе – Догађаји и прилике од 1896. до 1903.* 245

Бранислав С. Радновић, Милена П. Илић, *Људски фактор као компаративна маркетиншка предност Републике Србије у новим економским и геополитичким околностима* 259

ИСТОРИЈА

Весна С. Зарковић, *Фанде и деловање Аустроугарске у Призренском и Пећком санџаку (1900–1905)* 271

Далибор З. Велојић, *Процена дебарског правца приликом утврђивања границе према Албанији 1939-1941* 291

Ена С. Мирковић, *Јанко Јанковић (1909 –1944) – Обавештајац у редовима специјалне полиције* 301

Вукашин Д. Дедовић, *Реакција становништва Беранске нахије на анексију Босне и Херцеговине* 325

Сандра Д. Иршевић, *Српске и буњевачке добротворке у Суботици током 19. и 20. века* 343

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

Бранкица В. Поповић, *Духовна арома времена и културни компромис* 357

Весна Љ. Минић, Марија М. Јовановић, *Интегративна настава у савременој основној школи* 373

Наташа Р. Младеновић, Јелена Р. Круљ, *Стресни социјални и материјални услови као медијатори између ратних трауматских искустава и менталног здравља одраслих на Косову и Метохији* 387

ПРИКАЗИ

Бојан Н. Шево, *Методолошка и теоријска схватања о организованом криминалу* (Синиша Р. Достић, Драган Танчић, Петар Танчић, Организовани криминал теоријски и методолошки приступ, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Лепосавић, 2019, 405 страна) 405

Упутство сарадницима 411

Списак рецензената 419

CONTENT

LANGUAGE AND LITERATURE

Jasmina M. Ahmetagić, *Parnoias in the Novel Sort of (Pa kao) by Vladimir Tabašević* 15

Marija S. Jeftimijević Mihajlović, *Mytopoetic Algorithms of Boško Suvajdžić* (The Contribution to the Study of the Poetics and Aesthetics of Creativity) 29

Mirjana M. Bečejski, *"Parabasis" in the Anatomy Lesson by Danilo Kiš* 43

Dragana V. Stanković, *On Noun Declension in Speeches of Prizren- Timok Dialectical Areas* 57

Marija D. Vuković, *Instagram, One of the Cause of English Word Invasion in Serbian Language Used by Young People* 73

Katarina Z. Stevanović, *Turkish Words in the Novel* Testament *Vidosava Stevanovića* 91

POLITICAL SCIENCE, SOCIOLOGY, LAW, ECONOMICS

Dragan LJ. Tančić, Dalibor M. Elezović, *Political Processes in Kosovo and Metohija in a Comparative-Historical Perspective* 109

Srđan Ž. Slović, *From Modernism towards Post-Modernism – Rationalism and the Enlightnment Era* 121

Nenad M. Avramović, Stanimir B. Đukić, *Washington Consensus and Choice of Transition Road* 133

Lidija N. Vučićević, Anka S. Bulatović, *Serbia's Investment Flows in the Nwtwork of Global Interests* 147

Dragana B. Lazć, Andrija N. Blanuša, *Electoral Rights in the Republic of Serbia and their Abuses* 163

Ivana Ž. Baltazarević, *Impact of sensory Marketing on Costumer Behavior* 183

Slobodan N. Bracanović, *The Economic Visions and Horizonts* 195

Sanja M. Stanković, Драгана Б. Лазић, *Causing (Fake) Bankruptcy* 215

Kenan N. Ademović, *Security Aspects of Migration Processes in the European Union* 235

Nemanja M. Popović, *Political Relations Between Serbia and Montenegro-Events and Occasions from 1896 to 1903* 245

Branislav S. Radnović, Milena P. Ilić, *The Human Factor as a Comparative Marketing Advantage of the Republic of Serbia in the New Economic and Geopolitical Circumstances* 259

HISTORY

Vesna S. Zarković, *Fandas and Operation of the Austria–Hungary in Prizren and Peć sanjak (1900-1905)* 271

Dalibor Z. Velojić, *Assessment of the Debar Direction when Establishing Borders towards Albania 1939-1941* 291

Ena S. Mirković, *Janko Janković (1909 – 1944) – The Intelligence Officer in the Special Police Department* 301

Vukašin D. Dedović, *The Reaction of Inhabitants of Beranian Nahia to the Annexation of Bosnia and Herzegovina* 325

Sandra D. Iršević, *Serbian and Bunjevac Charities in Subotica in the 19th and 20th Centuries* 343

HISTORY OF CULTURE

Brankica V. Popović, *The Spiritual Flavor of the Time and Cultural Compromise* 357

Vesna Lj. Minić, Marija M. Jovanović, *Integrated Teaching in Modern Primary Schools* 373

Nataša R. Mladenović, Jelena R. Kralj, *Stressful Social and Material Conditions as Mediators between War Traumatic Experiences and Mental Health of Adults in Kosovo and Metohija* 387

VIEWS'

Bojan N. Ševo, *Methodological and Theoretical Understanding of Organized Crime* (Siniša R. Dostić, Dragan Tančić, Petar Tančić, Organized Crime, Theoretical and Methodological Approach, Institute for Serbian Culture Pristina/Leposavic, 2019, 405 pp) 405

Instructions for Authors 411

List of reviewers 419

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

Језик и књижевност

UDK 821.163.41.09-31 Табашевић В.
doi: 10.5937/bastina30-25518

Originalni naučni rad

*Jasmina M. AHMETAGIĆ**
Institute for Serbian Culture – Priština / Leposavić

PARANOIAS IN THE NOVEL *SORT OF* (*PA KAO*) BY VLADIMIR TABAŠEVIĆ**

Abstract. Sort of (Pa kao) by Vladimir Tabasević is a novel of poetic texture and ambiguous atmosphere, which achieves semantic multilayeredness through its willful incompleteness. Simple in a plot but complex in a narrative sense, burdened with the narrator's simultaneous disclosure and disguise of his own worldview, *Sort of* demands reader's effort to discern in theoretical-philosophical discourse that covers the narrator's vast psychological ballast. We analyze the novel in light of the psychological vulnerability of the narrator Emil, and the paranoid progression that ends with the psychotic episode in which he becomes the killer. Emil writes his personal history by incorporating everything into a hostile scheme, constantly questioning everyone else's motives, and repeating his truths obsessively, projecting them into others, which is all indicative of a paranoid personality moving toward a psychotic episode and an experience of depersonalization. The novel puts the reader at the same task the narrator is constantly confronted with: he must discern between what is and what is not told, thus delving into Emil's early trauma, narcissistic injury and feelings of ontological insecurity, all causes of paranoid psychopathology.

Key words. paranoia, paranoid jealousy, discursive identity construction, discourse control, identity, narrative, intertextuality, psychological separation.

In all three of Vladimir Tabašević's novels – *Quietly Flows the Mississippi* (*Tiho teče Misisipi)* (2015), *Sort of* (*Pa kao)* (2016), *The Delusion of Saint Sebastian* (*Zablude svetog Sebastijana)* (2018) - the existential situation of the narrator is marked by paranoia, for which the narrator uses the *paranoj/paranojevi* coinage in his language experimentation. Already young Deni in *Quietly Flows the Mississippi* is shaken by paranoias, but the paranoid state of consciousness is the central axis that determines the fate of the protagonist and the romanesque developments in *Sort of,* which missed the Nin Prize in 2016 in competition with Ivana Dimić's *Arzamas*.

* Senior scientific associate, ahjasmina@yahoo.com

** This paper is written in the scope of the project *Material and Spiritual Culture of Kosovo and Metohija* (Record no. 178028), which was approved and financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development, Republic of Serbia

In this brief novel, an important role belongs to literature, not only because of the constant narrator's textual and intertextual play but also because of the importance he attaches to the narrative - the basic unit of a person's reflection on his own life and systematization of experience. In our memory, according to Abot, there is no trace of who we are until a narrative emerges as a kind of reinforcement that gives shape to that memory (2009: 27). It is therefore natural that in the world of narrative networks (how the human world is presented), the key role belongs to language, in the Heidegger sense of the rule of language over man, its role in defining and redefining identity. If we see each other only through our own wounds, always speak from trauma and go through with others only with what we have already gone through, as the narrator explains, then it means that we do not really see each other - Tabasević's heroes look at the world and people through osseous constructs and so do not live in the present.

Sort of is a very simple (in a plot sense) and very complex (in a narrative sense) novel. Young and talented writer Emil is hired by the dying colonel V./Freud to shape his life experience in a literary and artistic manner. However, much more than by compensation, Emil is motivated by girl Ana, the colonel's caregiver, with whom he has a passionate and short-lived love affair, and whom he eventually kills. Along with the story of Freud's life, the novel presents the story of Ana and Emil's growing up, and in all three of them, the focus is on what makes Emil's interpretation (rather than some real order of facts, which remains unfathomable) central. Both Freud and all others are seen by the narrator "in his own words", that is, from his own reference frame he reaches what, as he himself claims, is the only thing that can be reached: your own interpretation of someone else's life. Therefore, Freud, Ana, Ana's father Bubulj, and Emil's parents Zlatica and Ivan, who appear in the final chapters of the novel, are characters "by Emil", a space of the narrator's personality refraction, and only Emil's construction is narrated, the reflection of his construction of reality. In addition, the narrator illustrates with his novel the transposition of life experience into the literary[1], revealing his own explanatory narrative and constantly engaging with other people's. In the narrative sense, the young writer finds himself in the position of a predator.

With his narrative, Emil commits constant violence against other characters, evoking the reader's experience of Gombrovich's novel *Pornography* (relationships between heroes are shaped by a third hero; the expectation of the observer changes the position of the participants in the dialogue[2]), but also - by

1 A careful reader cannot but see that girl Marta, with whom the narrator was close as a child, becomes part of a fictional narrative about Freud's mistress, the "weekend woman," who leaves behind her daughter Marta: though she claims that "all Martas have unhappy fates" (Tabašević 2017: 75), the narrator signals with details that it is one and the same Marta in the double world of out-literary and literary existence.

2 Emil's conversation with father's friend Miloš is determined by Anna's assumption that Emil cares about Miloš's opinion, that is, by Emil's guessing of Anna's assumption. "All in all,

persistently maintaining the story's twolayeredness and thematizing paranoid jealousy – Sabato's *The Tunnel*. "The paradox between the event described and its interpretation creates a gap similar to the one in Sabato's *The Tunnel*: whether Ana cheated on and rejected him is as problematic as Maria's cheating on Castel" (Milovanov 2017: 235). In Sabato's novel, the hero convincingly states that he committed his crime out of jealousy caused by Maria's infidelity, and that the reader delves through the layers of his defensive narrative to the fact that the judgment on Maria can by no means be unambiguous, as represented by the narrator. And Ana is a victim of Emil's paranoid, so-called morbid jealousy - one of the most obvious and dangerous manifestations of paranoidism, which occurs when "there is a threat to the exclusive possession of a partner" (Sims 1989: 95) and rests upon delusional evidence. Tabašević's cogency, just as that of Sabato's narrator, rests upon paranoid logic, with Emil being more aware of his entanglement in his own mental game and with a far greater capacity than Castel to perceive and understand the life position and experiences of the woman he is in love with: her loneliness, her refugee hardships, her lifelong straying. Yet, Sabato's and Tabašević's novel, the former in the modernist and the latter in the postmodernist key, tell a completely different story.

There is no clear boundary between reality and fantasy in storytelling, nor in the narrator's extraliterary context. Emil blends reality and fantasy as he recounts about Freud, his wife and daughter, imagining the lives of women behind whom love letters were left, and even the mailman who did not deliver all letters, writing his own worldview into analyzing their relationships. However, this is not a consequence of self-narrative self-awareness, but of the paranoid consciousness of the indicative vagueness in distinguishing what is in the mind from what is in the world (Kantor 2004: 24).

The novel is composed of three or two parts, depending on whether we judge by the formal markings in the text or the actual state of affairs, since the author gives us double information. The first part contains the unfinished offside novel *Offside called love*, after which the part marked with Roman number three begins. The omission of Roman two points to an important broken nature of the text, to the loss of continuity in the narrator's voice - the literary text Emil is hired to write is distorted into an ironic, vindictive text about Freud, without clearly distinguishing what belongs to Freud's statement and what Emil's interpretation is. What is certain is that compared to Freud, Emil is in a manipulative position, writing a text for him and a text about him for Ana, absorbing someone else's narrative by his own. In fact, the first part of the novel tells the ambivalent story of Freud and Emil's love with Ana, and that whole ends with the murder.

---

no one talks here because of the conversation, but because of someone else hovering over that conversation as a ghost" (Tabašević 2017: 113). Like Gombrovich's novel, *Soft of* rests on the perception and analytical interpretation of others' behavior.

In the third part, the story reveals Emil's childhood, and serves as the appendix to the whole story: it is the story of mother Zlatica about growing up in the poverty in a mining colony and the short-lived love with Ivan with whom she made Emil, and the supposed narration of father Ivan. Through the story of Freud and Ana, the narrator goes deeper into his own truth, and in fact into those narratives that shaped him and predetermined his way of experiencing the world, and thus reshaping Freud's confession.

There is a constantly visible struggle for power in the novel if we follow Foucault's connection of knowledge, power and discourse, through taking control of discourse. Freud strives, using Emil's literary skills, to release his own truth into the world. Emil, however, by assuming the role of judge of what is true and what is untrue in Freud's version, presents himself as a connoisseur of truth and becomes the one who defines himself and all other heroes, and takes control of the discursive construction of truth. However, Emil himself is a powerless and dependent individual, unable to maintain assumed control. The appendix, narrated from the perspective of Zlatica and Ivan, indicates that Emil's parents are the locus of control. The individual in the world of Tabašević's novel does not even know where it ends or begins in relative to others (just as a clear beginning or end of the novel is impossible[3], so is the precise boundary between what belongs to others and the narrator himself). The narrator's paranoid progression is testified to by the pronouns he uses - the ironic moments from the beginning of the novel, told about from the position of some "we", prompted by the achieved communion with Ana, are transformed into "I" dominating the narrative, to reach the depersonalized "he".

Tabašević's playing with names - the central heroes are double-named: Colonel V./ Freud, Emil/Mile, Anica/Ana[4] - has a distinct intertextual and ironic role. Emil's love Ana goes from Freud's opponent - her lamentation over letters written by abandoned women tells of her identification with her mother, and of experiencing her mother's feelings that marked her from childhood[5], making Freud a monster for her - to a personality preoccupied with ideas of marriage and Russia, which are the contents to which her father's ideological contamination directs her. Dr Bubulj, Ana's father, is an advocate of the ideology that produced him, given the enormous "symbolic function of ideology in the constitution of the subject" (Hol 2001: 221), and he himself fight, by writing history books, for the rule over discourse. Ana's betrayal is symbolic, but that is why, according to

3 "So far we have learned that beginning is impossible, as is the end, after all. But, alright, in the breaks between impossible beginnings and ends, it is clear, one lives and die, and so we in these breaks live and die "(Tabaševic 2017: 11-12).

4 The criticism noted that Ana's presence in a context involving Freud's allusions to Ana was O. - under this pseudonym, the "case of Anna O," is known the Breuer's treatment of *Bertha Pappenheim*, a defender of women's rights (Milovanov 2017: 235).

5 "A mother's love kisses precisely by forcing you to remember her memory as your own" (Tabašević 2017: 100).

Emil's belief, it is complete: the turnaround of the value system is achieved by the influential parental figure shifting, making Ana a "father's daugther" from a "mother's daughter" (primitive identification with her mother gives birth to a paranoid response to Freud). So Ana loses her substance for Emil and shows herself to him as an ideologized form of existence, shaped by discourses, which is the way in which the narrator presents other characters, including himself.

Along with Zola, in the novel we have Wittman, Joyce, Dostoyevsky, Popa, Baudelaire, Sartre, implicitly[6] even Flaubert (the story of the "weekendwoman" shaped by a discourse on great love alludes to the fate of Emma Bovary), and the name of the hero ironically invokes Rousseau's famous work *Emile, or On Education* (1762), inasmuch as illuminating educational processes play a particularly important role in the novel. Speaking of education, Rousseau pleads for nature and freedom, as the basic conditions in which a man is formed, to carry all the virtues necessary for the future society of equal and free humans. In Tabašević's work, everyone is, without exception, determined by a specific historical event, but history is a perpetual interpretive framework of their own lives - subjects are "positioned but also produced by history" (Braun 2011: 220) - and man is shown to such a degree conditioning being that there is no room for freedom in himself and in the relationships he establishes. Finally, the personality in Tabašević's novel is not a free individual, with free will, but a force produced by a whole set of historical processes, a series of discourses, "the emanation of a system, structure determined by the logic of history" (Isailović 2017: 506). So *Sort of* indeed is, as marked by subheading "A novel of history, love, and other misunderstandings." The equation in the identity conundrum in Tabašević's novel is set so that one is always at a loss: if we do not know our own name, we are formless; if we know it, we are adopted and built up by it - there is no way to get out of the social relations network.

"I called on Ana not to know our names together. Ana, however, suddenly knew her name. She told me suddenly that we were done" (Tabašević 2017: 182). These utterly concise and metaphorical statements contain the whole process that led to break up and resulted in the murder. Given that the narrator's name is a signal of an individual's burden with his parents' expectations - the mother uses her name to write into her son her own desires, marking the role of Zola's *Germinal* in her love with Ivan - and that Emil himself regressed, from Ana's Emil[7] to his mother's son, the murder can be read on the background of the archetypal pattern of failed psychological separation from parental figures:

6 Emil's statement that he "rides on a match whose head is the most prominent point in history" invokes the famous statement of Salinger Holden Caulfield that, in the event of a new war, he would climb to the top of the missile.

7 It was important for Emil to tell his mother about Ana, and thus to reveal that he was no longer mother's but Ana's: "I hardly believe in myself. There is, sometimes, just mother. She always exists, in fact "(Tabašević 2017: 31).

the mother's son kills the father's daughter. "As long as femininity is unconscious, dependent on masculinity that depends on it, the mental constellation will be incestuous: the mother is firmly attached to the son, that is, the daughter is attached to the father" (Woodman 2012: 29). Ana's and Emil's relationship changes significantly after the appearance of Ana's father: as soon as Ana becomes her father's daughter, Emil automatically becomes his mother's.

> "Here we are talking about the mother with a big M and the father with a big F: the Mother complex and the Father complex, the two largest energy generators in our psyche. Attachment, or lack of attachment to our own parents, fuels these generators of unconscious associations that affect our future relationships with men, women, children and society" (Woodman 2012: 29).

The need to completely separate the child from his parents' values, to transform them towards itself and to live its life as an individual (Woodman 2012: 122) has not been fulfilled by any hero in Tabašević's novel - that is why it has no individual in the true sense of the word: subjects are dominated by discourses and unconscious complexes (Zlatica adores her father, her son is condemned to please her mother), and "Jung claims that what is not consecrated reaches us as fate" (Woodman 2012: 270).

Emil longs for an authentic experience, not its description, although he is painfully aware that language, which is commonly regarded as a medium of communication, is a major impediment to communication and communion, as language is not a verbal sign of thought but the center of human self-formation - man constitutes and is constituted through language, which is here understood in the spirit of Lacan, Foucault, post-structuralists and constructivists; language is the world we are immersed in by birth. In addition to this primary inability to authenticate, the narrator constantly draws attention to the willful manipulation of language, undertaken by both Freud and Ana, which is a consequence of the way he perceives the world, i.e. his paranoid logics. The narrator's paranoid logic flows into the theoretical framework of discursive understanding of identity, which sees identification as a construction that is not natural but conditioned (identities are "positions the subject is forced to occupy" - Hall 2001: 221), so the characters appear as subjects of particular discourses. Therefore, the narrator's mockery of Freud's confession is twofold, given the general inability to be authentic, but also given the strong desire to manipulate the impressions left on others. As Freud believes "I can embalm him with the right words," while Emil "sees him in his own words," the novel *Soft of* is woven of the ambiguous atmosphere produced by the narrator's attitude towards someone else's story, which is theoretically based on a discursive construction of identity, but psychologically on immense suspicion as a central attitude towards life and people.

It is the narrator's a priori premise that human words and gestures always mean something other than what appears on the surface, and therefore he is in

a constant but automatic mental effort to interpret, or reveal: thus he states that Colonel Freud, as an "old bluffer" and "an extremely thoughtful liar", "falsely drools after his wife" and wants to forge his past. Entertained by over-analyzing and discovering other's hidden motives, Emil translates human behavior into personal meanings, identifying the hidden motives and intentions behind obvious words and actions. Thus, he is on the constant pursuit of others, looking from the general to the individual, the one that "cannot be deceived" because he "manages to see through others" (Kaneti 1984: 188) and is characterized by "cognitive rigidity and an obsessive orientation to detail" (Alper 2005: 67), which reveal Emil's "paranoid fear of being manipulated" (Alper 2005: 88). The novel abounds formulations *he thinks that I think, he actually thinks, he lies that he loved*. That is why the colonel *sort of cried*, they both take care of *soft of literature*, people consolidate their identities through ideas (which makes them *sort of ideas*: "weekendwoman" is related to the idea of romantic love, Ana to morality, Dr. Bubulj to nationalism, Freud was related to communism), *sort of love* develops between him and Ana, Ana *sort of fell into the river*.

The only reality the reader reaches is the inner world of the narrator, and Emil is isolated and overwhelmed by the negative emotions he barely controls. Emil's tone, the great irritability and anger with which he talks about others but also about himself are indicative, and occasionally we face his eclectic absence of compassion. In Chapter Five, which is a transcript, the reader learns that Freud went to the partisans at the age of seventeen: through the abundance of motives, another, tragic dimension of his fate can be seen, but the reader, prepared by the narrator's earlier remarks and evaluations, receives this story with significantly reduced empathy. Emil's deductions miss the real people they are targeted at because they lack an understanding of the individual's life position from within. Noticing beneath the personal story the impersonal structures determining the lives of the characters (talking about individuals as human types, and of their groundbreaking life events as typical situations), the narrator builds an ironic deviation. Thus, he dissolves all other people's stories in his a priori scheme of things, and by telling about the killing capacity of others and claiming it to be universal truth, he, in fact, at the same time reveals and disguises his own worldview. Demonstrating that no one is in relationship with reality, nor in real dialogue with the other, but solely with his a priori ideas, which are tailored by someone else's hand and beyond our will, Emil recounts the solipsistic character of the epoch, the constant killing of the other as the other - all are characters, through others, are in a relationship only with their own demons. Everyone he comes in contact with are the object of the narrator's insight[8] - that is why Emil

8 He interprets his father's self-isolation as giving importance to oneself: "he wanted to make himself famous by this self-exile (…) Pictures and painting are just a mere motive" (Tabašević 2017: 110).

does not get to know anyone, but refracts his core beliefs through others. His I "relates only to himself and the objects he alone sets" (Leng 1977: 81), so that he is always in relation only to his assumptions about the other, which he persistently empowers.

Through his love for Ana, Emil focuses on writing a "revenge novel" - "I did not sleep for days when Ana told me that Freud told her he feels like *having fun*" (Tabašević 2017: 27) - but in resists before his intentions under the pressure of inner demons. The narrator's syntax and idiolect - neologisms, inversions, allusiveness, associative linking of words by sound and vividness, great summarization of statements, often through poetic imagery - assure us of the main character's talent, but also of the large range of his feelings that occur on *or-or* principle and are located at the ends of the spectrum. The hero is extremely emotionally unstable (disturbed, vulnerable and suspicious) and gives the impression of constant psychological boiling. Violation of the linguistic norm is both the nature of the talent and the signal of the breach of the norm he will commit as a killer. He is "in pain", "barely believes in himself", feels "under the weather", is suspicious, in constant anticipation of disaster, with occasional suicidal thoughts. "At least to me, spring is always terrible and there is no joy that would eliminate the fear that something like a chasm into which we will fall hides behind that beauty, and that there, in that chasm, someone screams helpless" (Tabašević 2017: 87). In addition, he trusts no one, not even Ana, and the hostile experience of the world is reinforced and not destroyed by Ana's confidentiality: "how should I know she does not give herself to him" (Tabašević 2017: 29). Anger speaks from him, anger he often uses to hide his own vulnerability: so, at the beginning, he says, "Birds are an undisputed crap and lie, just as many other things" (Tabašević 2017: 22), which is a statement with a completely different emotional charge when much later we learn about one of his childhood traumas, his attachment to a bird that his stepfather willfully releases from the cage.

The novel demonstrates the therapeutic effectiveness of the artistic work: with a strong focus on building material, its rethinking and artistic shaping, Emil maintains his mental health reining by creating his own double. "Emil could not sleep, but even this man in him, that fire, never slept" (Tabašević 2017: 173). Rationalization, aestheticization, and imagination are important defense mechanisms by which the hero reins a psychological disaster. "I wanted to take revenge on him for everything, in the way I only knew and as I was in a position and obligation - by writing and with a strong will to destroy someone by writing" (Tabašević 2017: 30). Emil, as a schizoid individual, moves toward a psychotic episode, as evidenced by the experience of depersonalization after the murder[9] - a psychological disaster and the destruction of the narrative are not just simultaneous but also identical processes.

9 "And dear Bubulj has completely gone mad because of his wet Ana, clutching some young man's neck as if it is a battledore" (Tabašević 2017: 151).

> "The term schizoid refers to a person whose totality of experience is split into two essential senses: first, we have a split in his attitude towards the world, and second, there is a disorder in his attitude towards himself. Such a person is not capable of experientially experiencing himself 'together with' others, or of feeling 'at home' in the world, but, on the contrary, feels desperately alone and isolated; moreover, he does not perceive himself as a whole personality, but rather as 'split' in various ways" (Leng 1977: 9).

The narrator lives in complete isolation, his memory "does not serve him the best" (Tabašević 2017: 139), and the importance of memory for the feeling of personal identity is known, so by writing Emil captures Mile in himself, and the breakup of the narrative also marks the hero's breakdown.

The novel *Sort of* puts the reader before the same task the narrator constantly faces. It is enough Ana says that she is not hiding anything for Emil to begin to think that she is hiding something: this is "how I understood people and the way language gives them away" (Tabašević 2017: 117). The reader has to discern between what is and what is not said. If he is careful, he does not miss the fact that the hero's animosity towards Freud is conditioned not only by what the hero expresses (the colonel's attitude towards Ana), but also by what becomes visible in his emerging novel: it is through the motif of an empty cage in the house whose owners were banished that the narrator shapes the story of the war of Colonel Freud and his colleague Robert Perišić in accordance with his traumatic war-torn childhood, mediating by a negative officer staff image his critical attitude towards the war in Yugoslavia. There is a strong critique of machismo in the novel *Sort of*, as represented by these two officers. Robert and Freud's conquest of women is portrayed on the one hand as a denial of homosexuality and, on the other, as an expression of the will for power and mutual male competition (the struggle for power stands equally behind the conquest of women as behind the conquest of discourse), devoid of true vitalism and hedonism. It is not the excess of life that drives the heroes through love adventures, but the lack of life force and vague self-compassion. The nineties wars, as Emil portrays, meant for the two officers only the acquisition of new images and identities, the filling of the identity gap. That is why their war roles are portrayed as masks - in this warfare process Emil paints as a process of alienation, both heroes give voice to the "killer within". "So much were Robert and Freud fed up with leaving behind only women and females, that it was time to leave behind some corpses, and to stand out skilled also in the art of death, apart from the art of life" (Tabašević 2017: 79). Actualizing historical events as a resolution of identity crises, Emil testifies to the "lost narrative sense of history as a series of logical connections between moments in time that reveal a scheme of special individual or national destiny" (Donell 2000: 48), a recognizable postmodern conception of history, often mediated by paranoia.

Emil/Mile is a misanthrope who constantly projects his negative feelings into others (hence in his version of events everyone else interacts with one

another through projections), or domesticates them through creation. Love, affliction and passion - which are the motives behind the "weekendwoman" – are interpreted by Emil as a bug, and he declares the affirmation of a self-image as the central motivation of all love relationships. Love is nothing but a network for soul-hunting[10], even though it exists as a potential of self-realization: "the only important thing is that Ana loves in me what I am not aware of at all, and that can certainly end soon if someone like Ana does not take it for herself, and then, I will never know if it was in me in the first place" (Tabašević 2017: 94-5).

In his revenge novel, Emil tells a possible truth about Freud: from the standpoint of facts, it does not matter whose version will be told, Freud's or Emil's. More is learned about reality by discovering the energy and will behind the chosen version of the story, and Emil's version is overwhelmed by the superior feeling that he is the one who successfully discovers the real behind the appearing. While Freud portrays his escape from the countryside as rebelliousness, Emil, using the ironic paraphrase of "shepherd renegade," speaks of it as a pose.

The psychopathology of paranoia is linked "to the attitude of the individual towards an object" (Blum 1994: 97): the loss of a permanent object and a desperate effort to reestablish connection with it is characteristic (Blum 1994: 98). Suspicious of the fact that he is worthy of love because he was deprived of his mother's attention in childhood, which is a narcissistic injury and "increases aggression" (Blum 1994: 100), the narrator has a strong feeling of ontological insecurity.

> "Emil sits in awe, filled with the corner. Some voice in him, in me, says sometimes you will be crazy, Emil, you are small, sometimes you will be crazy about everything, because of your distant father, the picture, sometimes you will simply start to hate your bird too, and for that voice, Emil, I, think that it is the voice of the god who finally came forward" (Tabašević 2017: 171).

The trauma of growing up with a cruel stepfather and a distant mother caused Emil's feeling that the world was a hostile place: "I was just a trailer my mother dragged with her with the end of her heart, the bottom, the tail I used to hold onto with my fist as small as a small pineapple" (Tabašević 2017: 170), "because Emil was primarily a place of denial of the past" (Tabašević 2017: 171). The early loss of love objects, which is first-order trauma, makes Emil a person full of negative emotions and distrust of the world and people; he remains "locked in his own way of thinking" (Zigel 1994: 19), constantly affirming it. Therefore, we can understand the whole range of Emil's statements about others as a projection - for example, Emil's statement about Freud: "He was one of those bastards who, feeling sorry for themselves by a particular, carefully chosen story about themselves, give themselves

10 "Love is the first business in the world. In love people put interests, kill and hate each other because they are reduced to one another" (Tabasevic 2017: 67).

the reason to despise and torment others" (Tabašević 2017: 33). Ana's infidelity is symbolic, because her role is symbolic: Ana is a narcissistic object for Emil by which the hero seeks to "maintain or renew contact with a persistent object" (Blum 1994: 107), but also allies with her in her hostility to the world (Blum 1994: 104) and therefore ending the love affair means complete failure for the hero.

However, Emil's identification is also related to the mother; he seeks to understand what she has experienced, is filled with her feelings (Kogan 2001: 49), and her central life experience is abandonment. His lack of self-confidence is also testified to by the expectation of being betrayed: jealousy persisted in him even before the occasion and torture came up with the question "does she secretly gives herself to him because of the apartment she is waiting for" (Tabašević 2017: 24) - so suspicious that Ana would be taken by some water polo player, that Ana prefers Raskolnikov.

> "I hate Anna, who, sort of, betrayed me. (...) Ana, who has betrayed me in the heart of my thoughts called paranoias (...) My thoughts on how Ana could give herself to that bastard upstairs, with a light that is quieter than his funeral will be, therefore, my thoughts on it are indeed some paranoias" (Tabašević 2017: 25).

Emil lives in a self-referential world he constructed himself, representing in the same way the worlds of others. Claiming that "*only paranoias exists*" in him (Tabašević 2017: 149), Emil marks a paranoid discourse as a hallmark of the epoch - thus pointing to the widespread belief that the greater truth about the other lies in things that are accidentally bumped into rather than in what is obvious[11], reveals that Bubulj's nationalist discourse (and he is the paradigm of a historian who subordinates science to ideology) relies on a conspiracy theory about hidden origin he reconstructs from history books.

Emil's paranoid logic relieves him of the responsibility for his own life, which he attributes to growing up and the structure of the world. By presenting himself and his heroes as role models of the human species and a cause for reflection on the state of spirits in the world (and his consciousness as an exclusive trait), Emil uses a defensive narrative strategy (intellectualization, rationalization) similar to that used by the Dostoevsky's hero of *Notes from Underground*. Emil writes his personal history fitting everyone into a hostile scheme, with constant suspicion of everyone else regarding their motives, and repeats his truths obsessively, projecting them into others. Thus, he proclaims his psychological truth anthropological, and sees individuals entangled in paranoid-narcissistic play all around him. After all, as the motto of the novel, Tabašević takes a quote from Deleuze and Guattari: "It is *not* the slumber of reason that engenders *monsters, but vigilant and insomniac*

11 "There is this indescribable stupidity in the man that causes him to believe that greater truth is contained in the things he bumps into than in those available to him, and especially if those things are letters and, if they also have that kind of patina found letters have (...)" (Tabašević 2017: 97).

rationality." It is Deleuze and Guattari, with Lyotard, that joined the contemporary narratives of cultural paranoia, or the narratives of identity representation in history (O'Donnell 2000: 43), which is the great theme in Tabašević's novel.

Sort of is a succinct novel of poetic texture, which achieves semantic multilayeredness with its willful incompleteness. We will not be mistaken in thinking of Emil's writing as both a containment of a psychological disaster and building of a psychological defense system and seeking to restore stability after the breakdown in which he committed murder. Emil tells the story of how he killed Ana, but the function of the temporal indeterminacy of the narrative is to create an ambiguous atmosphere: is the writing of the third part interrupted by the murder, in which case the crime gets the status of an incident, or does the narration begin after the murder and has a strong defensive function? Minimizing murder through narrative technique, Tabašević was able to learn from Camus: in *The Stranger*, a major problem for the interpreter is the inability to make sense of the temporal order of the story, although the logical conclusion is that Meursault can write his confession only from prison. Meursault describes his days before the murder, showing what it really was manslaughter; in the same way Emil contextualizes Ana's murder, placing it alongside the imaginary fate of Freud's daughter, or his father, and mentioning what he did only when the murder comes in the order of the story, showing the apparent absence of empathy and guilty conscience. If Meursault is the hero of the absurd, Emil is the hero whose "paranoid and narcissistic traits appear in a dangerous mix" (Kernberg 2001: 89), and who, by his philosophy, builds a system of defense: claiming that we are all killers, only that life opportunities enable someone to live in a socially acceptable way, Emil presents his crime as an incident, as a consequence of the constitution of a human being.

The incompleteness of the novel is motivated by the representation of identity itself, as *Sort of* "dramatizes the prevailing form of the identity's inability to be rounded up - the problem of being is transformed into a problem of knowledge, which is indeed a paranoid construction" (Eisenstein 2003: 146). Paranoia is illuminated here as a reaction of epochal proportions to the layeredness, "schizophrenia of postmodern identity" (O'Donnell 2000: 11).

SOURCES

Табашевић 2017: V. Tabašević, *Pa kao*, Beograd: Laguna.

REFERENCES

Абот 2009: H. Porter Abot, Uvod u teoriju proze. Beograd: Službeni glasnik.

Ајзенштајн 2003: Paul Eisenstein. "History as/and Paranoia. David Grosman's *See Under: Love*". *Traumatic Encounters: Holocaust Representation and the Hegelian Subject.* New York: State University of New York Press, 143–182.

Блум 1994: Harold P. Blum, "Paranoid Betrayal and Jealousy: The Loss and Restitution of Object Constancy", *Paranoia. New Psychoanalitic Perspectives*. Eds. John M. Oldham, Stanley Bone. Connecticut: International Universities Press, 97–113.

Браун 2011: Vendi Braun, „Ranjeni identiteti", *Genero*, 15, 219-249.

Вудман 2012: Marion Vudman, *Napuštajući očevu kuću*. Beograd: Fedon.

Зигел 1994: Ronald K. Siegel, *Whispers: the voices of paranoia*. New York: Simon & Schuster Paperbacks.

Исаиловић 2017: Иван Исаиловић, „Кероловски зец између историје и језика (В. Табашевић: *Па као*)", *Летопис Матице српске*, бр. 499, св. 4, 506-509.

Канети 1984: Elias Canetti, *Masa i moć*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Кантор 2004: M. Kantor, *Understanding Paranoia: A Guide for Professionals, Families, and Sufferers*. London: Praegar.

Кернберг 2001: Otto Kernberg, "Paranoid social development as a consequence of ideological and bureaucratic regression", *Even paranoids have enemies – new perspectives on paranoia and persecution*, Ed. by J. Berk, S. Pierides, A. Sabbadini and S. Schneider. New York, London: Routledge, 87-99.

Коган 2001: Ilany Kogan, "The black hole of dread: The psychic reality of children of Holocaust survivors", *Even Paranoids Have Enemies: New Perspectives on Paranoia and Persecution*. Eds. Joseph H. Berke [et al.]. London, New York: Routledge, 47–58.

Ленг 1977: R. D. Laing, *Podeljeno ja*. Beograd: Nolit

Милованов 2017: Дајана Милованов, „Пуковнику има ко да пише (В. Табашевић: *Па као*, Лагуна, Београд, 2016)", *Полја*, бр. 503 (јан-феб), 234-237.

О'Донел 2000: Patrick O'Donnell, *Latent Destinies: Cultural Paranoia and Contemporary U. S. Narrative*. Durham and London: Duke University Press.

Симс 1989: A. Sims, *Symptoms in the Mind: an Introduction to Descriptive Psychopathology*. London: Baillière Tindal.

Хол 2001: Stuart Hall, „Kome treba „identitet"?", *Reč*, br. 64 (10. decembar), 215-233.

Јасмина М. АХМЕТАГИЋ

ПАРАНОЈЕВИ У РОМАНУ *ПА КАО* ВЛАДИМИРА ТАБАШЕВИЋА

Резиме

Роман *Па као* Владимира Табашевића саткан је од двозначне атмосфере коју производи приповедачев однос према туђој причи, теоријски утемељен на дискурзивном конструисању идентитета, а психолошки на огромној сумњи као централном јунаковом ставу према животу и људима. Приповедач Емил, ангажован да књижевно-уметнички уобличи туђу исповест, исписује не само осветничку верзију туђе приче, иронијски је онеобичавајући и онемогућавајући читаоцу да се јасно разабере у томе шта припада чијем гласу у роману, него се, преко приче о Фројду и Ани, све дубље спушта у властиту истину, а заправо у оне наративе који су га уобличили и предодредили његов начин доживљаја света. Једина реалност до које читалац доспева јесте унутрашњи свет приповедача, а Емил је изолован и преплављен негативним осећањима које једва контролише. Тако све туђе приче раствара у својој априорној схеми ствари, и казујући о убилачком капацитету других и тврдећи да је то универзална истина, заправо у исти мах разоткрива и маскира властити поглед на свет.

Указали смо на приповедачев схизоидни расцеп, те процес параноидне прогресије, психотичну епизоду и искуство деперсонализације које проживљава пошто је убио Ану. Анино убиство тумачимо и на фону архетипског обрасца неуспешне психолошке сепарације од родитељских фигура, када га је могуће прочитити као испуњавање схеме у којој „мајчин син“ убија „очеву ћерку“. Субјектима у Табашевићевом роману владају дискурси и несвесни комплекси, пре свега комплекс мајке и оца. Нећемо погрешити ако о Емиловом писању мислимо и као о обуздавању психолошке катастрофе, али и као о грађењу система психолошке одбране и настојању да се поврати стабилност након слома у коме је починио убиство.

Кључне речи: параноја, параноидна љубомора, дискурзивно конструисање идентитета, контрола дискурса, идентитет, наратив, интертекстуалност, психолошка сепарација.

Рад је предат 29. фебруара 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

UDK 821.163.41.09 Сувајџић Б.
doi: 10.5937/bastina30-25461

Originalni naučni rad

*Marija S. JEFTIMIJEVIĆ MIHAJLOVIĆ**
Institute for Serbian Culture – Priština / Leposavić

MYTHOPOETIC ALGORITHMS OF BOŠKO SUVAJDŽIĆ
(The Contribution to the Study of the Poetics and Aesthetics of Creativity)**

Abstract: In this paper poetry of the poet, professor, Slavist and playwright Boško Suvajdžić is being interpreted, recognizable by the fact that he combines two poetic traditions: folk and medieval, which is nevertheless in the spirit of "modern" singing. With these two lines of his poetry, Suvajdžić also included the third one in the collection of selected and new poetry, *Make the Air*, which is the subject of our interpretation: elements of the tradition of Minoan culture and civilization, demonstrating that to such an extraordinary creator the framework of national mythology and history are insufficient to express the full extent of his poetic potential and the momentum of the creative imagination; that the poetry is the final hope and final civilization sanctuary to a man who has no place in the world anymore. If this world is not „home for soul" anymore, it is necessary to "make the air", to return to the principle according to which, in the poet's words, we should "be pious and be human."

Key words: Boško Suvajdžić, poetry, poetics, tradition, mythology, heritage

"Poetry is the way in which the man sees through the noetic eyes of his own arrival and departure. Poetry about words - brings the homeless into the home. It maintains the belief that life is indestructible. That is the moment when complete civilization sees itself in the mirror of an idea. And in it, that civilization, there is no safe place. Neither for poetry, nor for us."

Boško Suvajdžić

The great American poet Ezra Pound wrote that every poet in his mature years of the road traveled and experience, in fact, *sings*, or that his best, supreme poetry comes from him only when the *thought starts to sing*. And to sing means

* Research associate, mjmihajlovic@gmail.com

** This paper is written in the scope of the project *Material and Spiritual Culture of Kosovo and Metohija* (Record no. 178028), which was approved and financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development, Republic of Serbia

"to implement the legislative principles and pulses notonly of native melodies of language, but also to unlock the code of comparative insight into the phenomena of form and shape" (Grujičić 2003: 170) Starting from this assumption, one might rightly ask the question: is it right that with all poets "thought starts to sing" or is that the case with only the greatest ones? And what about those poets, in particular, those poets who, by vocation, are not only poets, but the range of their engagement in the field of literature and spiritual work in general is very wide, and to which erudition often represents a ballast to their poetic expression? The answer, forced directly or indirectly, could mostly be perceived in the well-found measure between erudition and intuition, in poetry in which *knowledge* will not be presumed to *knowing*, nor will *feeling*(of aman, world, life, history) be suppressed by the *memory* (of them).

When before us we have a collection of selected poetry of author whose place in the history of literature and in the field of literary work has already been determined and based on the enviable results of an university career, literary history and literary criticism, then in the field of Slavic studies[1], as well as in the field of dramatic work, the previous question was asked quite justified. However, when instead of the expected "erudite" poetry of the professor of folk literature, a Slavic writer, the author of numerous scientific monographs, we come across poetry in which erudition is not only the ballast, but is in some way the "pillars" of his poetic structures, whose ornamentation is made from the finest experiences (feelings) of history and the person in it, then reading proves to be a kind of a *journey* through a poem, which is many times, as a poem of Boško Suvajdžić, called a *rosette*[2]. The diversity and / or monolithic nature, both in thematic-motive, content, and rhythmic-melodic, versification sense, which distinguishes the poetic narrative of Boško Suvajdžić, naturally impose several directions of interpretation or guidance on this *journey* through the unique, authentic poetic *algorithm* of this *polygraph*, whom one of his best connoisseurs and soul mates, Draško Rađep, calls as the "case", because "he is not a chorister, nor can he be classified in the classes and schools of our more poorer prosody" (according to Suvajdžić 2018: 193).

Starting with the first poem "Crnjanski" from 1995, through the collections of *Road of Circle* (1997), *Harmanli* (2002) from Suvajdžić's first creative phase, to the more recent: *Sonnets*, *Fires* (2013), *Anima Viva* (2016) and the latest collections of selected and new poems *Make the Air* (2018), the literary and professional

1 At the 15th International Congress of Slavists, held on August 20-27, 2013 in Minsk, Belarus, prof. Boško Suvajdžić, PhD was elected President of the International Committee of Slavists, the oldest and most influential international scientific and professional Slavic organization in the world and has performed this function until 2018.

2 Rosette is an architectural element of rose flower decoration with stylized petals, most commonly used as a decorative window on churches and halls (https://en.wikipedia.org/wiki/Rose_window)

public spoke with less or more - and we would say more and more - attention about the poetics of this modern creator, to whom we would have done the same injustice if we had called him only a poet, as we would have called him a scientific worker. His poetic narration bears the stamp of the poetic traditions he studies: folk and medieval, but is not devoid of the spirit of modernism, which is why his verse has as much a sound, feel and refinement of a folk lyric poem as Lalić's tradition of nurturing a long melodic verse, enriched with a sense of belonging to the tradition, history and heritage, in which there are elements of "Pound'spoetic potpourri and Eliot's passion for order and proportion", as Selimir Radulović observes, who intuitively, very clearly and picturesque penetrates into the essence of Suvajdžić's singing:

> "If we would want, in one sentence, to clarify a poem of this polygraph (literary historian, poet, critic, playwright) of contemporary Serbian literature, using the example from nature, we would say that it is like a gravel that need to be polished, and so it gains some mysterious value, becoming more precious and expensive than precious stones or gold. Therefore, Suvajdžić's poem is not naming reality on the basis of a sterile (and limited) writing of an *artisanal letter*, but of *listening to the individual soul*, therefore it contains the prints of the old masters, when the revolution in *poetic symbolism* overflows in the revolution in *metaphysics*." (according to Suvajdžić 2018:195).

And yet, despite the fact that well-known scholars of poetry have recorded their observations and experiences about Boško Suvajdžić's poetry, its nature and its history, older and younger creators in the field of literary work and science of literature (from Bojana Stojanović Pantović, Bojan Đorđević, Milosav Tešić, Draško Ređep, Selimir Radulović, Miodrag Maticki, to Vidik Maslovarić, Miladin Sevarlić, Slavica Garonja, Ana Stisović Milovanović, Mina Đurić, Danijela Kovačević Mikić), Suvajdžić's poetry leaves room for *endless interpretations*, or the space for interpreting *endless meanings*, since in one his cycle or in one poem, or even in one verse, different meaning of both*singing* and *meaning* that poetry carries is being revealed. And "where is meaning there is a place for interpretation" (Šušnjic 2015: 136). Because of all this, it is quite natural (and expected) that the poetry of this great Slavic poet, and even his collection of selected and new poetry *Make the Air,* can be talked about in many different ways, while doing soeach is being shown as a different path to discovering *meaning* or the *secret* of the "holy trinity": poetry, poet and reader himself.

The first of these is presupposed by the author's experience of poetry as a superphysical reality that enables the poet as well as the reader to last (at least apparently) in spiritual civilization, whose inviolability is possible, unlike, for example, material buildings. It is commonly known that in the long history of writing poetry and deliberating on its expediency, many great poets left authentic auto-poetic testimonies on the reasons that had prompted them to createor

deliberatethe nature and purpose of poetry. And yet, all these reasons and arguments can be mostly labeledwith one name: as a search for meaning and as an assumption of the eternal values of poetry to the inexorable transience of the man and the world. Boško Suvajdžić'sdeliberation on that subject is on exactly the same basis, which is why it has been repeatedly pointed out in criticism that this poet is searching for a "pure meaning" (according to Suvajdžić 2018: 195). Hence, quite naturally, the poet's deliberation on the meaning of poetry, which we have taken as the motto of this work, is introduced to the reader into the book *Make the Air*.

In this *insecure place* called civilization, the poet, as a spiritual builder, creates *a place on the hill,* a kind of "metaphysical observatory", as Nikola Milošević used to say, from which he better and further contemplates (is better and further self-contemplated). In Suvajdžić's understanding of the role of poetry in human civilization, that *physical* point is transformed into a *temporal* one, so the *place* is transformed into a *moment* in which by the "noetic eyes" of the civilizational weariness and transience is shown to the poet, but, paradoxically, the permanence and indestructibility of that moment of insight into everything created by the human spirit as well. Thus, in the *homelessness* of the contemporary extremely unkind and cold world, poetry proves to be a *caterer* of words (poets, as much as readers); it is the last hope and the last civilization sanctuary for a man who has no place in the world anymore. For, the world has long since ceased to be a "home for the soul," which is why it is necessary to make our own spiritual sanctuary, to return to the principle that, according to the poet, we should "be pious and be human." For only such a *live* word, the key-word, as VaskoPopa calls it, can be the builder of the home and the temple in which the lost soul of a human being finds its sanctuary; in the temple that is - Poem.[3] Thus, the poet Boško Suvajdžić proves to us that in the modern world it is also possible to "be a believer of the blazing ones of biblical records and adopted legends which, after all, are the only ones that justify our sense of speech and oration. And communication, after all," as Draško Rađepclaims (according to Suvajdžić 2018: 193). It is possible to "make the air", that is, the space of freedom, in otherwise non-free world, thus affirming the old truth about spiritual freedom as the only possible and only achievableone, regardless of the time or epoch to which the individual / artist belongs.

In addition, there is something to be said about the choice itself in the book, since the choice made by the author himself always presupposes several things:

3 "There are words-bones that stop in your throat. With them you can suffocate. There are words-ember that drop in your hearth. From them you can burn. There are words-snakes that curl up in the middle of your head. Because of them you must learn to play the magic flute. There are all kinds of words from which you can be hurt. With words there are no jokes at all. And, among others, words-keys. These words-keys are the only live words from which you can make a poem" (Popa 1998: 50-54).

the reference to those values (cycles or poems) that he considers relevant and important for his poetics, then a critical attitude towards the created, as some of the specificities he chooses to bring about, which in this case are reflected in the new cycle of "Eriopida". According to Suvajdžić's testimony, „every choice has to bring something new"(Ibid: 7), and the "trilogy" under the name of the mythical heroine of Eriopida[4] (composed of the poems "Eriopida in Crete", "Eriopida" and "The Fields") points precisely to the "new possibilities" of his poetry, to which the frames of national mythology and history are not sufficient to express the full extent of his poetic potential and momentum of creative imagination. In that sense, poet's auto-poetic determination is very interesting according to this new cycle and place that it takes in the collection *Make the Air*:

> "In the wake of the remarkable collection of essays by Zbigniew Herbert *A Labyrinth by the Sea*, these cycles deal both with the mythical origins of man's history and destiny, the origin of his mind and spirit, fascinating Minoan civilization that is intertwined with the sublime tragedy of the Kosovo legend, and man's inexhaustible need to love and be loved" (Ibid).

In such drawn coordinates of history and super-history, material and spiritual, national and supranational, general and personal, a diagram of the most important, human's urgent need for *love*, which goes beyond the semantic possibilities and potentials of both mentioned coordinates, is read. Suvajdžić's poetry, despite being distinguished by its measure as an ancient Greek principle, of the composure and the grandiose creative skill of a building called the Poem, all is blazing with life; in it the pulse of divine matter beats and ecumenicalsinging of starsechoes. That is why in the very title of the book (taken from the poem dedicated to Marina Tsvetaeva) can be recognized Hegel's thought that "the air is a fire and it inevitably aims at its suicide in order to be renewed as a new secret, as a message of a life that, nevertheless, in spite of everything has existed, restless and careless" (according to Suvajdžić 2018: 192). For thePoem, therefore, certain courage is required, a spiritual courage to deal with the nothingness of the world, which is no longer exaltation, but from it calmness is born, just as Suvajdžić's singing respires.

In the *Introductory Word* of the *Make the Air* Collection, Suvajdžić talks about his first poem, "Crnjanski," written a quarter-century ago, which he interprets as a sign and confidence in a poetic call that will answer to him later. This could also be understood as establishing the legitimacy of why the collection begins with the poem"Crnjanski", but - far more importantly - Suvajdžić declared this poet as his *spiritual father*, whose refined lyricism and spiritual flickering would mark his poetry as well, no matter how often and firmly it was grounded

4 In Greek mythology Eriopida is one of the five children Medea gave birth to Jason (see: Srejović, Cermanović-Kuzmanović 1987).

in epic tradition and historical past. If „every great creator [...]a unity that on its own scale closes inside itselfits boundaries and gravity", so "there is only a specific weight within one part, absolutely does not have on the terraces of justice" (Zweig 1955: [8]), then one cannot speak of poetic, spiritual "fathers" and "children", for every *unity* implies roundness, wholeness, completeness, but there is something embedded in that *unity*from the antecedents, tradition, or elements of that epoch that is to that creator - *unity* - spiritually very close. Thus, Crnjanski's dilemmas, silences, and departures, about which isbeing sung, are questions that capture Suvajdžić himself as a creator, or for which answers he traces in the creative process, and the fate of the poet is experienced as a personal, suffering path, which dictates the tone of saying:

> "What was Crnjanski thinking about
> While they hoisted him the gibbet, and bonfire, like the sorcerer?
> And his head, that holly head, still beautiful, they pitchforked it
> To scare Sumatraists, and Acacias, and children?
> About Srem, about Branko, about Karlovci, about Stražilovo on fire
> Of leaves and grass? About women, naked and sad, with silk wings,
> In Vienna, Paris, Tekerish, Belgrade, Rijeka, Jan Mayen?
> Or, hauling Galician deaths, like the carrying pole, on the shoulder,
> And cheerless seizure, and brothels, and gonorrhea,
> On retreat from the grave and rock,
> Shouldered the Carnojević, and Serbia, and sky, like pretzel,
> And brought with him, on the north, to Hyperborea,
> The dust of Kalemegdan:
> Crnjanski…"
>
> (Suvajdžić 2018: 11)

Although the collection of selected and new poems *Make the Air* brings the whole thematic and motivational spectrum of meanings, symbolically very condensed into metrically differently shaped songs and poems, two main "streams" that are not necessarily opposing each other or distinctly separating each other can still be traced. The first of these could be called *a dialogue with tradition, mythology and history*, while the second could also be called *a dialogue*, but here instead of the face of the "collective", the individual has the role in the *poet's conversation,* be it blood or spiritual relatives (from deceased parents to poets who decisively influenced the formation of his poetic vision and experience of the world). What characterizes both of these "streams", however, is the growing up of *personal* experience into *super-personal* experience, for the poet summarizes within himself the experiences both of his ancestors and his descendants; in him the world of the past dwells and the world of the future blinks, and all together the poet himself will embody them in the Word which, as Miljković puts it, "carries in itself the sunk cities we seek" and why one must know "to find its deepest, most hidden meaning, behind whichthe centuries are" (Miljković 1972: 14).

For Suvajdžić, tradition is the path that leads to the depth of the history, to the past, from which, as in the story of the *Dark Vilayet*, (precious) stones should be brought to light. And although it is rarely mentioned in the poems themselves, Suvajdžić's poetic search is the closest to that we could call the search for Atlantis, because if the possibilities of search and cognition in this spiritual expedition are inexhaustible and unwearying, in which support on our old, archaic, ancient and almost forgotten words as the wealth of newly created words is equally significant (as one of the essential features of Suvajdžić's poetic language), shows that the author does not stop at the created / discovered, but dives further into the Dark Vilayat of our language and our tradition, on daylight he bringsnew lyrics and new meanings, such as the cycle "Eriopida". Not only does the poet deeply know and feel all the depth, antiquity, wealth, possibility of his language, but above all, he loves his language, thereby finding himself on the track of Jan Parandovsky's claim that whoever does not love the language he creates on, will never be an artist, so not even a good writer (Parandovsky 1964). In fact, Suvajdžić achieves one of the essential poetic principles that Miljković advocated, which relates to the demand that *secrecy* and *antiquity*should be restored to the poetry, in the wayNastasijević and Vinaver had already done it. Because, only in these "spaces of emptiness" or "vaguenessthat is saying"is possible *to make the air,* that is, to realize the fullness of being in which, according to Mr. Bashlar, *the full measure of human cosmicity is realized*, as in the point of intersection of past and future, historical and super-historical, real and mythical. These spaces are proving to be an opportunity for continuous spiritual growth, and this also means new creative possibilities of language, which Suvajdžić also points out in the *Introductory Word*, and the introductory cycle of "Eriopida" practically proves it.

The cycle of "Eriopida" not only "hints the new possibilities" of the poet, as he himself claims, but establishes the assumption of the connoisseur of his poetry that the "infinites are tight" to the one whose spirit is not satisfiedwith the established boundaries, even if that boundaries are far horizons."Eriopida" thus represents the poet's aspiration to go beyond what is visible, accomplished, realized; to continue sailing on its boat through the centuries back, even further and more endlessly, to Crete, which is the "mythical scene, with a background of light sand color."Because, ""n the homeland of myths, in a country where clocks are ticking millennia, the timetable does not oblige anyone", Zbigniew Herbert wrote in the famous essay "A labyrinth by the Sea" (2004: 7), which inspired Suvajdžić to sing this cycle. The poet wants to "sort through the time", the time which is the "black notebook", to release him from the darkness, because in the depth of each time there is also a spark of divine light, as the highest Secret - Love. If "the beauty lover finally finds a gold wire everywhere", as Marguerite Yourcenar states (Yourcenar1983: 27), the poet, as a servant to beauty, will find

his gold wire in the form of the mythical beauty Eriopida as well, that*Etruscan lady, whiter than dew*, the daughter of Medea, to whose beauty poet will sing a new *Song of Songs*, to which these verses are very similar:

> Her breast – two kneeling goatlings
> In the field: a sheep that gives a birth.
> Swollen blood vessels that spatter from aneurysm.
> Her eye like the crystal spring – on the spring fawn.
>
> Her sentences unfold like bandage
> Covering the sacrificial table – or is it church? – in the house of pain.
>
> (Suvajdžić 2018: 15)

And that is precisely why the mythical beauty Eriopida, as a metaphor for universal Love - a category that is not subject to any conditionality and division into epochs or geographical determinants - because she herself is something that transcends space and time, yet present in each of them, she can be *mother and fairy, goddess-wife, Mother of God, mother of nine Jugovich, faithful vasilisato Christ God*. In this way, the poet succeeds in something that at many others remains at the level of trying, to *poetically*assume *the truth*to every other truth, including the truth of history and the past (if any). This is quite in the spirit of MiodragMaticki's claim that instead of searching for historical and epic truth, he sought to uncover lyrical truth (according to Suvajdžić 2018: 204). For he takes from the past only those categories that belong to the *eternal* and only those heroes, those names and events that are imprinted in eternity; that are the creative principles of our identity. Hence the "inspired rhetoric" of Suvajdžić's verses "spills like a fountain, falling from above, bursting and bursting in countless sharp drops, which - passing through space and time - precipitate and slowly calm down in the memory of the listener, because those verses are to speak aloud, as poetry has always been said " (according to Suvajdžić 2018: 208).

Written onthatbasis, the cycle "Sonnets for the Prince" has a triple starting point, but also a tripleorigination: *the field* - as the archetype of the (inner) mythical space ("the field as a field - the interior of ancient theater", "the meeting point of the elements", "the prelude to the cyclone, black fresco / above which drone / death, arabesque / skeletons of the winds, cruciform sticks"), *peony* - as mythical flower ("peonies, ungodly robbers, / blooming like cypress / in the heart of myth ...") and *Prince Lazar* – that "Heavenly heir", who has to reopen*eyes of inner vision*to our ahasuerus lineage, destined by the fate of the eternal exile, in which the choral repetition "Arise, Lazar, arise" is attributed to the power of the spiritual ruler. From these three primordial *signs*, as the three starting points and the three fate destinations of the Serbian people, the poet forms a *unity* called the Church, which *flourishes across the sky*:

One nature is human: to obey, but also to be free.
Our bodies with bones one field to take; to be pious and human.
(Arise, Lazar, arise. Are we dying? Church shall we be.)

(Ibid: 41)

It seems that in this lyrical discourse with elements of folk tradition, as well as biblical images and motifs, national mythology and folkloristics, traditions in which the fantastic often crucially influence on the formation of aesthetic experience, the poet Boško Suvajdžić made the air, found that space of freedom for his creative potential to express the fullness of his experience of world cognition and solidify the reader in his belief that poetry is the path to "existential infinities". He has the hearing for particular and life and historical currents and forces unavailable to everyone that, Dilthey says, "acts only in fantasy" (Dilthey 2004: 142). To this circle belong the songs of the cycle "Periteorin": "Momčilo's song", "Vukašin's Song", "Vidosava's Song", and especially "The Song of the Fallen Momčilo's Soldiers from Morea", where the last Truth is testified in the biblical pictures of Momčilo's "going out" with the cherubs ("I testify about the way (for I am the way)"). Then, to them, poetically related songs and poems are: "On the death of Despot Vuk", "Harmanli", "Ljeviška", "Jericho rose, the hand of Ever-Virgin". The ease with which the poet moves through the labyrinths of history and the personal destiny of famous historical and folk heroes, sublimating historical into fantastic, condensed poetic expression, determines the energy of the experience that the reader will have before his poems, as well as the ranges of that experience. The poet's ability to feel the deepest pulsations in the spirit of the people to which he belongs, whether through the great events of the historical past or through the personal tragedies of our heroes, and to sublimate them into unusual and unexpected verse, is nothing more than an eternal aspiration to overcome the opposites and antagonisms that reside in the man himself.

A man's need "to take root and continue in both directions, back and forth, has to do something with his abilities: the deeper he digs into the past and the further he runs into the future, the greater is his amount of experience and strength of hope, and thus the potential for development. "(Šušnjic 2012: 320). Boško Suvajdžić's poetic experience and his creative need to direct his poetic "expedition" in the direction of the past / history and in the direction of the future / super-history, besides witnessing his extraordinary spiritual curiosity, implies precisely the "spaces of hope" that open up to the creator of such momentum. In the spirit of Rilke's claim that "the open view is already a poem", the poet Suvajdžić directs his "spaces of hope" towards the *vertical* as an essential and transcendent plane, which is actually *privileged space of existence* for the poet as much as for his creation. This is remarkably evidenced by the poem "Get Ready to Speak", dedicated to his spiritual father, the poet Miodrag Pavlović, to that "book to read in the clouds", "in a heavenly house of heavenly words / in a heavenly Ljig",

but even more so in three poems dedicated to three poets: "Make the Bird" (to Velimir Khlebnikov), "Make the Woman" (to Danilo Kiš) and especially "Make the Air" (to Marina Tsvetaeva):

> Make the air, Marina,
> from the aromatic poetry, from rye.
> (From love: on iconostasis the icon out of air I painted thee.)
> In the house of air feel free to come in, like in church.
> The day will come when above our graves the sky will upraise
> Naked like Fellah , the spirit (cloud – illusionist, winged earthquake).
> Do not worry: ideologies are shaded rooms made of air,
> Only in poetry can one breathe.
>
> (Suvajdžić 2018: 97)

In his famous 1963 Stockholm speech, Giorgos Seferissaid, among other things, that "poetry has its roots in human breath" and asked the question: "What would happen to us if our breathing was restricted?" (according to Božovic 2019: 16). In the same way, Boško Suvajdžić emphasizes the creation of these archipelagos of *meaning* (poetry) in the ocean of *nonsense* (life) by which we are surrounded or condemned. For the mindless and illness of our epoch, the poet prescribes one way out: medically expertly called *apnea* (a phenomenon that manifests as a short-term interruption of breathing (with preserved internal respiration), lasting between three and ten seconds, thereby changing the general state of the organism).[5] That existential interruption of breathing, the short-lived death by which a new reality is reached, though short-lived - leads to another life, the life - in poetry. And in the dictionaries of symbols, *air* is defined as the space of freedom, the middle of the light, the rise, the path by which the connection between heaven and earth is established. More importantly, *the outside world does not provide us*this intimate sense of freedom:"It is the conquest of once difficult and obscure being, which, through thoughtful movement, by listening to the directions of air imagination, has become light, clear and trembling ... Air freedom speaks, lights and flies"(Gerbran, Chevalier 2013: 1030). Repeating several times the verse "only in poetry can one breathe", the poet also apostrophes one great hope - only in such a way that meaning *can be evacuated*. The poet's recommendation that he should "make the air" becomes not only the principle of his eponymous poem, but also the poetic principle of his entire poetry, but, in a way, the life motto, philosophy, as the undisputed victory of the transcendent over the empirical, the metaphysical over the physical, spiritual over the material. "To write, in order to find the answer to the mystery of existence", says Ana Stišović Milovanović (according to Suvajdžić 2018: 206).

5 It is interesting that the collection of poets of the younger generation, Željko Medić, bears precisely this title: Apnea (see Jeftimijević Mihajlović 2016: 93–96).

Generally speaking, about Suvajdžić's poetry could be talked in different ways, pointing to his poetic diversity, as well as drawing attention to no less significant his "technical skill", that is, the ability to give his verse a different and innovative form or to reflect in some of the older, validated forms, such as the sonnet form. It is no accident that Miodrag Maticki calls Suvajdžićthe "sonnet master" (according to Suvajdžić: 2018: 203). The greatest attention and the review of criticism deserve "Sonnets for Jovana". Although, in the strict sense, the they do not make a sonnet - they are not composed of two quatrains and twoterza rime, but of fifteen songs of different length and verse, the last, fifteenth, nevertheless represents a kind of a highway (in acrostic: SONNETS FOR JOVANA), "Sonnets for Jovana" represent in the best sense of the word - the culmination of Suvajdžić's poetry. All the amplitudes of his past and future experiences were harmoniously intertwined in those sonnets, further refined and lyrically colored by a sense of love for one whose name is "a mark for life" (this expressive lyricism is only recognized in the poem "On the News of Mother's Death"). The one who names water - water, also names life - life, and time - eternity, because - Love ("One day before the Lord as a thousand years, and a thousand years as a day"). She embodies meaning because Meaning is itself:

„[...] you who are the shroud: maybe you are a child in the form of a woman,
Or are you a woman who figures she hide?
Jovana's hours. The world is slowly changing. Without voice,
without death groan. Horrible thought make
The mind: for it is forceful. Thoughts the art of the creator.
Lanky like a wishbone, ruined as a syntagma,
The spirit is so weak. Like vapor: in you it goes up
like a diaphragm,
and in you it walks like a hemisphere."

(Suvajdžić 2018: 69)

If we were to try to synthesize the poetics of poet Boško Suvajdžić in one syntagm, it could be a *mythopoetic algorithm* that is a way to unravel the secret existence. All of his poetry breathes with spirituality, but it is not, as we would expect, purely Christian - it is characterized by the connection to the mythical past, an epic heritage, especially deeply rooted in ancestry and folkloristics; it carries with itself something of a pagan heritage, it is "apocryphal"[6], as evidenced by

6 In this sense, it is very interesting to see Zoran Mišić, who in the essay „Poetry and Tradition" writes: „Tradition is that line of spiritual and poetic commitment, not very popular and not always salvageable, sometimes abysmal, heretical and infernal, but also exalted and radiant with an inner serenity, extending from the east of our memory to the threshold of the future that poets envision. That line seems to us cleaner and more airy the further away from us, because, being freed from all nearer timelines, all incidental recollections, it is increasingly approaching what is elemental, primordial in man" (Mišić 1996: 251).

the very language of the songs. In addition, the strong connection with the poetic tradition and the lyrical discourse with its immediate and distant predecessors, allusions, touches and *dialogues* with poets of ours and the world meridian (which ultimately represents a spiritual space), all make Suvajdžić's poetry different, specific, and himself irreducible to "poetic directions and schools", as it was said at the outset. His communion with the *tradition* is not traditional - he does not take it as a *value itself* but as a *value to himself* and *value to the one* who is a part of it. Because,"the tradition is deforming where it transforms from the form of understanding, from the spirit of cover into the spirit for cover" (Pervić 1977: 31). To Boško Suvajdžić tradition does not serve as a cover, but as a confirmation of his established and defined system of values.

The use of numerous archaisms and long forgotten words of our language, on the one hand, and the language of a man of "modern sensibility", that is, the man "from this time", while at the same time a powerful and very recognizable interference of new words and complexes, which in some sense are becoming "mediators" between these two languages, two separate worlds - speaks at the same time of erudition, as much as of intuition and, above all, of the measure or harmony that keeps the two worlds in balance. Such poetry requires, among other things, boldness, a certain spiritual courage, to bring a man beyond the limits of his time - into the space of freedom, the space - of the *air*. That is why even reading his poems does not end with the moment when we set them aside. They are imprinted as a *memory of the experience of freedom* that they evoked in us.

SOURCES AND REFERENCES

Božović 2019 *Kingdoms without Boundaries* Kraljevo, "Stefan Prvovenćani" Public Library.

Gerbran, Chevalier 2013: Alen Gerbran, Jean Chevalier *Dictionary of Symbols: Myths, Dreams, Customs, Acts, Shapes, Figures, Colors, Numbers* Novi Sad: Stylos art – Kiša.

Grujičić 2003: Nenad Grujičić. „Destiny and language". In: *Serbian Writers about Serbian Language*. Belgrade: Istočnik.

Dilthey 2004: Wilhelm Dilthey. *Experience and Language*. Transleted by Saša Radojčić. Novi Sad: Orfeus.

Jeftimijević Mihajlović 2016: Marija Jeftimijević Mihajlović. *Privileged Spaces of Poetic Existence*. In: ŽeljkoMedić. *Apnea*. Belgrade: „SvetiSava" Literary Society. 93-96.

Yourcenar 1983: Marguerite Yourcenar. *Memoirs of Hadrian*. Transleted by: Ivanka Pavlović. Belgrade: Nolit.

Miljković 1972: Branko Miljković. Critiques: *With Works and Authors on Poetry, Contributions, the Collected Works of Branko Miljković*, book 4, Niš: Prosveta.

Mišić 1996: Zoran Mišić. *Critique of Poetic Experience*. Belgrade: Serbian Literary Guild.

Popa 1998: VaskoPopa. *Poetry Records.* Raška. Year XXVIII. no. 32, 1998, 50-54.

Parandowski: Jan Parandowski. Alchemy of Words. From Polish translated by Svetozar Nikolić. Belgrade: Kultura.

Pervić 1977: Muharem Pervić. *Tradition and Critique*. Belgrade: Grafos.

Srejović, Cermanović-Kuzmanović 1987: Dragoslav Srejović, Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović. *Dictionary of Greek and Roman Mythology*. Belgrade: Serbian Literary Guild.

Suvajdžic 2018: Boško Suvajdžic. *Make the Air: Selected and New Poems*. Novi Sad: Cultural Centre of Novi Sad.

Zweig 1955: Stefan Zweig. Three Masters: Balzac, Dickens, Dostoeffsky. Translated by: Isak Samokovlija, Miodrag Petrović. Sarajevo: Publishing House "Veselin Masleša".

Herbert 2004: Zbigniew Herbert. *A Labyrinth by the Sea*. From Polish translated by: Biserka Rajcic. Cacak: Gradac.

Šušnjić 2012: Đuro Šušnjić. *Views About the Hidden Side of Things*. Belgrade: Official Gazette.

Šušnjić 2012: Đuro Šušnjić. *Theories of Culture: Lecture*. Belgrade. Book Publisher Guild.

Марија С. ЈЕФТИМИЈЕВИЋ МИХАЈЛОВИЋ

МИТОПОЕТСКИ АЛГОРИТМИ БОШКА СУВАЈЏИЋА

(Прилог проучавању поетике и естетике стваралаштва)

Резиме

Поезија песника, професора, слависте и драматурга Бошка Сувајџића, препознатљива је по томе што су се у њој сплеле две песничке традиције: народна и средњовековна, али је сва у духу „модерног" певања. О томе су, између осталог, посведочили добри познаваоци књижевности и науке о књижевности, који су писали о његовом стваралаштву. Међутим, најновија збирка изабраних и нових песама *Направи ваздух* (2018) доноси новину у том смислу што овим двема линијама песник прикључује и трећу: елементе традиције минојскекултуре и цивилизације, показујући тако да су, овом несвакидашњем стваоцу, у оквири националне митологије и историје недовољни да би изразиоу пуној мери свој поетски потенцијала и замах стваралачке имагинације; да је поезија последња нада и последње цивилизацијско уточиште човеку којем више нема места на свету који није „дом за душу", због чега је потребно „направити ваздух", вратити се принципу по коме треба, према песниковим речима, да се „обожимо и оњудимо".

Снажна веза са песничком традицијом и лирски дискурс са ближим и даљим претходницима, алузије, дотицаји и „дијалози" са песницима нашег и светских меридијана (које у крајњем, чини један духовни простор), чини Сувајџићево песништво другачијим, специфичним, а њега самог несводивог на песничке правце и школе. Његово општење са традицијом није традиционално. Сва његова поезија одише духовношћу, али она није, као што би смо очекивали, чисто хришћанска – њу карактерише веза са митском прошлошћу, епским наслеђем, посебно дубоко укорењеној у предањима и фолклористици, о чему сведочи и сам језик његових песама. Ако бисмо покушали да једном синтагмом означимо поетику песника Бошка Сувајџића, то би могаода буде митипоетски алгоритам који је пут ка одгонетању тајне егзистенције.

Кључне речи: Бошко Сувајџић, поезија, поетика, традиција, митологија, наслеђе.

Рад је предат 21. фебруара 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

UDK 821.163.41.09 Киш Д.
82.01
doi: 10.5937/bastina30-25542

Originalni naučni rad

*Mirjana M. BEČEJSKI**
Institute for Serbian Culture – Priština/ Leposavić

"PARABASIS" IN *THE ANATOMY LESSON* BY DANILO KIŠ**

Abstract: The research focus of this paper is the chapter "Parabasis" of the polemical book *The Anatomy Lesson* by Danilo Kiš. The author aims to draw a parallel with the genealogical characteristics of the parabasis in ancient comedy to explain its function in *The Anatomy Lesson* and to examine the veracity of Kiš's self-interpretation, and thus the justification of his creative self-consciousness.

Key words: Danilo Kiš, polemic, *Anatomy Lesso*n, parabasis, irony, autopoetics, Jewishness, Borges, *documentariness*, intertextuality.

Past, very intense studies of the literary work of Danilo Kiš emphasized the numerous problems and dimensions of meaning opened by his polemical book *The Anatomy Lesson*, but none of them addressed its structural and genealogical features in more detail. It is our intention to contribute to this study by focusing on the chapter "Parabasis" and its function in the aforementioned book. We have analyzed the importance of this chapter from the standpoint of autopoetics in the context of studying Kiš's essay writing (Бечејски 2016: 233–238), and now we will deepen this research with the aim of demonstrating its contribution to literary genealogy.

In order to determine why the writer considered this form suitable for his polemical book and where he saw its modernity, we will briefly look at the structure and function of the original parabasis. *Parabasis* is the most important choral song in ancient Greek comedy, a whole where broken by the stage illusion: the actors leave the stage while the chorus removes their masks and takes the stage, addressing the audience directly. The word itself means go aside, leaving the basic course of action in the agon (the parabasis was performed somewhere in the middle, after the *agon*) and, metaphorically speaking, it is a kind of author's comment,

* research associate, becejskim@gmail.com

** This paper is written in the scope of the project *Material and Spiritual Culture of Kosovo and Metohija* (Record no. 178028), which was approved and financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development, Republic of Serbia.

whether autopoetic and metapoetic – about the conditions and manner of the poet's work, etc., either about religion or the current political situation in Athens, with a subjectivist view of current politicians. The composition and extent of the parabasis differ from drama to drama, but basically it has two obligatory parts, the first of which is metrically free (the choir leader reciting) and the second has a strophic structure. In the first part, the coryphaeus addresses the audience on behalf of the poet, seeking audience's sympathy, while the choir marches past the audience and literally leaves the stage. In full form, the parabasis has seven parts, three of which are part of the first main part: *commation*, or short introduction, a *real parabase,* in which the poet talks about his work, social merits, competitors, etc., recommending himself to the audience through the choir, and *the second part,* i.e. completion. The other obligatory part of the parabasis is the chorus song, which consists of four symmetrical units. In them, *ode* and *antode* – two lyric songs in honor of deities, alternate with *epirrhema* and *antepirrhema* – reciting in the spirit of joke and mockery at the expense of local authorities, including the audience themselves, etc. Thus, the most common content of the parabasis is the following: poet addresses listeners, praises his own work, emphasizes his own literary goals and contribution to the development of drama with reference to its predecessors, comic bragging, criticism to the audience, addressing judges (sometimes with comic threats); mockery of some Athenians, parenesis (reprimand, advice) to the audience. (Flašar 1992: 381–382; Koljević 1992: 564; Ђурић 1996: 343–344; Popović 2010: 508, 632–633)

Parabasis disappeared from comedy already in the Aristophanes age, and was returned to drama by Goethe (in *Faust*). It unmasks the usual dramatic discourse by *turning portrayal into critical reflection*, so many researchers see it as the origin of irony. Friedrich Schlegel studied the importance of parabasis precisely by interpreting *romantic irony* as a special form of literary self-consciousness that does not perceive irony as a mere rhetorical figure, but as a form of understanding the world, life and creative philosophy, wherein it receives an epistemological status (Popović 2010: 508, 632–633).

With all this in mind, it becomes clear why the master of irony, Danilo Kiš, in his polemic book, resorts to parabasis. Especially as the literary polemic over the originality of the *A Tomb for Boris Davidovič* has turned into a public spectacle, a scandalous affair for the entertainment of the underbred world, as the author suggests with the motto of the first chapter of *The Anatomy Lesson* (*ČA*: 11),[1] the title "Parabasis" can also be understood as unmasking of the performative in this polemic and the ironic allusion to (life) tragicomedy.

1 Since we used the edition of *The Collected Works of Danilo Kiš* edited by Mirjana Miočinović 2006–2007, parentheses referring to sources will contain abbreviations of book titles and page numbers instead of standard parenthetical citation. The list of abbreviations is in the original literature.

Like the parabasis in ancient Greek comedy, the chapter "Parabasis" is composed of two parts, "Frontal Collision" and "Touchstone of Facts", which consist of smaller essay sections. In relation to the original form, Kiš enlarges the number of sections in each of the two main parts of the parabasis, but retains their content and function *mutatis mutandis* at the level of the whole. Highlighting the autopoetic traits he considers representative, he concisely explains and observes them in relation to his own individuality, on the one hand, and contemporary literary trends (the notion of *modernity*), on the other, with a simultaneous mockery of those (critics, aestheticians, writers) who were to recognize this breaking of the cliché, that writer's authenticity, rather than accusing him of plagiarism. Although he points out that he will remain on the literary ground as he is challenged on it, and that he will write about the political background of the polemic on another occasion, the author strives, not drawing attention from the *literary* essence of the polemic, to unmask the clerical and corrupt literary criticism, the "literary banditry", in collusion with centers of political power which, instead of refining taste and raising aesthetic criteria, harms our literature by encapsulating it in national frames. Thus, he remains loyal to the genre of the original parabasis, which also implies an authorial reference to the political situation in the country. In order to explain the key autopoetic features, in this case, the themes delimited by the titles of the segments, he resorts to summarizing using metaphorical language and invoking the autarkic symbols of his prose. Thus, to a connoisseur of Kiš's opus, this chapter reveals itself also as an autopoetic summary – both of those poetic features he, dissatisfied with the interpretation of the criticism, already pointed out, and those he is about to explain in interviews and autopoetically intoned essays. We will endeavor to examine both the truthfulness of the author's self-interpretation and the justification of the creative self-consciousness he has expressed here.

The "Frontal Collision" consists of sections: "Judaism", "Borges", "Individuality", "A French Garden", "European Chalk Circle", "A. A. Darmolatov" and "Elephantiasis nostras". Although all of them, in principle, aim to justify the poetical practices applied in *The Tomb*, the first three are significant from the standpoint of literary theory, while the fourth, sixth, and seventh, in their ironic and satirical portrayal of our literary criticism belong to both literary ethics and sociology of culture.

In order to distance himself from the "Jewish writer" epithet already at the outset, in the first section, Kiš outlines his understanding and experience of Judaism, thus deepening his previous views and explaining those understandings he expressed in his belles-lettres prose. Since the Jews in his books are a metaphor, a form of formalistic *defamiliarization*, not a sign of the author's religious and national commitment, the Jewishness in them cannot be interpreted as a "Jewish complex" (*ČA*: 49). For, as he explained his thematic obsessions earlier,

this world of Central European Jews – a "*former world*" – had already acquired the "patina of the unreal and the echo of the mythical" (HP: 204).

Moreover, nationalists do not accept the theory of the Jews assimilation by Arthur Koestler, which Kiš had proven by both "idea and living" even before he encountered it. Any commitment beyond the national – even commitment to Yugoslav, let alone European and *world literature* (in the meaning given to the term by Goethe and expanded by Borges) – is regarded by nationalists as literary "homelessness", the cunningness of a "wandering Jew". In psychological and metaphysical terms, for the writer, Jewishness is that feeling of "family unhappiness" from which anxiety, the impression of relativity and irony stem. In his characters, it is a "kind of latent rebellion", which "has something of that powerful and mysterious affective attraction Freud speaks about, something of that 'disturbing strangeness' […], which is already in itself a form of *defamiliarization* also on the literary plane". The function of Judaism in *A Tomb for Boris Davidovič*, where "the share of Jewishness is as much as it was in the Bolshevik movement itself", is twofold: to provoke the "*effect of defamiliarization*" and to "extend mythemes" in the author's opus (*ČA*: 47–50).

So, in literary and existential terms, Jewishness is shown to be Kiš's obsessive theme, a lived and felt experience transposed into literature: "Without that ambiguity of origin, without that 'disturbing diversity' Jewishness brings, and without the adversity of my warlike childhood, I would definitely not become a writer", as he points out in his interview "Life, Literature" (*ŽL*: 10). And referring to the character and prototype of the Father in the family trilogy, who suffered from the neurosis of fear, "*an endemic disease of Central European Jewish intelligence*", the writer emphasizes: "He is a patient, an alcoholic, a neurasthenic, a Jew, in one word ideal material for a literary character" (*ŽL*: 15–16). Warning that literature is above and beyond any commitment: religious, national, sexual, and that he himself does not accept the "literary ghetto", even after *The Anatomy Lesson* Kiš used every opportunity to express his disdain for minority literature.[2]

The second section of *The Frontal Collision* is dedicated to Borges, one of the writers most important for understanding Kiš's poetic and literary tradition. He points out the merits providing the great Argentine with a frontier position in the history of modern short story, and then associates them with autopoetics:

2 "I reject the title of a Jewish writer. I am against all forms of minority literature: feminist, gay, Jewish, black. Also against one very specific concept of national literature. I have my homeland in literature and I am in favor of a Goethean concept of literature, a 'Weltliteratur'; I maintain that in my books the problem of the Jews is not the intellectual school, but really the only content of my life, which is literary. I have all that is needed here: the executioner and the victim, and time distance, because that Central European Judaism has disappeared, and those who are there no longer live in the same conditions. It is a history of a nearly fantastic realism, as it is about real things that, at the same time, do not exist, they are gone" (*GTI*: 205–206; see also *ŽL*: 9, 87).

> "There is no doubt that short stories, more precisely the short story art, are divided into those before Borges, and those after Borges. And here I am not referring to the expansion of the field of reality (in the direction of fiction), but first and foremost to the technique of storytelling itself: the Maupassant-Chekhov-O. Henry storytelling, which aspired to detail and which created its field of mythemes by induction, was replaced by Borges with a magical and revolutionary endeavor, deduction, which is just another name for a kind of narrative symbolism whose consequences are on a theoretical and practical plane no less than those left by that same symbolism in poetry with the appearance of Baudelaire" (*ČA*: 50).

Referring to Shklovsky's famous thesis on literary development as shifting of genre systems, or forms that have already lost their artistic properties due to frequent use – Kiš stresses that no theory is necessary for this knowledge, talent is sufficient. "For what is a talent other than this deviation from the canon, what Christiansen calls *'differential sensations*'!" It is precisely this "differential sensation" he himself strives for, as he points out, and which provides his books with non-anachronicity, i.e., modernity, that domestic criticism could use as a more precise "compass" when interpreting and evaluating from "Judaism", a generational approach and anachronistic form-content, realism-fiction dichotomies:

> "And if I use in my books the experiences of the modern European and American novel, certainly by affinity, it is not because, by the grace of heaven, I have been able to read some novels and some theoretical works unavailable to other mortals, but because I have felt, anticipated that things have been changing in the world of literary phenomena, moving together with the famous Hegelian *Weltgeist,* and because I wanted to disrupt canons and anachronisms, by the theme and procedure, with my own mytheme, at least in the context of national literature" (*ČA*: 51–52).

Kiš does not deny the "Western influences" (although they are not without political connotations in our midst), nor does he exclude himself from the universal rule formulated by Brunetière – "of all the influences in the history of literature the main is the influence of work on work". The question that should be crucial for critique is whether and to what extent the writer has succeeded in creating a "differential sensation" in relation to all the "influences": "as far as I managed to create my own authentic work (when it comes to Hourglass), within the influence of the so-called *nouveau roman*, for example, and, starting from a literary theory (nouveau roman), managed to create an authentic romanesque world that is polemical and parodic relative to the aforementioned role model and, in my humble belief, at least in the case of nouveau roman, superior" (*ČA*: 53).

Since the expected critical remarks were absent, the writer is forced to respond alone, in the spirit of parabasis, at times humorously and derisively, at times ironically and autoironically, pointing out his own merits for the development of the novel and narrative prose. Drawing on Borges, Kiš explains his "differential sensation" in relation to "role models" and at the same time seeks to

oppose the idea of national literature and its restriction to national themes (Borhes 1985a: 266, 269–270). Kiš does not follow patterns but writes "counter-books" as "'A book that does not contain its own counter-book', Borges says in one place, 'is considered unnecessary'". Thus, in the *Tomb* he uses the technical procedures perfected by Borges (but taken from Poe and Babel), which "are nothing but the mastery of using and tricking documentary material".[3] However, while in Borges, where man is understood as a philosopheme, this documentary process generally has a metaphysical meaning, the *Tomb* is "based precisely on historicity, the documents are there to discover that historicity, and the soul has long since been surrendered to the devil. The Borges man is a *yogi*, characters from the *Tomb* are *commissioners*" (*ČA*: 53).

Kiš will also discuss Borges and his own reliance on the Argentine writer in other sections of *Anatomy Lesson*, pointing to his documentary process. As theoretical support to the first paragraph in Chapter Three of *Anatomy Lesson*, the author inserted the texts of Sylvia Molloy "Borges and the Literary Distance" (1969) and Roger Caillois "Jorge Luis *Borges*" (1964), which draw attention to Borges' art of citation (*ČA*: 116–129). Namely, by combining recognizable, deformed and fictional quotations and bibliographical references, he caricatures and abolishes tradition, demonstrating the futility of searching for sources and the reader's desire to decipher them all (to which several well-known quotes lure him). Borges' narrative mastery is 'a priori *reduced to quoting literature*'; and that is literature '*which, takes the very constituting substance from literature itself and not from 'reality' – however real or imaginary*' (*ČA*: 116–119). The aim of this quotation mystification is to create "an associative and *intellectual echo*" and to point out that in belles lettres – *there are no sources*, as Kiš points out. That is the essence of the literary aspect of the polemic over the *Tomb* originality, which takes over this Borgesian technique. But what our critique has not noticed, and what is more important, are the *differences*: the Borgesian "technical forms", which achieved "metaphysical timeliness", are applied in Kiš to historical and political material. This, he points out, was a "new literary approach to reality" (*ČA*: 122–123).

In order to understand the difference between the aspect of the Borgesian literary tradition adopted and continued by Kiš and the mere imitation – the essential difference, which his opponents did not understand – one of the basic principles of Borgesian poetics should be borne in mind: "The concept of plagiarism does not exist: it has been established that all works are the

3 Deciphering Kiš's note in legacy (1978) "Shklovsky: Tolstoy", M. Miočinović states that it was at Kiš's suggestion that "Nolit" published the book by Viktor Shklovsky *Material and Style in Tolstoy's Novel* "War and Peace" (Šklovski 1984), although no one mentions it because that book practically explained the meaning of using documentary material in belles letres (Miočinović 2006: 430).

creation of one author, who is atemporal and anonymous. [...] A book which does not contain its counter-book is considered incomplete" (Borhes 2006: 15, 18). Therefore, there are neither original themes nor original works (authorship in the standard sense), but only new editorials that maintain their sequence. For Borges, writing was rewriting, another layer on the *palimpsest*. That is why he considered it unnecessary to fill in the many pages that already exist and instead wrote, as he explicitly claimed, their summary, commentary (Borhes 1985b: 137; Borhes 1985d: 40; Borhes 1985c: 20). On this background, Kiš's poetics coincides with Borges's.

Much has already been written in our literary criticism as to how Kiš is the successor and follower of the Borgesian creative paradigm (Делић 1994: 347–352; Делић 1997: 112–130; Милутиновић 2016: 75–82). In Borges's literary work, as well as in numerous studies on his prose and poetics, the key poetic hubs of D. Kiš can be recognized. In addition to technical and thematic coincidences and parallels in similarity, it also pointed to differences, which our writer insisted on. Being a "borgesian" also implies a polemical attitude towards Borgesian poetics.

Following the composition of the ancient Greek parabasis, and to answer to his opponent Dragan Jeremić on the accusation that he 'suddenly began to create some new poetics, the poetics of documentary prose in the spirit of his latest work, which even negated his earlier works that were created based on completely different principles' (according to *ČA*: 130), in the 'Individuality' section Kiš first draws a parallel between *Hourglass* and *Tomb*. In doing so, he illustrates that both books are based on the documentary process "restricting the free field of fantasy", that the documentary line in his books has existed since *Psalm 44*, and that it developed in parallel with the other, metaphysical, born with *Mansarda*. He then draws a parallel between heroes of E. S. and B. D. Novsky, a *yogi* and a *commissioner*, illustrating that these are "powerful individuals immersed in the center of historical events", guided by suspicion and seeking to preserve their individuality – which is already a victim position (*ČA*: 54–56).

The absence of such individuality will serve Kiš in the French Garden section as a basis for sharp criticism of Yugoslav literary criticism, which treats the work as a sociological, collective, generational creation, reducing everything new and unknown to the old and the known:

> "This generational or collectivist spirit of balancing kills the value and meaning of every book, each individual voice, one book is dissolved by another, good by average, excellent by bad, the content value of one is killed by the formal imperfection of the other, and vice versa, the negative points of one are attributed to the positive points of the other, plus and minus cancel out, so again there was nothing, only one generation replaced the other. [...] everything is gray or drenched in gray, covered with camouflage tarpaulin, everything is lined up like in a French garden, everything that protrudes is cut, everything is minimized, depreciated, everything is 'positive'." (*ČA*: 57)

Such a climate has allowed literary criticism to grow into a "literary power" that does not serve literature but is served by literature – as if interpretation and evaluation is superior to literary creation itself – and critics are "keepers of court seals, titular advisers" tasked with "maintaining the French garden" (which increasingly resembles a cemetery) and "marking the alleys". Under the same balancing the reader disappears as a co-creator, the author points out. Thus, *The Anatomy Lesson* outgrows the defense of only one book and one poetics, and becomes an apologia for writer's ethics, cosmopolitanism, creative freedom, freedom of "public opinion", which is precisely what this literary criticism was supposed to defend.

The following are three short sections that relate to the subject of the stories in the *Tomb*, but from which Kiš's dissatisfaction with the development of Yugoslav literature emerges again. He points out that the "European Chalk Circle" in his chained collection encompasses a chronotope in which the objective "Spirit of Storytelling" transforms into "The Storyteller's Spirit, which here, in the end, appears as a clearly emphasized I of the narrator". In the fragments "A. A. Darmolatov" and "Elephantiasis nostras", Kiš underlines that the history of the unfortunate *commissioner* from "A brief biography of A. A. Darmolatov" (*Grobnica:* 137–146) is in fact "a fable", "the morality, moral of the whole book". He brings its symbolism and sarcastic sting to the plane of criticism of our literature, where "the word muda [balls] is derived from the adjective mudar [wise]" and "the head is indeed a kind of annoyance" as "using your head" means – playing with it (*ČA*: 58–60).

Kiš entitled the second major part of the parabasis "The Touchstone of Facts", borrowing the syntagm from M. Yourcenar. It starts with the section "Schizopsychology" and continues with the fragments "Psychological Approach", "Material for Narrative Shaping", "Obsessive Topics" and "Dogs and Books". In a brief statement given for Borges: "The modern form of fiction is erudition" (which will be further explained in the next chapter by "Little Chrestomathy" and accompanying comments), summarized the whole poetics of modern literature, says Kiš. This means that "the time of fabrication is over, that the reader no longer believes in fabrication" and that "nothing is more fantastic than reality", as Dostoyevsky claimed. After Hiroshima, the fantasy of reality appeared to modern man as a *fantastic reality*: "a spooky sight of a city like the moon's ground, with two hundred thousand dead and to the stupendous scale deformed human bodies, was the scene which the medieval (still) fantasy of a great poet could only reach by the power of the boldest imagination, imagining a similar scene only somewhere outside this world, in the far reaches of eternal punishment and repentance" (*ČA*: 61). The consequence of this accumulated evil of "fantasy of reality", that paranoid human behavior, which Koestler calls "schizophysiology", results in "schizopsychology", Kiš points out.[4]

4 Although Koestler's term, the idea of a schizo-text also exists in Wittgenstein, who was preoccupied with *the crevice* between world and language, ideally embodied in the Kafkaian nightmare world where Kiš's hero E. S. lives.

Hence the psychological approach by which the writer once interpreted the "broken prohibitions" of his characters (and whose criticism, as a "field of banality", a brief fragment of this whole is devoted to), has been replaced by documents and facts "whose frantic and unpredictable conjunction creates a senseless massacre incorporating equally sociological, ethnological, parapsychological, occult and similar motives, the interpretation of which in the old-fashioned way would be more than meaningless [...]: it is the duty of the writer to fix this paranoid reality, to examine this insane set of circumstances, through the power of documents, examination, investigation, and not to attempt to, on their own, and optionally, make a diagnosis and propose treatment and medication" (*ČA*: 62). Poetics becomes poethics. Kiš's work, deeply marked by the twentieth-century holocausts, in moral terms too represents "post-Auschwitz poetics" (Vladiv-Glover 2003: 71–79), according to which the writer is no longer tasked with giving a psychological profile of his characters but "with expressing schizopsychology of the new post-Auschwitz reality". "Schizopsychology" thus becomes a suitable term for the poetic paradigm of modern literature.

Therefore, in the fragment "Material for Narrative Shaping" Kiš emphasizes that the plots of all stories in the *Tomb* are based on historical documents, thus putting his stories before the "touchstone of facts". Although the plot, according to Shklovsky's formulation, is 'only material for narrative shaping,' with authentic plots he wanted to point to the 'psychological blindness' of the French leftists (Sartre). Because being a professional writer means "living in constant conflict with yourself and with the world", he concludes in the spirit of his teacher Andrić's life philosophy.

As one of his main poetic features, Kiš also mentions "obsessive themes" (in the eponymous section) in Parabasis, noting that he does not write "as a professional, but as 'a poet'", "in a kind of poetic trance", exclusively about topics that intellectually and/or morally obsess him, "when the glass is overfilled, when an intellectual, moral or lyrical dilemma and doubt has grown in me to such an extent that I feel the need to communicate it to someone". That his "modest bibliography" is the result of "that 'poetic approach to' the phenomena of reality", that poetic compression, with writing being some sort of liberation, autotherapy (*ČA*: 64–65), can be assured by following the variation of particular topics and the formulation in his opus, the search for the "ideal form" all the way to the so-called "grace of shaping" for any literary content that would obsess him.[5]

5 In the interview "The Conscience of an Unknown Europe", the writer will further explain this type of psychotherapy: "I write because I question my whole life. Literature is the therapy for this... of course, the cure 'après coup' medicine, late therapy, because while the misfortune lasts the cure does not work. It is not about some mania then, it is about illness. Indirectly, when I write, I am in an intimate relationship with the topic

For Kiš was convinced – and rightly so – that if the topic is not obsessive for the writer in both literary and moral and intellectual sense, neither the work he creates would be marked by *truthfulness.*[6] Thus, *The Tomb*, like his previous books, is the result of a moral obsession: to condemn Stalinism, to which democratic countries close their eyes, as does fascism.

In the spirit of the aforementioned, but also of all the oppressive systems criticized by the intellectuals of pronounced self-awareness, Kiš quotes the title of his story "Dogs and Books" (*Grobnica:* 119–136) as the last section of this whole, pointing out that by breaking the cliché in *The Tomb* he himself infuriated these dogs, so they began to "bark and bite", and that they understood its moral better than he had hoped. In doing so, he makes clear allusions to his "behind the scenes" opponents, the authors of the novels *People with Four Fingers* and *Mouth Full of Earth* – M. Bulatović and B. Šćepanović (*ČA*: 66–67).

If we keep in mind that Kiš understood literary development in the spirit of the theory of Russian formalism – as a shift and development of literary forms, wherein some worn-out forms, which are no longer capable of causing defamiliarization (Šklovski 1969: 43), replace others, parody them, re-actualize them and innovate those forgotten in the history of literature, elevate the "non-literary" to the literary level, or create new ones, with a new or altered type taking on an important role and task that the existing types are not capable of fulfilling at the given moment (Pavličić 1983: 73–77; Петковић 1984: 35), introduction of parabasis in polemic *Anatomy Lesson* proves to be a well thought out methodological procedure. Namely, by re-actualizing a forgotten type – a choral party in ancient Greek comedy – which represented the breaking of stage illusion and a special form of communication with the audience, ideal both for presenting poetics and for the critical reflection, in the spirit of the new (post) modern age, Kiš emphasizes its modernity and restores polemic as a literary

I chose – or the topic that chose me. And writing is exactly the way to get rid of those obsessions. And it is suffering that triggers that kind of comfort machine, represented by literature" (*GTI*: 216).

6 The explanation and deepening of the notion of truthfulness of a literary work is found in the critical chapters of *The Anatomy Lesson*: "And this is, perhaps, only one of the definitions of gift, that seeking and choosing a relevant, burning topic, burning in the writer's spirit and sensibility, not seeking and finding a topic by the logic and assumptions of a possible best-seller and pampering the critics and the fashionable, hence stereotypical demands of the day and the moment. That truthfulness, that feeling of the toping, that passion dictated by the topic that flows from that topic, is just another name for truthfulness, for literary honesty. If, then, the matter came from that part of sensibility, from the inevitability to bring the topic, to bring the problem out of oneself, then even some literary, technical, rhetorical problems and moments would be solved (can be solved) and organized so that they become secondary: the work of art will live out of its own flame, of its own fire emanating from it. This is what truthfulness is. Truthfulness of inspiration, truthfulness of details, truthfulness of the topic and approach to the topic" *ČA*: 301–302).

genre. In doing so, those poethic hubs he has singled out to illustrate his own literary portrait are truly crucial to understanding his creative and ethical principles. The writer thus creates his own genealogical tradition, just as he 'creates his predecessors' (*Sk*: 156).

SOURCES

Kiš, Danilo (2006–2007), *Sabrana dela Danila Kiša:* u redakciji Mirjane Miočinović, Beograd: Prosveta.

The list of abbreviations: *Grobnica – Grobnica za Borisa Davidoviča: sedam poglavlja jedne zajedničke povesti, HP – Homo poeticus, ČA – Čas anatomije, Sk – Skladište, ŽL – Život, literatura, GTI – Gorki talog iskustva.*

REFERENCES

Бечејски 2016: Мирјана М. Бечејски. *Есејистика Данила Киша.* Докторска дисертација. Филозофски факултет Универзитета у Нишу.

Borhes 1985a: Horhe Luis Borhes. *Žudnja za Buenos Airesom. Blizak mjesec. Bilježnica „San Martin". Evaristo Carriego. Rasprava. Sabrana djela: 1923–1982.* Prevodi i prepevi Karlo Budor i dr. Grafički zavod Hrvatske.

Borhes 1985b: Horhe Luis Borhes. *Opća povijest gadosti. Povijest vječnosti. Izmišljaji. Sabrana djela: 1923–1982.* Prevodi i prepevi Karlo Budor i dr. Grafički zavod Hrvatske.

Borhes 1985c: Horhe Luis Borhes. *Aleph. Druga istraživanja. Sabrana djela: 1923–1982.* Prevodi i prepevi Karlo Budor i dr. Grafički zavod Hrvatske.

Borhes 1985d: Horhe Luis Borhes. *Brodijev izvještaj. Zlato tigrova. Knjiga od pijeska. Duboka ruža. Sabrana djela: 1923–1982.* Prevodi i prepevi Karlo Budor i dr. Grafički zavod Hrvatske.

Borhes 2006: Horhe Luis Borhes. *Maštarije.* Prevod Aleksandar Grujičić. Beograd: Paideia.

Vladiv-Glover 2003: Slobodanka Vladiv-Glover. *Postmodernizam od Kiša do danas.* Beograd: Prosveta.

Делић 1994: Јован Делић. „Данило Киш и Х. Л. Борхес". *Летопис Матице српске,* год. 170, књ. 453, св. 3 (март 1994), 347–352.

Делић 1997: Јован Делић. „Фрагменти о Х. Л. Борхесу у српској књижевности". У зборнику: *Хорхе Луис Борхес.* Приредили Радивоје Константиновић, Филип Матић и Марко Недић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Српска књижевна задруга – Југословенско удружење латиноамериканиста 1997, 112–130.

Ђурић 1996: Милош Н. Ђурић. *Историја хеленске књижевности. Изабрана дела Милоша Н. Ђурића.* Т. IV. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 343–344.

Koljević 1992: Nikola Koljević. „Parabaza". *Rečnik književnih termina.* Urednik Dragiša Živković. Beograd: Institut za književnost i umetnost: Nolit, 564.

Милутиновић 2016: Дејан. „Логос глосе: у поетикама Х. Л. Борхеса и Д. Киша". *Пролази и прелази: (Мит, историја и свакодневица на примерима из српске књижевности).* Ниш: Филозофски факултет, 75–82.

Miočinović 2006: Mirjana Miočinović. *„Beleške (M. M.)".* U: Danilo Kiš. *Skladište.* Priredila Mirjana Miočinović. *Sabrana dela Danila Kiša:* u redakciji Mirjane Miočinović. Beograd: Prosveta, 389–449.

Pavličić 1983: Pavao Pavličić. *Književna genologija*. Zagreb: SNL.
Петковић 1984: Новица Петковић. *Од формализма ка семиотици*. Београд: БИГЗ; Приштина: Јединство.
Filašar 1992: Miron Flašar. „Komedija, antička". *Rečnik književnih termina*. Urednik Dragiša Živković. Beograd: Institut za književnost i umetnost: Nolit 1992, 380–386.
Šklovski 1969: Viktor B. Šklovski. *Uskrsnuće riječi*. Pogovor, izbor i prevod Juraj Bedenicki. Zagreb: Stvarnost.
Šklovski 1984: Viktor Šklovski. *Građa i stil u Tolstojevom romanu* „Rat i mir". Prevela Biserka Rajčić. Beograd: Nolit.
Popović 2010: Tanja Popović. *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos Art.

Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ

„ПАРАБАЗА" У *ЧАСУ АНАТОМИЈЕ* ДАНИЛА КИША

Резиме

У истраживачком фокусу овога рада налази се поглавље „Парабаза" полемичке књиге *Час анатомије* Данила Киша. Аутор прави паралелу са структуром и генолошким карактеристикама парабазе у античкој комедији како би објаснио њену функцију у *Часу анатомије*. Будући да је изворно реч о форми која разобличава уобичајени драмски дискурс претварајући приказивање у критичку рефлексију, због чега у њој теоретичари виде порекло иронije, парабаза се открива као форма изузетно погодна за изношење (ауто)поетичких, етичких и идеолошких ставова писца, те за његову оштру критику стања у домаћој, „корумпираној" и „чиновничкој" књижевној критици. Тумачећи мање есејистичке одељке који чине два дела „Парабазе", „Челни судар" и „Пробни камен чињеница", аутор настоји да испита истинитост Кишовог самотумачења, а тиме и оправданост стваралачке самосвести коју је исказао у овом поглављу *Часа анатомије.*

Ако имамо на уму да је Киш књижевни развој схватао у духу теорије руског формализма – као смену и развој књижевниих форми, при чему једне, истрошене форме, које више нису кадре да изазову *очуђење*, смењују друге, пародирају их, реактуализују и иновирају оне заборављене из историје књижевности, уздижу „нелитерарне" на литерарни ниво, или пак стварају нове, при чему нова или измењена врста добија битну улогу и задатак који у датом тренутку постојеће врсте нису у стању да испуне – увођење парабазе у полемичку књигу *Час анатомије* показује се као добро промишљен методолошки поступак. Наиме, реактуализовањем једне заборављене врсте, заправо хорске партије у старој грчкој комедији, која је представљала разбијање сценске илузије и посебан вид комуникације с публиком, Киш у духу новог, (пост) модерног доба истиче њену модерност и обнавља полемику као књижевни жанр.

Кључне речи: Данило Киш, полемика, *Час анатомије,* парабаза, иронија, аутопоетика, документарност, цитатност, Борхес, јеврејство.

Рад је предат 28. фебруара 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 811.163.41'282.2
811.163.41'367.622'366.2
doi: 10.5937/bastina30-25469

Прегледни рад

*Драгана В. СТАНКОВИЋ**
Универзитет у Нишу, Педагошки факултет у Врању

О ИМЕНИЧКОЈ ДЕКЛИНАЦИЈИ У ГОВОРИМА ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКЕ ДИЈАЛЕКАТСКЕ ОБЛАСТИ

Апстракт: У раду се разматра аналитичка деклинација именица као једна од најупечатљивијих балканистичких црта у говорима призренско-тимочке дијалекатске области. Најпре су описани основни механизми аналитизма, а затим су, на основу грађе из постојеће литературе о говорима ове дијалекатске области, анализирани домети аналитизма, при чему је разматрано који падежни облици показују највећу а који најмању стабилност пред налетом аналитизма. Спроведена анализа указује на стабилност али и недоследност аналитизма у анализираним говорима. Налету аналитизма у највећој мери одолева датив, а у најмањој инструментал. Такође, утврђено је да у анализираним говорима губљење падежних облика нема исте размере – аналитичка деклинација је стабилнија у говорима југоисточне Србије него у јужноморавским говорима на Косову и Метохији.

Кључне речи: деклинација именица, призренско-тимочка дијалекатска област, аналитизам, општи падеж, зависни падежни облици.

УВОД

Говори призренско-тимочке дијалекатске области су по много чему специфични. У свом развоју ови говори су прошли кроз две фазе: у првој фази, до 13. века, развили су све иновације штокавског западнојужнословенског типа, а у другој фази, од 13. века, изашли су из општих штокавских развојних процеса, при чему су сачували многе архаизме штокавског типа, и, још више, развили иновативне особине балканистичког типа, чиме су се приближили источнојужнословенским језицима, бугарском и македонском, и ушли у развојне сфере балканског језичког савеза.

Балканистичким језичким слојем ови говори заузимају посебно место у оквиру српског језичког простора. Због њихове посебности М. Окука их сврстава у групу средњештокавских дијалеката, наглашавајући да су захваћени

* Доцент, draganast@pfvr.ni.ac.rs

балканистичким лингвистичким процесима, а да притом нису изгубили свој штокавски карактер (2008: 7–8). П. Ивић своју класификацију српских говора базира управо на присуству односно одсуству балканизама у њима, па, у складу с тим, српске говоре дели на балканизиране (структурно иновативне) и небалканизиране (структурно конзервативне) дијалекте: „Најизразитије разлике у кругу српских говора су оне између дијалеката источне и јужне Србије („призренско-тимочке дијалекатске области“) и главнине српских дијалеката, дакле, између оних који улазе у састав балканског језичког савеза и оних који у њега не улазе“ (2009: 10). А. Белић у својој монографији о призренско-тимочким говорима (1905) указује на црте заједничке свим призренско-тимочким говорима, којих нема ни у једном другом српском говору у таквој мери, а познате су другим словенским и несловенским језицима у окружењу, бугарском језику, македонским, грчким, албанским и румунским говорима – „Било да су их међу представнике ових говора увели странци, било други балкански Словени, који су их, са своје стране, такође од странаца примили, тек их оне чврсто везују у засебну групу и дају им нарочити изглед“ (1905: LXVIII).

Међу типичним балканизмима обично се наводе следећи: квалитативно-квантитативна неутрализација у акценту, аналитичка деклинација, аналитичка компарација, аналитички футур, употреба удвојених облика личних заменица (удвајање заменичког објекта), постпозитивни члан. Наведене црте углавном су морфолошке и синтаксичке природе и заснивају се на радикалном развијању аналитичке структуре, у чему се огледа тенденција ка упрошћавању, потреба за поједностављењем комуникације, за упрошћавањем језичких средстава (Милорадовић 2007).

АНАЛИТИЧКА ДЕКЛИНАЦИЈА ИМЕНИЦА

Аналитичка деклинација јесте једна од најупечатљивијих балканистичких црта. Два су момента на којима почива аналитизам у деклинацији именица. Ова балканистичка појава у деклинационом систему подразумева употребу једног падежног облика за сва падежна значења и јачање предлошких конструкција, при чему се падежно значење са наставка преноси на предлог (уп. дајем *дечак**у***: дајем ***на*** *дечака;* путујем *возом*: путујем *с воз**о***). Аналитички тип деклинације Белић је описао на следећи начин: „свођење свих падежа деклинације, у главноме на два, сем вокатива: casus rectus и casus obliquus generalis и употреба предлога за њихове различите функције” (1905: 293). Дакле, успостављен је систем од три облика: номинатив, вокатив и општи падеж. Општи падеж врши функцију свих зависних падежа, а има облик акузатива (casus obliquus) или номинатива (casus generalis), у зависности од типа именица (уп. *од/на човека, жену* и *од/на прозор, дете, село,*

крв, људи, жене, деца, села, ӣрозори). Опозиција између номинатива и општег падежа говори о непотпуном процесу балканизације призренско-тимочких говора, за разлику од доследно балканизираних словенских говора, у којима та опозиција не постоји (Ивић 2009: 153).

Општи падеж се углавном користи са предлогом. Без предлога употребљава се у функцији правог објекта (вгжемо *звончики* (Михајловић 1977: 75) и са партитивним (дома имало по ѣедна чаша *раћија* (Вукадиновић 1996: 273) и темпоралним значењем (*ӣрошлу зиму, сваку недељу* (Богдановић 1987: 234)).

З. Тополињска категорију падежа „подиже са морфолошког на морфосинтаксички ниво“ (2002: 1). Под појмом падежа она подразумева „синтаксички однос између именичке синтагме и језичке конструкције (морфосинтаксичке јединице) од које је та синтагма граматички зависна“ (Исто). Дакле, падеж представља једну морфосинтаксичку категорију, категорију синтаксичких односа, при чему је семантика, падежно значење кључно у проучавању деклинације једног говора. У том смислу, општи падеж јесте синкретички именички облик који ступа у различите падежне односе (Исто: 10) и може исказати сва значења која падежи имају у флексијском систему (нпр. материја: ланче је *од злаӣо* (Богдановић 1979: 110), посесивност: Душан је син *на Сӣамена* (Ћирић 1983: 104), спацијалност: *иза кућу* правија шипицу (Богдановић 1987: 235), социјативност: *сьс ӣоїа кувара* (Реметић 1996: 451), каузалност: немој да плачеш *за звонац* (Марковић 2000: 224), интенционалност: собу сьм наместіла *на уника* (Јуришић 2009: 117), компаративност: *од црмнічке лазарице* поубаво неје појало (Јуришић 2014: 478), темпоралност: умрела је *ӣре Бранка* (Трајковић 2016: 406)). Дакле, на реченичном нивоу могу се изразити сви релевантни односи, с тим што су показатељи тих односа предлози уместо падежних наставака; „тежиште се постепено сели са постпозиције на препозицију“ (Тополињска 2001: 223).

Аналитизам у деклинацији именица својствен је свим говорима призренско-тимочке дијалекатске области и показује велику стабилност. Општи падеж преузео је функцију свих зависних падежа. То потврђује грађа у монографијама у којима су детаљно описани ови говори[1]:

1 Извор грађе представљају монографије о следећим говорима: говор Сретечке Жупе (Павловић 1939), Ђаковице (Стевановић 1950), Јањева (Павловић 1970), Лесковца (Михајловић 1977), Бучума и Белог Потока (Богдановић 1979), Лужнице (Ћирић 1983), Алексиначког Поморавља (Богдановић 1987), Црне Траве и Власине (Вукадиновић 1996), Призрена (Реметић 1996), Ниша и околних села (Тома 1998), Понишавља (Ћирић 1999), Заплања (Марковић 2000), Шарпланинске жупе Гора (Младеновић 2001), Горње Пчиње (Јуришић 2009, 2014) и Прешева (Трајковић 2016). Ради уједначавања, у свим анализираним примерима, преузетим из дијалектолошких студија, експираторни акценат се бележи знаком ', а одговарајући падежни облици истичу се италиком.

- општи падеж у функцији генитива:

јд. он је *преко реку* бија (Богдановић 1987: 147); *без диан*, попија целу кофу *воду*, она је *от село* (Реметић 1996: 450, 460, 465); *усред весеље* дојде, спрема се *од месо* (Вилотијевић 1996: 255); не обикаљај ми *около кућу* (Ћирић 1983: 64); *од* онај *шећер*, сестри *о чичу* (Марковић 2000: 116, 128); *от коња* се утепа, *без гршку* (Јуришић 2009: 117, 121); кове ешто *око очак*; не *без памет, од легање* (Трајковић 2016: 405–406, 416);

мн. лесе *од тарабе* (Вилотијевић 1996: 255); *од ораси* коре (Тома 1998: 185);

- општи падеж у функцији датива:

јд. дади га *на* тога *калиђера* (Ћирић 1983: 65); *на мајку* досаде (Вукадиновић 1996: 135); *на* мојега *Саву* прічам (Ћирић 1999: 117); носим коске *на киче* (Трајковић 2016: 416);

мн. то су дали *на пензионери* (Тома 1998: 185);

- општи падеж у функцији акузатива:

мн. *на тасови* туріли, вгжемо *звончіки* (Михајловић 1977: 73, 75); носи свињски *опанци* (Богдановић 1987: 145); *дукати* имале девојке (Реметић 1996: 456); немам *зиби* (Ћирић 1999: 113); туріли *на образи* (Јуришић 2009: 120);

- општи падеж у функцији инструментала:

јд. ушгже *са зејтін* (Ћирић 1999: 113); *сьс* дгвено *рало* (Марковић 2000: 120); *под дид* смо седели (Тома 1998: 179);

мн. радија *са кириције* (Богдановић 1987: 147); дошла *сас* нојне *кумчічи* (Реметић 1996: 468); *с коњи* (Марковић 2000: 119); *сас палци* (Трајковић 2016: 409);

- општи падеж у функцији локатива:

јд. јавија *у писмо* (Павловић 1970: 72); размилел се народ *по поље* (Ћирић 1983: 66); мељемо га *у воденіцу* (Вукадиновић 1996: 135); *по* цел *ноћ, у котле* се чорба вари (Јуришић 2009: 119, 124);

мн. *у* нове *шалваре* не се ішло на сокак (Реметић 1996: 464); *на степенице* ту је біла (Тома 1998: 171); тераше ме *по цркве* (Јуришић 2009: 122, 124).

Па ипак, намеће се питање колико је аналитизам у овим говорима до краја спроведен. Још је Белић истицао да има „разноликих“ остатака од осталих падежа и сврстао их у три групе: 1. прави, стварни остаци од старе деклинације у форми прилога, 2. облици који су унесени са стране, уношени постепено, колонизацијом дотичног краја, 3. облици који су настали под утицајем околних дијалеката (1905: 334-335).

И истраживачи после Белића бележе различите падежне форме. У опису падежног система призренско-тимочких говора А. Собољев, поред осталог, скреће пажњу и на остатке генитива, датива и локатива у појединим говорима ове говорне зоне, и то на остатке генитива у говору Гњилана, Сретечке Жупе и у говорима Прешевско-бујановачке зоне, затим датива

у говорима Сретечке Жупе, Алексиначког Поморавља, Црне Траве, Бучума и Белог Потока, Пољанице и Врања и локатива у говору Сретечке и Сиринићке жупе, Алексиначког Поморавља и Јањева (1991: 109–114). С. Вукомановић је указао на постојање неких старих именичких облика, архаизама, или каснијих модификација старих облика, којих нема у другим штокавским говорима – стари облици датива и локатива јд. окамењени у прилозима *зиме, лете, јутре,* бројна именица *двесте,* облици датива и локатива јд. *жене,* стари дативи мн. на *-ам* и *-ем*: *женам, овцам, воловем, воденичарем,* бројне конструкције – две *селе,* три *жени,* два, три *мести,* девет *годин,* шест *душ* (1994). Ј. Марковић је забележила чување датива јд. и мн. у заплањском селу Велики Крчимир, с наставком *-у* код именица мушког и средњег рода (*брату, детету*), *-е* код именица женског рода (*мачке, ћерке*) и *-ам* и *-ем* у множини (*женам, децам, воловем, кравем*) (1994). Анализирајући домете аналитизације у српским говорима на југозападу Косова и Метохије, Р. Младеновић је утврдио известан степен очуваности флексије у генитиву једнине, што зависи од граматичког броја и деклинационог обрасца. У том смислу, највећу отпорност аналитизацији показују облици генитива једнине и именице на *-а* (2002). У говору јужнокосовског села Гатње именице на *-а* добро чувају флексију у различитим значењима, на шта „је утицао падежни синкретизам Гјд., Дјд. и Ljд." (Младеновић 2012: 45).

На преплитање аналитичких и синтетичких падежних форми и утицај стандардног језика на падежни систем указују многи истраживачи: Д. Барјактаревић у прешевско-бујановачком говору (1966: 199), В. Стевановић у говору Пољанице (1969: 413), Д. Томић у говору Островице у Врањској котлини (2007: 199), М. Јуришић у говору Горње Пчиње (2009: 133–134) (више о томе у Станковић 2018: 116–117).

У оваквом стању препознаје се наслеђе прошлости, али и будуће развојне тенденције. Остаци старе деклинације сведоче о различитим фазама развоја говора ПТ говорне зоне. У најранијем периоду ови говори су имали развијен систем деклинације, који је у даљем развоју у знатној мери упрошћен – синтетичка форма замењена је аналитичком. Утврђивање домета аналитизма у анализираним говорима омогућује нам да сагледамо пут од синтетичке ка аналитичкој деклинацији односно преструктуирање синтетичког модела у аналитички.

Прегледом радова о говорима ПТ дијалекатске области желели смо да утврдимо који падежни облици показују највећу а који најмању стабилност пред налетом аналитизма, односно у којим падежним функцијама се општи падеж (ОП)[2] у већој или мањој мери укоренио.

2 У раду су коришћене следеће скраћенице: ПТ – призренско-тимочки, ОП – општи падеж, Г – генитив, Д – датив, И – инструментал, Л – локатив, јд. – једнина, мн. – множина, м. р. – мушки род, ж. р. – женски род, ср. р. – средњи род.

УПОТРЕБА ЗАВИСНИХ ПАДЕЖНИХ ФОРМИ – АНАЛИЗА ГРАЂЕ

Анализа грађе[3] потврђује употребу зависних падежних форми, које на различите начине одолевају аналитизму и у различитој мери су заступљени у призренско-тимочким говорима на територији Србије и Косова и Метохије. Истраживачи ових говора углавном их тумаче остацима старијег декли-национог система, из епохе пре развоја аналитизма, често у форми прилога и устаљених израза, затим утицајем околних дијалеката и утицајем стандардног језика.

Генитив

Забележени генитивни облици у говорима на територији Србије углавном представљају наносе из стандардног језика, често у форми устаљених израза[4]:

- Бучум и Бели Поток: овога ми *крста*, бесве *шале*, умира од *глади*, мучил је се од *детета* (Богдановић 1979: 57);

- Лужница: радосни до *бога*, с једне *стране* су билі Бугари, што је командир *чете* (Ћирић 1983: 67);

- Алексиначко Поморавље: мі излазимо без *речи*, ја сам бија ка[1] командир *страже*; фала, и код ваше *киће*, *бога* ми, *детета* ми, *деце* ми, *живота* ми, све испало *ишале*, кажем ти, *бешале* (Богдановић 1987: 152);

- Црна Трава и Власина: од *свадбе*, с друге *стране*, десіло се из *шале*, то тако од *детета* (из детињства) (Вукадиновић 1996: 142);

- Ниш: ујак моје *мајке*, літар и по *воде*, периферија *града*, почетак *рада*, много *ћеска*, нема *човека*, око *врата*, испод *моста* (Тома 1998: 165, 177–178);

- Понишавље: наберу се гости белога *света*, од *миліне* да гледаш, прва улица с десне *стране* (Ћирић 1999: 120);

- Заплање: командант *батаљиона*, помоћњік *кмета*, (улица) *књаза Михаила*, командант *ћика*, за команду *места*, сиспрети *села*, преседник *општине*, преко *везе*, наредник *станице* (Марковић 2000: 116, 121, 128)

- Горња Пчиња: тиј *лека* нема (Јуришић 2009: 134);

- Прешево: *бога* ми, *живота* ми, да фатим *света*, з десне *стране*, с тој *стране* (Трајковић 2016: 426).

Синтетички генитив се често јавља са темпоралним значењем[5]:

---

3 Грађа је ексцерпирана из дијалектолошких студија о говорима призренско-тимочке говорне зоне, које су наведене у фусноти 1 и *Изворима* на крају рада.

4 Ј. Марковић скреће пажњу на окамењене генитивне облике из језика администрације са значењем номина агентис: *комадант батаљиона, помоћњик кмета, преседник општине, командир чете* (Марковић 2014: 118).

5 Ј. Марковић сматра да су и ове форме одолеле налету аналитизма, с обзиром на то да их има „у говору најстаријих, у говору неписмених и у говору жена" (Марковић 2014: 119).

он је га завршіл друге *ῑодине*, али једног *дана* он рекâл, пре *Ускрса* імамо да ідемо (Ћирић 1983: 67), од *фебруара месеца* (Богдановић 1987: 152), преко *зіме* (Вукадиновић 1996: 142), родила сам се дванаесте *ῑодине* (Тома 1998: 165), дванаесте *ῑодине* се разрати (Ћирић 1999: 120), и еднога *дана*, пре *рата* и баш у рат и после *рата*, лањске *ῑодине*, прошле *ῑодине* (Марковић 2000: 116, 28), умре претпрошле *ῑодине*, крај *децембра* (Јуришић 2009: 134).

Окамењен је генитивни облик *дома*, *леба* и *сира* у функцији општег падежа: терајте га *дома* (Вукадиновић 1996: 143); тури *леба* у црепињу (Марковић 2000: 136); ја сам то створио сас тај *сіра* (Тома 1998: 176).

У јужноморавским говорима на територији Косова и Метохије генитив је забележен и изван устаљених израза, у виду остатака старијег стања, уз извесне модификације:

- Сретечка Жупа: од *дедоῑа*, од *чічоῑа*, од *Љибоῑа*, од *Савоῑа* (Павловић 1939: 161);

- Ђаковица: траж'ију од *момка*, прит о(д) *дида*, от *цркве* до онај ћошьк, од пгве *жене* (јд.); од *Арнаита*, из те(х) *села*, шес-седьм *сати*, осьмньс *месеци*, сто *динарь*, пет *киль*, педесе *ῑодин*, неколіко *ῑут* (мн.) (Стевановић 1950: 107, 142);

- Јањево: покрај *стреје*, отишла код *мајке*, дође из *чершије*, од *Маре* (Павловић 1970: 71);

- Призрен: без *бајрака*, и тако ішл'е све до *краја*, отрувања се от *мишомора*, біле код *Г'іце*, добіле од *владіке*, три Руса ни біле из *Москве*, до новога *ῑимна*, кожа од *јаῑњета* (Реметић 1996: 450, 459, 465, 467);

- Шарпланинска жупа Гора: побејнала от *Есме*, дошла от *сестре* (јд.); сом імала *тріστοτин* офце, *ῑестοτин* брава (мн.) (Младеновић 2001: 295–296, 301).

У Сретечкој Жупи развио се специфичан облик Г м. р. са наставком *-оῑа* (в. примере). М. Стевановић у ђаковачком говору бележи четири наставка Гмн.: *-а*, *-и*, *-ь*, *-ø* (в. примере). Траг старог Г бележи и Р. Младеновић у говору Шарпланинске жупе Гора (в. примере).

Датив

Највећу стабилност пред налетом аналитизма показује датив. Разлог томе можемо наћи у констатацији Р. Младеновића да „синтетичка дативска форма представља чување, поред осталог, и контраста између директног и индиректног објекта“ (2001: 271).

Дативне форме врло су стабилне у јужноморавски говорима на простору Косова и Метохије:

- Сретечка Жупа: јд. тирај *оцу*, *цару Лазару*, *татку* / мојему *таткове*, *чічеве*, *детету* се пое, реков *старке*, кипив *сестре* шамија;

мн. *женам, овцам, децам* (Павловић 1939: 161–162, 165, 169);

- Ђаковица: јд. и *сину* забрање, досадили турске *војске*, турав *стоке*; моjему *оцу* стрићевићи, мојзе *мајке* брат (Стевановић 1950: 106, 140–141);

- Јањево: јд. јавија *сину, човеку* је добро, дала *детету* јабука, купија *мајке*, тој *жене* даја гу бог мушко дете, даја *козе*; Филип *Ивану Ђону, Николе* Тошиному мајка;

мн. *кучићима, воловима, биволима*, даја *женајмима* (*женам+има*), *кравима, овцима, козима* (Павловић 1970: 72, 73 75);

- Призрен: јд. отац му каже тому *жандару* турскому, не приоди *коњу, Циганину* да платиш, да се поклони *владике* нашему, дала сам *уника*; она је *Зорану* кима, моjему *брату* другар, моjему *оцу* мајка болесна;

мн. викнаше нешто *војницима*, све се давало *Турцима, Циганима* паре не се даваф; ја ги вікам *женама*, шіла сам *лутками* (Реметић 1996: 451, 458, 460–461, 464);

- Шарпланинска жупа Гора: јд. жена *мижу* му рекла, *брату* да оесем, рекла *сину*, не давале *селу*, ће кипиш *сестре, мајке* ги се учінило / пратиф *жени*, рекоф *нани*, онесеме *војски*; њива *брату* мијему, кућа мијему *сину, жене* имреље браћа; *камњу* рекла, *граду* давале, *ђенџеру* ће зборим;

мн.: *мижим, женем, селам*; *мужам, женам, селам* (Младеновић 2001: 279–280, 289, 297–298).

Наведени примери показују да је сачуван датив оба броја у двема функцијама – посесивној и наменској, обично само од имена лица и именица које означавају жива бића уопште. Дјд. именица са значењем неживог једино бележи Р. Младеновић у говору Шарпланинске жупе Горе: *камњу* рекла, *граду* давале, *ђенџеру* ће зборим (2001: 280). Именице м. и ср. р. у дативу имају наставак *-у* (у Сретечкој Жупи и *-ове/-еве*), а именице ж. р. стари наставак *-е* (у Гори и *-и*). У множини је наставак *-ам, -има, -ама*. У говору Шарпланинске Горе Дмн. именица обично се гради по моделу ОПмн.+*м* (*мужи-м, жене-м, села-м*). Уочава се, међутим, тенденција да се и множинска граматичка основа завршава на сугласник, а да наставак за облик буде *-ам* (*муж-ам, жен-ам, сел-ам*) (Младеновић 2001: 289). У говору Јањева наставак *-има* проширио се и на именице женског рода (*овцима, козима*).

У ПТ говорима на територији Србије старе дативне форме јављају се у ограниченом броју случајева, упоредо са бројнијом аналитичком конструкцијом (*на* + ОП):

- Лесковац: дава *Жике* Гениному, упалија цигару дуван својему *ијке, ћерке* збори, *снае* приговара (Михајловић 1977: 35);

- Бучум и Бели Поток: плете *боју* браду, дојаділ и *боју* и *љидима*, замеріл се *брату*, ја кажем *судије*, купіл *жене*, пуштіл *бабе* (Богдановић 1979: 55, 58);

- Лужница: молимо се *боју*, ел другар *човеку* требе, премену купіл *бабе* (Ћирић 1983: 67);

- Алексиначко Поморавље: ономy *болнічару* дам паре, купи *детету*, везали *телету*, донеси *бабе* століцу; моем *брату* шурак, мојзе *мајке* татко (Богдановић 1987: 152– 153);

- Црна Трава и Власина: дали смо *брату*, *човеку* отіде од памет, *детету* било тешко, да остањаиу *мајке* годину, дадено *жене*, далі *сестре* дел, дала сам *Милеви* тканіцу (Вукадиновић 1996: 142);

- Ниш: овој *жени* оставио, то је мојој *мајки* мајка, носи се то *киму*, ја кажем *уніку*, помогнем неком *детету* (Тома 1998: 167, 179, 193);

- Понишавље: молим се *Богу*, ти волиш *човеку* да кажеш право, ставімо *детету* пешкірче, дадемо си га *мајки* (Ћирић 1999: 120–121);

- Заплање: јд. да сіпем *вепри*, однеси *зету* воду, кажем покојному *оцу*, дала сам *детету*, *госпође* однесем, па изне тој *жене* леб;

мн. тириш *воловем*, дадо *електричарем*, пројдо *људем* преко гимно, вину што си узимала *људем*, тура ли *јагањцем*, немам кво *децам*, тирамо *овцам*, дава ли *свињам* (Марковић 2000: 116–117, 120, 123, 127, 129, 131).

Нема забележених множинских облика, осим у говору Заплања. Поред дативних форми са наменским и посесивним значењем, чува се и стари облик у форми прилога са темпоралним значењем *вечерас*: ће дојдемо *кнoћи* (Богдановић 1979: 58); че си *кноћи* доједемо (Ћирић 1999: 120–121); доведи га ти *кнoћи* (Марковић 2000: 132). Дативне форме изостају на крајњем југу Србије. У говору Горње Пчиње старе облике датива чувају једино именичке заменице (Јуришић 2014: 387–398), док се у говору Прешева датив јавља само у устаљеним изразима: фала *богу*, *мајке* му га, *нане* му га (Трајковић 2016: 426).

Инструментал и локатив

У ПТ говорима на територији Србије остаци инструментала и локатива очували су се у окамењеном облику, у форми прилога и устаљених израза:

- Бучум и Бели Поток: *родом* сам из Бучума, *збогом*, *редом*, *сілом*, *јутром*, *вечером* (И); цвилі на *главе*, то је било *зіме*, *зіми*, *јесени*, *јутре* (Л) (Богдановић 1979: 58);

- Лужница: *вечером*, *дању*, *јутром*, *ноћом*, *ноћу*, *сілом*, *редом*, *збогом* (И); *зіме*, *зіми*, *јесени*, *јутре*, *јутредьн*, *лети*, *пролети*, *ујутру* (Л) (Ћирић 1983: 67–68);

- Алексиначко Поморавље: моліја сам *редом*; *сілом* да мре не може; *јутром*, *вечером* (И); *јутре*, *зајутре*, *јутредан*, *зіме* на рібе (Л) (Богдановић 1987: 154);

- Црна Трава и Власина: *крадом*, *редом*, *петком*, *недељом*, *јутром* (И); *зіме*, *јесени* свадбе, *кући* тамо нема, налезли *пролети* (Л) (Вукадиновић 1996: 142–143);

- Понишавље: *већіном* поред гробје пролазе, *јутром*, *вечером* давамо крміло на овце, това *дању*м буде, прецеліва сви *редом* (И); додола се прави *лети*, *јутре* гости дојду, комињак се пије *зіми*, *зіме* іду у пашу, *лете* жега (Л) (Ћирић 1999: 121);

- Заплање: додеше *петком*, долази *четвртком* и *торником*, одавде *родом*, *јутром* дојде, ми *сілом*, *срећом* овија ишлі, *ноћом*, *вечером*, *ноћу* (И); *пролети*, *јесени*, *зими*, *зиме* (Л) (Марковић 2000: 118, 130–132);

- Прешево: *већіном*, *родом*, *сілом*, *грешком*, *ноћу*, *дању* (И); *дање*, *ноће*, *зими*, *лети*, *јутре* (Л) (Трајковић 2016: 427).

Окамењене форме јесу углавном прилози за време којима се именују делови дана, дани у недељи, годишња доба: *јутром*, *вечером*, *дању*, *дањом*, *ночом*, *ноћу*, *ночу*, *петком*, *недељом*, *четвртком*, *торником* (И), *јутре*, *јутредан*, *ујутру*, *зајутре*, *дање*, *ноће*, *зиме*, *зими*, *јесени*, *лети*, *лете*, *пролети* (Л) или за начин: *редом*, *сілом*, *крадом*, *већіном*, *срећом*, *грешком*. У употреби је и облик *родом* са аблативним значењем. Значење узрасног инструментала (Пипер, Клајн 2014: 378–379) потврђују примери: кад сам била *девојком* у Приговац (Богдановић 1987: 154); ја сам из Гркињу *девојком* (Марковић 2000).

Н. Богдановић бележи облике локатива ж. р. са старим наставком *-е* у говору Алексиначког Поморавља: ја імам сіна у *Енглеске,* мі све мељемо по ваще *воље*, ідем по *Шумадије* (1987: 157).

Мањи број примера инструментала и локатива јавља се под утицајем стандардног језика:

песницом удари, иде у цркву *недељом*, под *водом*, живим са *сестром* (И); радио у *радњи*, ішо по *жіци*, према *призи* (Л) (Тома 1998: 167–168); све по *реду* дошло, сві ни по *имену* написал, све што је на *свету* (Ћирић 1999: 122); пође *авионом*, *аутобусом*, ели *возом*, діде редовнем *пиштем* (И); сланце на *заоду*, у *повітку*, у *постілци*, како смо у *браку*, била у другом *стању* (Л) (Марковић 2000: 118, 122); у *животу* тріпут ме је удріја, све на *свету* (Јуришић 2009: 134); *тврдухом* за *крихом*; нісу відљиви голим *оком*; главом без *обзира* (Трајковић 2016: 427–428).

Поред инструменталних и локативних падежних облика окамењених у изразима и прилозима, у јужноморавским говорима на територији Косова и Метохије потврђени су и стари синтетички облици, у већој мери локативни, у мањој инструментални, упоредо са аналитичким:

- Сретечка Жупа: по *ліваде*, по *општине* (Л) (Павловић 1939: 165);

- Ђаковица: ако біне с *миком*, с *јадом* је дошла (И); кал'ав се по *земл'е*, по *говору* ги мош ра разліћиш (Л) (Стевановић 1950: 144, 146);

- Јањево: у Пашке Цімином *обору*, о светому *Николе*, по *главе* га ударија, направија таван на *куће*, на његовом *детету* све је ново (Л) (Павловић 1970: 72, 75);

- Призрен: да ідеш по *траґу*, бија на *мору*, іма по *пијацу*, кол'ев по *Босне*, на *поґаче* седи (Лјд.); *рукама* бацаш тај меч'ик, по *куч'ама* не ідеф (И, Лмн.) (Реметић 1996: 451, 461, 464);

- Шарпланинска жупа Гора: пратила по постарому *брату*, на *заранке* дошла (Л) (Младеновић 2001: 281–282).

У вези са очувањем локативне форме у призренском говору С. Реметић наглашава: „Отпорности форме локатива делатно је могао допринозити са српске стране синкретизам Д–Лјд, а датив се, као што је познато, аналитизму одупро на ширем словенском шарпланинском простору" (1996: 462). М. Стевановић сматра да се локатив „као посебна синтаксичка категорија у ђаковачком, призренском и другом понеком говору овога типа очувао баш у додиру с говорима Косова и Метохије" (1950: 106).

На другој страни, инструментал је падеж који се најслабије одупро налету аналитизма. Овакав статус инструментала С. Реметић објашњава на следећи начин: „Уопштавањем старог двојинског наставка у Дмн. *-м* је практично сведено на Ијд, где ће се, тако усамљено, лакше повиновати аналитичком налету носилаца словенских дијалеката" (1996: 452). Морфолошко колебање у инструменталу и локативу у косовско-ресавским говорима П. Радић објашњава чињеницом „да је флексија из инструментала и локатива била прва на удару балканистичког аналитизма" (1997: 236). С тим у вези наглашава: „...не треба губити из вида да су управо тзв. локални падежи, локатив, инструментал (и аблатив) још раније, у једној даљој перспективи, у већини индоевропских језика били подложни аналитизму, па су извесне морфолошке склоности овога типа могле постојати и у појединим словенским говорима" (Исто). Анализирајући употребу падежних облика у говору Параћинског Поморавља, С. Милорадовић је утврдила да се инструментал у овом говору „показао као падешки облик подложан нестајању" (2003: 245).

Акузатив множине

Множинска акузативна форма забележена је на територији Косова и Метохије. У ђаковачком говору има редовно наставак *-е* (Стевановић 1950: 105). Тако је и у јањевском: у песме помињају *јунаце*, купија је нове *опанце* (Павловић 1970: 74) и призренском говору: имала *дукате*, *орасе* исполоми, обрішем *судове* (Реметић 1996: 455–456).

У говорима југоисточне Србије забележена је стара акузативна форма *гости* и *дни*:

иде у *гости*, на *гости*; иде на *дни* (Богдановић 1979: 58, Ћирић 1983: 68, Вукадиновић 1996: 143, Ћирић 1999: 121, Трајковић 2016: 427).

Када је у питању множинска падежна форма, дијалекатска грађа показује да се општи падеж чвршће укорењо управо у множини – наведеним примерима знатно је мањи број потврда за облик множине зависних падежа. До истог закључка дошла је и С. Милорадовић, анализирајући падежне форме у говору Параћинског Поморавља: „Множински облици свих именичких деклинационих типова показују се као изразито подложни редукцији генитивне, инструменталне и локативне падежне форме, а у корист опште падежне форме" (2003: 303 –304).

ЗАКЉУЧАК

Аналитизам је основна карактеристика деклинације именица у говорима ПТ дијалекатске области. Зависне падежне конструкције потиснуте су аналитичким предлошким конструкцијама, у којима је успостављена веза између предлога и увек истог падежног облика, општег падежа. Општи падеж је преузео функцију свих зависних падежа, а падежно значење је с наставка прешло на предлог.

Аналитизам је потврђен у свим говорима ПТ зоне и показује велику стабилност. Па ипак, у већини говора ове дијалекатске области чувају се стари падежни облици, из периода синтетичког деклинационог система, често у окамењеним прилошким облицима. На другој страни, неки падежи се поново успостављају под утицајем стандардног језика, нарочито у виду устаљених израза. Окамењени облици и синтагматски спојеви, који представљају семантичку целину, омогућили су њихов опстанак у језичком систему и свакодневној комуникацији. „Узрок њиховог опстанка у окамењеном лику мора се тражити у категоријалној конверзији, тј. у њиховом пребацивању из једне категорије у другу или у очувању у неком виду фразеологизма“ (Марковић 2014: 116).

Генитив се у ПТ говорима на територији Србије јавља у форми устаљених израза и разних облика из стандардног језика, и то само у једнини (бесве *шале*, с једне *стране*, од *миліне*, *живота* ми, преко *зіме*). На територији Косова и Метохије јужноморавски говори чувају старе генитивне форме, углавном у једнини (од *дедоја*, код *мајке*, из *Москве*). Множинска генитивна форма забележена је у ђаковачком и говору Шарпланинске горе Жупа, често у бројним конструкцијама (из те(х) *села*, шес-седьм *сати*, сто *динарь*, неколіко *пут*, петстотин *брава*).

Стара дативна форма присутна је у готово свим говорима ПТ дијалекатске области, углавном у значењу посесивности и намене код именица којима се означавају бића. На територији Косова и Метохије чувају се оба броја (*мајке*, *цару*, *детету* и *лутькама*, *женам*, *војніцима*, *селам*), док се на територије Србије множинска форма јавља само у Заплању.

Инструментал је падеж који се најслабије одупро налету аналитизма у ПТ говорима. Јавља се само у окамењеном облику, у форми прилога и устаљених израза (*родом*, *редом*, *јутром*, *ноћу*). Понеки синтетички облик може се чути под утицајем стандардног језика (под *водом*, *питем*, голим *оком*, *рукама* бацаш).

Локатив показује већу стабилност у односу на инструментал. Поред окамењених прилога, устаљених израза и облика из стандардног језика (*лети*, *јутре*, све по *реду* дошло, како смо у *браку*, све на *свету*), у јужноморавским говорима на територији Косова и Метохије јављају се и старе форме,

углавном у једнини (да идеш по *трагу*, по *главе* га ударија, бија на *мору*). На територији Србије стара локативна форма потврђена је само у говору Алексиначког Поморавља (имам сина у *Енглеске*).

Ексцерпирани примери показују да су синтетичке падежне форме знатно стабилније у форми једнине. Старе множинске форме су знатно ређе. Осим дативне, нешто већу стабилност показује и акузативна множинска форма (*дукате*, *орасе*, *гости*, *дни*).

Спроведена анализа је показала да у говорима ПТ дијалекатске области губљење падежних облика нема исте размере. Аналитичка деклинација је знатно стабилнија у говорима југоисточне Србије. У овим говорима старе падежне форме углавном су се сачувале захваљујући употреби у служби прилога, а евидентан је и утицај стандардног језика. У јужноморавским говорима на Косову и Метохији старе падежне форме јављају се често и изван окамењених прилога. У вези с оваквим стањем у деклинационом систему призренског говора С. Реметић истиче: „Подршка чувању деклинације у призренском говору дошла је, нема сумње, из несловенских језика, а понајвише из турског и албанског" (1996: 449). М. Стевановић сматра да се већи број падежних облика очувао у говору Ђаковице под утицајем црногорског и косовско-метохијског дијалекта: „А ово је, с обзиром на периферни положај говора ђаковачког, на његову удаљеност од центра дијалеката свога типа и суседство с говорима које утицај упрошћавања деклинације једва додирује – сасвим разумљиво" (Стевановић 1950: 139). Указујући на опстанак одређених падежних форми као једне „од маркантних црта којима се говори метохијско-косовског ареала издвајају у посебан поддијалекат призренско-јужноморовског дијалекта", Р. Младеновић истиче: „Већа отпорност на аналитизацију у овом ареалу у непосредној је вези са лингвогеографским положајем говора у Косовској и Метохијској котлини" (2012: 45).

ИЗВОРИ

Богдановић 1979: Недељко Богдановић. „Говори Бучума и Белог Потока". *Српски дијалектолошки зборник* XXV, 1–178.

Богдановић 1987: Недељко Богдановић. „Говор Алексиначког Поморавља". *Српски дијалектолошки зборник* XXXIII, 7–302.

Вукадиновић 1996: Вилотије Вукадиновић. „Говор Црне Траве и Власине". *Српски дијалектолошки зборник* XLII, 1–317.

Јуришић 2009: Марина Јуришић. *Говор Горње Пчиње: гласови и облици*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Јуришић 2014: Марина Јуришић. „Синтакса падежа Горње Пчиње". *Српски дијалектолошки зборник* LXI, 373–533.

Марковић 2000: Јордана Марковић. „Говор Заплања". *Српски дијалектолошки зборник* XLVII, 7–307.

Михајловић 1977: Јован Михајловић. *Лесковачки говор*. Лесковац: Библиотека народног музеја.

Младеновић 2001: Радивоје Младеновић. „Говор Шарпланинске жупе Гора“. *Српски дијалектолошки зборник* XLVIII, 1–606.

Павловић 1939: Миливој Павловић. „Говор Сретечке Жупе“. *Српски дијалектолошки зборник* VIII, 1–350.

Павловић 1970: Миливој Павловић. *Говор Јањева. Међудијалекатски и миксоглотски процеси*. Нови Сад: Матица српска.

Реметић 1996: Слободан Реметић. „Српски призренски говор“. *Српски дијалектолошки зборник* XLII, 319–614.

Стевановић 1950: Михаило Стевановић. „Ђаковачки говор“. *Српски дијалектолошки зборник* XI, 1–152.

Трајковић 2016: Татјана Трајковић. „Говор Прешева“. *Српски дијалектолошки зборник* LXIII, 284–577.

Тома 1998: Пол-Луј Тома. *Говори Ниша и околних села*. Ниш: Просвета; Београд: Институт за српски језик САНУ.

Ћирић 1983: Љубисав Ћирић. „Говор Лужнице“. *Српски дијалектолошки зборник* XXIX, 1–190.

Ћирић 1999: Љубисав Ћирић. „Говори Понишавља“. *Српски дијалектолошки зборник* XLVI, 7–262.

ЛИТЕРАТУРА

Вукомановић 1994: Славко Вукомановић. „Трагови старих именичких облика у призренско-тимочким говорима.“ *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката*. Зборник радова са научног скупа. Редакциони одбор Павле Ивић и други. Ниш: Филозофски факултет, 189–201.

Барјактаревић 1966: Данило Барјактаревић. „Прешевско-бујановачка говорна зона“. *Врањски гласник* I, 173–218.

Белић 1905: Александар Белић. „Дијалекти источне и јужне Србије“. *Српски дијалектолошки зборник* I, 1–715.

Ивић 2009: Павле Ивић. *Српски дијалекти и њихова класификација*. Приредио: Слободан Реметић. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Јуришић 2009: Марина Јуришић. *Говор Горње Пчиње: гласови и облици*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Марковић 1994: Јордана Марковић. „Датив у заплањском селу Велики Крчимир.“ *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката*. Зборник радова са научног скупа. Редакциони одбор Павле Ивић и други. Ниш: Филозофски факултет, 283–287.

Марковић 2014: Јордана Марковић. „Окамењене падежне форме у призренско-тимочким говорима.“ *Језик, књижевност и култура*. Тематски зборник радова Наука и савремени универзитет 3. Главни и одговорни уредник Бојана Димитријевић. Ниш: Филозофски факултет, 115–123.

Милорадовић 2003: Софија Милорадовић. *Употреба падежних облика у говору Параћинског Поморавља: балканистички и етномиграциони аспект*. Београд: Чигоја штампа.

Милорадовић 2007: Софија Милорадовић. „Дијахрони и синхрони аспект аналитичких појава у српским народним говорима“. *Зборник Матице српске за славистику* LXXI-LXXII, 357–375.

Младеновић 2001: Радивоје Младеновић. „Говор Шарпланинске жупе Гора“. *Српски дијалектолошки зборник* XLVIII, 1–606.

Младеновић 2002: Радивоје Младеновић. „Генитив именских речи у северношарпланинским и јужнометохијским говорима – флексија и аналитизација“. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XLV/1-2, 291–320.

Младеновић 2012: Радивоје Младеновић. „Флексија и аналитизам именица на *-а* у говору јужнокосовског села Гатње“. *Јужнословенски филолог* LXVIII, 27–47.

Okuka 2008: Miloš Okuka. *Srpski dijalekti*. Zagreb: Prosvjeta.

Пипер, Клајн 2014: Предраг Пипер, Иван Клајн. *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска.

Радић 1997: Првослав Радић. „О неким појавама у деклинацији косовско-ресавских говора (У светлу синкретичко-аналитичких процеса)“. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XL/2, 227–240.

Реметић 1996: Слободан Реметић. „Српски призренски говор“. *Српски дијалектолошки зборник* XLII, 319–614.

Соболев 1991: Андрей Соболев. „Категория падежа на периферии балканославянского ареала“. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XXXIV/1, 93–139.

Станковић 2018: Драгана Станковић. *Говор врањске деце предшколског и школског узраста – социолингвистички аспект*. Докторски рад. Београд: Филолошки факултет.

Стевановић 1950: Михаило Стевановић. „Ђаковачки говор“. *Српски дијалектолошки зборник* XI, 1–152.

Стевановић 1969: Владимир Стевановић. „Говор Пољанице“. *Врањски гласник* V, 399–422.

Tomić 2007: Dina Tomić. „Tragovi balkanskog jezičkog saveza u govoru Ostrovice u Vranjskoj kotlini.“ *Petničke sveske* LXII, 196–203.

Тополињска 2001: Зузана Тополињска. „Изражавање падежних односа у српском призренском говору“. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLIV/1-2, 211–224.

Тополињска 2002: Зузана Тополињска. „Антропоцентрична теорија језика и српски падежни систем“. *Јужнословенски филолог* LVIII, 1–13.

Dragana V. STANKOVIĆ

ON NOUN DECLENSION IN SPEECHES OF PRIZREN- TIMOK DIALECTICAL AREAS

Summary

This paper discusses the analytical declension of nouns as one of the most distinctive Balkan's features in the speeches of Prizren - Timok dialectic areas. First the basic mechanisms of analyticalism were described, and then, based on the material from existing literature of the speeches of this dialectic area, it's been determined how much analyticalism in these speeches is fully implemented or which case forms show the greatest and which ones the least stability before the analyticalism rush. The conducted analysis indicates to the stability but also to the inconsistency of analyticalism in the analyzed speeches. The rush of analyticalism is largely resisted by the dative, and by the smallest instrumental Also, it is determined that in the analyzed speeches the loss of case forms does not have the same proportion – the analytical declension is more stable in the speeches of southeastern Serbia than in the South Morava's speeches in Kosovo and Metohija.

Key words: declension of nouns, Prizren- Timok-s dialectical area, analyticalism, common case, dependent case forms.

Рад је предат 30. децембра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине,* одобрен за штампу.

УДК 811.163.41´373.45:811.111
004.738.5:81´27(497.11)
doi: 10.5937/bastina30-25464

Прегледни рад

*Марија Д. ВУКОВИЋ**
Факултет за саобраћај, комуникације и логистику Будва, Црна Гора

ИНСТАГРАМ, ЈЕДАН ОД УЗРОКА ИНВАЗИЈЕ ЕНГЛЕСКИХ РЕЧИ У УПОТРЕБИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА КОД МЛАДИХ

Апстракт – Овај рад је имао за циљ да испита утицаје енглеског језика на српски кроз сервисе друштвених мрежа, тачније Инстаграм, на правописном и лексичком нивоу. Кроз пилот истраживање извршена је анализа на основу корпуса од десет текстова различитих корисника у временском интервалу од месец дана, који су детаљно образложени у резултатима. Истраживање је кренуло са претпоставком да ће се показати утицај енглеског језика и хибридизација српског језика под тим утицајем. Резултати анализе су описани и изнети су закључци на основу анализе добијених резултата. Истраживање је показало да највећи утицај енглеског језика уочен је на нивоу лексике српског језика у смислу претеране употребе англицизама и стварања нових облика речи под утицајем енглеског језика, али он није изостао ни на нивоу правописа. У закључку овог рада дали смо предлоге за могуће мере које би се могле спровести како би се спречила инвазија енглеских речи, али и измене у српском језику које су неосноване и неоправдане.

Кључне речи: енглески језик, Инстаграм, утицај енглеског језика, српски језик.

УВОД

Промене које се дешавају у српском језику многи лингвисти у Србији су већ препознали као проблем. Томе сведочи и најновији предлог Одбора за стандардизацију српског језика упућен Конференцији универзитета Србије (КОНУС) да се српски језик уведе као обавезан предмет на универзитетима и то уз објашњење да је све видљивија ниска језичка култура, чак и код факултетски образованих грађана, што је резултат тренутног статуса српског језика у образовању Србије, са малим бројем часова у основним и средњим школама и без изучавања српског језика на универзитетима. У доба брзог развоја информационих технологија, посебно оних које се тичу комуникација, не можемо да не приметимо да нам је свакодневни живот постао зависан

* Предавач, mariavukov@gmail.com

од неког облика информационо-комуникационих технологија. Интернет се веома брзо трансформисао из нечега што желимо у нешто што нам је потребно. Компјутери, таблети и паметни телефони су неизоставни део наше свакодневнице. У ово модерно доба такви електронски уређаји су доступни свима, чак се може рећи и неопходни. Сервиси за друштвене мреже су најновији вид комуникације међу људима које омогућавају корисницима да деле информације са другим корисницима. Може се рећи да су ови сервиси један од најбољих технолошких изума за комуникацију у историји човечанства. Својим развојем и напретком које су глобалне заједнице преузеле скоро свака се суочава са изазовом да се носи са променама који тај развој са собом носи. Оне су најпопуларнији елемент који је уско повезан са интернетом и повезује људе широм света. Такав вид повезаности је свакако олакшао и убрзао комуникацију међу корисницима, али постоје и негативни утицаји који се примећују. Један од њих је и промена која се видно дешава како у употреби српског језика тако и на начин писаног и усменог изражавања, посебно међу младима који су најчешћи корисници сервиса друштвених мрежа. Утицај енглеског језика се повећао појавом сервиса за друштвене мреже. Разговор на таквим сервисима се одвија у већини случајева у писаној форми, правописна правила не морају нужно да се поштују, чак ни сам језик не мора увек да буде тачан. У земљама енглеског говорног подручја, све је више истраживања о променама енглеског језика под утицајем сервиса за друштвене мреже. Уколико се мења енглески језик евидентно је да постоје промене и у свим осталим језицима, па тако и у српском. Промене које се дешавају у српском језику су уочљиве у скоро свакој комуникацији која се води на свим друштвеним сервисима. Те промене се пре свега огледају на утицај енглеског језика на измену правописа српског језика, као и на лексику српског језика.

У овом раду приказаће се резултати пилот истраживања, спроведеног за потребе израде докторске дисертације. Пилот истраживање се састоји из анализа десет „слика екрана“ такозваних „скриншотова“ прикупљених у временском интервалу од месец дана, на само једном сервису Инстаграм. Слике екрана се односе на рекламе које се приказују у сваком моменту када корисници овог сервиса прегледају „приче“ својих пратилаца. Енглески језик је, чини се на основу корпуса, доминантан на тим рекламама, иако су у питању корисници са српског говорног подручја.

ИНСТАГРАМ – СЕРВИС ЗА ДРУШТВЕНУ МРЕЖУ

Доста често у свакодневном говору чујемо друштвене мреже мислећи тиме заправо на сервисе друштвених мрежа који се веома често мешају. Сервиси друштвених мрежа су врста сервиса за које је потребан приступ Интернету.

Деведесетих година 20. века јављају се први облици сервиса за друштвену мрежу. На интернету су се први пут јавиле собе за ћаскање, где је више корисника могло причати међусобно, а приступ је био дозвољен само преко регистрације, док код других, потребно је само имати надимак (енгл. *Nickname*). Највећу популарност је добио имејл (E-mail), који је још увек у највећој употреби. Како смо закорачили у 21. век, тако су се стварили сајтови, који полако мењају старе видове комуникације. Најпопуларнији сајтови данас који су модерни системи за комуникацију су: Фејсбук, Твитер, Јутуб, Инстаграм, Скајп... У Србији је најпопуларнији Фејсбук, док у последње време Инстаграм преузима примат међу корисницима млађе популације.

Дефиниција Инстаграма (енгл. *Instagram*) је да је то бесплатна апликација помоћу које корисници могу делити своје фотографије и коментаре. Доступан је на двадесет пет светских језика, али нажалост српски није међу њима. Инстаграм је кренуо са радом у октобру 2010. године, а у 2012. години први пут се Инстаграм категорише као друштвена мрежа. У фебруару 2013 је имао више од 100 милиона активних корисника, док данас има преко милијарду месечно активних корисника.

Кроз Инстаграм налоге сви који их имају се могу повезати са осталим корисницима ове мреже и да прате њихове активности. Рекламирање на Инстаграму је све више популарно и у Србији, јер се свакодневно преко 1,5 милиона људи пријављује на ову апликацију, преко 38% су корисници од 18 до 24 године и преко 34% су корисници од 24 до 35 година. Једноставност и добар концепт Инстаграма, учиниле су да се апликација развије и распростани широм света невероватном брзином.

ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

Овај рад има за циљ да истражи да ли је присутан утицај енглеског језика на српски језик, и уколико има утицаја да дефинише у којој мери и на који начин. Кроз граматичку и лексичку анализу изабраног корпуса показаћемо у којој мери се промене у српском језику дешавају. Основна хипотеза истраживања је да кроз овај сервис енглески језик има утицај на српски језик и то на свим лингвистичким нивоима, да утиче чак и на измену граматичких и лексичких правила која би морала да се поштују.

ОПИС ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање које је спроведено за писање овог рада односи се на анализу десет „слика екрана“ такозваних „скриншотова“, на Инстаграму у временском распону од месец дана. Кренули смо са претпоставком да је

временски интервал који је узет за ово истраживање довољан како би се донели неки почетни закључци на основу којих би нашли сврху даљег истраживања. Како је ово мини истраживање и има сврху да оправда циљ будућег већег истраживања које би се обавило за потребе писања докторске дисертације, тако је и број анализираних примера мали. Слике екрана се односе на рекламе које се приказују у сваком моменту када корисници овог сервиса прегледају „приче" својих пратилаца. Као тренутно најпопуларнији сервис друштвених мрежа, где су корисници 90% млади, постао је занимљив као лингвистички феномен, јер комуникација на њему је претежно преплављена англицизмима и новим кованицама својственим само младима у комуникацији. У књизи *Енглески у српском*, Прћић даје дефиницију англицизма: „Под термином англицизам (овде) се подразумевају две врсте језичких јединица: у уобичајеном значењу термина, англицизам представља општу реч или везану морфему (тј. префикс или суфикс) из енглеског језика која се употребљава у српском (нпр. бодибилдер, екс), с различитим степеном интегрисаности у његов систем. Али, у понешто неуобичајеном значењу термина, англицизам чини и реч, синтагма или реченица у српском језику чија употреба одражава и/или следи норму енглеског језика – ортографску, фонолошку, граматичку, семантичку или прагматичку" (Прћић 2005: 59). У корпусу који је коришћен за ово истраживање преовладава ова друга врста англицизама, који чак одступају понегде и од те дефиниције и представљају само пресликавање речи из енглеског језика. „Језик се, као што знамо, свакодневно мења. Промене захватају све његове нивое, а бројна истраживања су потврдила да је лексички ниво најосетљивији језички план који први подлеже променама" (Михајловић 2019). Производ претеране употребе енглеских речи је хибрид енглеског и српског језика, у коме се временом све више елемената српског или замењује одговарајућим елементима из енглеског, или следи норму енглеског језика. „Ако реч постане популарна и дуго остане у употреби, може и на крају да постане стандардна, књижевна реч, и да има јасно дефинисано значење" (Томић 2017). Степен хибридизације српског језика најбоље се може видети из корпуса, из кога је узорак дат у Прилогу, а који ће бити детаљно описан. Утицај енглеског језика на српски који је испитиван на корпусу, се односи на два нивоа: правописни и лексички. Када се користи корпус било које врсте чији је извор интернет, мора се нагласити да он има неколико недостатака, који се пре свега односе на његову „трајност" и доступност. Иако се број Инстаграм профила повећава великом брзином, многи од њих бивају и обрисани или привремено деактивирани, што аутоматски повлачи претпоставку нестајања одређеног броја корпуса. Трајност прича корисника је аутоматски ограничена на 24 сата, али када је реч о нашем корпусу где се анализирају искачуће (енг: pop up) рекламе, иако се појављују у причама, њихова трајност није ограничена

на 24 сата. Поред недостатка који се односи на доступност корпуса, ту је и питање идентитета корисника који су део корпуса, а који би, требало да остане неоткривен, првенствено због тога што од њих није добијена дозвола да се приче са њихових профила користе у било које сврхе, али као што је већ наведено да су у питању производи који се рекламирају самим тим кренули смо од претпоставке да нам њихова дозвола и није потребна. Ови наведени недостаци указују на то да корпус тиме губи на вредности. Међутим, дискурс електронских медија уопште, а у овом случају и на сервису друштвене мреже Инстаграм, за лингвистичку анализу представља велики изазов. Може нам указати на неке аспекте језика и потенцијалне правце у којима се језик може мењати и развијати, који нам нису доступни у неким другим видовима писане комуникације или у говорном језику. „Комуникација је један од домена који се не може замислити без употребе енглеског језика. У 21. веку електронска комуникација је најпопуларнији вид споразумевања међу људима, нарочито када је реч о међународним контактима" (Зечевић 2013).

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

Треба нагласити да је сва писана комуникација на анализираном корпусу писана латиничним писмом. Анализу ћемо вршити тако што ћемо текст са сликаних екрана пренети онако како је написан и онда урадити правописну и лексичку анализу и дати могући разлог зашто је написан на начин на који је написан. На крају рада биће приложене оригиналне слике екрана на којима се може видети оригинални текст који је анализиран. Називи корисника који су објавили ове приче нису дати због поштовања права приватности. Прво смо урадили правописну анализу корпуса која ће бити представљена у следећим одељцима: употреба великог слова, измењено писање, изостављање интерпункцијских знакова; лексичку анализу поделили смо на: употребу емотикона, транскрипцију англицизама и нове конвенције које се првенствено односе на скраћивање исказа и које су производ самог Инстаграма на коме се комуникација одвија, и језичког контакта између енглеског и српског.

Текст са слике 1:
„ZECANKA BACK TO SCHOOL
Najpovoljniji izbor računarskih stolica"

а.) Употреба великог слова на овој слици је примећена код прве речи која је назив продавнице која је поставила рекламу и код речи које су преузете из енглеског језика и написане на енглеском језику. Чак и под

утицајем норме енглеског језика ове речи се не пишу великим словом јер не представљају властите именице и не налази се на почетку реченице, тако да тиме није испоштовано ни правило српског, а ни енглеског језика.

б.) Измењено писање, то јест одступање од ортографских правила српског језика на овој слици примећујемо код речи *ZECANKA* где је слово „Ć“ на латиничном писму српског језика написано без квачице изнад и требало би да пише *Zećanka* како би била испоштована ортографска правила српског језика.

в.) Изостављање интерпункцијских знакова на овој слици не примећујемо.

г.) У дискурсу интернета један од начина да се надомести недостатак фацијалне експресије и директног исказивања осјећања, су такозвани емотикони или емотограми који доприносе виталности комуникације. На овој слици не примећујемо употребу емотикона.

д.) На овој слици примећујемо да је транскрипција англицизама таква да англицизам чак представља реч на енглеском језику, написану у изворном облику што је погрешно.

ђ.) Осим наведених, друге нове конвенције у писању на овој слици не примећујемо.

Текст са слике 2:

„Ponedeljak u 16.30 je termin kada cemo se ponovo online druziti uz LIVE KURS Nasminkaj se sama“

а.) Употреба великог слова на овој слици је примећена код почетне речи у реченици и код речи које су пресликане из енглеског језика и написане на енглеском језику *LIVE KURS.* Код речи *KURS* дискутабилно је да ли је оглашивач хтео и ову реч да напише на енглеском језику па је написао погрешно или је користио реч српског језика само написану великим словом. Под утицајем норме енглеског језика ове речи се не пишу великим словом јер не представљају властите именице и не налази се на почетку реченице, тако да тиме није испоштовано ни правило српског, а ни енглеског језика.

б.) Измењено писање, то јест одступање од ортографских правила српског језика на овој слици примећујемо код речи *cemo druziti Nasminkaj* где су слова „Ć“ „Ž“ „Š“ на латиничном писму српског језика написана без квачице изнад.

в.) Изостављање интерпункцијских знакова на овој слици примећујемо у делу изостављања тачке после речи курс где наредна реч почиње великим словом па је претпоставка да је требала бити тачка испред.

г.) На овој слици не примећујемо употребу емотикона. Осим на крају текста где их не можемо повезати са самим дискурсом, већ претпоставка је да се наглашава сам значај текста.

д.) На овој слици примећујемо да је транскрипција англицизама таква да англицизам чак представља реч на енглеском језику, написану у изворном облику што је погрешно.

ђ.) Осим наведених, друге нове конвенције у писању на овој слици не примећујемо.

Текст са слике 3:
„be cool for school
-20%
Na novu kolekciju "

а.) Употреба великог слова на овој слици је примећена само код почетне речи у реченици и то код дела текста који је на српском језику, док је почетно слово речи на енглеском језику која је на почетку рекламе написана малим словом. Под утицајем норме енглеског језика ова реч која стоји на почетку реченице и у енглеском језику треба бити написана великим почетним словом.

б.) Измењено писање, то јест одступање од ортографских правила српског језика на овој слици не примећујемо.

в.) Изостављање интерпункцијских знакова на овој слици примећујемо у потпуности.

г.) На овој слици не примећујемо употребу емотикона.

д.) И на овој слици примећујемо да је транскрипција англицизама таква да англицизам чак представља реч на енглеском језику, написану у изворном облику што је погрешно.

ђ.) Осим наведених, друге нове конвенције у писању на овој слици не примећујемо.

Текст са слике 4:
„Become a life coach
Earn a Neuro Linguistic Programming (NLP) Certificate!"

а.) На овој слици примећујемо текст који је оглашивач са српског говорног подручја читав написао на енглеском језику и то следећи сва граматичка и правописна правила енглеског језика. Једини закључак који овде можемо извести јесте да је текст рекламе у целости пресликан са рекламе која долази са енглеског говорног подручја и као такав пуштен у етар говорницима српског језика. То наравно није погрешно, јер је текст написан исправно, али је необичан такав начин оглашавања без навођења да је производ који се рекламира можда само за стране кориснике.

Текст са слике 5:
„ZAPRATI
@.....
VOLCANO CASINO ONLINE "

а.) Текст на овој реклами је у целости написан великим словом. У правилима информатичког писања текста када текст пишемо великим словом тада наглашавамо „тон“ текста, односно, делује као да вичемо на оног ко чита текст, тако да једино објашњење за ту појаву у овој реклами може бити да се наглашава важност садржаја рекламе. Свакако је одступање од правила српског језика.

б.) Измењено писање, то јест одступање од ортографских правила српског језика на овој слици не примећујемо.

в.) Изостављање интерпункцијских знакова на овој слици примећујемо у потпуности.

г.) На овој слици не примећујемо употребу емотикона.

д.) И на овој слици примећујемо да је транскрипција англицизама таква да англицизам чак представља реч на енглеском језику, написану у изворном облику, што је погрешно.

ђ.) Осим наведених, друге нове конвенције у писању на овој слици не примећујемо.

Текст са слике 6:
„Uskoro jedan savrsen Givavey (emotikon srce dva puta)
Jeste li spremne (emotikon usne, nasmejano lice sa zvezdama i sa srcima)“

а.) Употреба великог слова на овој слици је примећена само код речи која је требала бити пресликана из енглеског језика и написана на енглеском језику. Међутим, та реч је чак на овој слици погрешно написана и на енглеском језику. Вероватно је корисник овог профила због недовољног познавања енглеског језика тај пропуст направио. Написано је *Givavey* док ова реч на енглеском треба да буде написана *giveaway*. Чак и под утицајем норме енглеског језика ова реч се не пише великим словом јер представља именицу и не налази се на почетку реченице, тако да тиме није испоштовано ни правило српског, а ни енглеског језика.

б.) Измењено писање, то јест одступање од ортографских правила српског језика на овој слици примећујемо код речи *savrsen* где је слово „ш“ на латиничном писму српског језика написано без квачице изнад и требало би да пише *savršen* како би била испоштована ортографска правила српског језика.

в.) Изостављање интерпункцијских знакова на овој слици примећујемо да на крају питања које се налази у тексту не стоји упитник „?“ (*Jeste li spremne)*, такође недостаје тачка после прве реченице (*Uskoro jedan savrsen Givavey*). Претпоставка је да знак који треба да стоји по правилу правописа српског језика није у овом случају изостављен због незнања, већ само због тога што је у разговорима на интернету веома популарана употреба

језичке економије, што значи да корисници са што је могуће мање труда, желе да своју поруку пренесу/откуцају.

г.) У дискурсу интернета један од начина да се надомести недостатак фацијалне експресије и директног исказивања осећања, су такозвани емотикони или емотограми који доприносе виталности комуникације. На овој слици примећујемо употребу чак пет емотикона. У овом случају они представљају израз индивидуалности корисника овог профила, који на тај начин жели тексту да дода емоцију коју осећа приликом писања.

д.) На овој слици примећујемо да је транскрипција англицизама таква да англицизам чак представља реч на енглеском језику, наведену у изворном облику, али погрешно написану, на шта смо већ указали (*Givavey – giveaway*).

ђ.) Осим наведених, друге нове конвенције у писању на овој слици не примећујемо.

Текст са слике 7:
U narednih par story-a biće objavljen mali blog sale

а.) Употребу великог слова на овој слици не примећујемо, осим на почетку реченице, што је у складу са правописним правилом српског језика.

б.) Измењено писање примећујемо само код пресликавања англицизма (*story-a*) где је, претпостављамо, због уштеде времена у писању написано са цртицом и последњим словом, а не *storija*. Такође, разлог оваквог писања може бити и незнање корисника о начину на који се англицизми пишу у српском језику по утврђеним стандардима.

в.) Изостављање интерпункцијских знакова, на овој слици, примећујемо само у изостављању тачке на крају реченице. Претпоставка је да се то десило због исказивања индивидуалности током писања, или како би текст више подсећао на рекламу, а не због незнања правописног правила употребе тачке.

г.) У тексту на овој слици нема употребе емотикона.

д.) Текст са ове слике, иако садржи веома мало речи, само девет, има чак три англицизма у сировом облику, односно написаних у изворном облику (*story, blog, sale)*, што значи да је 30% од укупног текста написано употребом енглеског језика.

ђ.) Осим наведених, друге нове конвенције у писању на овој слици не примећујемо.

Текст са слике 8:
U RADNJAMA OD SUTRA 22.08.
END OF SEASON SALE FINAL CLEARANCE HOT DISCOUNTS
ONLINE SHOP FINALNO SNIŽENJE KREĆE ODMAH.

а.) У тексту на овој слици имамо пример да је читав текст написан великим словима У дискурсу интернета текст се пише великим словима ради наглашавања текста, односно када је у питању комуникација између корисника као викање. У овом случају претпостављамо да је у питању наглашавање текста.

б.) Измењено писање примећујемо код пресликавања англицизма, односно код великог дела текста који је написан на енглеском језику. Од укупно 18 речи колико овај текст садржи, чак 10 речи је на енглеском језику, што је више од 50%.

в.) На овој слици нема изостављања интерпункцијских знакова, већ имамо пример непотребне употребе тачке на крају текста. Имајући у виду да овај текст представља рекламу која се не састоји од везаних реченица, сматрамо да је тачка на крају у овом случају сувишна.

г.) У тексту на овој слици нема употребе емотикона.

д.) У овом тексту, не можемо рећи да имамо употребу англицизама већ имамо делове текста који је написан на енглеском језику. Можемо рећи, да су англицизми, само употребљени у последњој реченици (*ONLINE SHOP FINALNO SNIŽENJE KREĆE ODMAH.*) и то *online shop* и *finalno* што би на српском језику било *online shop* - интернет продавница и *finalno* - крајње, последње.

ђ.) Нове конвенције у писању у тексту на овој слици примећујемо код писања читавог текста великим словом. Међутим оно што је у овом случају битније је употреба текста на енглеском језику, односно мешање два језика у овом случају српског и енглеског језика у истом тексту. Тиме се прави хибрид српског језика који не поштује правила нити једног нити другог језика.

Текст са слике 9:
Da je svaki nas #giveaway pravi i da mozete osvojiti mobilni telefon
Dokazacemo vam nocas u lajvu. Vidmo se u 19:40h

а.) Употребу великог слова на овој слици не примећујемо, осим на почетку реченице што је у складу са правописним правилом српског језика.

б.) Измењено писање примећујемо код одступања од ортографских правила српског језика и у овом тексту је то случај код писања слова „ш, ч, ж“ у латиничном писму „š, č, ž“ где је овде написано без квачица изнад слова као „s, c, z“ (*nas, mozete, Dokazacemo, nocas*). Такође примећујемо употребу симбола # испред англицизма (*#giveaway)*. Симбол # је веома чест у комуникацији на Инстаграму и означава хаштаг (енгл. *hashtag*). За овај термин је тешко наћи превод на српски језик, симбол се назива у српском језику тараба, али у том облику се не користи на Инстаграму, већ као хаштаг и означава груписање и претраживање појмова и њихово лакше проналажење.

Сви корисници Инстаграма разумеју значење хаштага, јер је једино у облику тог термина у употреби.

в.) Изостављање интерпункцијских знакова, на овој слици, примећујемо само у изостављању тачке на крају последње реченице у тексту. С обзиром да је у претходној реченици тачка употребљена на крају реченице, једини разлог њеног изостајања на крају текста може бити индивидуалност изражавања.

г.) У тексту на овој слици нема употребе емотикона.

д.) Текст са ове слике има два англицизма употребљена на два различита начина. Код првог англицизма у тексту *#giveaway* имамо сирову употребу, односно пресликавање енглеске речи у изворном облику, а код другог *lajvu* имамо случај транскрипције англицизма на начин на који се изговара реч на енглеском језику.

ђ.) Осим наведених, друге нове конвенције у писању на овој слици не примећујемо.

Текст са слике 10:
Giveaway!
Odlucile smo da poslusamo savet iz storija i poklonimo knjigu Restart...
Uslovi:
Tagujte 3 osobe u komentaru i stavite omiljeni smajli (emotikoni)

а.) Употребу великог слова на овој слици примећујемо, на почетку реченица што је у складу са правописним правилом српског језика. Међутим имамо употребу великог слова после две тачке, вероватно руководећи се праксом која је произашла из енглеског језика да се после две тачке, уколико је наставак у новом реду, долази велико слово. Та употреба великог слова није у складу са правописом српског језика.

б.) Измењено писање примећујемо код одступања од ортографских правила српског језика и у овом тексту је то случај код писања слова „ш, ч“ у латиничном писму „š, č“ где је овде написано без квачица изнад слова као „s, c“ (*Odlucile, poslusamo*).

в.) Изостављање интерпункцијских знакова, на овој слици, примећујемо само у изостављању тачке на крају реченица у тексту. У претходној реченици уместо тачке употребљене су три тачке на крају реченице, једини разлог неупотребе тачке може бити индивидуалност изражавања.

г.) На овој слици примећујемо употребу шест емотикона који су на крају последње реченице у тексту. Имајући у виду да је на крају ове реченице тачка изостављена, можемо претпоставити да су емотикони ту како би заменили тачку. Представљају и израз индивидуалности корисника овог профила, који на тај начин жели тексту да дода емоцију коју осећа приликом писања.

д.) Текст са ове слике има четири англицизма употребљена на два различита начина. Код првог англицизма у тексту *giveaway* имамо сирову употребу, односно пресликавање енглеске речи у изворном облику, а код осталих (*storija Tagujte smajli*) имамо случај транскрипције англицизма на начин на који се изговара реч на енглеском језику написаних поштујући граматичка правила српског језика.

ђ.) Осим наведених, друге нове конвенције у писању на овој слици не примећујемо.

Енглески језик је присутан на свим примерима који су овде анализирани, наравно из разлога јер су такви примери и бирани за анализу. Тако да је сасвим очекивано да постоји велики утицај енглеског језика на српски језик када је у питању изражавање на овом сервису друштвене мреже, што је донекле и показанао на основу ових анализа. Тако да постоји оправдан разлог за неко веће истраживање са истом овом тематиком које би обухватило већи број слика екрана. На основу резултата добијених анализом ових текстова можемо закључити следеће:

а.) У корпусу који је анализиран, велики број примера показује да корисници често пишу великим словом, али то није утицај енглеске норме на српску у писању великог слова, већ је највероватније последица принципа језичке економије.

б.) У овом раду смо анализирали било које одступање од стандардизованих норми писања српског језика. Када говоримо о одступању од стандардног писања подразумевамо: „грешке (...) до којих је дошло због незнања, омашке (...), до којих је дошло због брзине куцања и измењено писање (...), што је намерно мењање писаног облика речи ради одступања од норме“ (Радић-Бојанић 2007: 51). На корпусу који смо анлизирали немамо појаву литспик (енг. leetspeak), термин који се односи на изразе написане комбинацијом различитих симбола и бројева који визуелно подсећају на одређена слова. Литспик је веома популаран у комуникацији међу младима, али на основу овог корпуса можемо закључити да није заступљен у текстовима које смо анализирали. Разлог је вероватно због прилично великог напора који изискује. Код измењеног писања под утицајем енглеске норме мора се поменути и коришћење појединих ћириличних слова у латиничним исказима. Корисници слова абецеде као што су: ш, ђ, ч, ћ, ж, у неким случајевима пишу као: с, ц, ц, з (ђ је у већини случајева дј), а у неким случајевима (под утицајем норме енглеског језика) као: сх, цх. Често се абецедно (и) на крају речи замењује словом ипсилон (у), слово (в) енглеским (w), а уместо латиничног (h), користи се ћирилично (х). Међутим и такве примере иако су веома чести у анализираним текстовима немамо. Али примећујемо писање абецедних слова која би требала имати

квачице изнад да их у већини анализираних примера нема. Ова појава се назива „ошишаном латиницом", која је веома присутна у интернет комуникацији (Ковачевић 2012).

в.) Када је у питању изостављање интерпункцијских знакова, на основу анализе корпуса можемо закључити да је веома честа. Разлог за такву појаву у већини случајева не можемо рећи да је незнање, већ само језичка економија и изражавање своје индивидуалности приликом писања текстова. У комуникацији на електронским медијима, корисници се одлучују за писање исказа са што мање напора.

г.) Употреба емотикона је веома честа у текстовима. Емотикони служе за исказивање осећања симболима уместо речима, чиме представљају једно од средстава језичке економије дискурса на интернету, али и израз индивидуалности корисника овог језика. Они припадају свету симбола и у том смислу се приближавају узвицима и ономатопеичним речима говорног дискурса. У почетку су се користили у мањој мери, док је сада скоро немогуће замислити ову врсту комуникације без емотикона. Проблем који се јавља приликом њихове употребе је „неискрена реакција" саговорника. То значи да ћемо их некада употребити да покажемо емоцију коју не осећамо, што је у говорној комуникацији тешко или немогуће извести.

д.) Енглески је данас први језик светске комуникације. Енглески није више чисто страни језик него је од скоро постао одомаћени страни језик због своје лаке аудио-визуелне доступности, савремених технолошких достигнућа и због свог двојног усвајања које се одвија и ван школе. Једна од најбитнијих последица утицаја енглеског језика на српски јесте хибридизација српског језика и таква настала творевина може се назвати англосрпски језик. Под англосрпским не подразумева се утицај енглеског на српски језик него само оно што чини неоправдане иновације настале под утицајем енглеског језика. Англицизам подразумева реч преузету из енглеског језика као језика даваоца и уклопљену у систем српског као језика примаоца. Говорећи о препорукама за транскрипцију англицизама, Пршић каже: „Погрешно је писати англицизме у енглеском оригиналу, како у текстовима на латиници (којој је енглески оригинал прилично близак), тако и у текстовима на ћирилици (којој енглески оригинал уопште није близак)" (Пршић 2005: 45). Ипак, у којој мери је писање англицизама у изворном облику уобичајено, говори и чињеница да се у корпусу јавља 12 англицизама и чак део текста написан на енглеском језику, што значи да сваки текст из корпуса садржи неки сирови англицизам. Због све већег степена употребе англицизама у српском језику, савремени лингвисти су поставили бројна питања о томе како пренаглашена употреба англицизама утиче на очување лексикографије српског језика. Језички стручњаци се углавном слажу око тога да англицизме треба користити за оне појмове за које не постоји еквивалентна лексема у нашем језику.

Међутим, ако имамо српску реч која носи исто значење као енглеска, лингвисти предност дају употреби српске речи, из разлога што сматрају да се на тај начин доприноси очувању изворног језика. У оним ситуацијама када немамо лексички еквивалент у изворном језику, лингвисти подржавају употребу стране речи. У анализираном корпусу ниједан англицизам нема оправдану употребу.

ђ.) Нове конвенције у писању српског језика су све више и више присутне под утицајем енглеског језика, посебно када је у питању Интернет комуникација и текстови који се пласирају путем Интернета. Међутим на анлизираним примерима, нисмо приметили ништа више од већ наведених одступања која смо већ описали.

ЗАКЉУЧАК

Енглески језик врши сталан утицај на међународну заједницу у целини и на појединачне језичке заједнице, захватајући подједнако и говорнике матерњих језика који га не знају и оне који га усвајају како ван образовног система тако и унутар њега. Ови говорници се у својим матерњим језицима енглеским служе повремено, али и са већом или мањом учесталошћу и он као такав има функцију допунског језика. Нове дигиталне комуникационе технологије у великој мери утичу на језик доносећи промене у правопису, лексици и граматици. Приликом писања порука, тежи се уштеди на времену и простору те се језик прилагођава таквим потребама и полако излази из оквира стандардног језика. Таква комуникација тежи једноставности и брзини, не поштује граматичка правила и ортографске норме те, као својеврсни сурогат комуникације лицем у лице, егзистира на граници између говорног и писаног језика.

Препорука како се може смањити утицај енглеског језика на српски језик може бити потпуније језичко образовање, које би имало општи циљ у систематском и трајном неговању доброг језика у школи и медијима и усађивању свести о постојању језичке норме. Мере које би предложили да се предузму би се могле огледати у неговање културе изражавања што се директно односи на наставу матерњег језика; затим неговање контактне језичке културе где је потребно да се настава енглеског језика тиме бави; затим увођење језичког саветника, који би био обавезан за посебне кориснике језика посебно оне који утичу на широке народне масе као што су медији па и Интернет; затим покретање новинских рубрика и ТВ емисија посвећених језику.

Као што је Дејвид Кристал у својој књизи *Language and the Internet* (Кристал 2001) рекао да никада не можемо да предвидимо како ће се језик

мењати и да једино можемо препознати и описати те промене онда када до њих дође, тако једино можемо пратити дешавања у језику и контролисати оно што је првенствено до нас, односно да и ми сами водимо рачуна и не мењамо српски језик уколико нема оправдане потребе за тим. Међутим, немогуће је нажалост спречити утицај енглеског језика и када говоримо о контакту енглеског језика и српског вероватно најбољи исход којем се можемо надати јесте онај у коме ће језички хибрид бити у употреби у виду неке врсте жаргона карактеристичног за младе међу којима је и стекао највећу популарност. Битно је уложити велики труд у систематизацију увезених англицизама и у подизање свести о потреби очувања српског језика.

ЛИТЕРАТУРА

Зечевић 2013: Снежана Зечевић. Прошлост, садашњост и будућност енглеског језика као глобалног језика савременог друштва. *БАШТИНА*, св. 35 Приштина – Лепосавић.

Клајн, И. 2005: Иван Клајн. „Граматика српског језика". *Завод за уџбенике и наставна средства*. Београд.

Ковачевић 1996: Милош Ковачевић. „Добар уџбеник лексикологије". Српски језик: студије српске и словенске. Београд: *Научно друштво за неговање и проучавање српског језика*, 671–679.

Ковачевић 2012: Милош Ковачевић. Лингвостилистика књижевног текста. Српска Књижевна задруга, Београд

Михајловић 2019: Милица М. Михајловић. Филозофски факултет у Нишу Лексикологија у наставним плановима и програмима и школским уџбеницима. *БАШТИНА,* св. 47, Приштина – Лепосавић.

Прћић, Т. 2005: Твртко Прчић. „Енглески у српском". *Змај*, Нови Сад.

Радић-Бојанић, Б. 2007: Биљана Радић-Бојанић. „неко за chat?! Дискурс електронских ћаскаоница на енглеском и српском језику". *Филозофски факултет, Футура публикације*, Нови Сад.

Томић 2017: Јована Д. Томић, Ана П. Здравковић. Творбено-семантичка анализа неологизама у новинском дискурсу, *БАШТИНА* св. 43, Приштина – Лепосавић.

Тошовић, Б. 2002: Бранко Тошовић. „Функционални стилови". *Београдска књига*, Београд.

Кристал 2001: David Crystal. "Language and the Internet". Cambridge: *Cambridge University Press*.

http://www.trebinjenadlanu.com/rjesenje-za-neodoumicu-kada-kako-pisati-anglicizme-u-srpskom-jeziku/

ПРИЛОГ

Слика 1

Слика 2

Слика 3

Слика 4

Слика 5

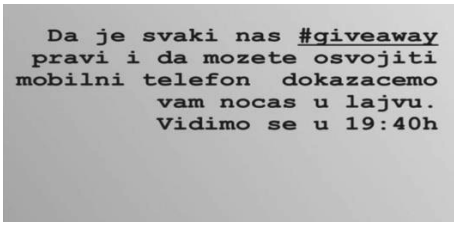
Слика 6

Слика 7

Слика 8

Слика 9

Слика 10

Marija D. VUKOVIĆ

INSTAGRAM, ONE OF THE CAUSE OF ENGLISH WORD INVASION IN SERBIAN LANGUAGE USED BY YOUNG PEOPLE

Summary

The aim of this paper is to examine the influence of English language on Serbian through social networking services, in this case Instagram, at the spelling and lexical levels. Through a pilot survey, an analysis was made based on a corpus of ten texts from different users over a period of one month, detailed in the results. The research started with the assumption that the influence of the English language and the hybridization of the Serbian language under that influence would be demonstrated. The results of the analysis are described and conclusions are drawn based on the analysis of the obtained results. The study found that the greatest influence of the English language was observed at the level of the lexis of the Serbian language in terms of overuse of Anglicisms and the creation of new forms of words influenced by the English language, but it was not absent at the level of spelling. Having conclusion of this paper, we have provided suggestions for possible measures that could be implemented to prevent the invasion of English words, as well as changes in the Serbian language that are unfounded and unjustified.

Key words: English language, Instagram, influence of English Language, Serbian language.

Рад је предат 20. децембра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-31 Стевановић В.
811.163.41'373.45
doi: 10.5937/bastina30-25468

Прегледни рад

*Катарина З. СТЕВАНОВИЋ**
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Катедра за Српски језик

ТУРЦИЗМИ У РОМАНУ *ТЕСТАМЕНТ* ВИДОСАВА СТЕВАНОВИЋА**

Апстракт: Предмет рада је попис и анализа турцизама у роману *Тестамент*. Уочиће се која је њихова фреквентност, а открије се и порекло ексцерпираних примера. Анализа ће бити извршена на основу Шкаљићевог речника „Турцизми у српскохрватском језику". Ексцерпиране лексеме представљене су у свом основном облику, а разврстане су најпре на основу морфолошког, а потом и семантичког критеријума. Поред таквог разврставања, биће дат попис турцизама из романа, у виду речника, те контекст у којем је дата реч употребљена у роману. Овакво сагледавање неопходно је како би се стекао што потпунији увид о присуству турцизама у роману.

Кључне речи: лексика, турцизми, турски језик, српски језик, косовско-ресавски дијалекат, *Тестамент*, Видосав Стевановић.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

I.1. Наша прошлост уско је везана за утицај турске културе и турског језика. Утицај ма ког страног језика на неки други језик утиче на одмаћивање појединих речи, преузимању творбених модела из датог језика и слично. Како је географски простор данашње Србије био пет векова под утицајем Османлија, неминовно је било да одређене културно-језичке црте заузму важно место у животу становништва, које су се у мањој или већој мери задржале до данас. Највећи број турцизама у српском језику потиче из периода вишевековне турске владавине на нашим просторима. Дошавши као носиоци новог друштвеног и државног уређења са обележјима своје источне, исламске културе, у свим аспектима живота утицали су на староседелачко становништво. С обзиром на непосредан контакт српског становништва са турским становништвом, дошло је до преузимања и прихватања турских речи код Срба за поједине појмове, термине и називе различитих установа, преузимање термина у области административне организације и уопште начина живота. Повлачењем турске власти са Балкана, турцизми

* истраживач-приправник, katjica.93.kg@gmail.com

** Рад је урађен у оквиру пројекта Динамика структура савременог српског језика (178014), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

нису у потпуности нестали. Велики број је наставио да живи у српском језику; негде око 2000 (Радић, 2001: 8) ушло је у српски стандардни језик. Многе лексеме није могуће заменити домаћим речима, а говорници српског језичког подручја нису свесни њиховог порекла и не сматрају их страним речима. Ширење турских речи, по мишљењу Абдулаха Шкаљића, извршено је највероватније утицајем двају чинилаца. Први чинилац јесте школовање муслимана са српскохрватског језичког простора у Цариграду, а други чинилац су народне песме (епске и лирске), које су, услед прилика у којима су настајале, проткане мноштвом речи источњачког порекла (Шкаљић, 1966: 12), а које су у изворном облику остале до данас. Могуће је кретање речи из једног језика у други под утицајем различитих фактора, с тога је веома важно уочити какав је статус позајмљеница у једном језику, како у стандардном језику тако и у дијалектима, народном стваралаштву, савременој књижевности. Њихово проучавање од великог је значаја.

I.2. Снежана Петровић указује на терминолошку неодређеност појма турцизам у досадашњој литератури (Петровић, 1993: 71). Проучавати турцизме представља занимљив, али у исто време озбиљан и захтеван посао. Важност методолошког осавремењивања јесте оно што С. Петровић истиче, као и откривање постојања великог броја нових или, на не сасвим адекватан начин објашњених, турцизама. Стога би било веома важно да се тај корпус комплетира и систематски анализира, уз коришћење савремених научних резултата славистике и туркологије. Турцизми у језику писаца били су често предмет истраживања, али чешће у језику оних аутора који долазе са простора Босне, него Србије (Петровић, 1993: 114). Међутим, они турцизми који су се одомаћили и који су фреквентни, налазе се и код писаца рођених, одраслих и стационираних на територији Србије. Колики ће бити број турцизама у неком књижевном делу, зависи од више чинилаца. Асим Пецо наводи да је поред територијалне условљености важна врста књижевног дела, тематика[1] о којој се пише, порекло и степен образованости писца, као и порекло и степен образованости лица која се јављају у књижевном делу (Пецо, 1981: 118).

I.3. Одабир романа *Тестамент* за представљање турцизама јесте недостатак радова у којима је описано присуство ових лексема у једном делу чија тематика припада Шумадији и зони Лепенице. Такође један од разлога оваквог одабира јесте и занимљивост тематике, значај Видосава Стевановића у модерној српској литератури и посебно литератури Крагујевца.

Идентификација турцизама урађена је на основу Шкаљићевог речника (Шкаљић, 1966) који представља најпоузданији извор за проучавање турцизама. У турцизме ћемо у роману убрајати оне речи које су се потпуно одомаћиле у српском језику, као и оне речи које Шкаљић назива хибридним а представљају домаћу творбену основу и турски суфикс, уколико их буде било. Турцизме представљамо у свом основном облику (номинатив именица и придева, инфинитив глагола), а разврставамо у групе на основу различитих критеријума (морфолошког, семантичког, а потом и на основу порекла). Након таквог разврставања речи, даје се речник турцизама забележених у роману при чему се бележе и контексти у којима је дата реч употребљена.

МОРФОЛОШКА КЛАСИФИКАЦИЈА ТУРЦИЗАМА

Када је о морфолошкој класификацији реч, турцизми се класификују и распоређују на основу морфолошких особина српског језика. Таква класификација подстакнута је чињеницом да је дошло до потпуне граматичке адаптације речи. Ексцерпирани примери из романа биће разврстани на тај начин. Забележене су следеће морфолошке категорије:

1 У нашем конкретном случају постоји потврда овог тврђења Асима Пеце. На местима о којима се пише о османлијском периоду, присутност ове лексике је већа. О овоме ће више бити речи у даљем току рада.

а) **именице** и то:

1) **именице мушког рода:**

1а) немотивисане лексеме: *бакал, барјак, барут, басамак, бедем, бич, будак, буздован, бунар, вајат, дамар, дервиш, дорат, дуван, дуњан, ђон, зејтин, зумбул, јаничар, јастук, јатаган, јендек, казан, конак, кундак, курјак, куршум, леш, мајдан, мајмун, минарет, мујезин, олук, сантрач, Стамбол, табор, тоц, ћошак, ћумур, фењер, хајдук, хоџа, чамац, чекић, џелат, џелеп, шатор;*

1б) именице *нишанџија, скелеџија, ћумурџија* представљају изведенице од именичких основа где се на основне облике именица (*нишан, ћумур*) додаје турски суфикс *-џија*. Код именице *скелеџија* суфикс се додаје на облик номинатива множине. Ове именице означавају носиоца какве делатности;

1в) именица *џарајлија* представља суфиксални дериват турског суфикса *-лија* (уп. Радић, 2001: 115).

2) **Именице женског рода:**

2а) немотивисане лексеме: *бачија, боја, була, џалама, зурла, јаруга, калдрма, канџа, капија, касаба, кафа, кашика, кула, марама, марамица, мастика, софра, текија, фереџа, фукара, чарапа, чаршија, черга, чесма, чифта, чутура/чутурица, џамија;*

2б) именице *драмлија, камџија, хајдучија* представљају сложенице настале додавањем суфикса *-лија/-џија*;

2в) у оквиру именица женског рода, у ексцерпираним примерима издваја се именица *чакшире*, која представља именицу pluralia tantum, те као таква нема облике једнине.

2г) Највећи број забележених именица женског рода припада трећој врсти, међутим, сусреће се турцизам *авет* као именица женског рода четврте врсте јер се завршава на сугласник. Занимљивост међу именицама представља пример именице *ксмет* која се у роману јавља премда није толико фреквентна. На основу језичког осећања могли бисмо рећи да у самом говору није у употреби. С обзиром на то да се јавља на само два места у роману и то у узвичним реченицама[2], у обраћању припадника турске нације народу, пре би се о њој могло дискутовати и са стилистичког аспекта. *Ксмет* представља именицу женског рода четврте врсте која се завршава на сугласник.

3) **Именице средњег рода:** *џазариште, сиктање;*

3а) међу издвојеним именицама средњег рода, забележена је именица *кубе*, која припада именицама друге врсте са проширењем основе код којих се номинатив завршава на вокал, док се основа у зависним падежима проширује сугласницима -н/-т.

б) **Придеви:** *дежмекаст, зејтињав, катрањив.*

в) **Глаголи:** *џаламити, дамарати, камџијати, сиктати, черечити.*

г) **Узвици:** *бре.*

Наведени примери из романа показују да су турцизми потпуно уклопљени у морфолошки систем нашег језика. Они поседују све оне морфолошке категорије које поседују домаће речи. На основу забележених примера уочава се да највећи број позајмљеница из турског језика представљају именице. Јављају се и придеви, глаголи и у читавом роману само један узвик – *бре*. Код придева се уочавају наставци *-аст* и *-јав/-јив*. Управо овај други наставак може бити интересантан за тумачење. Ако се узме у обзир да су ексцерпирани придеви (*зејтињав* и *катрањив*) настали од именица *зејтин* и *катран*, које се завршавају

2 Контексти употребе ове именице дати су на крају рада, у оквиру речничке одреднице.

на сугласник *н*, може се говорити о јотовању. У српској литератури постоје различита тумачења о статусу *-јив* као творбеног форманта, у литератури нема јединственог мишљења, већ се често помиње да је „нејасног постања" (нпр. Стакић 1988) и могућност његовог постојања само се реконструише на основу стања у савременом српском (у неким радовима српскохрватском) језику. Милан Стакић (1988: 189) сматра да је промена *л* и *н* из краја основе у *љ* и *њ* заправо разлог што се, поред суфикса *-ив* и *-љив*, уопште говори и о *-јив*, којим се лако објашњавају промене *л* у *љ* и *н* у *њ*. Став М. Стакића (1988: 189) јесте такав суфикс *-јив* неразумљив и тврди да се не види „како је и где могао настати". О значају суфикса *-јив* и његовој продуктивности у новије време говорила је А. Јанић у својој дисертацији и притом закључила да је „јављање *-јив* посебно изражено код основа на *н*, иако је на творбене основе на *н* могуће додати и суфиксе *-љив* и *–ив*" (Јанић, 2018: 6). Оно што за ексцерпиране примере можемо закључити јесте немогућност додавања наставака *-љив/-ив* као могућности о којој А. Јанић говори. У примеру *дежмекаст* јавља се придевски наставак *-аст*. У роману нису регистроване категорије заменица, бројева, прилога, везника и предлога. Ова морфолошка класификација може показати то да су турцизми најчешће коришћени за именовање предмета, појмова, појава.

СЕМАНТИЧКА КЛАСИФИКАЦИЈА ТУРЦИЗАМА

Турцизми ексцерпирани из романа *Тестамент*, према значењу класификовани су у семантичке групе по узору[3] на класификацију коју налазимо код Шкаљића у речнику *Турцизми у српскохрватском језику* (1966), потом на класификацију А. Пеца у *Турцизми у Вуковим рјечницима* (1987), те код Снежане Петровић *Турцизми у српском призренском говору* (2005). Наведене класификације подразумевају груписање речи из турског језика по тематским областима. Овакав начин класификације може дати увид о томе у којим сферама живота су турцизми у овом роману присутни:

кућа и покућство, окућница, имање: *басамак, софра, вајат, конак, ћошак, фењер, бачија, капија, бунар, чесма, олук, сантрач, калдрма, чутура/чутурица, барут, бич, будак, буздован, јатаган, јастук, казан, кундак, куршум, тоц, чамац, чекић, кашика, барјак, камџија, ћумур, зурла, дрмлија;*

трговачке радње, градска места: *касаба, пазариште, текија, чаршија, дућан, бедем, кула;*

занати, занимања: *бакал, ћумурџија, скелеџија, нишанџија, хајдук, џелат, хајдучија, јаничар, парајлија;*

јело, пиће, дуван: *кафа, зејтин, дуван, мастика;*

одећа, обућа, тканине: *ђон, марама, марамица, фереџа, чарапа, чакшире*

животиње: *мајмун, дорат, курјак;*

религија: *дервиш, минарет, мујезин, џамија, кубе, хоџа;*

места у природи, место у којем/под којем може да се борави у природи: *јендек, черпа, шатор, јаруга, мајдан;*

анатомија, медицина: *дамарати, леш, дамар;*

носилац особине или одређеног физичког изгледа: *фукара, авет, була, дежмекаст, зејтињав, катрањив;*

---

3 Није могуће у потпуности преузети класификације јер се код сва три аутора у по нечему разликују, али је код свих принцип сличан.

биљке: *зумбул;*
властито име: *Стамбол;*
сточарство: *целеп, чифта, канџа;*
начин понашања: *ћалама, черечити, ћаламити, сикташи, сикташе, камџијаши.*

Семантичка анализа турцизама и њихово класификовање у различите групе, као и већа или мања бројност лексема у одређеној групи показује да су турцизми заступљени у различитим аспектима живота. Највећи број забележених примера могао би се подвести под класу „предмети, алати", потом „кућа и покућство, окућница, имање". У другим групама је нешто мањи број речи, али о коначним закључцима могло би се говорити тек након проучавања и других романа из књижевног опуса Видосава Стевановића.

Овакво истраживање било би занимљиво спровести како у односу на друге романе, тако и у односу књижевних дела према народном говору датог дијалекта.

Говорећи о најфреквентнијим турским лексемама, на основу забележених контекста[4] ситуација је следећа: лексеме *кајија, курјак, куршум, мајдан* забележене су у четири или више контекста, потом поједине речи забележену су три пута (*марама/марамица, нишанџија, ракија*), а више од једног контекста забележено је код речи *јаруга, јендек, камџија, чутура/чутурица* и других. Овакви закључци не могу се узимати као коначни како би се дефиитивно могло говорити о најфреквентнијим речима, јер је њихов број појављивања у роману већи, али у самом раду нису наведени сви контексти.

О ПОРЕКЛУ ЗАБЕЛЕЖЕНИХ ТУРЦИЗАМА

На основу забележених турцизама мора се закључити да нису сви директо преузети из турског језика, већ да је велики број дошао из неких других оријенталних језика или пак (старо)грчког језика а среће се и једна реч која је по мишљењу Шкаљића дошла из италијанског језика. Према пореклу, забележене примере сврставамо у следеће групе:

а) **турцизми из турског језика:**

басамак, бич, боја, будак, буздован, була, бунар, ћалама, ћаламити, дамар, дамарати, дежмекаст, дорат, драмлија, ђон, јаруга, јастук, јатаган, камџија, камџијати, кашика, конак, ксмет, кундак, куршум, курјак, мајмун, нишанџија, олук, парајлија, сикташе, сикташи, скелеџија, Стамбол, табор, тоџ, ћумур, ћумурџија, чакшире, чамац, чекић, черга, чутура/чутурица, шатор.

б) **Оријенталзми из персијског језика:**

барјак, барут, бачија, дервиш, зумбул, зурла, јендек, казан, леш, пазариште, сантрач, ћошак, хоџа, чарапа, чаршија, черечити, чесма, чифта.

в) **Оријенталзми[5] из арапског језика:**

вајат, дуван, дућан, зејтин, зејтињав, капија, касаба, катрањив, кафа, кубе, кула, мајдан, минарет, мујезин, ракија, софра, текија, фереџа, фукара, хајдук, џамија, џелат, џелеп.

г) **Турцизми из (старо)грчког:** *калдрма, мастика, фењер.*

д) **Турцизам из италијанског:** *канџа.*

---

4 Контексти у којима је употребљен дати турцизам биће представљен у речнику на крају рада, као пример употребе лексеме објашњене у речничкој одредници.

5 Позајмљенице које из персијског или арапског језика посредством турског језика дошле у наш језик оправданије би било називати оријантализмима.

Уочава се дакле да је у роману ипак забележен највећи број турцизама директно преузет из турског језика, али је велики број турцизама који су посредством турског пу српски језик ушли из персијског или арапског језика, али да их има из других, неоријенталних језика.

ТУРСКИ СУФИКСИ У РОМАНУ *ТЕСТАМЕНТ*

Систематизација и анализа забележених лексема са турским суфиксима у роману урађена је на основу књиге Првослава Радића *Турски суфикси у српском језику.*

V.1. Када се говори о турским суфиксима у српском језику треба рећи да постоји обимна литература, која се, по мишљењу С. Петровић, темељи на материјалу из стандардног језика. Детаљну анализу суфикса страног порекла у српско-хрватском језику дао је Стаховски, 1961. године, а она од дијалекатског материјала укључује само Елезовићев корпус (Петровић, 2005: 343). Детаљан преглед турских суфикса у српском језику дао је П. Радић у монографији *Турски суфикси у српском језику* (Радић, 2001), а управо ова монографија коришћена је у овом раду како би се уочило који се од суфикса, које он наводи као најфреквентније, јављају у испитиваном роману.

Као што је у претходном делу рада показано, позајмљенице из турског језика представљају значајан слој који улази у састав српског језика. Фреквентност ових лексема условљена је различитим факторима о којима је било речи. Како П. Радић наводи, „временом су турцизми, као део историјског наслеђа, постали и значајна стилска средства, резервисана за изражавање повећаног степена емотивног односа." Посебно место заузимају турске творбене морфеме, односно творебене морфеме турског порекла од којих су најкарактеристичнији именички суфикси *-чија/џија, -лија, -лук, -(х)ана* (Радић, 2001: 11).

У даљем току рада биће издвојене оне лексеме у којима се уочавају творбени процеси, те осврт на то који творбени процеси карактеришу ексцерпиране примере. Посебна пажња биће усмерена на карактеристичне суфиксе које издваја П. Радић, као и издвајање речи код којих се ови суфикси уочавају.

V.2. Суфикс *-чија/-џија*

Суфиксом *-чија / -џија* (тур. -çi /-cī /-cli /-çü//-ci /-cī /-cü /-cu) у турском језику се, углавном од именичких основа, граде именице у значењу особе која се бави одређеним занимањем, односно у значењу вршилаца радње уопште. На балканословенском терену овај суфикс се јавља у варијантама *-чи* и *-џи*, односно њиховим адаптационим формама *-чија* и *–џија* (Радић, 2001: 17). Образовања речи овим суфиском могу се сврстати у неколико категорија (уп. Радић), а овде ће бити речи само о оним категоријама у оквиру којих се сврставају примери забележени у роману.

а) Суфикс *-чија*: *бачија, хајдучија.* Први пример који има значење „башта" не припада нити једној семантичкој категорији коју издваја П. Радић јер се не односи на особу која је носилац специфичне особине. Други пример *хајдучија* сврстава се у Радићеву трећу семантичку категорију која се односи на именовање „особа са доминантном цртом припадања, потицања, учествовања у нечему" (Радић, 2001: 24), овде у значењу особа које се баве одметништвом, разбојништвом.

б) Суфикс *-џија*: *скелеџија, ћумурџија, нишанџија.* Сви наведени примери показују припадност првој семантичкој категорији која се односи на носиоца деатности, вршиоца радње у ширем и ужем смислу. Именује особу одређеног занимања код које мотивациона реч упућује на природу занимања (Радић, 2001: 19).

V.3. Суфикс *-лија*:

Суфиксом *-лија* (тур. –li/-lī/-lū/-lu) у турском језику се граде изведенице од именичких основа. У српском језику овај суфикс се јавља у адаптационој форми *-лија*, чија су образовања, са формално-граматичког аспекта, именичке изведенице (Радић, 2001: 34). Примери забележени у роману су *драмлија, џарајлија*. Први пример *драмлија* на основу свог значења у речнику А. Шкаљића, не може се подвести ни под једну Радићеву семантичку категорију јер се не односи на одређену карактерну црту особе нити носиоца какве сполне карактеристике или пак вршиоца радње. С друге стране, ексцерпирани пример *џарајлија* припада другој семантичкој категорији која подразумева изведенице које значе особу чије унутарње својство делом проистиче из њеног доминантног друштвеног положаја (социјалног, културног, политичког и др.) (Радић, 2001: 36).

V.4. Суфикс *-лук*:

Суфиксом -лук (тур. -lik / -līk / -lük / -luk) у турском језику се граде именичке изведенице од основа више врста речи, именица, придева, бројева и др. (Радић, 2001: 63). Једини забележени пример са овим суфиксом јесте *олук* који припада четвртој семантичкој категорија која се односи на изведенице у значењу предмета (Радић, 2001: 69).

V.5. Суфикс *-ана* о којем Радић говори као четвртом у низу најпродуктивнијих турских суфикса, односно изведенице настале овим суфиксом не бележимо у датом роману.

V.6. Поред ова четири најфреквентија турска суфикса, Радић наводи и мање продуктивне суфиксе, наслављавајући поглавље о њима *Ситније појаве* (уп. Радић, 2001: 95) у којем наводи суфиксе *-ли, -баша, -и, -иле, -дар/-џар, -суз, -џик*. Међутим, о овим суфиксима у овом раду неће бити речи, с обзиром на то да у ексцерпираним примерима нисмо наилазили на њих. Коначне закључке о њиховом постојању у стваралаштву Видосава Стевановића не смемо доносити, већ би требало проверити и остале романе.

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

Спроведена анализа турцизама у роману *Тестамент* показала је да писац посеже за оним турцизмима који су и те како одомаћени у нашем језику. Забележени турцизми огледало су различитих културно-историјских момената. На основу тематике дела које прати историју народа у којем препознајемо лик српског народа кроз различите епохе, можемо уочити да је и језик такав да се турцизми у великој мери користе онда када се описује период под Османлијама, али не можемо рећи да их у осталом делу роману нема, напротив, јављају се од почетка до краја, у мањој или већој мери. Овакво представљање турцизама у делу омогућило је да уочимо на који начин су турцизми морфолошки адаптирани, ког су порекла, као и да лексикографски направимо попис оних турцизама који се јављају у самом делу.

Када се говори о броју забележених турцизама у роману *Тестамент* на 235 страна романа пронађено је око сто[6] турцизама. Оно што се такође уочава јесте и мали број примера са турским суфиксима, забележено их је укупно осам. Од осам забележених примера са турским суфиксима, три су лексеме са суфиском *-џија*, две са суфиксом *-чија*, две са суфиксом *-лија* и један пример са суфиксом *-лук*. Да би стекао потпун увид о присуству турцизама у Стевановићевом стваралаштву, у обзир би се морала узети и његова друга дела. Анализе спроведене у овом раду могу послужити као почетак даљих и опширинијих описивања лексичког слоја у испитиваном роману, али и целокупном стваралаштву Видосава Стевановића.

6 Тачан број турцизама у роману – 101.

Ово истраживање могло би представљати тек почетак једног обимнијег рада у оквиру којих би се за анализу узели и други романи.

С друге стране ексцерпирани туризми из романа чине лексички фонд српског језика. Као потврда ове тврдње, сви примери наведени су у Шкаљићевом речнику на основу ког су значења и објашњења. Потом, сви примери срећу се у Речнику српског и хрватског језика Матице српске и Матице хрватске (*Речник српскохрватскога књижевног језика*), као и у измењеном и допуњеном издању Матичиног речника објављеног 2011. године (*Речник српскога језика*), а примери су проверавани и у досада објављеним томовима Речника САНУ. Ово истраживање показало је да сви они турцизми ексцерпирани у роману не представљају нове и досада незабележене примере, већ су уклопљени и потпуно прихваћени у српском језику.

РЕЧНИК ТУРЦИЗАМА ЗАБЕЛЕЖЕНИХ У РОМАНУ

А

авет, -и, ж. (tur. afet < ar. äft) – сабласт, утвара, привиђење, страшило. „И ускоро сам постао господарев повереник, његова лева и десна рука, сенка и *авет*.“ (106)

Б

бакал, -а, м. (tur. bakkal < ar. Baqqal) – трговац на мало, трговац колонијалном робом. Може значити и касапин. „Здравствена служба практично не постоји, лекари су им прави *бакали*; медицина је још увек народна, магијска и неклиничка.“ (164)

барјак, -а, м. (tur. bayrak < pers. bayraq) – застава. „[...] *барјаци* су се виорили као да почиње буна [...]“ (38) „Вијорећи црним *барјацима*, дивље шибајући чупаве коњиће, из јаруге су изјурили Черкези.“ (115)

барут, -а, м. (tur. barut < pers. barūd) – експлозивна материја која служи за пуњење ватреног оружја, пушчани прах. „Потонуо сам у ковитлац страшних боја пролећа које су ме притискале као надгробно камење мешајући се са ужасим мирисима земље, ваздуха и *барута*.“ (214)

басамак, -а, м. (tur. basamak) – степенице. „*Басамаке* ћемо направити од камена из Мајдана.“ (157)

бачија, -е, ж. (tur. bahçe < pers. bagçe) – башта. „Наши војници (сами су се називали нашима) покупили су нас од рала и стоке, са њива и *бачија*, где год су нас нашли.“ (27)

бедем, -а, м. (tur. beden < ar. badan) – зид тврђаве, дебели зид око утврђеног града. „Куршуми су пљуштали по *бедему* [...]“ (115)

бич, -а, м. (tur. biç) – овде у значењу штап. „Узалуд поломисмо хиљаде *бичаља* [...]“ (54)

боја, -е, ж. (tur. boya) – фарба. „Потонуо сам у ковитлац страшних *боја* пролећа које су ме притискале као надгробно камење мешајући се са ужасим мирисима земље, ваздуха и барута.“ (214) „Дрвеће се спаруши, лишће увену, трава дође мрка као после пожара, цвеће остаде без *боја* и мириса.“ (215)

будак, -а, м. (tur. budak) – оруђе за рад. „Ретко кад су се прихватали мотике, *будака* и секире, па и тада уз клетве.“ (154) „Испусти *будак*, ухвати се за главу као да га је нешто ударило, окрете се трипут око себе и онесвести.“ (157)

будала, -е, м. (tur. budala < ar. budalā) – умно ограничен; лудак. „Сад идемо да питамо нешто ону *будалу* од кмета!“ (37)

буздован, -а, м. (bozdoğan) – врста старинског оружја. „[...] глава поразбијаних *буздованима*.“ (28)

була, -е, ж. (tur. bula) – муслиманска жена. „Помамна руља нас је тукла и секла ножевима, *буле* су крештале и гребале (нисмо им видели лице под ферецама)“, деца су нас гађала камењем.“ (96)

бунар, -а, м. (tur. bunar/punar) – вештачки ископана дубока јама из које се вади и употребљава подземна вода. „*Бунар* се обруши и поста обична бара, смрдљива и зелена од жабокречине.“ (52)

В

вајат, -а, м. (tur. hayat < ar. hayāt) – помоћни објекат у дворишту сеоске куће. „Помињали смо сеоске ручкове, славе, даће и свадбе (кад се једе колико можеш да стрпаш у себе), описивали *вајате* и качаре препуне меса и смока [...]“ (167)

Г

галама, -е, ж. (tur. ağlama) – вика, дрека. „[...] једино дође нешто богаља, болесника и лудака, способних за јело и пиће, за *ґаламу* и туче по крчмама.“ (155)

галамити (изворно од галама – tur. ağlama) – викати, драт се. „А мушкарци су гунђали, псовали, тукли нас кад се напију, *ґаламили* на саборима, славама и зборовима, одлазили у град кад им се прохтело“ (154)

Д

дамар, -а, м. (tur. damar)– жила куцавица, крвни суд. „Једино су негде (нико не зна где ни зашто) тукли упорни *дамари*, откуцаји великог срца.“ (111)

дамарати (tur. damar + ati) – куцати. „Шта је то што ми толико значи, а чега не могу да се домогнем, мада је у мени, *дамара*, негде дубоко и мучи ме?“ (76) „Вероватно по мирису, по оном осећању туге и празнине које нам је *дамарало* у срцима“ (170)

дежмекаст, -а, -о (tur. deşmek) – дебео, а малена раста. „Међу кољанима влада мишљење да се ја појављујем као *дежмекасти* човек, кратких ногу и са копитима уместо стопала, унакарађен као додола.“ (129)

дервиш, -а, м. (tur. derviş < pers. derwīš) – припадник дервишког реда, муслиманске секте. „Кад сам исцрпео сва средства и сва мучења, пустио сам на вољу својој кривој сабљи, оплемењеној благословом хоџа и *дервиша*.“ (93)

дорат, -а, м. (tur. doru at) – врста коња црвеносмеђе длаке. „Али, једном предвеле бануше у моју кућу четворица коњаника на *доратима*, наоружани до зуба [...]“ (146)

драмлија, -е, ж. (tur. dirhemli) – крупна сачма, крупно зрно за метке ловачких пушака. „Ишао је огрнут коњским покровцем, носио нож и скраћену пушку (ону некадашњу очеву), набијену *драмлијама*.“ (44)

дуван, -а, м. (tur. duhan < ar. duhān) – биљка дуван, за цигарете. „Од њих је заударало на зној и неопрана тела, на ракију и *дуван*.“ (182)

дућан, -а, м. (tur. dükkan < ar. dukkān) – трговачка радња. „Трговачка чаршија (сва од дрвених кућа, пуна *дућана*, робе и лажног сјаја) планула је попут сламе [...]“ (145)

Ђ

ђон, -а, м. (tur. gön) – потплат за ципеле, дебела кожа. „[...] оштра трава палила ми је *ђонове* – као да, излазећи из ватре, ходам по невидљивом леду.“ (8)

З

зејтин, -а, м. (tur. zeytin < ar. zäytun) – уље маслине, уље уопште. „Био је мали, жуте косе, безуб и кривоног, очи су му играле као на *зејтину*, а униформа је висила на њему.“ (217)

зејтињав, -а, о (видети *зејтин*) – зеленкаст (на основу боје маслине). „Улчинило ми се да његов *зејтињави* поглед мами из мене оог другог Бељу, оног што га кријем као змија ноге – тај се одмах узбунио, готово се подигао.“ (171)

зумбул, -а, м. (tur. sümbül < pers. sunbul) – врста цвећа. „Запахнуо нас је сеж мирис љуубичица и *зумбула* као да смо на ливади у Калу, надомак старе шуме.“ (188)

зурла, -е, ж. (tur. zurna < pers. surna/sürna/sūrnāy) – врста свирале са веома јаким пискавим тоном. „*Зурле* и бубњеви су пиштали и ударали по блатним уличицама које су загађивали нужници, фукара је прекидала башкарење и наваљивала.“ (96)

J

јаничар, -а, м. (tur. yeniçeri < tur. yeni „nov“ + çeri „vojska“) – род турске војске настао од помуслимањених хришћана. „Светлост праве вере упознао сам као десетогишњак, кад су ме *јаничари*, одвели у Стамбол да и ја постанем *јаничар*, ратник и осветник“ (92)

јаруга, -е, ж. (tur. yarik) – рупа или пукотина коју бујица изрује. „На улазу у Као је Пањевито – ни брдо, ни ливада, ни шума, ни пут, ни *јаруга*, ни човек, ни животиња.“ (24) „Јаруга је стално изнова бљувала своје црне плодове [...]“ (116) „Односио сам мртве и слагао их на гомилу у јаруги иза станица [...]“ (210)

јастук, -а, м. (tur. yastik) – узглавље. „Једва сам подизао главу са *јастука*, једва сам отварао очи.“ (160)

јатаган, -а, м. (tur. yatağan) – дуги криви нож попут сабље. „[...] ноћ беше избодена пламеновима као блиставим сечивима турских *јатагана*.“ (16)

јендек, -а, м. (tur. hendek < ar.handāk < pers. kende) – широки и дубоки јарак откопан око нечега ради спречавања приступа. „Који не имадоше снаге до кућа, остадоше у *јендецима*.“ (39) „Вратих се међу моје другове и легох у *јендек*.“ (204) „Око поднева нас позваше натраг и ми једа напустисмо већ угрејане лежаје у *јендецима*“ (204)

К

казан, -а, м. (tur. kazan/kazğan < pers. hazğan) – велики бакрени котао који има са стране ручке за ношење. „Стао је поред *казана*, подигао руке.“ (97)

калдрма, -е, ж. (tur. kaldirim < grč. Kalos dromos) – каменом поплочан пут. „[...] спасавали смо туђе, извлачили децу, старце и намештај, вадили *калдрму* и копали ровове (бар на то бесмо навикли).“ (145)

камџија, -е, ж. (tur. kamçi) – бич. „Пуцајући *камџијама*, дотерали су нас на равно поље.“ (27) „Умире се од глади с погледом на злато купола и цркава, под точковима бесних кочија, од *камџија* оних што одржавају ред у држави.“ (61) „[...] као да неко бесно галопира Преким Путем, фијуче *камџијом*, бичује ознојене коњске саши [...]“ (67)

камџијати (видети *камџија*) – бичевати. „*Камџијаху* чупаве коњице, само прашина остаде за њима.“ (37)

канџа, -е, ж. (tur. kanca < ital. gancio) – оштри нокат птице грабљивице. „Њена рука (као *канџа* без меса, птичја и зверска истовремено) почивала је у пепелу.“ (23) „Скрстивши руке-*канџе* на грудима (као да очекује попа и последњу причест) [...]“ (47)

капија, -е, ж. (tur. kahpe < ar. gahqaha) – оно што представља прелаз између два дворишта, града. „[...] гвожђем оковани овнови трескали су у *капије*, јуришници су насртали [...]“ (50) „*Капије* почеше да попуштају, нестаде нам уља [...]“ (50) „Светлост утрну, небеса потамнеше, високе *капије* се затворише“ (66) „Крај високе и раскривљене *капије* седела су два пса, оба крастава, зла и гадна.“ (89)

кара ксмет – црна судбина. „Кара ксмет!“ (97)

касаба, -е, ж. (tur. kasaba < ar. qaṣabä) – варош, мањи провинцијски град. „Два-три пута су нас свратили у *касабе* – да се покажу и да нас прикажу.“ (96)

катрањив, -а, -о (tur. katran < ar. qatrān)– заливени катраном. „Зарђале шине јединог колосека, *катрањиви* прагови, сигнални уређај који зује [...]“ (235)

кафа, -е, ж. (tur. kahve < ar. gahwä) – напитак црне боје. „Палио сам штедњак да бих скувао своју јутарњи *кафу* и он није прихватио.“ (5)

кашика, -е, ж. (tur. kaşik) – део прибора за јело. „Једу на ниским дрвеним столовима, дрвеним *кашикама*, из дрвених посуда, очајну храну без укуса и зачина.“ (16)

конак, -а, м. (tur. konak) – кућа угледног домаћина (3. значење у Шкаљићевом речнику, за наш пример најпогоднije). „Већ неколико година висим на кривој крушки пред господаревим *конаком*.“ (108)

ксмет, -а, м. (tur. kismet) – судбина. „Врисак је преломио из стотине грла: *Ксмет*, кури!“ (97)

кубе, -а, с. (tur. kubbe < ar. qubbä) – свод, купола. „Те ноћи блесну без грома и погоди црквено *кубе* као ножем.“ (39)

кула, -е, ж. (tur. kule < ar. qullä) – утврда у тврђави. „[...] као да су побегли испод срушене *куле* вавилонске.“ (16)

кундак, -а, м. (tur. kundak) – дрвени део пушке. „Стоци смо ломили кичме ждрепчаницима и *кундацима* пушака“ (90)

курјак, -а, м. – вук. „Биле су то ноћне животиње са наопаким облицима, птице без перја, змије које лете попут арханђела, *курјаци* крвавих зуба [...]“ (21) „Прародитељски *курјак* покаже своју губицу, запењеу бснилом.“ (25) „Режећи један на другога као *курјаци* [...] отац и ја се поделисмо.“ (42) „И њој се, обневиделој од умора и врућине учинило да види *курјачића*, искежених зуба.“ (43)

куршум, -а, м. (tur. kurşun) – олово, пушчано зрно/метак. „[...] спреман да се подметнем под *куршум* или сабљу, да жртвујем свој живот који се није могао жртвовати.“ (106) „*Куршуми* су пљуштали по бедему [...]“ (115) „Сваки наш *куршум* морао је да погоди у месо; дахтали смо као да слажемо откосе.“ (116) „Ја ништа не кажем браћо. Али неког ће да стрефи *куршум* у леђа и да му изађе на нос.“ (142)

М

леш, -а, м. (tur. leş < pers. lāše) – мртво тело човека или животиње. „Ниде чисте воде за пиће или купање јер *лешеве*, изгледа, бацају у бунаре и не ваде их док се не усмрде.“ (16) „Сањале смо како падају дуге, упорне кише које чисте земљу од мртваца, *лешина* и прљавштине, али и од живота [...]“ (180)

мајдан, -а, м. (tur. maden < ar. maidän) – место одакле се вади руда, рудник. „[...] или ћутали или нас упућивали погрешним путевима у забити, напуштене *мајдане* [...]“ (15) „ Док смо довозили камен из *мајдана* и нама и воловима само што не пуцаше грбине.“ (158) „Сместили су нас у неки напуштени *мајдан*, сличан кањанском; била је то округла рупа са каменим зидовима и са једним уским излазом.“ (166) „Камен *мајдана* се угреја.“ (172)

мајмун, -а, м. (tur. maymun) – животиња. Овде је некада [...] сигуран сам живео прачовек, а пре њега *прамајмун*, заједнички предак“ (13)

марама, -е, ж (tur. mahrama < miqrämä) – тканина која служи да се завије глава, као женски део одеће. „Откад памтимо седела је поред огњишта [...] забрађена *марамом*.“ (20) „Испод *мараме* није имала косе, а ваљда ни меса испод коже.“ (23) „Паун ми је ногу подвезао прљавом *марамом* коју је носио још од куће.“ (187)

марамица, -е, ж. (видети *марама*) – убрус. „Улазећи унутра, морала сам да ставим парфимисану *марамицу* на нос [...]“ (15)

мастика, -е, ж. (tur. mastika < grč. mastichi) – врста ракије. „Али сам, да бх могао да спавам и радим, морао да пијем; дању сам се наливао рецином (мирисала је на смолу), увече *мастиком* (била је најсличнија ракији)." (137)

минарет, -а, м. (tur. minare < ar. mänärā) – високи торањ џамије. „Са *минарета* се цикгало и укујисало; тамо су подјаривали бес." (96)

мујезин, -а, м. (tur. müzzein < ar. mu'addin) – џамијски службеник који на мунари учи езин и објављује да је време молитве, онај који позива на молитву. „Путеви ће постати непроходни, градови ће сагорети, *мујзини* неће више укујисати са минарета." (106)

Н

нишанџија, -е, м. (tur. nişançi) – стрелац. „Брзо смо напунили пушке, *нишанџије* су их прихавтили као на вежби [...]" (115) „Проређивали смо се, имали смо вишак пушака и пуниоци су преузимали места својих *нишанџија*." (118) „Жене су телима заклањале децу и сметале нишанџијама." (194)

О

олук, -а, м. (tur. oluk) – лимени жлеб за одвођење кишнице. „Слушали смо како киша шобоће у *олуџима*, лупка у прозоре, хучи у поплављеном пољу [...]" (235)

П

пазариште, -е, с. (tur. Pazar < pers. bazār) – место где се одржава пазар, пијаца. „Појављивало се на вашарима и *пазаришшима* [...]" (58) „Мушкарце и младиће одвођаху у ропство, девојке и дечаке силоваху, најлепше продаваху на *пазаришшима* за неколико аспри." (85)

парајлија, -е, м. (tur. parali) – онај који има новца. „*Парајлије* су се отимали око дечака, гложили се и препирали." (97)

постеља, -е, ж. – место где се спава, у овом случају брачни кревет. „Ипак, никад јој не одлазим у *пошшељу*, никад се не дотичем њеног тела." (12)

похара, -е, ж. (видети *похарашти*) – освајање „Учини нам се да је обрастао у длаку и сличан твору који се враћа из *похаре*." (91)

похарати (tur. haračiti) - освајати, робити, пустошити – „Све ће бити разорено, *похарано*, опљачкано [...]" (11)

Р

ракија, -е, м. (tur. raki/araq < ar. arāq) – алкохолно пиће. „Неки ортодоксни свештеник који је заударао на бели лук [...] и *ракију* рекао ми је да је тих народа на овом тлу било седамдесет и два, а можда и више." (14) „На рукама су га носили да је покаже и успут га крепили *ракијом*." „*Ракија* је мирисала на његову душу." (119)

С

сантрач, -а, м. (tur. santraç/santiraç < ar. šitränğ < pers. šetreng) – ограда око бунара (то је друго знчење које Шкаљић даје и такво погодно је за наш пример). „*Сантрач*, станичног бунара послужио је суседима за потпалу, гомиле катрањивих прагова нашле су се у нашим кокошарницима, а можда и негде даље." (238)

сиктање, -а, с. – (tur. siktirmek) – бес. „[...] чусмо прво онај глас, а потом сложно шиштање и *сикшање*." (56)

сиктати (видети *сикшаши*) – беснети. „Коса јој беше сплет шарених змија које су се мигољиле и *сикшале*, а очи два мртва стаклена камена." () „Чујемо рођаке како нас дозивају као да смо у пољу и косимо сочну траву у којој коса *сикће* као змија" (141)

скелеџија, -е, м. (tur. iskeleçi) – сплавар. „На некој мутној реци, која му се испречила на путу, тек онако је убио *скелеџију*.“ (44)

софра, -е, ж. (tur. sofra < ar. sufrä) – трпеза. „[...] а за нашом *софром* га је чекало место као да ће сваког часа наићи.“ (22), „Иње се нахвата по зидовима, слана попаде столице и *софру*.“ (23)

Стамбол[7]**, -а, м.** - турски назив за Цариград, данашњи Истанбул. „Светлост праве вере упознао сам као десетогишњак, кад су ме јаничари, одвели у *Стамбол* да и ја постанем јаничар, ратник и осветник“ (92)

Т

табор, -а, м. (tur. tabur) – батаљон војске. „Ишао је у њихове *таборе*, клечао и плакао, клео се на верност, носио им дарове.“ (105)

текија, -е, ж. (tur. tekke < ar. täkyä) – дервишка зграда у којој се обављају дервишки обреди. „Около су се смуцали грбавци, наказе, малоумници, аскери и голобради ученици из *текија*.“ (97)

топ, -а, м. (tur. top) – познато артиљеријско оружје. „Запреге су премештале *топове*, блиставе и страшне на сунцу [...]“ (113) „Јуче, на пример, пуче бугарски *топ* и однесе гаве тројици војника који су мирно пушили.“ (139)

Ћ

ћошак, -а, м. (tur. köşe у pers. kūše) – угао, кут, буџак. „Отац је лежао у једном *ћошку*, ја у другом; гледали смо се празним очима и чекали ко ће први посустати.“ (42)

ћумур, -а, м. (tur. kömür)– угаљ. „[...] правиле *ћумур*, пијанчиле и клале се по крчмама.“ (65)

ћумурџија, -е, м. (tur. kömürçu) – онај који се бави производњом и продајом угља. „Огрнут коњским покровцем, пришао је *ћумурџијама*, који су се, високо у планини, мували око земљане пећи.“ (45)

Ф

фењер, -а, м. (tur. fener/fenar < grč. phanari < strgrč. phanaron) – ручна застакљена или уоквирена светиљка у којој гори свећа или петролеумска лампица. „Испративши теретњаке, шеф станице се враћао у своју самачку рупу поред чекаонице, носећи угашен *фењер*.“ (238) „Он подиже *фењер*, осветли неколико најближих лица и загледа се у њих као да хоће да их упамти; потом се прекрсти.“

фереџа, -е, ж. (tur. ferace < ar. färäğiyya) – врста женског огртача од црне или модре чохе које су муслиманке облачиле приликом изласка на улицу. „Помамна руља нас је тукла и секла ножевима, буле су крештале и гребале (нисмо им видели лице под *ферецама*)“, деца су нас гађала камењем.“ (96)

фукара, -е, ж. (tur. fukara < ar. fagir) – сиромах, сиротиња. „Зурле и бубњеви су пиштали и ударали по блатним уличицама које су загађивали нужници, *фукара* је прекидала башкарење и наваљивала.“ (96)

Х

хајдук, -а, м. (tur. haydud/haydut < madž. hayduk < ar. haydūd) – друмски разбојник. „[...] који се зову тевтиши, гоне *хајдуке*, једо неискоренљиво зло овога народа, неку врсту сурових пљачкаша који носе ореол бораца за слободу и заштитиника нејаких.“ (17)

хајдучија, -а, ж. (видети *хајдук*) – одметништво, бављење друмским разбојништвом. Девери [...] расули су јој се по *хајдучијама* и тамницама ишчилели су и нестали као плева на ветру.“ (18)

---

7 Код Шкаљића ово не затичемо, јавља се у Речнику САНУ и Речнику Матице српске/Матице хрватске.

хоџа, -е, м. (tur. hoca/hace < pers. haǧe) – муслимански свештеник, вероучитељ, професор у медреси. „Кад сам исцрпео сва средства и сва мучења, пустио сам на вољу својој кривој сабљи, оплемењеној благословом *хоџа* и дервиша.“ (93)

Ч

чакшире, -а, ж. (tur. çakşir) – врста источњачке мушке доње одеће. „Чак ни униформе нису имали читаве; горе војничка капа и блуза, доле сукнене *чакшире* и опанци, исти као и наши.“ (168) „Кошуље, прслуци, *чакшире*, гуњеви и чараше висили су у дрољцима.“ (216)

чамац, -а, м. (tur. çamac) – мало речно пловило. „Велики сиви Дунав, широк колико и равница, прећосмо лађама, *чамцима*, баркама, сплавовима и свим што плови.“ (86) „Седећи у празном *чамцу*, чинило ми се како се даске подамном разилазе и како тонем, а велика вода се склапа над мојом главом и само мехурићи за тренутак избијају на површину.“ (137)

чарапа, -е, ж. (tur. çorap/çorab < ar. gäwräb < pers. gūräb) – део одеће, обува се на ноге. „Кошуље, прслуци, чакшире, гуњеви и *чарапе* висили су у дрољцима.“ (216)

чаршија, -е, ж. (tur. çarşi < pers. čärsū) – трговачка четврт града. „Трговачка *чаршија* (сва од дрвених кућа, пуна дућана, робе и лажног сјаја) планула је попут сламе [...]“ (145)

чекић, -а, м. (tur. çekiç) – занатлијска алатка. „Најбољим играчима после су *чекићима* и каменицама туцали мошнице као ми некада ждрепцима и биковима.“ (96)

черга, -е, ж. (tur. çerge) – цигански шатор, мали шатор. „Али ни Цигани не разапеше *черге*, не пођоше по кућама.“ (36) „Видео сам своју жену, нејасну у измаглици; лежала је на кревету у нашој гостинској соби, покривена *чергама*, раскречених ногу, и порађала се.“ (189)

черечити (изворно од čejerek; tur. çeyrek < pers. čāryek) – раскомадати. „Растргоше је као што лав *черечи* кошуту која брани своје лане.“ (85)

чесма, -е, ж. (pers. česma) – место одакле се може захватати вода. „[...] поред воденица и *чесама*.“ (58)

чифта, -е, ж. (tur. çifte < pers. gufte) – ударац коња, мазге, магарца стражњим ногама. „Стока није хтела да вуче, копрцала се у запрегама и бацала *чифта* као помамљена.“ (54)

чутура/чутурица, -е, ж. (tur. çotra) – овалан и пљоснат суд за пиће, обично од дрвета. „И зато су се жене крстиле тек реда ради, деца су зевала, мушкарци се мирно обређивали *чутурицама*; једино што се ракија у њима претворила у воду и није опијала.“ (121) „Пљуцкали су бело и пили ракију из *чутурица*.“ (157)

Џ

џамија, -е, ж. (tur. cami < ar. ǧāmi) – муслиманска богомоља са једним или више минарета. „Секао сам их уживајући, убијао као да дижем *џамије*.“ (93)

џелат, -а, м. (tur. cellat/cellad < ar. ǧällād) – крвник, човек који извршава смртне пресуде. „Можда су били издајници и потказивачи, *џелати* својих рођених [...]“ (166) „Био им је потребнији *џелат* да обеси оне будале (и да нас тако још више завади) и намерили су се баш на мене.

џелеп, -а, м. (tur. celep < ar. ǧälāb) – крдо, стадо стоке. „[...] гониле *џелепе* стоке и крда дугоухих свиња, вукле се око градова и прљавих гарнизона.“ (65)

Ш

шатор, -а, м. (tur. çadirbezi) – наткривен простор за боравак у природи. „Износили смо их из *шатора* и на малом молу слагали једног преко другог као цепанице.“ (136)

Извор

Стевановић 1977: В. Стевановић, *Тестамент*, Београд: Српска књижевна задруга, 1987., 5-240

ЛИТЕРАТУРА

Вујаклија, 1980: М. Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд: Просвета дисертација

Јанић, 2018: А. Јанић, *Морфологија и семантика придева на -(љ)ив у српском језику*. Докторска дисертација

Петровић, 1993: С. Петровић, Историјат и стање проучавања турцизама у српскохрватском језику у *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику 36/2*, 71-128.

Петровић, 2000: С. Петровић, Шест турцизама из јужне Србије у *Јужнословенски*

Петровић, 2005: С. Петровић, *Турцизми у српском призренском говору*. Докторска

Пецо, 1981: А. Пецо, Функционалност турцизама у роману Дервиш и смрт у *Наш језик* књ. 25/3, 118-129.

Пецо, 1987: А. Пецо, *Турцизми у Вуковим рјечницима*. Београд: БИГЗ

Радић, 2001: П. Радић, *Турски суфикси у српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ

Речник српскога језика (измењено и допуњено издање). Нови Сад: Матица српска, 2011.

Речник српскохрватскога књижевног и народног језика. Београд: Српска академија наука и уметности, 2011.

Речник српскохрватскога књижевног језика. Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица хрватска, 1967.

Стакић 1988: Милан Стакић, *Деривациона фонетика именица или придева у јужнословенским језицима*. Монографије, књига LXIV. Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета. *филолог 54/3-4*, 803-812.

Skok 1971-1974: П. Скок, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

Škaljić, 1966: A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku.* Sarajevo: Svjetlost

Katarina Z. STEVANOVIĆ

TURKISH WORDS IN THE NOVEL *TESTAMENT* VIDOSAVA STEVANOVIĆA

Summary

The subject of the paper is a list and analysis of Turkish words in the novel Testament. Their frequency will be observed, and the origin of the extracted examples will be revealed. The analysis will be carried out on the basis of Škalić's dictionary "Turkish words in Serbo-Croatian language". The extracted lexemes are presented in their basic form, and are sorted first on the basis of morphological criteria and then on the semantic criteria. Aside from this type of sorting, a list of Turkish words from the novel will be listed in the form of a dictionary, and the context in which the word was used in the novel will be given. This kind of perception is necessary in order to obtain the fullest possible insight into the presence of Turkish words in the novel.

Key words: lexis, Turkish words, Turkish language, Serbian language, Kosovo-Resavian dialect, Testament, Vidosav Stevanovic

Рад је предат 12. фебруара 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА СОЦИОЛОГИЈА ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

UDK 94:314.117.13/.15(497.115)"19"
323.1(=163.41:=18)(497.115)
doi: 10.5937/bastina30-25562

Originalni naučni rad

*Dragan Lj. TANČIĆ**
Institute of Serbian Culture Pristina, Leposavić

*Dalibor M. ELEZOVIĆ***
Faculty of Philosophy Kosovska Mitrovica

POLITICAL PROCESSES IN KOSOVO AND METOHIJA IN A COMPARATIVE-HISTORICAL PERSPECTIVE

Abstract: The paper discusses the issue of political processes in Kosovo and Metohija in a comparative historical perspective. We consider the historical vertical line of processes that followed the political situation of the Serbian people in this area, as well as political processes and events that have marked the contemporary crisis in Kosovo.

Key words: Kosovo and Metohija, Serbia, history, political processes, Serbs, Albanians

The area of today's Kosovo and Metohija is one of the fundamental factors of Serbian state and national identity. It is a territory that was the center of Serbian statehood and culture from the twelfth century to the mid-fifteenth century. From the mid-fifteenth century to the early twentieth century, i.e. the Balkan wars, Kosovo was under the rule of Turkey. One of the political impacts of Turkish invasion policy, which can be observed and identified in this region in an indisputable manner, refers to the process of changing the ethnic structure of the population, so that the Serbs as a people have become the absolute minority from the absolute majority, which is evidenced by the following data: a) according to the Turkish census dated 1455 (Мацура, 2001) in the area of Kosovo, there were 98% of the Serbs and 1% of the Albanians; b) according to the Austrian data, there were 64% of the Serbs and 32% of the Albanians; c) according to the census in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes in 1921, there were 26% of the Serbs and 66% of the Albanians and, according to the 1931 census, there were 32.6% of the Serbs, and 60.1% of the Albanians. From the above statistics, we can see a pattern implying that the Turkish occupation and genocidal policy against the Serbian people up to the Balkan wars brought demographic changes in the direction of the decrease in the number of the Serb

* Associate Professor, dragan_tancic@yahoo.com
** Associate Professor, dalibor.elezovic@pr.ac.rs

population, which continued through the first half of the 21st century in changed circumstances, as can be seen in the tables and charts that follow:

Table 1. Population in Kosovo and Metohija 1455-1931

Census year	Albanians	Serbs
1455	1%	98%
1871	32%	64%
1921	66%	26%
1931	60.1%	32.6%

Chart showing the ratio of the number of Serbs and Albanians from 1948 to 2006 in Kosovo and Metohija, according to the statistics of the Yugoslavian Federal Statistical Office.

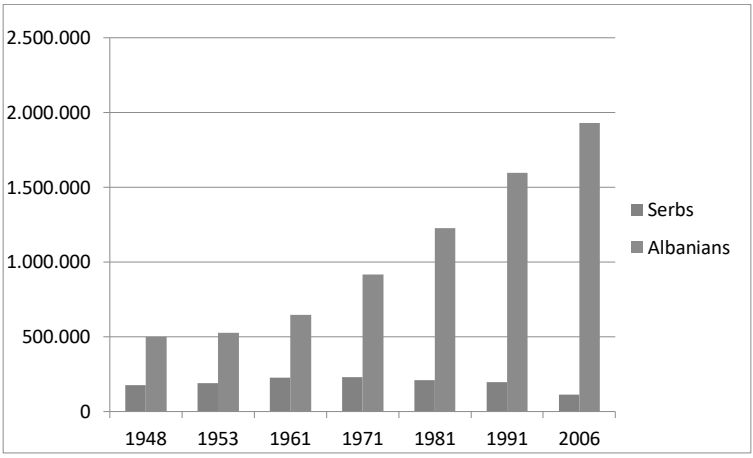

Table 2. Population in Kosovo and Metohija 1948-2006

Census year	Total	Albanians	Serbs	Turks	Roma	Others
1948	733.034	498.244	176.718	1.320	11.230	45.522
	100	68,0%	24,1%	0,2%	1,5%	6,2%
1953	815.908	524.562	189.869	34.590	11.904	54.983
	100	64,3%	23,3%	4,2%	1,5%	6,7%
1961	963.988	646.605	227.016	25.764	3.202	61.401
	100	67,1%	23,5%	2,7%	0,3%	6,4%
1971	1.243.693	916.168	228.264	12.244	14.593	72.424
	100	73,7%	18,4%	1,0%	1,2%	5,8%
1981	1.584.440	1.226.736	209.798	12.513	34.126	101.267
	100	77,4%	13,2%	0,8%	2,2%	6,4%
1991	1.956.196	1.596.072	194.190	10.445	45.754	109.744
	100	81,6%	9,9%	0,5%	2,3%	5,6
2006	2.100.000	1.932.000	111.300	8.400	23.512	24.788
	100	92%	5,3%	0,4%	1,1%	1,2%

Within the Serbian medieval feudal state, Kosovo had a significant position (Šešlija, 2000), and a compact Serbian population lived in this area. Serbian medieval rulers often stayed on the territory of Kosovo. Kosovo and Metohija was an important center of economic activities of medieval Serbia. The most important mining town in Serbia in the Middle Ages was Novo Brdo, mentioned in 1326, which was the center of trade with the Balkan countries. Lead was mined there, especially silver mixed with gold, called "glama" or "glama silver." In the fourteenth century, money was forged there. The development of the Kosovo area as a center of Serbian spirituality in the Middle Ages can be seen through a large concentration of Serbian churches and monasteries in this territory (over two hundred preserved or demolished temples). Large dynastic mausoleums and monastic communities are also in Kosovo: The Patriarchate of Pec, Banjac, Gradac, Gracanica, Decani, Holy Archangels and a number of other, smaller, important monasteries. During the Nemanjic dynasty, a large number of (religious and secular) structures was built in Kosovo. The Patriarchate of Pec was built in stages. The first church, the Holy Apostles, was probably built by an abbot of Zica, Arsenije, who was a Serbian Archbishop later, in the third decade of the thirteenth century in the community of the Zica manor. In the fourteenth century, other temples were built: to the northern side of the Holy Apostles, the Church of St. Demetrius (Nikodim, between 1321 and 1324), and to the southern side, the Church of the Virgin Hodegetria with chapels of John the Baptist and Serbian St. Arsenije (Danilo II 1324 to 1337). Somewhat later, yet before 1337, a shared porch and a small temple of St. Nicholas were built against the southern wall (Šešlija, 2000). The most significant monument of Serbian construction industry in Kosovo was the Decani Monastery, which was built by Stefan Uros II (Decanski, 1321 to 1331), in the period from 1327 to 1335, when it was finished by King Stefan Dusan. It is a temple of the Pantocrator (Almighty), near the village of Decani, near the town of Pec. (Батаковић, 1991; Батаковић, 1998; Богдановић, 1985; Зиројевић, 1984; Милеуснић, 2002). Numerous monuments of medieval feudal Kosovo are a sufficient argument to prove that the territory of Kosovo in the Serbian state was an important area where major events occurred, both in the sphere of politics and culture (UNESCO). The occupation of Smederevo in 1459 implied the downfall of Serbia, when the Serbian Despotate fell under the Ottoman rule, in which it remained until the First Serbian Uprising - in 1804. The fall of Smederevo was a concern for Western Europe both military and politically, since a real danger that threatened Christianity by the Turks could be felt only then. Only then did everyone realize what a serious threat it was to Christians in general, to Europe. The structure of the population in the coming centuries was changed by the migrations in 1690 and 1740, by the Islamization and assimilation of Serbian population (Milivojević, 2002: 281-288; Словић, 2010: 278-290; Стојанчевић, 1994; Терзић, 2012; Урошевић, 1965).

After the First Balkan War, Serbia was territorially enlarged, gaining a common border with Montenegro, which provided free export to Thessaloniki and expanded its economic potentials, while its foreign policy position and reputation in the international community was substantially increased. On the other hand, the negative effects and consequences for Serbia were: the newly formed Albanian state and the fact that it became an instrument of the Austro-Hungarian politics and one of the strongholds for the penetration to the east, towards Thessaloniki. Significantly changed, the ethnic structure of the population of the Old Serbia and Western Macedonia and problems due to frequent raids of Albanian tribes in the valleys of Morava and Vardar (initiated by Vienna) substantially complicated the relations among the members of the Balkan League. The Treaty of Bucharest on 10 August 1913 made the final division of the territory gained in the First Balkan War: Serbia received Vardar Macedonia, Kosovo and a part of Metohija, so that it was an increase of 39,000 km^2 and around 1,290,000 inhabitants. The Second Balkan War shattered the Balkan League, thus strengthening the influence of the imperialist powers in the Balkan states. By the annexation of Kosovo and Metohija to the Kingdom of Serbia and Montenegro, the Albanians found themselves in the Serbian states in accordance with the provisions of the Serbian Constitution of 1903 and the provisions of the Montenegrin Constitution of 1905, contrary to the intentions that were manifested in the period from 1878-1912 to establish "Greater Albania," a part of which Kosovo and Metohija would be, among other Albanian areas (Nedeljković & Jović, 1999: 241-251). A large part of the Albanian population saw the arrival of Serbian and Montenegrin Armed Forces as occupation rather than as liberation from Turkish rule. During World War I, after the withdrawal of Serbian army in 1915, Kosovo and Metohija was divided into two occupation zones. Metohija entered into the General Administration of "Montenegro," while a smaller part of Kosovo with Kosovska Mitrovica and Vucitrn entered into the General Administration of "Serbia." A large part of Kosovo (Pristina, Prizren, Gnjilane, Urosevac, Orahovac) became part of the Bulgarian Military Inspection area of "Macedonia." The members of the Serbian people suffered the worst in both zones. After the penetration of the Salonika front, in early October of 1918, Serbian and French armies arrived at the area of Kosovo and Metohija, where civil, military and police authorities were established. Until December 1918, the Serbian Army managed to defeat Albanian rebellions with intensive actions and implemented disarmament campaigns. From 1941 to 1945, in Kosovo and Metohija, a regime of Quisling administration of "Greater Albania," which was administrated from Tirana, was established. It was a period of extreme Albanian domination. The Quisling administration had a strong support of the Albanian population. With the dissolution of the Italian protectorate, the so-called, "Greater Albania" continued to function, gaining the only international recognition by Nazi Germany.

The Albanians showed their loyalty, i.e. commitment to the German ally by forming the 21st SS Division "Skanderbeg" (with 11,000 soldiers) and the Kosovo Regiment – Regimenti Kosova (with 1,000 gendarmes), under German command in the summer of 1943 (Антонијевић, 2004). On the other hand, the command of the partisan movement in Kosovo and Metohija supported the tendency towards the annexation of Kosovo and Metohija to Albania (which could most clearly be seen in the decisions of the Conference of Bujan, held in the village of Bujan, on the Albanian side of the Serbian (Yugoslav) - Albanian border on 31 December 1943 and 1 and 2 January 1944. The conference adopted the Resolution (after the Second session of AVNOJ), in which they pointed out the tendency towards the annexation of Kosovo and Metohija to Shqipnia (Albania), since, as stated in the Resolution, "Kosovo and Metohija is an area that is mostly inhabited by the Shqiptar population, which always wants to be united with Shqipnia ..." The decisions of the Conference of Bujan encountered the condemnation of the Central Committee of the CPY (Communist Party of Yugoslavia), which overturned the same. In addition, the efforts to change the name Metohija into Dukagjin (a geographical concept related to the north of Albania) were thwarted. These efforts were particularly significant, since it was expected from the partisan authorities in Kosovo and Metohija to become the future leaders of governments in the region. With the liberation of Kosovo and Metohija from German occupation in autumn of 1944, an open rebellion of ballistic groups occurred. They attacked Urosevac and Gnjilane already in December of the same year. Mobilized Albanians (under the leadership of the partisan officer Saban Poluza) rose in rebellion, refusing to go to the north (the front of Srem), and instead starting an uprising against the Yugoslav authorities in the area of Drenica. On 8 February 1945, Josip Broz made a Decision on The Recognition of State of Belligerency. The rebellion was suppressed in late February, with the involvement of 39 thousand soldiers of the Yugoslav army. At that time, Blagoje Neskovic, one of the leading Serbian communists, said that the Albanians were "frontally against the new order" (Petranović, 1992). Then, the Regional National Assembly of Kosovo and Metohija made the Resolution on the Annexation of Kosovo and Metohija to Federal Serbia in Prizren on 9 July 1945. It pointed out that "the Shqiptar population enjoys real equality and has the possibility to, in close cooperation with the Serbian and Montenegrin population and with the help of democratic Serbia and the entire Democratic Federal Yugoslavia, contribute their forces to their appropriate cultural development and economic and social progress." It also expressed the consent to decisions of the Second Session of AVNOJ and the wish of the entire population residing in this area for this region to be "annexed to federal Serbia as its integral part." This decision was upheld by the Anti-Fascist Assembly for the National Liberation of Serbia, followed by the Presidency of AVNOJ on 23 July 1945.

The process of the reconstruction of Serbian (Yugoslav) statehood in Kosovo and Metohija was quite complex (Tančić, 2010: 293-299).

The Constitution of the Federal Republic of Yugoslavia (FNRY) of 31 January 1946 established the existence of two autonomous units within the People's Republic of Serbia, the Autonomous Province of Vojvodina and the Autonomous Region of Kosovo and Metohija, which could be seen from Article 2 of the Constitution of FNRY (Article 2, Item 2: - People's Republic of Serbia has in its composition the Autonomous Province of Vojvodina and the Autonomous Region of Kosovo and Metohija) (Hrabak, 1996: 151-160), wherein it was determined that the autonomous rights and obligations of the autonomous province of Kosovo and Metohija were exercised by the Constitution of the Republic (Article 103: - The rights and scope of autonomy of the autonomous provinces and the autonomous regions are determined by the Constitution of the Republic), and the Statutes of the province and the region would be adopted in accordance with the Federal Constitution and the Constitution of the Republic (Article 104: - The Statute of the autonomous province and the autonomous region shall be adopted in accordance with the FNRY Constitution and the Constitution of the Republic, the highest authority of the state authority of the autonomous province or autonomous region, and it shall be approved by the National Assembly of the Republic). The first Constitution of the People's Republic of Serbia was adopted on 17 January 1947 by the Constituent Assembly and was applied until 13 January 1953, until the adoption of the Constitutional Act on the Fundamentals of Social and Political Organization and the Federal Government, which was in accordance with the Federal Constitution, i.e. the FNRY Constitution of 1946. The constitutional amendments VII- XIX (a total of 13 amendments), which were adopted on 26 December 1968, carried out a thorough revision of the Constitution of 1963, i.e. the fourth group of amendments that referred to the constitutional and the legal status of the autonomous province. Namely, Amendment VII referred to the autonomous provinces as the socialist provinces, not "social and political communities within the republic." By Amendment XVIII of December 1968, the autonomous provinces were identified as a constitutive element of the Federation and as an integral part of the Socialist Republic of Serbia (Hrabak, 1996: 160-166). The said amendments of the constitutional revision then began the process of weakening the federal state and federalism, and, on the other hand, the strengthening of the republics and the autonomous provinces, which, in the later constitutional development had far-reaching negative effects and consequences for SFR Yugoslavia, and the Republic of Serbia, as well. The third group of the amendments of 30 June 1971, (Tančić, 2010: 300-309).

A total of 23 amendments (XX- XLII), comprehensive radical changes of the revision of the Constitution of 1963 were made. By these constitutional

amendments, the autonomous provinces became federal units with significant factors of statehood, and the relations between the federation-republic and the provinces were changed in the field of credit and monetary policy, enforcement of federal laws, etc. By the 1974 Constitution, Kosovo gained the factual status of a federal unit of SFR Yugoslavia, although it was formally still part of SR Serbia. Kosovo lost the status of de facto federal unit by the Constitution of Serbia of 1990, and since then, it has been called the Autonomous Province of Kosovo and Metohija within Serbia. Part of Albanians unilaterally declared independence in 1990, but it was not recognized by any state except for Albania. In 1996, the Albanian terrorist organization, KLA, began attacks on police and other state authorities of Serbia. This turned into a serious conflict in 1998, when terrorist attacks on the regular security forces expanded to the entire Province. After diplomatic pressures by the US and the EU against Yugoslavia to withdraw military and police forces from the Province and enable the Albanians a greater level of autonomy, NATO openly threatened to bomb. In October 1998, Yugoslav President Slobodan Milosevic and US envoy Richard Holbrooke reached an agreement on the deployment of the observation mission OSCE in Kosovo and Metohija and the withdrawal of part of the military and police forces, which temporarily eliminated the danger of NATO bombing. Despite this, the KLA continued their terrorist attacks (Elezović, 2009: 352-357). After the Recak case in January 1999, there were new threats of bombing by the United States, NATO and other countries. In February 1999, there was a peace conference known as the Rambouillet negotiations, which was attended by representatives of the FRY, Kosovo Albanians, EU, USA and Russia. After three weeks of negotiations, no agreement was reached. For the USA and the EU, this was the last attempt to resolve the Kosovo crisis peacefully, and they sent an open ultimatum to FRY authorities that NATO bombing would occur if they did not accept the proposal of the Rambouillet agreement, which prescribed the presence of military NATO forces in the country and the autonomy of Kosovo and Metohija, bordering on independence (a referendum on independence was scheduled three years from then). After the FRY dismissed this, NATO bombing ensued on 24 March, in contravention of international law (without the consent of the UN Security Council). The bombing ended after 78 days with the Kumanovo Agreement and the Resolution 1244 of the Security Council. After the implementation of this agreement, more than 200,000 Serbs and other non-Albanians were exiled from Kosovo and Metohija. After the conflict ended, the KLA continued to commit atrocities against Serbian civilians. Kosovo and Metohija came under the UN administration (Анчев, 2016: 20-24).

According to Resolution 1244, Kosovo and Metohija is an integral part of Serbia, but, massive ethnic cleansing of Serbs in the territory of Kosovo and

Metohija, known as the March Pogrom, happened under the control of UNMIK on 17 and 18 March 2004. Serbian authorities and representatives of the provincial Albanians opened negotiations on the status of the territory in Vienna in 2006. Finnish diplomat Marti Ahtisaari proposed a plan for a sustainable solution of the status – the independence of the province under the supervision of the international community. His plan was not accepted at the UN General Assembly thanks to Russia, which initiated sending a Mission to determine the factual situation in Kosovo and Metohija and the degree of implementation of Resolution 1244. The Mission report was insufficient, so that, starting in August 2007, new negotiations were opened on the issue at the request of Serbia, this time under the leadership of the EU, the US and Russia (Гускова, 2012: 239-260). The first two rounds were on the side of the Albanians, who, in the talks, insisted on independence as the only solution. Soon, there followed the adoption of the Declaration of Independence of Kosovo. The Provisional Assembly of Kosovo and Metohija held a session on 17 February 2008, during which the declaration was adopted, and it was signed after the adoption by interim President of Kosovo Fatmir Sejdiu, interim provincial Prime Minister Hashim Thaci and President of the Interim Assembly Jakup Krasniqi and then by all the members of the Assembly of Kosovo. The entire event was covered by 3,000 accredited journalists, pointing to the open support of the US and the West for the Albanians in Kosovo and Metohija and the separation of Kosovo and Metohija from the Republic of Serbia, which is contrary to the provisions of Resolution 1244, the Serbian Constitution and the provisions of international law. It is obvious that the authorities of the Provisional Self-Government in Kosovo and Metohija were not able to adopt the said declaration without the support of the US, EU and other countries (Гускова, 2014).

In its decision of 14 February 2008, the Government of the Republic of Serbia overturned the unilaterally proclaimed independence of Kosovo and Metohija, which highlighted a clear commitment that Kosovo is an inalienable part of a unique and indivisible constitutional and state legal order of Serbia (Анчев, 2016: 26; Анчев, 2002). The declaration of independence of Kosovo and Metohija, an integral part of the territory of the Republic of Serbia as a sovereign state, without its consent, was an illegal act that was in contradiction with the UN Charter and the Helsinki Final Act (OSCE), in contradiction with the Constitution of the Republic of Serbia and international documents - The Ahtisaari-Chernomyrdin Agreement, which was adopted at the session of the National Assembly of Serbia and the FRY Government on 3 June 1999, Resolution 1244 of the UN Security Council (1999) and the Military Technical Agreement (1999). The support of individual UN members for the Albanians from Kosovo and Metohija and their recognition of the unilaterally declared independence is a precedent in international law, with which, some UN members acknowledged

their recognition of the right to secession of part of the territory of a UN member without its consent. Thus, the right to self-determination and secession of members of an ethnic minority, apart from many other national minorities in Serbia, was recognized.

It is undisputed that the unilateral proclamation of independence of the province of Kosovo and Metohija is a threat to the stability of Serbia, the region and beyond (Гускова, 2012: 976-980). This is confirmed in case of Catalonia in Spain. It is obvious that, in a part of the international community, there is one international law when it comes to Kosovo and Metohija, but when it comes to Catalonia, there is another international law. This view was taken by the administration in Brussels, which can be seen from the statement of the spokesman of the European Commission, Margaritis Schinas, according to whom "the cases of Kosovo and Catalonia are incomparable," the recognition of Kosovo is a "very specific context" and such a position was adopted by the European Council on the basis of the UN declarations and various resolutions of the UN and the international community. The European Union believes that the issue of Catalonia is an internal issue of Spain, that the referendum on the independence of Catalonia cannot be legal, but it is forgotten that the EU Council of Ministers has adopted a political stance that Kosovo is a "unique case" that cannot serve as a precedent in international relations, that secession was allowed without a referendum in case of Kosovo and Metohija. On the other hand, one should bear in mind the opinion of a judge of the International Court of Justice, Abdul Koroma, who has unequivocally taken a stand that the declaration of independence of Kosovo and Metohija is illegal and void, which is also a stand of some other judges who have the same point of view.

By studying various political processes related to Serbia in international relations, starting from the Middle Ages, and concluding with the second decade of the twenty-first century, we can draw several conclusions:

1. For Serbia, as a specific state and political entity and a subject of international relations (from the Nemanjic Dynasty to the beginning of the twenty-first century), Kosovo and Metohija represented and represents one of the fundamental factors of Serbian state, national and cultural identity.

2. The penetration of Turkey in the Balkans and the fall of Serbian medieval state compromised Christianity in the entire Europe. The relations of Turkey and the majority Muslim Albanians towards the Serbian people in Kosovo and Metohija were extremely negative; the Serbs in this area were peasants, living in a feudal system until the Balkan wars in the early twentieth century.

3. In socialist Yugoslavia in 1946, the constitutional changes reinforced the status of Kosovo and Metohija as an autonomous unit, and by the constitution of 1974, it gained the status of a federal unit of SFR Yugoslavia, although it was still part of SR Serbia formally.

4. The US and NATO aggression against the Federal Republic of Yugoslavia violated the basic principles and foundations of international law, relating to respect for the sovereignty of all states, refraining from threats or use of force, inviolability of borders and territorial integrity, the peaceful settlement of international disputes, non-interference in internal questions of the states, as well as the overall implications of the constitutional status of Serbia and Kosovo and Metohija within Serbia on the basis of the adopted documents Ahtisaari-Chernomyrdin Agreement, the Security Council Resolution 1244, the Military Technical Agreement between the security forces (KFOR) and the Government of the FRY and the Republic of Serbia.

5. From the arrival of Turkey at the territory of Serbian medieval state all the way to the contemporary political processes, we can see that there has been a tendency to destroy the Serbian people and the Serbian state, both its statehood, and Serbian cultural heritage and identity. This can especially be seen in the case of Kosovo and Metohija within Serbia starting from 1999 all the way to its recognition as an independent state and beyond.

REFERENCES

Антонијевић (2004): Ненад Антонијевић. *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији за време Другог светског рата: Документа Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача*. Крагујевац-Београд: Музеј жртава геноцида.

Анчев (2016): Стефан Анчев. „Косово данас-национална бол, наметнут избор, упориште агресора или повод за дестабилизацију", *Век српске Голготе: (1915-2015) Књ. 3, Друштвене науке*. К. Митровица: Филозофски факултет, 2016, 19-28.

Анчев (2002): Стефан Анчев. *Родината ми в NATO?: БЪлгарийо, ... ти си честна страна!: публицистични материали за сЪвременната ни действителност, писани през периода 1990-1992 и 1999-2001 година* . В. ТЪрново: Faber.

Батаковић (1991): Душан Батаковић. *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима: Студије и чланци*. Приштина-Горњи Милановац: Јединство, Дечје новине.

Батаковић (1998): Душан Батаковић. *Косово и Метохија: Историја и идеологија*. Београд: Хришћанска мисао.

Богдановић (1985): Димитрије Богдановић. *Књига о Косову*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Vasić (2004): Nenad Vasić. „Etničke zajednice i etnički konflikti na Kosovu i Metohiji". *Baština*, (17), 173-197.

Гускова (2012): Јелена Гускова. „Балканска криза: последице и поуке за словенски свет", *Летопис Матице српске*, год. 188, књ. 489, св. 6, 975-983.

Гускова (2014): Јелена Гускова. *Косово и Метохија: рат и услови мира*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Гускова (2012): Јелена Гускова. „Переговорнии процес в Косово и Метохии 2006-2007 и Росиа", *Косово и Метохија 1912-2012*. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 239-261.

Елезовић (2010): Далибор Елезовић. „Дмитровица и околина почетком 17. века: историјски пресек на основу османског пописа из 1604. године“ у М. Атлагић (уред.) *Косово и Метохија у Цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник. Књига 3 Историја, Историја уметности,* К. Митровица: Филозофски факултет.

Elezović (2009): Zvezdana Elezović. „Skulpturom protiv '(Ne)milosrdnog anđela'“. *Baština*, (26), 351-360.

Zirojević (2003): Olga Zirojević. *Islamizacija na južnoslovenskom prostoru: dvoverje*. Beograd.

Зиројевић (1984): Олга Зиројевић. *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*. Београд: Историјски институт.

Мацура (2001): Милош Мацура. *Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године, Демографски зборник, Књига VI*. Београд: САНУ.

Милеуснић (2002): Слободан Милеуснић. *Манастири Србије: велика илустрована енциклопедија, I и II*. Београд: Православна реч.

Milivojević (2002): Snežana Milivojević. „Etnička struktura i etničke promene na Kosovu u delu Atanasija Uroševića“. *Baština*, (14), 117-122.

Milivojević (2002): Snežana Milivojević. „Etnička smena stanovništva na Kosovu i Metohiji“. *Baština*, (14), 281-290.

Mirković (2013): Ena Mirković. „Referat o političkom stanju u Srbiji, Vojvodini i Kosovu i Metohiji“. *Baština,* (35), 229-248.

Nedeljković & Jović (1999): Slaviša Nedeljković. „Istorijsko-geografski pogled na demografske karakteristike Kosova i Metohije krajem XIX i početkom XX veka“. *Baština*, (9-10), 241-251.

Petranović (1992): Branko Petranović. *Srbija u drugom svetskom ratu 1939-1945*. Beograd: Vinc.

Радовановић (2008): *Милован Радовановић. Косово и Метохија: Антропогеографске, историјскогеографске, демографске и геополитичке основе*. Београд: Службени гласник.

Slović (2010): Srđan Slović. „Kosovo i Metohija od 1900. godine do početka Prvog Svetskog rata“. Baština, (28), 277-292.

Službeni list (1971): Službeni list. *Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, godina XXVII, broj 29, Beograd, četvrtak, 8. jul 1971.

Стојанчевић (1994): Владимир Стојанчевић. *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима у XIX веку (1804-1878)*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Tančić (2010): Dragan Tančić. „Položaj Kosova i Metohije od Balkanskih ratova do 1945. godine“. *Baština*, (28), 293-311.

Терзић (2012): Славенко Терзић. *Стара Србија: (XIX-XX век): драма једне цивилизације: Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област*. Нови Сад: Православна реч; Београд: Историјски институт.

Урошевић (1965): Атанасије Урошевић. *Косово, Насеља и порекло становништва, књ. 39*. Београд: САНУ.

Ustav FNRJ (1946): "Ustav FNRJ. od 31.01.1946. godine", u: *Ustavi od 1921. do 2003., elektronsko izdanje, Službeni list SCG*. Beograd.

Hrabak (1996): Bogumil Hrabak. „Kosovo i Metohija prema Prvom srpskom ustanku“. *Baština*, (7), 151-168.

Šešlija (2000): Žarko Šešlija. *Kosovo i Metohija u političkoj istoriji Srbije od 1912-1999 godine*. Beograd.

http://whc.unesco.org/en/list/724 [accessed, 24.10.2019].

Драган Љ. ТАНЧИЋ
Далибор М. ЕЛЕЗОВИЋ

ПОЛИТИЧКИ ПРОЦЕСИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У КОМПАРАТИВНО-ИСТОРИЈСКОЈ ПЕРСПЕКТИВИ

Резиме

У раду аутори разматрају питање политичких процеса на Косову и Метохији у компаративно-историјској перспективи. Анализира се историјска вертикала процеса који су обележили историју српског народа на овом простору, као и политички процеси и догађаји који су обележили савремену кризу на Косову и Метохији. Реч је о територији, која је била центар српске државности и културе до пада под османлијску власт. Једна од последица османлијске власти који се на неспоран начин може опазити и идентификовати, односи се на процес измене етничке структуре становништва, тако да су Срби као народ, од апсолутне већине постали апсолутна мањина. Таква тенденција се задржала и током 20. века када је Србија и Косово и Метохија као њен део, била у саставу социјалистичке Југославије. Агресијом НАТО на СРЈ су прекршени основни принципи и темељи међународног права, што је довело до егзодуса српског народа са простора Косова и Метохије. Неспорно је да једнострано проглашење независности покрајине Косово и Метохија 2008. године, представља опасност по стабилност Србије, региона и шире. Истраживање показује да Косово и Метохија представља један од фундаменталних чинилаца српског државног, националног и културног идентитета током дугог историјског трајања.

Кључне речи: Косово и Метохија, Србија, историја, политички процеси, Срби, Албанци

Рад је предат 22. фебруара 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

UDK 141”15/19”(091)
141.78
doi: 10.5937/bastina30-25564

Pregledni rad

*Srdjan Ž. SLOVIĆ**
The Institute for Serbian Culture Prishtina/Leposavić

FROM MODERNISM TOWARDS POST-MODERNISM – RATIONALISM AND THE ENLIGHTNMENT ERA**

Abstract: Modernism and post-modernism are predestined to have a common denominator. Spiritual precursors of post-modernism appear with the development of rationalism and the enlightenment era. It will have proven later on that post-modernists wished to impose themselves as a total opposition to modernism, but they could not avoid the fact that post-modernism originated from modernism. In the oeuvres of post-modernists it is woven the social and philosophical thought of Bacon, Descartes, Locke, Hume, Voltaire and later on, Heidegger, Nietzsche, Wittgenstein and Weber, which shortened the way from modernism toward post-modernism.

Independently of the fact whether they are for inductive and deductive method of research, empirists started doubting in the supreme value of reason, and they gave some importance to language and text including the anti-historicity. Post-modernists turned the comprehensions of modernists upside down so as to reveal rational core in that mystical envelope. In the measure in which reason was taking win over faith and mysticism, in the same measure post-modernism was replacing modernism, but not with the aim to eliminate it but to give some modernistic categories a new quality.

Key words: Modernism, post-modernism, empirism, rationalism, enlightenment era, precursors.

INTRODUCTORY REMARKS

Modern era means the so-called new age arisen from the Ancient and medieval period. Some comprehended modern era as the one of the enlightenment (l'âge de lumière), which lasted from the Renaissance to the 19th century. Others thought it was about period which started from the American and French revolution. It is interesting to say that in Germany modernism just started in 1880, since national state had been emerged then; the process of industrialization was

* Senior scientific associate drsrdjans@gmail.com

** This paper appeared within the Project under the title Material, and Spiritual Culture of Kosovo and Metohija (Evidence Number 178028) which is approved and financed by the Ministry of Education, Science, and Technological Development of the Republic of Serbia.

accelerated and class structure dissolved the ordinance one. Post-modernism was also seen as the rational cultural phenomenon appeared in the 1960s of the 20th century in France. It got its importance by addressing the following topics

– truth,
– language and its relation toward thought and the world,
– reason, science and technology,
– human nature and that „self",
– relations of the individual and group,
– power and oppression and
– creativity and aesthetics (Linn, 1996: xiii).

So, post-modernism is inseparable from the modern and in order to understand it well, it is indispensable to study it from the point of view of different scientific disciplines. For example, in order to understand why post-modernists attack the belief in reason, it is not enough to focus only on the literature from the era of rationalism but it is indispensable to focus on architecture, social and ecological facts which pushed the world towards „rational order". Post-modernists put in the centre of their analysis language since language speaks more on man than vice versa. As per Derrida, „There is nothing beyond the text" (Derrida, 1974: 215).

1. MODERNISM OPPOSITE POST-MODERISM FROM THE POINT OF VIEW OF RATIONALISM AND THE ENLIGHTNMENT ERA

The enlightenment era with its liberation-related principles meant the establishment of the society based on the principles of social contract, freedom, equality and justice. These were its guiding ideas and political revolutions were the form of their realization.

Spiritual precursors of modernism may be found in the oeuvres of Bacon, Descartes and Locke, but Kant, Hume, Nietzsche and Heidegger effected the critique of modernism and created themselves as the spiritual precursors of post-modernism. Saussure and Wittgenstein only speeded up the road toward post-modernism which could not be explained without Derrida, Bart, Foucault, Lyotard and Baudrillard. Modern thinkers believe in reason and individualism. By explaining the transition from modernism toward post-modernism we have to rely on language and its role in human life in order to give the answer to the question how the human sees himself.

Modern thinkers start from nature instead of super-natural which pre-modern philosophers rely on. Perception and reason are considered as human means of knowledge while pre-modern thinkers see that in tradition, faith and mysticism. The character of the individuals is formed by human autonomy and capacities while pre-modern philosophers see that in dependence and primal

sin. The individual is seen in the context of the whole of reality while for pre-modern philosophers the individual is subjugated to some higher political, social and religious authority (Hicks, 2004: 8). The modern achieves its maturity in the time of the enlightenment era. Pre-modernism dominated over 1000 years (400–1400). Renaissance and reformation initiated revolutions from the 17th and 18th century. In such circumstances the modern was being created.

Central themes the enlightenment era initiated tackled the whole progress of society. All human images were put at higher level so as to enhance the human existence itself. For Hobbes, the guiding idea was stable and safe society, for Bayle it was more tolerated society while for Descartes it was the domination of reason. The new view on the world was created – Spinoza reduced it to one substance: spirit and body, material and intellect. It is about individual substances viewed from different aspects. The society in such circumstances becomes more resistant to church authorities, autocracy and oligarchy, and from other point of view it becomes more democratic and equal. In that way the distinction of philosophy and theology is made. These changes will have become more practical.

2. BACON'S RENEWAL OF SCIENCE AND DESCARTES' RATIONALISM

For Francis Bacon, human power lies in knowledge and master of nature. The task of science is to master nature and put it under control by putting it in the human's service of purposeful shaping of social life. On the ruins of medieval society, new scientific approach to knowledge of nature started getting out of the frames of medieval philosophy. Everyday perception is not sufficient to reach veritable knowledge of nature. The experience has to be deprived of fallacies, which are called idols by Bacon. The science on fallacies is set up analogously on wrong conclusions in old dialectics (Vindelband, 2011: 287).

The first fallacy is the idol of genus (idola tribus), the fallacy which was given with human being in general, where we put order and harmony with things and considered ourselves as the measure for outer world; in addition, the idol of the cave (idola specus), as per which the individual in accordance with his capacities and life position is to be found in his cave. This cave is similar to Plato's since it is about the limits of human knowledge. The square idols (idola fori) are fallacies caused by people's traffic, especially by speech; we rely on the word to which we attribute a concept. Finally, idols of theatre are taken over from human history on the basis of belief and we repeat them without judging them. These attitudes made Bacon fiercely polemicize against the authority's dominance and antropomofrism of the earlier philosophy wishing to accept the reality impartially. Accidental perceptions are forbidden – they ought to be set and supplemented by experiment (Vindelband, 2011: 287).

As regards method, the only correct one is the inductive method, out of which it is progressed toward axioms and other phenomena are explained. The transition toward general and the most general should be slow in order to avoid errors. The phenomena are researched as per their shape, and those shapes are nothing but Plato's ideas. These phenomena are appeared in *tabuli praesenteiae* where many cases are exposed, but in *tabuli absentiae* are researched cases where phenomenon disappears and finally in *tabuli graduum* different strength are compared along which phenomenon with the strength of their accompanying phenomena sets in (Vindelband, 2011: 288). Out of the mentioned it can be seen that induction for Bacon is not a mere enumeration but a complex procedure of abstraction based on still present scholastic way of thinking.

So, Bacon advocated general application of one principle, since science must turn from indefinite discussion on concepts to things themselves, that it can be built only on power and the rise to the abstract may be gradual and cautious. Bacon introduces utilitarian motives saying that at the basic aim of science is the creation of benefits for man by means of world knowledge. Postmodernists (Faucalut) will turn upside down this Bacon's thought saying that the power is knowledge. The power is capable of creating a new ideology.

Descartes' insist on reason is rationalistic but Bacon's and Locke's empiristic, which makes them competitive. Nevertheless, what is typical to all of them is the central status of reason as something objective and competitive with regards to faith and mysticism of earlier period. Reason is the feature of individual, and the individual itself becomes a key theme of ethics. Reason is connected to ethical individuals and their social consequences: each has got the right to free judgement, individual rights, political rights, restriction of governmental power etc. These are real off springs of political revolutions.

Descartes maintains that man is a unique being endowed with reason and such uniqueness should be nurtured. All mentioned is put into the context of knowledge in order to master the nature. The main outcome is the creation of better living conditions for the individual. It may be concluded that Descartes went in accordance with new age concept of science opposite to medieval dogmas. Later on, the post-modernists will oppose such concept of knowledge, which will not be achieved and will not have any foundation in accordance with nihilistic philosophy. Human being has got linguistic capacity to create the world by means of „re-description"; that is the reason why human being is unique. Its essence is imaginative capacity to create the world by means of words (Linn, 1996: 3). By thorough study of Descartes' philosophy we conclude it is a so-called world crusade against one-sided opinion spurred by scientific-technological revolution. It is the reaction to medieval crusade which was giving the incentive to ignorance, intolerance and drastic religious wars.

New crusade march in philosophy starts with famous Descartes catchword „Cogito, ergo, sum", by which begins the era of the modern. A great twist in Western philosophy is commenced by the search for the certainty of all things – from wisdom toward reason. Knowledge is *primus motor* of our lives since knowledge is something certain, and the certainty itself gives the fundament to the real. Knowledge is much more worth than reality and morality. In order to reach knowledge, we are supposed to use a new method. Descartes debates on method in the second part of *the Treatise on Method*. It is the method of systematic doubt. Descartes made the conclusion all his images on the outer world were full of doubts. Doubt is always present no matter we are dreaming or we are awake. Doubt is stronger than reason: the fundament of all existent is to be found in doubt and dreaming or being awake are of less importance. The individual is doubting inevitably. The existence of doubt is the indicator of the existence of something and it is that „self". It doubts since there is no mental activity in case there is no the individual who is thinking. From there, Descartes derives the sentence „I think, so I am" which is the fundament of Descartes' cognition theory. Man is a special kind of creature in the universe since he has got a rational structure which singles him out from his milieu. In case he manages to reconcile his rational structure and his acts, he will be able to win all „animal passions". Passions do not go together with rational thoughts.

If we consider the reason as the means of nature master, thus in that way applied epistemology gives the birth to science. Out of that we make the conclusion that individualism and science are the consequence of reason epistemology. If we go any further, individualism applied to politics gives the birth to liberal democracy. Liberalism is the principle of individual freedom, but the democracy represents the principle of decentralization of political power toward the individuals (political revolutions from 1776 and 1789). The overthrowing of feudal regime enabled practical spread of liberal individual ideas to all human beings (elimination of slavery). The good of individual is the condition of good to all people.

Individualism may be applied to economy, and thus, it gives birth to free market based on capitalist socio-economic relations. The individual is free to make decisions as per different issues: production, consumption and commerce in general. Mercantile feudal commerce is declining giving rise to specialisation, labour division and a series of protectionist measures; these attitudes were advocated by Adam Smith whose oeuvre *The Wealth of Nations* was considered as the beginning of modern economy. In addition, the application of reason and individualism on religion led to the decline of faith, mysticism and superstitions.

Post-modernism appears as a total opposition to the enlightenment era. In the measure modern world speaks about reason, freedom and progress, postmodern opposes it. It criticizes basic premises of modernism: reason and individualism. The whole philosophy of the enlightenment era relied on them.

The subject of attack are also consequences of the philosophy of the enlightenment era personified in capitalism, liberal form of government, science and technology. Instead of experience and reason with modernists, there is linguistic social subjectivism with post-modernists. Instead individual identity and autonomy there is grouping. Instead harmony and interaction there is conflict. Instead scientific-technological achievements there are doubt and open hostilities.

At the end of the 18th and at the beginning of the 19th century there is the polarization between the enlightenment and counter-enlightenment eras: Anglo-American culture supported it, but German denied it. Germans doubted in the enlightenment era even before the French revolution since relationship of the enlightenment era toward religion, moral and philosophy had bothered them. The enlightenment era is reproached for undermining the traditional religion. A majority of enlighteners were deists and abandoned a traditional concept of God. God was not the creator of the world any longer, but mathematician who designed the whole universe like Kepler and Newton (Hicks, 2004: 25). Thanks to deism, God was transformed into distinctive architect; it became abstraction and not the being which built-up people morally. The loss of faith is the consequence of such comprehension.

Reason is the feature of the individual and with the help of education, science and technology the individual will be able to realize its life objectives. In case the individual encourages himself to calculate with his gains, the objectives become short-term and egoistic. Social element is lost since relying on reason and individualism confronts to collective-psychological principles of Rousseau. The objective of the enlightenment era adversaries is the return of faith, duties and ethnical identity which was put aside by the enlighteners.

3. THE ENLIGHTENING SPIRIT OF LOCKE, HUME AND VOLTAIRE

As regards the empirists, they also advocated the existence of foundation, so causal-consequential relation. Locke, in his oeuvre, An *Essay Concerning Human Understanding*, said that „The aim of his research was something original, certain and enlarged human knowledge all incorporated with the degree of belief, thinking and feelings“ (Locke, 1959: 7). Empirists hold the attitude that knowledge based on reason is not enough and it should be supplemented with experience. Rationalist attitude on the denial of experience should be thrown out independently of the fact that some ideas are in our thought from birth. Those facts created the clash between rationalists and empirists. A common guiding idea is the fact we should strive toward knowledge and enter causal-consequential relation of all existent. As per modernist's thought, our view on the world is more determined by essential nature than by language and its meaning. Reason may

serve as the knowledge source together with tradition, religion and imagination (Linn, 1996: 5). By these attitudes Locke directly opposes post-modernists. The importance of reason will be undermined later on by Hume. The objective of knowledge is to come to pure one by reveal of scientific truth in order to eliminate ignorance and oppression. Including the acquired knowledge, the progress will be ensured. Progress will be inevitable.

Descartes attacked scholastics by the attempt to apply methods and standards developed in natural sciences, while Locked wished to emancipate philosophy from the same. Philosophy is attributed abstract meanings any longer but is considered as discipline based on the power of empiric contemplation and common sense judgement. Locke advocates the contemplation of natural world and sees man as the subject of nature. He is not the proponent of deductive reasoning taken from premises *a priori*. Some importance is given to language since numerous cardinal mistakes occur from the wrong nomenclature of things. Common sense should not be believed too much, but some subjective difficulties should be taken into account. Theology and metaphysics are not the way of truthful knowledge acquisition but via the study of its nature which, reasonably led, may set it free from ignorance and vanity (Berlin, 2017: 20). By this Locke inserted a small worm of doubt into the veracity of reason, which paved him the way toward post-modernism.

By explaining of his knowledge theory of the innate ideas, Locke advocates cognitive-theorist and psychogenetic approach. Basic question he raises is whether soul during its appearance brings with it ready knowledge or not? Locke answers this question negatively (Vindelband, 2011: 336). Based on the mentioned he develops his thesis on no *innate principles in the mind* in the first half of his Essays. This assertion was not directed toward Descartes but against the English Neo-Platonists. The innate ideas cannot be valid implicitly. The reason lies in the fact soul at birth remains imprinted (*tabula rasa*) or in original: *white paper void of all characters* (Vindelband, 2011: 336). Locke maintains all our ideas arise from experience. He distinguishes simple or complex ideas under the hypothesis these second arise from the previous ones. There are two sources for simple ideas: sensations and reflections in the form of outer or inner perception. Sensations are ideas on corporal world, but reflection are the activity of soul itself. Sensation is the cause and necessary condition of each reflection. So, Locke is essential for post-modernism because of the fact he did not give to reason a decisive role in knowledge acquisition. He is nominalist and gives some importance to language, which will be largely accepted by post-modernists. Finally, all such condition is explained by logic – science on signs, semiotics.

Hume is considered to be a great advocate of modern, but its great critic as well. By his famous attitude that all ideas arise from experience, Hume indicates the great limitations of reason. Reason is not capable of answering to questions of truthfulness of many things such as: our „self", which remains the same

during the time, inevitability of causal-consequential relations, some regularities will repeat (sunrise in the morning), existence of material and spiritual substances (atom, God, individual thinking) etc. It is important to notice such ideas are not based on reason but on human nature.

As regards our „self", it is, for Hume, unchanged. In case we take for example introspection, impressions, passions and ideas they are subject to change, but not at permanent basis. Impressions and ideas are more changeable than that „self". Its role is to unify impressions and ideas. We are not able to answer whether there is "self" due to the lack of evidence since there is no a rational form of knowledge (Linn, 1996: 10). These Hume's comprehensions are important for post-modernism since the "self" is not founded on direct introspection. It may be the consequence of private associations where the individual invokes the past events. The idea of causal-consequential event is not actual any longer. It is necessary to have experience that subsequent event causes the previous one (Hume, 1958: 11).

The experience from the past events says that the nature is uniform so that our inductive conclusion from special to individual is based on that supposition. In case the nature changed in the past, it would do it in the future as well. No matter of rational evidences, believe in causal-consequential relations, which means the sequence of some events will be continued in the future. We believe in ideas on that events which connect us from psychological point of view. We must not neglect the experience on that events. Our experience on the real event produces the idea on the feeling acquisition we will be the witnesses on other events. To sum up, the idea on the two events connection does not come from outer world but from ourselves, which was subject to outer world impact. The key is in animal nature of man but not in reason.

Is reason aware on the outer world? In order to reveal whether God or material exist independently of us, we have to come out of our minds on the world and encounter them since they are beyond our thoughts. Since we do not have evidence on the existence of necessary bonds beyond our thoughts, then it is impossible to find out whether God or material exist. Is there the knowledge which is so certain that none reasonable man would doubt in it? The answer is negative since the thoughts on some event entail some feelings (Hume, 1958: 469). Should we take for example the murder, we activate our feeling on that event right now – there is natural feeling on the non-approval on that act which accompanies our idea on murder. The non-approval feeling has the impact on the projection on the wrong act so that for moral judgement it is necessary to include feelings and passions. For Hume, „Reason should be the slave of passion" (Hume, 1958: 145). Hume approached post-modernism even in that time by making the separation of reason from the nature and from the roots of moral life since the existence of imagination is the condition of man's survival.

Despite pessimistic trends, the faith in man and his capacities to create wealth and new technologies which will enhance the productivity together with new political and legal institutions, prevailed. Where ignorance and superstition are strong enough, it is less probable to accept supreme value of reason. Reason made a great step forward as per Voltaire's opinion but only among the elite „Chez un petit nombre de sages", while other part of humanity does not deserve to be enlightened.

He expressed his opinions in accordance with the principles of deism, which was close to atheism. Reason was breaking all barriers coming from Christian dogmas since it was a supreme instance in judgement. People, burdened with religious delusions, could not see a real essence and importance of reason. The church opposed reason and it should have been destroyed (Sunjakov, 2008: 25-50). Voltaire's attitude toward church was ambivalent: he criticized it without rejecting religion. He glorified God not in the sense of personality but as the original transcendental cause of all existent (Sunjakov, 2008: 25-50).

God is the original cause of all existent, but not the matter since it cannot move by itself. Deism played more important role in the denying of the position of clergy and church than atheism due to the fact by denying God, atheism denies the idea of Supreme Being as well. Hence, the idea of sovereignty is derived and it is more appropriate to the idea of deism from atheism. From God we come to people as the sovereignty holder, by which Voltaire approaches Rousseau. Deism is the condition of tolerance in which Voltaire persuaded himself during his stay in England. The basic thread which led Voltaire was an immediate relation between God and people without the mediator embodied in church. Based on the mentioned, Voltaire criticized indirect democracy, which will be accepted by post-modernists in terms of criticism of much-praised indirect democracy. He was delighted by market-oriented English society in the spirit of liberalism, which will contribute to subsequent freedom of the individual. Out of economic activity, Voltaire reaches the issue of the form of government: it is about mixture of aristocratic-democratic-monarchist government. People ought to be in submissive position. People are equal as the individuals but not as per their social position. The equality is hard to be achieved so that Voltaire departed from the principles of the French revolution (egalité, fraternité, liberté). Such assertion had impact on Girondine's Constitution from 1791, while the subsequent Montagnar's Constitution abolished such division. Rousseau's idea on equality was accepted. The best form of government is the enlightened absolutism.

FINAL REMARKS

Although modernism, based on reason and enlightenment, and post-modernism are to be found in opposition to each other, some common denominator among them may be found. On the other hand, some modern thinkers

by their indication to the restrictions of reason were gradually paving the way toward post-modernism.

Locke, although typically modern thinker, started indicating to the importance of words and language in inter human communication. Post-modernists will derive from that a famous sentence „post-modern condition" (Lyotard) and game theory. Furthermore, they will subvert the myth on Meta narratives (Marxism, Christianity) and put in the first place small narratives (petits récits). By further analysis they will reach the conclusions that the issues of causality, authorship and intention will become irrelevant. We are coming to the so-called *No Man's Land*. On the other hand, we could not reach post-modern non-historicity without going through modern historicity.

Hume was one of the first modernists who inserted the worm of doubt in the supreme value of reason since all ideas arise from experience. Hume does not believe in causal-consequential relation until it is checked by experience. Liberal belief on compassion and integrity of social groups with different ideological premises is not actual. Voltaire also slightly doubts in supreme value of reason and attributes it only to the elite.

What post-modernists will accept from modernists will be the idea of direct democracy. Rousseau's principle of such form of government will be applied to Montagnar's constitution, which will be a great challenge to post-modernists since Western form of indirect democracy fell into crisis.

REFERENCES

Berlin Sarah. 2017. *The Age of Elightnment*. Second Ed., Edited by Henry Hardy. Oxford: Berlin Literary Trust.

Čavoški Kosta. 1973. „Demokratski poredak i sloboda", *Filozofske studije*. Beograd. 1973, str. 24-25.

Descartes René. 1969. *The Essential Descartes*. Edited by Margaret D. Wilson., New York: New American Library.

Derrida Jacques. 1974. *Of Grammatology*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Hiks Stephen. 2004. *Explaining Postmodernism – Scepticism and Socialism from Rousseau to Foucault*. New Berlin/Milwaukee: Scholargy Publishing.

Hume David. 1958. A Treatise on Human Nature. Edited by L. A. Selby. Oxford: Clarendon.

Locke John. 1959. *An Essay Concerning Human Understanding*. Collated by Alexander Cambell Fraser. New York: Dover.

Ray Linn. 1996. *A Teacher's Introdution to Postmodernism*. Reseda: California.

Sunjakov Goran. 2008. „Filozofija politike francuskih enciklopedista i njezi uticaj na francusku revoluciju". *Studia lexicographica*, 2/2008, 25-50.

Vindelband Vilhelm. 2011. *Istorija filozofije*. Urednik, Vojin V. Ančić. Beograd: Marso.

Срђан Ж. СЛОВИЋ

ОД МОДЕРНИЗМА КА ПОСТМОДЕРНИЗМУ – РАЦИОНАЛИЗАМ И ПРОСВЕТИТЕЉСТВО

Сажетак

Модернизам и постмодернизам су предодређени да имају свој заједнички именитељ. Духовне претече постмодернизма јављају се са појавом рационализма и просветитељства. Касније ће се испостаавити да је постмодернизам желео да се наметне као тотални атипод модернизму, али никако није могао да пренебрегне чињеницу да потиче из модернизма. У делима постмодерниста је уткана друштвена и филозофска мисао Бејкона, Декарта, Лока, Хјума, Волтера а касније Хајдегера, Ничеа, Витгенштајна и Вебера, који су скратили пут од модернизма ка постмодернизму.

Независно од тога да ли су за индуктивну или дедуктивну методеу истраживања, емпиристи су почели да полако сумњају у врховну вредност разума, а одређени значај су давали језику и тексту уз скрајњивање историчности. Постмодернисти су схватања модерниста окренули на тумбе и у том мистичном омоту открили рационално језгро. Ако за пример узмемо категорије знања и моћи, можемо посведочити о односу Бејкоовог и Фукоовог схватања ових категорија. За Бејкона, знање је моћ, а за Фузкоа је то обруто: моћ производи знање. Дакле, у оној мери у којој је разум односио победу над вером и мистицизмом, у истој мери је постмодернизам смењивао модернизам, али не да га тотално уклони, већ да одређеним модернистичким категоријама да нови квалитет.

Кључне речи: модернизам, постмодернизам, емпиризам, рационализам, просветитељство, претече.

Рад је предат 29. фебруара 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

UDK 338.246.025.88(73:8)"19"
338.22(8-664)"19"
330.35(8-664)"19"
doi: 10.5937/bastina30-25575

Originalni naučni rad

*Nenad M. AVRAMOVIĆ**
Faculty of Law for Commerce and Judiciary in Novi Sad
University Business Academy in Novi Sad

*Stanimir B. ĐUKIĆ***
Faculty of Diplomacy and Security University Union "Nikola Tesla" Belgrade

WASHINGTON CONSENSUS AND CHOICE OF TRANSITION ROAD

Abstract: The collapse of socialism as a consequence of primarily economic inefficiency has raised in front of the post socialist countries the dilemma of choice (what a miracle) the path to capitalism. On this reversible, historical process, the leading Western countries have had a ready answer - the Washington Consensus.

The strict implementation of the ten Washington reform economic policies conceived on the neoliberal doctrine led to the construction of the Anglo-Saxon development model of capitalism. The Washington narrative had the unreserved support in the measures and decisions of the International Monetary Fund and the World Bank, though it originally intended as a set of neo-liberal crisis solution measures in Latin American countries. The consistent implementation of the Washington Regulations with the shock therapy method has had mostly negative consequences for the economic growth and development of both the transition and Latin American countries.

Countries that have approached economic reforms in a gradualistic manner, respecting national characteristics and interests, such as the "East Asian tigers", have as a rule achieved economically respectable growth and social well-being.

Кључне речи: Washington Consensus, transition, neoliberal politics, IMF, liberalization, deregulation, shock therapy.

INTRODUCTORY REMARKS

The demolition of the Berlin Wall in 1989 marked the symbolic beginning of the end of socialism as a socioeconomic and political system of social relations. The construction of the socialist state and the social order of social justice and equality have taken a fiasco and have lost the historic battle with capitalism

* Full professor, avramovic.n@pravni-fakultet.info
** Assistant professor, stanimirdj@hotmail.com

on the economic front. The victory of capitalism in the last decade of the 20th century, in political terms, marked the end of the "Cold War" and announced the practical domination of the only planetary superpower in the system of changed international relations. The ex socialist countries started a reversible program of transforming political and economic institutions into a desirable capitalist model, bringing the wheel of history backwards.

The transition of post-socialist states required radical changes on the ideological plane, changes of the political system, social change and, above all, tectonic economic transformation, confirming the thesis that the road to communism had failed. This decade-long social experiment, until then unused in the history of civilization, has raised the dilemma - how to trace the most efficient transition path? The choice of a transition path, as a real social unknown, was primarily in the domain of the decision-making of yesterday countries of the socialist laggards. But successful bourgeois provincial states with decades of legislative and practical experience could serve as a model, advisory or financial support.

The authors present the concept of a transition path based on the Washington Consensus for which it (unwillingly) designated most of the post-socialist states of Europe and comment on its effectiveness. And right on, its creators were the leading countries of the Western world and competent international institutions such as the International Monetary Fund and the World Bank. The results of the implementation of the rules of the Washington Consensus, which is based on ten macroeconomic reform policies, did not bring projected expected benefits to the European states of the former socialist lag. And, the monitoring and implementation of the Washington narrative were provided by the IMF in which institutional voting supremacy has the United States and leading Western countries, which, as the originator and creditor, are directly financially interested in its consistent implementation.

Therefore, the paper analyzes the basic premises for the application of the Washington "Manifesto", the experience of Latin American countries, as well as alternative solutions that are present in a modern economic practice of East Asian countries that have undergone a *sui generis* transformation of their economic systems, achieving far more respectable economic results.

NEOLIBERAL DOCTRINE AND THE WASHINGTON CONSENSUS

The legally simplified economic history of capitalism can be grouped into three temporally not strictly defined zones. The first model which promoted the bourgeois economy was Adam Smith's liberal capitalism, based on the *Laisses faire* synth ("let it go how it goes").

Liberal capitalism spans the period from the late 18th century to the Great Economic Crisis of 1929. It is based on the idea that society should be left to free political and economic development without the intervention of the state in social relations... In this model, that is, the system of economy, the role of the state is generally small and limited only to internal and external security and the most necessary administration. (Gorčić 2009:28) The cumulative weaknesses of the liberal market resulted in the Great Economic Crisis, and the outlet was predominantly proposed by the John Maynard Keynes, seeking a path to macroeconomic equilibrium through greater participation of the state in economic life.

Analyzing this situation, Keynes came to the conclusion that the market system of capitalism was unable to ensure sustainable development. This is why government intervention is needed to provide (solvent) demand at the necessary level, and thus together with the private (market) sector (which alone cannot) require the required level of investment for full employment. In order to achieve this, he requires government intervention in the areas of public works, fiscal and monetary policy. (Gorčić 2009:344) The second phase or state capitalism begins with it. The benefits of state interventionism in the mid-1980s were, in practical terms, threatened by the first oil crisis and a drastic rise in world oil prices, which led to rising inflation and falling production and employment. The reaction of the economic, scientific and professional public ensued. Some, by then, the governing economic paradigms needed to be changed.

Businessmen and economists at the University of Chicago, led by Professor Milton Friedman, a fierce proponent of "market fundamentalism", have suggested as a way out of the economic recession returning to the free market free from state interference, believing that deregulation, liberalization and privatization of the economy according to the old classic formula will solve encountered problems. (Mesarić 2008:216) The renewed premise of liberal economic theory is generally accepted by the governing political executive structure with Regan at the head of the United States, or by Prime Minister Thatcher in the United Kingdom. The neoliberal economic doctrine, conditionally the third phase of capitalism, has come to life.

For neo-classics, *laissey-faire* became a dogma, and the benefits of free trade became an object of faith. Economics was described as the science of allocating scarce resources for different needs, and from this it should be concluded that free enterprise, under condition that the government did not interfere in its activities, would use resources in a way that most benefits the whole of society. (Robinson, Eatwell 1981: 67) Neoliberal economic theory and practice are gaining a new upgraded social, economic and geopolitical dimension, and multinational corporations a special place in the account of states whose economic sovereignty is collapsing.

Money, which in classical economic doctrine was only a mean of exchange, austerity, and accumulation, in neoliberal, global capitalism, becomes a goal for itself, because it acquires not only wealth but also economic and social or political power. The main feature of this new, radical pattern of capitalism is the shift towards maximizing profits at all costs, especially by reducing labor costs. Increasing competition is pushing production to relocate to countries with lower labor costs and lower tax burdens, and with other benefits. The social goals, which at the time of the Keynes doctrine, had some relevance, are now completely lost. The profit motive is absolutized, and money receives the meaning of the highest social value. Profit motive and money as top value also penetrate into areas outside the economy, such as education, health, culture, sport, as well as other social and public activities. Due to the huge increase in the economic and social power of large corporations, Gailbite called this time corporate capitalism, warning of the symbiotic connection of the modern corporation and state, "based on the division of power and the resulting rewards" (Galbraith 1977:283). Neoliberal economic system proceeds from Smith's "invisible hand" and the dominant role of the free market, the minor and constantly declining regulatory role of the state, the liberalization of international economic flows, privatization... Some kind of legal codification neoliberal economic doctrine was accomplished by adopting the Washington Consensus, a kind of neoliberal Scripture with (incidentally or not) the ten (divine) commandments.

The Washington Consensus emerged as a project of the International Monetary Fund in 1989 and was intended to solve the debt problems of Latin American countries. With its approval by the world's leading monetary institution, it has received international verification, which has been endorsed by the World Bank and the United States Treasury. (Avramović 2019:31)

The Washington Consensus consists of ten macroeconomic reform policies, which J. Williamson intended to solve problems in Latin American countries. (Bukvić 2011) The original principles of the Washington Consensus are: 1. Financial discipline; 2. Priorities in government expenditure; 3. Tax reform; 4. Interest rate liberalization; 5. Competitive exchange rate policy; 6. Liberalization of foreign trade (opening borders and abolishing customs duties); 7. Liberalization of foreign direct investment inflows; 8. The privatization of state (and social) enterprises based on the axiom that the private ownership is more economically productive; 9. Deregulation of entrepreneurship and increased competition; 10. Ensure legal security for property rights.

From the standpoint of international public law, the Washington Consensus was not strictly sensu a binding legal document, but a recommendation, which the state could, but did not have to implement. However, he was given a dose of international legal obligation by the fact that he had been adopted by the world's leading monetary policy institution (International Monetary Fund) and the Chief

Planetary Lender (World Bank) and the Ministry of Finance of the world's leading economic power (USA). The credibility of the US Treasury, by virtue of the spatial dimension of the law of obligation, certainly has no compulsory application, but as a factual fact in international relations it is information that requires respect.

EXPERIENCES OF LATIN AMERICAN COUNTRIES

According to the guiding idea, the first application of the neoliberal Washington model was realized in Chile and Argentina, and then in other Latin American countries. In these countries, neoliberal reforms were carried out by military coup with logistical and financial support from the US and its transnational companies. In addition to economic interest, it was important to realize the ideological blockade of the introduction of socialist ideas into economic and social life. In the case of both these countries, the application of the ideology of neo-liberalism has had catastrophic economic and social consequences throughout the many years - huge unemployment, falling into debt crisis, falling per capita income levels, declining standard of living of a huge part of the population, etc. Thus, in 1986 and 13 years after the military coup, Chile had a lower per capita income level than it did in 1972. (Kovačević 2013:78). The immorality of neoliberal measures in practice was also manifested through extremely radical moves - the privatization of kindergartens and even cemeteries.

The unemployment rate reached 30 percent and was ten times higher than during the reign of Allende, hyperinflation became intolerable, and external debt reached enormous proportions and the country plunged into a debt crisis. In this situation, Pinochet and his team, which no longer had Chilean Chicago boys, were forced to re-nationalize a number of important businesses. (N. Kleine 2009 91-101). A favorable circumstance for Chile is that at the time of the implementation of the neoliberal directives, the leading state-owned non-ferrous metallurgy company and exporter of copper "Koldeko" was not privatized, so that with the fall of dictator Pinochet and the acceptance of social democracy, Chile did not fall into debt bondage. Peoples' discontent led to the end of the dictatorship, the development of social democracy and the gradual abandonment of neoliberal regulations and Chile gradually stabilized the national economy.

A similar scenario has taken place in Argentina and Uruguay. The combination of a military dictatorship on the political front, the implementation of neoliberal measures with "shock therapy", with the active participation of North American and British companies synchronized with IMF policy, leads to initial economic success, then to economic stagnation, a large increase in unemployment, external indebtedness with the threat of bankruptcy, mass impoverishment and, of course, population's dissatisfaction. With political changes and

abandonment of neoliberal economic "recipes" Argentina has achieved macroeconomic stability and economic recovery. Similar political and economic developments characterize Brazil, which in the last decade has, thanks to the abandonment of neoliberal mantras, entered the 20 economically most developed countries in the world. However, the political instabilities of Brazil and other Latin American countries are permanently triggered, in addition to internal problems, by external factors, and neoliberal measures are cyclically undertaken as right-wing political options come to power.

But in truth, some neoliberal measures in the United States and the UK were implemented before the Washington Consensus was adopted, as a reaction to the deficiencies of the state-interventionist economy and the emergence of stagflation. "The World's Most Powerful Economy - The United States in the 1970s shows signs of weakness. There are several factors contributing to this: inflationary monetary and fiscal policies in the heyday of the Vietnam War (the first half of the 1970s); destabilization of the world economy due to the unilateral withdrawal of the US (15.08.1971) from the convertibility of the dollar into gold; multiple jump in oil prices (1973-1974), etc. The US economy records economic stagnation in relatively high inflation and the time of the 1970s was immediately declared as a period of high stagflation. "(Dušanić 2015:61)

Regan has implemented the concept of reducing the excessive fiscal burden on businesses that leads to economic downturns and tax evasion (Gorčić 2009:58). Former UK Prime Minister Margaret Thatcher pursued a policy of restriction of state powers in the economy, advocated the privatization of public enterprises and the encouragement of private entrepreneurship, so the emergence and application of the Washington Consensus are only a continuous continuation and elaboration of measures of neoliberal economic dogma, which have been called Reaganomics that is, Thatcherism.

THE TRANSITION ROAD OF POSTSOCIALIST COUNTRIES

With the fall of the Berlin Wall at the end of 1989, one of the most significant economic and social transitions with an uncertain outcome began. It was the second economic and social experiment of the 20th century in the post-socialist countries of Eastern Europe and the Western Balkans, guided by the ideas of Western advisers and mentors, directly implemented by pro-Western and market-oriented domestic elites. The first social experiment was the October Revolution in Russia, which projected a path to communism almost a century earlier. (Stiglic 2000:27) Stiglic's statement is correct, but, time will tell, not precise enough. All Eastern European and Balkan exsocialist countries have made in historicall sense a reversible process - a return to capitalism. There seemed to be no dilemma about the choice of socio-political and economic order. Not even about choosing the type of capitalism.

And, the choice comes down to two basic types: Anglo-Saxon and German-Japanese. The first exists in the United States, United Kingdom, Canada, Australia and New Zealand, and the second in Germany, the Nordic countries, Japan and "Asian dragons". The Anglo-Saxon pattern is "individualistic capitalism" and German-Japanese - "social-market capitalism". In the German-Japanese pattern, the role of the state is greater than in the Anglo-Saxon. Germany is the first in the West in terms of public entity's ownership of share capital. In Japan and the "Asian dragons" the role of the state is so great that scientists called it societies with "guided market". (Babić 2015:149) The determination for the choice of Anglo-Saxon type of capitalism in all post-socialist countries were determined by both external and internal factors. The leading states of the West wanted as quickly as possible an ideological, political, social and economic departure from socialism and the restoration of the relations of capital. And, for the rapid transformation of the state, "shock therapy" is needed, which will be implemented through a transition process based on consistent application of Washington Consensus measures.

The benefit of the states of the West is twofold. First, socialism as a socio-economic system and ideology, as economically inefficient and with insufficient democratic capacity, is finally and irreversibly thrown into the dump of history. And secondly, through the neoliberal measures of privatization, liberalization and deregulation, the social state is torn apart, and with the opening of the market, conditions are created for companies from Western states to acquire ownership rights over companies at a realistic price, and then gain a dominant position (and thus profit) in the new unprotected market. In these efforts, they had the unreserved support of insiders within the transition countries.

Corporate governing structures, part of the segment of government officials, chameleon color politicians, and the newly formed speculative caste in a legally underdefined system have been given a unique chance to express entry into the capitalist class in formation. The Anglo-Saxon type of capitalism was a more appropriate form for the internal "elite" than the more socially responsible and insufficiently aggressive Japanese-German capitalist narrative.

The "nomenclature" (emerging capitalist class - for example, the author) assured the "working people" that it was in his interest as well. It is enough to identify business owners and "liberate" the market for the prosperity to come. So too did the former "working class" become a worshiper of the Anglo-Saxon pattern, carried by the wings of "national capitalism" by Margaret Thatcher and "high technology, small business" by Ronald Reagan. Members of the former "working class" saw themselves as "small capitalists" and no one in the role of hiring workers. Thus, in the "transition", everyone was involved in fraud: the nomenclature appropriated social property for fraud, and the others were deceived or deceived and agreed to it. (Babić 2015:150) It should also be noted that foreign investors also became part of the newly formed ownership structure, partly

in the old privatization process and partly through the subsequent purchase of already privatized companies.

The bad foreign privatization in all post-socialist countries is the demand for a tectonic change of ownership to take place in the so-called shock therapy version. Hence, privatizations from the aspect of economic theory were mostly insufficiently designed projects, which, under pressure from the international community and Western countries, had to be completed as soon as possible. The practical problem was that in the state-planned economy, the market practice did not know either the valuation or the sale and purchase of commercial enterprises. In the absence of a methodology for assessing market value, a clear government strategy, strictly controlled procedures and lack of competition, companies were generally sold well below actual and market value. The low price of the company was the result of high supply and low demand in the privatization market. The privatization was followed by the liberalization of regulations in the area of movement of goods, services and free movement of capital and deregulation of customs policy, which deprived transition countries of a significant part of budget revenues on the one hand and the protection of domestic economic entities on the other. Privatization capital has often been of dubious origin and the motives of foreign investors were often speculative.

Exposed neoliberal economic policy has, in turn, led to a series of transition countries leading to the economic devastation of domestic industry as well as agricultural production, and the chain of negative economic and social consequences have taken catastrophic proportions; rising unemployment, restrictions on further growth and development due to the weakening of industries that create new tangible assets and allow exports to the world market, although this was one of the "promised" benefits of opening up national economies. Such economic trends were, as a rule, followed by a dominant focus on imports and trade, that is, commodities of industrialized countries, as well as continued external borrowing. (Jovanović, Eškinja 2008:950) Economic turbulence, high inflationary movements, layoffs and rising unemployment and a manufacturing recession were projected by the Washington formula in the early years of normative construction of the economic and legal framework in transition post-socialist states. The political transition resulted in the construction of a multiparty parliamentary system and a departure from socialist ideology based on the rule of one party.

Tectonic changes in the economic sphere were the result of institutional ownership transformation mentored by the makers of the Washington Consensus. (Avramović 2019:33) International Monetary Fund programs aimed at transition economies, in line with this concept, were aimed at fostering short-term macroeconomic stabilization and strengthening the country's balance of payments position, but to a lesser extent of economic growth. The key problem lies in two facts: 1) these programs envisage the successful transplantation of the same stabilization

model in any economy, and 2) their primary focus is short-term stabilization rather than supporting economic development. (Jakšić 2013:88-89)

Reforms of the Washington Agreement were based on a universal model, which is independent and applicable in all transition countries. However, despite the aspiration for transitional convergence, the application of Washington regulations at the national level should have taken into account the specificities of political, economic, legal, historical and, generally, social characteristics that, in conjunction with international circumstances and interests, require a nuanced approach. In doing so, it should start from the fact that the Washington mantras were designed for Latin American countries, not yesterday's planetary economy countries. And it was precisely the transition countries that implemented the reforms selectively and gradually, such as the Czech Republic, Slovakia, Poland, and even the Baltic states, despite the cyclical crises, the transition process ended relatively successfully.

In addition to the aforementioned countries, the IMF's strict directives were not consistently applied by Slovenia, but in their implementation it always proceeded from the assessment of national interests. The successful departure from socialism, the geo-strategic turning to NATO alliances and the commitment to a market economy have been verified internationally by the membership in the Council of Europe, NATO and, finally, the European Union since May 2004. However, all the relativity of a successfully completed transition, confirmed by joining the European Union, is manifested by the fact that even the most successful countries (Latvia, Estonia, Lithuania, Poland, the Czech Republic and Slovakia) took 23 years to achieve a higher gross domestic product than that from the 1989. (www.ebrd.com/news/punlications/transition-report/transition-report-2013:2019).

Other transition countries, such as Russia and Ukraine, as well as the Balkan countries, which acted strictly sensu, as instructed by the IMF and Western mentors, had significantly worse economic results. Transitional controversies have been further intensified in the territory of the former SFR Yugoslavia by civil war conflicts and the induced secession of the federal republics, aided by external factors, which have received the final epilogue through the dissolution of the federal state. And the collapse of the USSR, although the product of a compromise between the republics, had similar economic consequences for Russia and Ukraine. In addition to economic, these countries were accompanied by political instability, because unlike the Baltic states that opted for the Euro-Atlantic path, they were for indigenous development (Russia), that is, divided between West and East (Ukraine), but with a market-fundamentalist orientation in blind implementation of the Washington doctrine. The Russian transition of the last decade of the 20th century was characterized by unfair privatization and looting of state property, declining production and GDP, de-industrialization, high unemployment, political uncertainty...

The IMF was until 2000. Russia's guide to transition, but with the change of government control over economic reforms and key energy sectors moved from the oligarchs into the hands of patriotic authorities, followed by a period of product recovery and continued transition in the national interest. (Lekpek 2012:158)

THE TRANSITION ROAD OF CHINA AND THE EXPERIENCES OF EAST ASIAN COUNTRIES

China's economic transition, unlike that of Russia, began in the 1970s and took place in an organized and opposite to the later proclaimed "shock therapy" of Washington's doctrine - gradually and gradualistically. In China, unlike all socialist states, no political transition has been made. Despite the introduction of capitalist regimes, the Communist Party is the ruling cohesion factor of China's economy and society. "The retention of an old authority that had experience and legitimacy gave China political stability in times of opening up the economy and a slow transition, thereby enabling economic stability." (Mustać 2017:889) Unlike most socialist states that have used the universal Washington pattern, China has adapted to the economic transition to the specificities of its economy and national state interests. Gradualism as a method of implementing reforms has also been applied to privatization and market liberalization.

Privatization was carried out in an organized manner, with strict supervision of institutions, preventing the creation of space for corruption and crime, as was the case in Russia. Political stability has prevented economic crimes from privatization, and liberalization in China has also been pursued systematically, protecting Chinese interests. In conclusion, China has harnessed its potential by offering what is abundant, cheap, and manifold labor that Western companies have sought. (Mustać 2017:890) The result of China's economic transition, in which the state was led through its institutions with a legal framework that favored foreign investors as well, was manifested through sustained economic growth and rise of the social and personal standards of the population.

China has subordinated the entire financial sector and monetary policy to the interests of the real sector of manufacture of goods and services (except financial) and is not recording any recessions at all. And the result was quite the opposite. China has been growing steadily for over 40 years. In the last ten years alone, China has grown at an incredible 12 times faster than the EU. And it has reached GDP that is at parity prices even higher than EU (and US) GDP. (Pavlović 2019) The East Asian development model used by Japan, South Korea, Hong Kong, Singapore, Taiwan, Thailand, Malaysia and Indonesia was not implemented on the Washington mantras. Admittedly, these countries completed their development concept in the early years of the implementation of the Washington Agreement, but the neoliberal reforms on which it was conceived

were applied in countries with market economies and earlier on the basis of the governing neoliberal doctrine in the Western world.

A very important difference between this model and the Washington Consensus was the speed and intensity of the reforms - East Asian countries saw the benefits of market opening and globalization, but it was clear to them that the process of opening had to be gradual... Trade liberalization in East Asian countries can be exemplified by such gradual changes: exports were encouraged in the early stages of economic growth, and excessive imports were prevented by high tariffs and similar customs barriers, with the exception of inputs needed for export-oriented production. (Jankovac, Loncarić 20:175)

Despite the indigenous development path that has brought steady growth and prosperity to the "East Asian Tigers", in 1997 a financial crisis ensued. The so-called Asian crisis is the result of the rapidly implemented and partly imposed financial liberalization, one of the reforms of the Washington Consensus. The previous model of investment financing, primarily from austerity, became insufficient, and at the insistence of the IMF, financial markets were sharply open to foreign capital and government controls abolished. The uncontrolled inflow of funds, excessive borrowing and appreciation of exchange rates have led to an increase in consumption and indebtedness and to the collapse of many companies and banks. In addition to the negative consequences in these countries, the Asian crisis has caused disruption in the markets of other countries in the world. Although the crisis has had painful consequences, the positive is that East Asian countries have learned lessons, and subsequently implemented many reforms with the aim of overcoming similar situations in the future. The legislative and institutional framework has been improved, the financial system has been stabilized, capital controls have been introduced, the banking sector has been consolidated, corporate governance has been improved and stricter accounting standards have been introduced. (Kato 2004) Thus, the macroeconomic stabilization of the economies of these countries has again led to economic growth and development with the active involvement of the state in the domain of the economy.

SUMMARY

Transition is the political and socioeconomic transformation of post-socialist states in a desirable capitalist model at the end of the 20th century. This historic reversible process is driven, on the one hand, by the economic inefficiency of the administrative economy in relation to the market, and, on the other, by the aspiration of Western ideology to make a definitive departure from the communist project of a society of equality and justice as utopian. Most transition countries have opted for an Anglo-Saxon capitalist pattern based on neoliberal economic

doctrine. The path to individualist capitalism was based on the Washington Consensus, that is, on a regional program of ten macroeconomic policies designed to solve the problems of Latin American countries. The German-Japanese model of building social-market capitalism for proponents of the market fundamentalism of transition insiders overemphasized the economic role of the state.

The reforms of the Washington Consensus became a universal model and did not take into account the specifics of the political, legal, economic and other characteristics of transition countries. They became international standards, followed by the International Monetary Fund, the World Bank and the World Trade Organization, whose institutional decision-making system is subordinated to the interests of the most developed countries of the Western world. Shock therapy in the implementation of privatization of state and social property, liberalization of regulations in the area of movement of goods, services and capital and deregulation led to the economic devastation of domestic industry, unemployment, economic stagnation and premature opening of national markets. The transition countries that were guided by national economic policies have shortened period of stagnation and gained some of the political and economic benefits of EU membership, but triggered, and from a historical point of view, not particularly impressive economic growth and development.

Countries that blindly implemented IMF and World Bank directives had weaker economic indicators, developmental stagnation and inefficient transition. On the other hand, examples of successful transitional practices have not been recognized, due to the conditional blackmail requirements of international institutions and leading Western states, but also on the sub-national economic policies of internal structures. That the reform moves in the context of the imposition of market fundamentalism by shock therapy were a misnomer speeches and the successful development reform economic policy of the "East Asian Tigers".

LITERATURE

Avramović Nenad, (2019) *The Impact of the Neoliberal Transition and Policy of the European Union on the Economic and Economic Framework of the Republic of Serbia,* Proceedings of the 16th International Scientific Conference "The Legal Days of Prof. Slavko Carić, PhD, "Novi Sad.

Babić S. Blagoje, (2015) *CUR DE ASINI UMBRA DISSERAMUS,* Economic ideas and practice No. 16-17, Faculty of Economics, Belgrade.

Bukvić Rajko , *The Washington Consensus and the de-industrialization of Eastern and Southeastern Europe*, Journal of Political Theory and Social Research, New Serbian Political Thought, 01/07/2011 (http: //www.nspm.rs.1.12.2019.)

Galbraith, John Kenneth, (1977) *The Age Uncertainty,* Houghton Mifflin, Boston. taken from Mesarić Milan, (2008) XXI Century, Long-Term sustainability of market fundamentalism and neoliberal capitalism, Prometheus, Zagreb, page 217.

Gorčić Jovan, (2009) *Crisis management - the world and us*, Proinkom, Valjevo.

Dušanić Jovan, (2015) *Neoliberalism - economic inefficiency with social irresponsibility and moral insensitivity,* Economic ideas and practice 16-17, Faculty of Economics, Belgrade.

European Bank for Reconstruction and Development (EBRD), TRANSITION Report 2013, London, 2013. URL: http://www.ebrd.com/news/punlications/transition-report/transition-report-2013:2019).

Jakšić M., (2013), *"Political Macroeconomy: The Case of Serbia"* Economics & Economy, Vol 1, No 2, pp 77-90.

Jankovac Pavle, Lončarić Kristijan, *"The Asian Way"* - an alternative to the Washington Consensus? Finance - theory and contemporary issues.

Jovanović Milovan, Eškinja Ivo, (2008), *Some aspects of neoliberalism in the World Economy*, Proceedings of the Faculty of Law, University of Rijeka, b. 29, No. 2.

Kato, T. (2004) *Can The East Asian Miracle Persist?* International Monetary Fund. Available at: https://www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/28/04/53/sp120204 [12/3/2019].

Klein Naomi (2009), *The Doctrine of Shock: The thriving of catastrophe capitalism,* Translated from English by Tanja Milosavljević, Samizdat B92.

Kovacević Milan, (2013) *Neoliberal ideology - the main cause of the world economic and social crisis*, Causes of the contemporary economic crisis, Economic ideas and practice No. 9 and 10.

Lekpek Ahmedin, (2012), *Transition in Russia: changes and challenges*, Transition, Vol.14, No.29.

Mustać Nora, (2017), *Consequences of economic transition in Russia and China,* Economic thought and practice, No. 2, Zagreb.

Pavlović Branko , (2019) *Commercial bank and the sovereignty issue*, NSPM, June 10, 2019, taken from www.nspm.rs/ekonomska-politika/bdp-komercijalna-banka-i-pitanje-suvereniteta.

Robinson J. Eatvell (1981), Introduction to contemporary economics, Cekade, Zagreb.

Stiglic Joseph (2000), Wilted reforms? Ten years of transition (World Bank Annual Conference on Development Economics 1999), Washington.

Ненад М. АВРАМОВИЋ
Станимир Б. ЂУКИЋ

ВАШИНГТОНСКИ КОНСЕНЗУС И ИЗБОР ТРАНЗИЦИОНОГ ПУТА

Резиме

Транзиција је политичка и друштвено-економска трансформација постсоцијалистичких држава у пожељни капиталистички модел на крају 20 века. Овај историјски реверзибилни процес индукован је, са једне стране, економском неефикасношћу административне привреде у односу на тржишну и, са друге стране, тежњом западне идеологије да направи коначан отклон од комунистичког пројекта друштва једнакости и правде као утопијског. Већина транзиционих земаља опредељила се за англо-саксонски капиталистички образац заснован на неолибералној економској доктрини. Пут у индивидуалистички капитализам одвијао се по Вашингтонском консензусу односно регионалном програму десет макроекономских политика намењених решавању проблема латино-америчких држава. Немачко-јапански модел изградње социјално-тржишног капитализма за заговорнике тржишног фундаментализма транзицијске инсајдере пренаглашавао је економску улогу државе.

Реформе Вашингтонског консензуса постале су универзални модел и нису уважавале специфичности политичких, правних, економских и других особености транзицијских држава. Оне су постале међународни стандарди иза којих су стајали Међународни монетарни фонд, Светска банка и Светска трговинска организација, чији институционални систем одлучивања је подређен интересима најразвијенијих земаља западног света. Шок терапија у спровођењу приватизације државне и друштвене имовине, либерализација прописа у области кретања роба, услуга и капитала и дерегулација довели су до економског девастирања домаће индустрије, незапослености, економске стагнације и преурањеног отварања националних тржишта. Транзиционе земље које су се руководиле националним економским политикама период стагнације су скратиле и неке политичке и економске бенефите добиле чланством у Европској унији, али покренуле и, са историјске тачке гледишта, не посебно импресиван привредни раст и развој.

Државе које су слепо извршавале директиве ММФ-а и Светске банке имале су слабије економске показатеље, развојну стагнацију и неефикасну транзицију. Са друге стране примери успешне транзиционе праксе нису препознавани, што због условно уцењивачких захтева међународних институција и водећих западних држава, али и поданичке економске политике интерних структура. Да су реформски потези у контексту наметања тржишног фундаментализма шок терапијом били погрешни говори и успешна развојна реформска економска политика „источноазијских тигрова“.

Кључне речи: Вашингтонски консензус, транзиција, неолиберална политика, ММФ, либерализација, дерегулација, шок терапија.

Рад је предат 21. јануара 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

UDK 339.727.22(497.11)
doi: 10.5937/bastina30-25612

Originalni naučni rad

Lidija N. VUČIĆEVIĆ *
Evropski univerzitet Kallos Tuzla, Bosna i Hercegovina

Anka S. BULATOVIĆ **
Evropski univerzitet Brčko distrikt, Brčko, Bosna i Hercegovina

SERBIA'S INVESTMENT FLOWS IN THE NETWORK OF GLOBAL INTERESTS

Abstract: Foreign investment as the form of financing does not only reflect its importance on a global but also on a national level of individual countries' economies. In the last two decades, Serbian foreign economic and political developments have undergone a tremolous but persistent struggle for integration into the world's economic trends. Generally speaking, it could be said that there is a diversity in motivation factors among the investors, as well as in overall effects on the host country's balance of payments (BoP) depending on the types of capital investment.

Serbia develops partnerships, and each partner has it's own interests and comparable advantages in the country, contributing to Serbia's better position in modern international relations. The aim of this paper is to emphasize Serbia's economic connecting with countries it cooperates with during the last several years, and lessons learned in the period of economic transition and bilateral interconnections.

Key words: investment trends, global interest, strategy, economy, politics.

INTRODUCTION

The processes of globalization or radical changes, initiating cooperation, free transfer of goods, services and capital, primarily promotes the variety of models of collaboration and regional or wider integrations. So, we have the European Union focusing on the rule of law, various types of support and increased investments, Russia aiming at energy and foreign affairs backing, the United States of America concentrating on security issues and China focused on infrastructure and markets. New economies offer new products, they look for energy sources and raw materials, and Serbia's "balancing" will continue until the process of

* Assistant Professor, lidijavucicevic55@gmail.com
** Professor, bulatovic.anka@gmail.com

association with the European Union or harmonization of its policy with the European Union standards is completed, if it wants to acquire a full membership.

Regionalization not only represents the drawing of trade agreements but also the process influencing numerous spheres of the economic and social life. The best example is the European Union itself, established almost six decades ago and still developing and extending operational mechanisms.

Economic revival of the developing countries, as an alternative, includes the flow of foreign investments. Investments from the People's Republic of China make a significant investment flow in Serbia.

Serbian science and public are familiar with the Silk Road caravans, connecting Sian (Xi'an), one of the China capitals, with Europe and Russia, Central Asia and Middle East. The ancient main road for the exchange of goods, services and knowledge, as well as its indisputable influence on the Balkans, have not been sufficiently studied yet. To be precise, the refreshed idea of the Silk Road is becoming probably the most important perspective of the global economy development and also the geopolitical issue *par excellence* of the 21st century[1].

China has been promoting its "New Silk Road" initiative as a new development model for countries with accelerated economic development since 2013 (see: Simic, 2015: 196-216). China's ambitions have worried Western countries and adequate response to Beijing's strategy is being expected [2].

The overall concept of international lending and general economic relations lead to a consensus that transitional countries have (un)willingly accepted: foreign investments are the main source for structural alignment of their economies with the global economic system (Avramović-Đukić, 2018:78).

DETERMINANTS OF INVESTMENT FLOWS

The basic requirements for attracting foreign direct investment includes an adequate legal and institutional framework. Laws and regulations[3] should be attractive to potential investors, while institutional regulation should be a generator of economic growth and development.

1 Time will tell whether it is going to be par excellence - something infinitely better than anything we know

2 Chinese President Xi Jinping presented a vision of economic strengthening of the New Silk Road during his visit to Kazakhstan in September 2013 . It was the first time that a strategic vision, recognized today as the construction of the economic belt and maritime route of the Silk Road for the 21st century, was publicly presented .

3 Includes protection and clear determination of market players: investors, capital users, mediators and the government. For instance: defining the fields, types or the value of investment, obligation to employ local workforce, utilization of domestic resources (raw material, transport), then incentives and guarantees to investors.

In the investment process the exporting and importing countries have different motives. The countries placing funds are primarily motivated by profit, then production expansion, overcoming barriers in international trading, transfer of technology and winning new markets. On the other side, the countries receiving capital are interested in overcoming the issue of lack of funds in order to increase their export, improving technical-technological equipment, using their natural resources, reducing unemployment and improving the standard of living.

Classification of foreign investments, according to types of investment, relates to:

– foreign direct investment
– joint ventures
– portfolio investment
– investment of funds through privatization
– concessions and built-operate-transfer (B.O.T.)

Lacking its own accumulation, the importing country uses concessions[4] as an alternative type of foreign investment, particularly those related to infrastructure development whose effects depend on the field of given concession and the quality of contractual relations. Also, a foreign direct investment is considered acceptable type of investment if supported by long-term plans and introduces modern technologies and expertise.

The investment effects to the balance of payments depend on correlation between the flow of foreign direct investment and the increased value of imported equipment and new technologies. Therefore the capital importing country must have its role in creation of internal ambience in order to strengthen the positive effects and reduce or mitigate possible negative consequences. In addition, the fact that the liberalization of foreign direct investment policy does not necessarily mean diminishing a role of the government but reflects its redefined intervention roles and strengthening of the free market mechanisms, along with stronger efforts in achievement of country's economic and political stability (Ivić – Mitić, 2016:105).

A foreign investor's decision whether to place the funds is significantly influenced and defined by assessment of the global risks for doing business – economic (*country risk*)[5] and political stability (*political risk*). Country risk of the anticipated investment involves the overall risk the investor is facing with in the

4 As a rule, the concessions are implemented by the following principles: equality, transparency, freedom of choice, free market competition and fair treatment.

5 Countries' risk assessments are often done for their needs by numerous banks around the world, specialized consulting firms, export insurance agencies and eminent professional journals (such as: *Euromoney, Institutional Investor,* etc.).

country. Political risk relates to the risk of introduction of specific regulations in a country of investment, which may undermine or restrict investment activities (such as a request to invest in environmental projects or projects of common interest, or imposing a tax on foreign companies' profit) possibly resulting in the lack of further interest and termination of foreign company's operation in the host country. The term "risk" implies instability and uncertainty of the environment that is unfavorable to potential investors due to a reduced ability to plan the company's business activities. Risk factors are usually divided in three general categories (Ivić – Mitić, 2016:105):

– risks of general conditions (political, macroeconomic, social and environmental uncertainty)
– risks related to a specific industrial branch (*industry specific*)
– risks specific for a certain company (*firm specific*)

GEOGRAPHICAL ASPECTS

Geographic position of Serbia represents a link between East and West. No wonder the main actors on global scene (China, Russia, the European Union, the United States of America, Turkey) are interested in cooperation, although for very different reasons.

Serbia is a small continental country mostly positioned in South-East Europe while a smaller part lies in Central Europe that is the Pannonian Plain, with total area of 88.361 km^2. Serbia holds an important position on the Danube and it belongs to the Danube River Basin that connects the country with the Black Sea, North and Baltic Seas over the Rhine–Main–Danube Canal, and with the Atlantic Ocean. Although with limited human (population of little over 7 million - Department of Economic and Social Affairs*: "World Population Prospects: the 2017 Revision",* p. 21), economic[6] and military resources, Serbia strategically symbolizes the "Balkan Gate" and the "bridge" between East and West. One part of Serbia's territory – the Autonomous Province of Kosovo and Metohija – was put under the United Nations' jurisdiction following the armed conflict escalation and NATO military intervention in 1999, however it still remains an unresolved national issue with international aspect (Dimitrijević, 2017).

Qualitative definition of the term "small state", besides quantitative indications, takes into consideration some qualitative indicators that are, according

6 According to the most recent IMF estimates , the global economy will grow at a rate of 3.5% in 2019 and 3.6% in 2020, up 0.2 % and 0.1% lower than last year's forecasts . According to the same, in 2018 Serbia was second, among the countries in transition, in the inflow of foreign direct investments (according to: "*World Investment Report 2019"*)

to certain authors, measured as relative indicators of a country's size. Those indicators may be internal (political will – initiative, national interest, internally safe country, economic situation, relations with neighboring countries) and external (geostrategic position, strategic partners, membership in international organizations, membership in military alliances) (Tančić D., Gordić, Tančić P. 2018:406).

China is the second largest country in Asia and third largest in the world with total area of 9.597.000 km^2. The most populous country of the world with 1.4 billion residents[7], which makes 1/5 of total world's population and 1/3 of total Asia population. According to its economic potential, China takes the second place in the world with a rapid growth rate (*„Rapid Growth of Chinese Economy"*, Politika, January 19, 2018:2)[8]. China's sociopolitical system remains more of a communist state than it has become a socialist, however its economic system inclines towards capitalism with *"Chinese characteristics"* (Darlington 2017; Dimitrijević 2018), allowing the country a wider access to open markets (*socialist market economy*).

Inequalities in the world are not only defined by geographic position but are the consequence of decisions made. Economic science frequently disregards politics, although it makes a connection and essentially explains inequalities in the world (Acemoglu & Robinson 2014; Bulatović –Vučićević 2019). Therefore, economic association is not just an economic but also a political phenomenon of the world's economic relations.

SERBIA'S ROLE IN THE NETWORK OF GLOBAL INTERESTS

Serbia's foreign trade and foreign policy, like in many other countries, is not determined only by its internal policy or cultural affinities, it is also defined by international surrounding the country is facing.

China provides assistance to Serbia but also to other countries in the world. Chinese-Serbian cooperation proceeds through numerous forms of support to Serbia. However, it is necessary to observe differences in official support governed by the state, directed to concrete development goals based on concessional

7 According to Yi Fuxian's research, researcher at the University of Wisconsin-Madison, in 2018, for the first time in 70 years, China had a decrease in population by 1, 27 million.

8 China has the largest purchasing power parity and is also the largest exporter (quotes from the important world's institutions, magazines and daily press: *World Economic Outlook, International Monetary Fund, Daily Telegraph, The Guardian)*. China's economic growth rate was 6.9% in 2017, relying on increased export, industrial production growth and tough real estate market.

loans or investment projects under government's leadership, not explicitly directed towards wider development goals (Zhang, 2016). Besides, unlike the European Union and the United States of America, China does not set up any political conditions for the offered support, at least not in the sense of moving toward a certain concept (such as „the rule of law"), giving priority to provision of funds in the form of investment in Chinese interests, encouraging certain conduct of Serbian authorities (See: the European Union - Study: "Serbia's *Cooperation with China, the European Union, Russia and the United States of America*", 2017.).

The sea route of the New Silk Road goes from Chinese provinces[9] to the Inidian Ocean (to Nairobi) then turns towards the Horn of Africa and continues to the Red Sea and the Mediterranean, stopping in Athens to connect to the European Belt of the New Silk Road in Venice (Simić 2015:197-198; Dimitrijević 2018:49-67). Economic belt of the New Silk Road includes the land and maritime trade road (Simić 2015:197). The map of the New Silk Road is not just reminding of significance of the former Silk Road but it should awake the awareness on China's friendly politics towards its neighbors (Tiezzi 2014, Simić 2015).

Through a global network of infrastructure projects[10], China aims at deepening its relationships with neighboring countries and jointly developing a sub-regional network within Asia, also intending to link it with infrastructure networks of other continental sub-regions building that way the longest economic land corridor of the world (*World Lend-Bridge*), which according to the current plan includes over 60 countries on different continents (People's Republic of China: "*The 13th Five-Year Plan for Economic and Social Development of the People's Republic of China 2016–2020"* 2015)[11]. The New Silk Road strategy aspires to increase revival of the large portion of the world covering a wide area with more than 4,4 billion people and production capacity of 21 trillion US$ that is close to 1/3 of World's GDP (Janković 2016, p.6.). Implementation of the New Silk Road strategy and the "One Belt One Road" initiative should contribute towards connecting with the existing development initiatives of regional organizations like the Shanghai Cooperation Organization, the Eurasian Economic Community (EurAsEC), the Association of Southeast Asian Nations

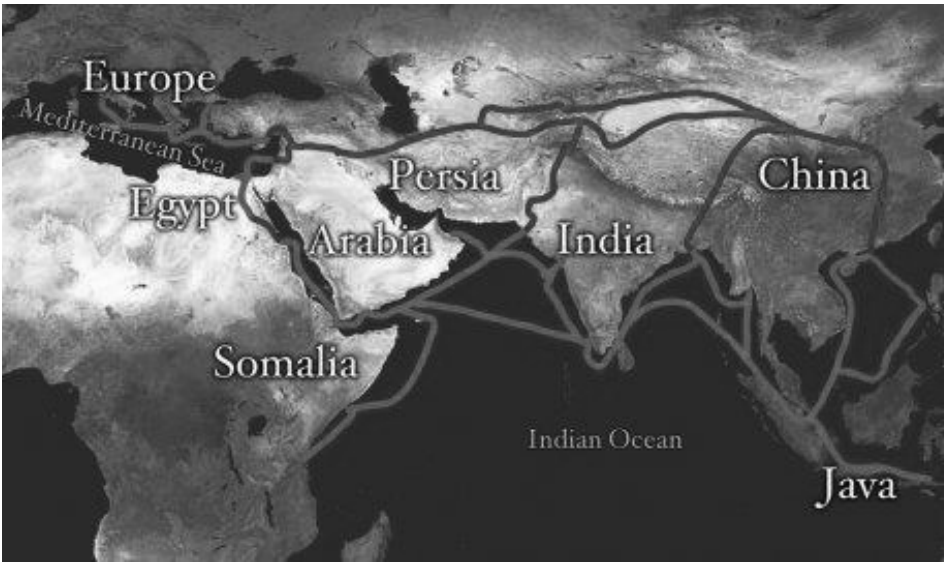
9 Those are: Fujian, Guangdong, Guangxi and Hainan.

10 Refers to corridors between: 1) China, Mongolia and Russia, 2) China, Central Asia and West Asia, 3) China and the Inodkina Peninsula, 4) New Eurasian Land Bridge, 5) China and Pakistan and 6) Bangladesh, China, India and Myanmar

11 At the end of May 2015, China Development Bank announced that the value of the project under the initiative for the construction of the economic belt and Silk Road of XXI century amount to about 900 billion dollars and will cover 900 projects in 60 countries. The bank also said that more than $ 10 billion has already been invested in about fifty energy, mining and telecommunications projects ..

(ASEAN), the Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC), the Asia-Europe Meeting (ASEM), BRICS countries[12] (Janković 2016, p.8.). Achieving the strategic goals of the New Silk Road will also include connecting the participant countries in the activities of international and regional financial institutions, above all the activities of the Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB) and the New Development Bank (NDB), equivalents to the transatlantic system of monetary economics conducted by: the World Bank (WB), the International Monetary Fund (IMF) and the Asian Development Bank (ADB) (See: H. Zepp-LaRouche 2015:3, Dimitrijević 2018).

Image 1: New Silk Road

Source: www.tandfonline.com

It is important to notice that the New Silk Road strategy does not deny utilization of existing structures or development of new mechanisms of cooperation among the participating countries where Serbia has a significant role and place. Such cooperation is supposed to be a part of the New Silk Road strategy and, according to the Chinese political doctrine, includes three possible scenarios. The first scenario implies *„development in phases"* – meaning implementation of the strategy at regional level and then bolstering cooperation with Central and Eastern Europe countries. Second scenario involves *„development of corridors"*- emphasizes the importance of development of corridors through Central Asia as a key element in development of the European Belt of the New Silk Road. Third scenario provides „equal development between East and West*"*, that is

12 Brazil, Russia, India, China, South Africa

between the regions of Asia and Europe, giving the Central and Eastern Europe countries an important role in its implementation, especially as a vanguard in further Chinese investment and trade expansion on the European Union market (Zuokui 2014). From the Chinese point of view, cooperation within the mechanism „16 + 1" is an influential factor of stronger partnership between China and the European Union. Underlining this element in the context of improved Serbia-China relationship implies a comprehensive harmonization of the Chinese-European strategic partnership[13], as well as achieving the goals of the Strategic Agenda for Cooperation 2020 (*China–EU 2020 Strategic Agenda for Cooperation*) (Pavlićević 2015:12).

Chinese investments in Serbia are dominantly an eclectic mixture of foreign investments under government's leadership and the high profile investment projects funded on a bilateral basis. It should be noted that China's project funding (as well as Russian) is more loan oriented instead of grants, which means that Serbia will finally have to pay its current spending from the Chinese sources[14].

European Commissioner for European Neighborhood Policy and Enlargement Negotiations, Johannes Hahn, who is supervising the process of EU enlargement also expressed concerns about socioeconomic and financial impact the Chinese investments could have in the Balkans. Moreover, European officials are warning that loans and investments may also produce serious problems and headaches as countries in the region could be dragged into a labyrinth of loans that in reality cannot be cost effective, which would additionally increase their debt burdens as well as Chinese economic and political influence on them. There are concerns on the European side that Chinese investment model, which does not include insisting the countries receiving investments take an obligation of fighting against corruption or limited press freedom, will challenge the Brussels's goals in the region. There is a question if China progressively invests in the region for exactly that reason. It is undisputable that China increases its investments in the Balkans. During the last six years China has made significant investments in infrastructure, taking a position of an equal rival to the European Union[15] and making, at the same time, a significant influence.

13 In 2015, China made certain commitments towards the EU. Contribution of € 350 billion to the Investment Plans for EU and commitments under the Memorandum of Understanding on an EU connecting Platform with China aimed at promoting cooperation in areas such as: infrastructure construction, equipment production, technologies and standard-setting.

14 For example: in the case of rail upgrading, using profits from rail traffic. Such loans are usually of a long-term nature and with low interest rates, but with embedded currency risk, which often means that they are made in US dollars.

15 A study by the German foundation Bertelsman „How the West invests along the Chinese New Silk Road" indicates that Western countries are not lagging behind China in terms

FOREGIN DIRECT INVESTMENT GROWTH IN THE REGION

The economic growth assessment should not only include GDP growth (Ivić-Mitić 2016:59) or similar growth indicators but also the impact of democratic and political freedoms on people's life and capacity (Sen 2016:150). The pace of technological changes, political polarities and fragile economic recovery expects us to define, estimate and implement new ways to the growth and progress. Achieving equality, sustainability and growth is possible only in global alliance, creating a model of economic progress that promotes higher standard of living for all and does not leave a weak foundation for future generations.

In the Western Balkans region and before the 2008 crisis culminated, the countries of the region had faced the number of problems, such as: economic transformation, macroeconomic instability, political misadventures, and manifested through the outbreak of war and the imposition of sanctions (Golubovic 2009). When the crisis culminated, it quickly transferred from the financial to the real sector, the consequences of which were felt in the region, including Serbia. Such changes were reflected in capital outflows, lack of demand and a fall in exports and a decrease in investment (Paunovic, Dimic, Arsenijevic 2018). In addition to the problems accompanying the financial crisis, Serbia was accompanied by the already existing problems of the Serbian economy of a macroeconomic nature - a high budget and foreign trade deficit.

Foreign direct investment (FDI) in 2018, in transition countries, declined mainly due to the fall in Russia (where the inflow is halved), Azerbaijan and Kazakhstan. The unfavorable investment climate, on the one hand, is a reflection of investor caution and, in the second place, due to weak GDP growth. The world recorded the lowest level of foreign direct investment in 2018 (investments fell to $ 1.300 billion, or 13%), which is the largest drop since the global financial crisis. According to UNCTAD, in the more developed economies FDI declined by 27% (the lowest level since 2004), while in developing countries, foreign direct investment is estimated as stable and recording a growth of 2%.

According to the report, the Western Balkans region [16], achieved a growth of 33%. The inflow of foreign investment in the region for the years 2013-2018 in millions of dollars is shown in Image 2.

---

of investing in the said belt. This is supported by the fact that in the period 2013-2017, Western countries invested $ 290 billion in the Silk Road countries, while China invested close to $ 285 billion in that period. It also states when it comes to Serbia, that Western investment amounted to nearly $ 10 billion in that period.

16 Refers sto SE Europe and wider region of transition economies.

Image 2: FDI in the West Balkan region for the period 2013-2018 in mill. $

STRANE DIREKTNE INVESTICIJE U MILIONIMA DOLARA

	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
ALBANIJA	1.266	1.110	945	1.100	1.146	1.294
BiH	276	550	361	319	448	468
CRNA GORA	447	497	699	226	557	490
S. MAKEDONIJA	335	272	240	374	205	737
SRBIJA	2.053	1.996	2.347	2.350	2.871	4.126
BUGARSKA	1.837	461	2.661	1.110	2.608	2.059
HRVATSKA	961	2.879	270	1.808	2.037	1.159
GRČKA	2.817	2.683	1.268	2.763	3.611	4.257
RUMUNIJA	3.601	3.211	3.839	4.997	5.406	5.888

Source: https://impulsportal.net/index.php/vijesti/ekonomija/19300-izvjestaj-un-a-o-investicijama-na-balkanu-kolika-su-ulaganja-u-bih (28.07.2019.)

It can be seen that the inflow of foreign direct investment in the countries of the region is the highest for Serbia. Serbia had an increase of $ 4.1 billion or an increase of 44%. While Montenegro is the only one in the region to have fallen by 12% or $ 490 million. The increase in foreign direct investment was recorded by Albania at $ 1.3 billion, an increase of 13% and Bosnia and Herzegovina by $ 468 million or an increase of 4%. In Northern Macedonia, FDI inflows have risen to a high of $ 737 million so far.[17]

The inflow of foreign direct investment from countries in the region, which are members of the European Union, is as follows: Slovenia has an increase of $ 1.4 billion or 81%, followed by Greece with 4.3 billion. $ or an increase of 9% and Romania of $ 5.9 billion or 9%. In contrast, Croatia had a drop in foreign direct investment to 1.2 billion. $ or a decline of 43%, and in Bulgaria the decline was $ 2 billion. or a 21% drop.

In addition to its favorable geographic location, Serbia has natural resources (especially copper) that attract foreign companies, and with strong infrastructure support, can become a leader in the region.[18]

17 The majority of investments relate to automotive (export-oriented) clusters in technology and industrial development zones, such as the Skopje Free Zone, which have attracted US automotive spare parts manufacturer *Dura Automotive Systems*.

18 In Serbia, the major share of foreign direct investment relates to Nikola Tesla Airport and the share of French Vanci Airports, as well as to the Bor mine and the share of Chinese *Zijin* . Then, the investment of British Essex Europe and Japanese Yazaki in the Serbian car cluster, as well as the investments of German tire manufacturer Continental in a research center in Novi Sad.

The World Bank in its Western Balkans – Regular Economic Report, in a chapter called "*Rising Uncertainties*", cut Serbia's GDP growth forecast to 3,3% and its anticipated mid-term growth to 4%.[19] The World Bank projected Serbia's 2020 GDP growth at 3,9%, and 3,6% average growth for the West Balkans. The World Bank Country Manager for Serbia Stephen Ndegwa confirmed at the report presentation that Serbia's economy is based on a "*solid foundation*" and reforms are moving in the right direction, however the economy could produce better results than the results achieved. It requires, as he mentioned, several reforms that would make possible a mid-term economy growth of 5 to 7%. Besides, they estimate that consumption and investment in Serbia, although strong, will not be sufficient to compensate for the consequences of slowdown in exports caused by decreased economic activities of its main trade partners, primarily Italy but Germany as well. The experts warn that if Serbia wants to maintain competitiveness it should be proactive and make decisions in line with GDP growth and inflation rate, not beyond that (increase of salaries in the public sector).[20]

CONCLUSION

Global economy is changing extensively. International economists present several options for the future global economic trends in dominant positioning of leading economies. Some economists' projections see China as the number one economy by 2041, even earlier according to others, anticipating China to be the largest economy by the end of third decade of the 21st century.

Small, open economies, like Serbia's economy, depend on access to big markets. Current conditions on capital markets provide an opportunity for "easy and cheap" access to global financing but also the need for caution in fiscal management and permanent financial discipline. Uncertainties that might occur on the global market will change these conditions very quickly. Serbia has achieved the fastest growth; however it is important to maintain it. The risks for global growth are definitely negative. Among the negative risks, there are

19 The World Bank: Western Balkans – Regular Economic Report No.16 "*Rising Uncertainties*", Fall 2019.

20 World Bank economist in Belgrade, Lazar Sestovic, said that it is good that foreign direct investment, which amounted to 1.8 billion euros in the first half of the year, is 28% more than in the same period last year, which is more than enough to finance the current account deficit. According to him, it would be better for public sector wages to be increased in line with GDP growth and inflation, and not more than that, as decided by the Government. Also, Galina Andronova Winselet, Head of Sector at the World Bank for Macroeconomic Policies in Europe and Central Asia, warned that the Government of Serbia should strive to maintain the competitiveness of the economy and that the announced increase in profits should not contribute beyond real possibilities.

intensified trade tensions or other political uncertainties that could affect investments and even aggravate unpredictability in financial and commodity markets. The anticipated growth of 3,5%, is reduced to 3,3% due to less favorable global trends affecting all economies. Also, the increased consumption had an impact on import expansion, which along with the reduced exports (due to economic slowdown, particularly in Italy) contributes to financial imbalance. Escalation of trade tensions between the United States of America and Europe affecting the automobile industry may disturb strongly integrated value chains in the West Balkans, especially in Serbia and North Macedonia. The announced public sector salary growth will have an impact in that sense and will probably increase the deficit. Some encouraging projections indicate possible better results than those achieved so far as foreign direct investments in developing countries, including Serbia, are stable with the reached growth of 2%.

Serbia's economy is the largest in the sub-region and is relatively diversified, with strategic position that facilitates logistic infrastructure, and with continued judicial and institutional reforms, improvement of the financial sector regulations, stronger support to small and medium-sized enterprises and simplified trade are elements of the mid-term economy growth of 5% to 7%.

LITERATURA

Acemoglu Daren & Robinson A. James (2014): "Why nations fail" - "Zašto narodi propadaju", CLIO Beograd, 2014., str. 81., prevod sa engleskog Đorđe Trajković i Stefan Trajković Filipović

Avramović Nenad M., Đukić Stanimir B. (2018): „Strana direktna ulaganja, motivi, rizici i dupli standardi" časopis Baština sv. 46., Priština – Lpeosavić, 2018., str. 77-91.

Bulatović Anka, Vučićević Lidija (2019): „Institucionalni okvir kao poluga razvoja"- Zbornik radova: „Modeli razvoja, iskustva drugih i naše mogućnosti", Međunarodni naučni skup, Tom I, Evropski univerzitet Brčko Distrikt, Brčko 2019. strana 318.

Darlington Roger (2017): "A Short Guide to the Chinese Political System", www.rogerdarlington.me.uk/Chinese politicalsystem, 27/09/2017 (u Dimitrijević Duško: „Odnosi Srbije i Kine na početku 21. veka" https://www.researchgate.net/publication/324064440DOI:https://doi.org/10.2298/MEDJP 1801049D

Dimitrijević Duško: „Odnosi Srbije i Kine na početku 21. veka" https://www.researchgate.net/publication/324064440DOI:https://doi.org/10.2298/MEDJP1801049D

Dimitrijević Duško (2007): „Privremena uprava Ujedinjenih nacija na Kosovu i Metohiji i zaštita imovinskih prava", Teme, knjiga XXXI, br. 3, 2007., str. 473-510.

Dimitrijević Duško (2017): "Chinese Investments in Serbia-A Joint Pledge for the Future of the New Silk Road", Baltic Journal of European Studies, vol. 7. No. 1(22), 2017.

Golubović Nataša (2009): „Anatomija globalne finansijske krize i implikacije za zemlje Centralne i istočne Evrope" Teme 33 (2) str. 471-491. http://teme2.junis.ni.ac.rs/public/journals/1/previousissues/teme2-2009/teme2-2009.htm

Evropska komisija EU: „Evropa 2020-Evropska strategija za pametan, održiv i uključiv rast", Bruxelles, 3 March 2010.

Evropski parlament EU (2017): "Saradnja Srbije sa Kinom, Evropskom Unijom, Rusijom i Sjedinjenim Američkim Državama", Novembar 2017., EXPO_STU(2017) 603854 _XL.pdf (28.10.2019.)

Hongzhou, Zhang: "Building the Silk Road Economic Belt - Problems and Priorities in Central Asia", About the Institute of Defence and Strategic Studies, S. Rajaratnam School of International Studies, Nanyang Technological University, Singapore

https://impulsportal.net/index.php/vijesti/ekonomija/19300- izvjestaj-un-a-o-investicijama-na-balkanu-kolika-su-ulaganja-u-bih (28.07.2019.)

https://bif.rs/2019/06/rast-direktnih-stranih-investicija-na-zapadnom-balkanu-makedonija-na-prvom-mestu-sa-uvecanjem-od-260-u-srbiji-44/ (28.07.2019)

https://www.slobodnaevropa.org/a/kineske-investicije-i-doma%C4%87e-glavobolje/29874983.html (23.09.2019.)

https://ba.ekapija.com/news/2625513/smetaju-li-eu-kineske-investicije-na-zapadnom-balkanu (23.09.2019.)

https://rs.seebiz.eu/trgovinski-rat-znacajno-smanjio-kineske-investicije-u-europi/ar-197276/ (23.09.2019.)

https://www.danas.rs/ekonomija/dw-ko-vise-investira-u-srbiju-kina-ili-eu/ (23.09.2019.)

https://www.nspm.rs/savremeni-svet/ekonomski-pojas-duz-puta-svile-i-pomorski-put-svile-za-xxi-vek-retrospektiva.html?alphabet=l (23.09.2019.)

http://www.cepii.fr/PDF_PUB/pb/2016/pb2016-12.pdf (23.09.2019.)

https://www.politika.rs/sr/clanak/420831/Ekonomija/MMF-smanjio-procene-rasta-globalne-ekonomije (21.1.2019.)

https://china-cee.eu/themes/serbia/ (09.10.2019.)

https://bankar.rs/2019/10/09/sestovic-pogorsanje-u-globalnoj-ekonomiji-ce-uticati-naplasman-nase-robe-i-na-priliv-stranih-direktnih-investicija/(09.10.2019.)

https://impulsportal.net/index.php/vijesti/ekonomija/19300-izvjestaj-un-a-o-investicijama-na-balkanu-kolika-su-ulaganja-u-bih (28.10.2019.)

https://www.slobodnaevropa.org/a/kineske-investicije-i-doma%C4%87e-glavobolje/29874983.html (09.11.2019.)

https://www.slobodnaevropa.org/a/vatromet-kineskog-uticaja-na-balkanu/29845758.html (09.11.2019.)

https://investitor.me/2019/04/03/balkanski-put-svile-5-milijardi-dolara-kineskih-investicija-u-pet-zemalja-jugoistocne-evrope-ukljucujuci-i-crnu-goru/ (28.10.2019.)

https://srpskainfo.com/istocni-div-zabrinuo-brisel-kineske-investicije-sansa-ili-opasnost-za-balkan/ (28.10.2019.)

http://www.bertelsmann-transformation-index.de/Institute for Security & Development Policy: „The Belt & Road Initiative", Backgrounder- October 2016

http://isdp.eu/publication/belt-road-initiative/ (09.11.2019.)

Ivić Mladen, Mitić Branislav (2016): „Makroekonomija i globalni izazovi", Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment Banja Luka, 2016.

Janković Aleksandar (2016): "New Silk Road–New growth engine", The Review of International Affairs, No. 1161, 2016.

Paunović S. Svetislav, Dimić S. Maja, Arsenijević M. Olja (2019): „. "Analysis of socio-economic movements in Serbia in the circumstances of crisis", Bastina 48., Priština–Lpeosavić , 2019., p.153-169

Pavlićević Dragan (2015):"China's New Silk Road Takes Shape in Central and Eastern Europe", China Brief, Volume XV, Issue 1, 2015.

People's Republic of China (2016):"The 13th Five-Year Plan for Economic and Social Development of the People 's Republic of China (2016–2020)", Compilation and Translation Bureau, Beijing, 2016.

Sen Amartya K (2016).: „Razvoj kao sloboda", Algoritam, Zagreb, 2016.

Simić Jasminka (2015): "The economic belt of the New Silk Road: Chinese western west or answer to the Asian challenges", Vol. LXVII, International problems No. 2/3, p. 196–216, DOI: 10.2298/MEDJP1503196S https://docplayer.net/ 38811417-Ekonomski-pojas-novog-puta-svile-kineski-prodor-na-zapad-ili-odgovor-na-azijske- izazove.html (24.10.2019.)

Svetska banka: Zapadni Balkan-Redovni ekonomski izveštaj broj 16 "Rastuće neizvesnosti" jesen 2019. WEBRER16SRB (https://www.worldbank.org/en/region/eca/publication/western-balkans-regular economic-report (23.09.2019.)

Tančić J. Dragan, Gordić L. Miodrag, Tančić D. Petar (2018): „Determing the effect of the refugee crisis on the security levels of small states using the dematel method" Bastina 44., Priština–Lpeosavić, 2018., p. 403-415.

Tiezzi Shannon (2014): "China's 'New Silk Road' Vision Revealed", The Diplomat, 9 May 2014, http://thediplomat. com/2014/05/chinas-new-silk-road-vision-revealed/; (u Dimitrijević Duško: „Odnosi Srbije i Kine na početku 21. veka" https://www.researchgate.net/publication/324064440 DOI: https://doi.org/10.2298/MEDJP1801049D)

UNCTAD (2019):„Izveštaj investicija u svetu 2019" https://bif.rs/2019/06/rast-direktnih-stranih-investicija-na-zapadnom-balkanu-makedonija-na-prvom-mestu-sa-uvecanjem-od-260-u-srbiji -44 / (28.07.2019.)

"World Population Prospects: the 2017 Revision", UN Department of Economic and Social Affairs, ESA/P/WP/248, 2017., https://esa.un.org/unpd/wpp/publications/Files/WPP2017KeyFindings. pdf

Ye Min: "China and Competing Cooperation in Asia-Pacific: TPP, RCEP, and the New Silk Road," *Asian Security* 11, no. 3 , 2015, p. 206-224.

Zepp-LaRouche H.(2015):"The New Silk Road Leads to the Future of Mankind!", The New Silk Road becomes the World Land-Bridge, EIR News Service Inc., Washington, 2015.

Zhang Junyi: Chinese Foreign Assistance, Explained. Brookings Institution 'Order from Chaos' blog, July 19, available at https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2016/07/19/chinese-foreign-assistance -explained/.(28.07.2019.)

Zuokui Liu:"The Role of Central and Eastern Europe in the Building of Silk Road Economic Belt", China Institute of International Studies, 2014, http://16plus1thinktank.com /1/20160111/1096 html, 05/06/2017.

Лидија Н. ВУЧИЋЕВИЋ
Анка С. БУЛАТОВИЋ

ИНВЕСТИЦИОНИ ТОКОВИ СРБИЈЕ У МРЕЖИ ГЛОБАЛНИХ ИНТЕРЕСА

Резиме

Значај страних инвестиција као облика финансирања не огледа се само на глобалном нивоу, него и на индивидуалном, националном нивоу привреда појединих земаља. У последње две деценије, српска спољна економска и политичка дешавања, прошла су кроз колебљиву али истрајну борбу за интегрисање у светске економске токове. Генерално посматрано, може се рећи да постоји разлика у мотивационим факторима инвеститора, али и укупним ефектима који свој утицај испољавају на платни биланс земље домаћина у зависности од начина инвестирања капитала. Србија гради партнерске односе, а сваки њен партнер има специфичан интерес и компаративну предност у земљи, те доприноси бољем позиционирању Србије у савременим међународним односима. Циљ рада је да укаже на економско повезивање Србије са земљама са којима највише сарађује у последњих неколико година и извлачење поука у периоду економског трансформисања и билатералног повезивања.

Кључне речи: инвестициони токови, глобални интерес, стратегија, економија, политика.

Рад је предат 22. децембра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 342.821(497.11)
342.726(497.11)
342.8:343.356(497.11)"2014/2018"
doi: 10.5937/bastina30-25618

Прегледни рад

*Драгана Б. ЛАЗИЋ**
Факултет друштвених наука, Универзитет Привредна академија, Београд

*Андрија Н. БЛАНУША***
Факултет друштвених наука, Универзитет Привредна академија, Београд

ИЗБОРНА ПРАВА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ И ЊИХОВЕ ЗЛОУПОТРЕБЕ

Апстракт: Централни предмет рада јесу изборна права и проблеми, злоупотребе и компликације које се јављају у друштву и праву поводом истих. Почетак рада посвећен је утврђивању појма, принципа и менахизама избора, терминолошког и правног значења. Начин спровођења избора такође је обрађен у саставу овог рада. Следећи део рада базира се на дефинисању бирачког права, критеријумима за поседовање ове врсте права, као и класификацији истих од стране теорије и праксе. Постоји и део рада који обухвата објашњење третмана ових права у случају злоупотреба и законску регулативе која регулише ову област на територији Републике Србије, конкретније нормама тренутно важећег Кривичног законика РС. Последњи део рада, обухвата емпиријско истраживање кривичних дела против изборних права на територији Републике Србије у петогодишњем периоду, од 2014. до 2018. године. У овом делу рада тежишно је сагледаван број пријављених, оптужених и осуђених лица за предметно кривично дело.

Кључне речи: демократија, власт, избори, изборна права, кривична дела против изборних права.

ПОЈАМ, ПРИНЦИПИ И МЕХАНИЗМИ ИЗБОРА

Реч избори (енгл. *election*) може се дефинисати у ужем и ширем смислу. У ширем смислу, изборима се сматра свака процедура која служи доношењу одлуке о постављању неког лица, неких лица или других субјеката (нпр. држава) на одређену функцију. У ужем смислу, под изборима се подразумевају

* доцент, dragana1908@yahoo.com
** доцент, andrijasn3@gmail.com

избори у оквиру неке државе на којима бирачи одлучују о томе ко ће бити шеф државе, бирају посланике у парламент односно одлучују и о неким другим питањима (Кривокапић 2010: 372).

Ако се узме у обзир да је демократија владајући облик савремених држава, онда се може закључити да она представља вршење државне власти од стране мањине грађана који су изабрани, контролисани и смењивани од стране осталих грађана. Према томе, демократија се суштински своди на изборе, јер управо они представљају начин којим грађани између себе одређују своје представнике који врше власт. Међутим, важно је нагласити и то да избори нису једини критеријум демократије, али да представљају важан сегмент демократске власти.

Под демократијом се подразумева облик државног поретка у којем је обезбеђена владавина народа односно грађана. Њен настанак везује се за стару Грчку, а и сам термин демократија потиче од грчких речи *demos* – народ и *kratos* – владавина (Кулић 2005: 82).

Избори представљају сложен и многобројан скуп принципа и механизама који су међусобно повезани, умрежени и усклађени као систем и представљају саставни део правног и политичког поретка сваке демократске државе (Кутлешић 2006: 121).

Решавање питања везаних за правну природу односа између бирача и представника, бирачког права, врсту и начин избора и изјашњавања изборне воље, дефинишу принципи избора. Они представљају скуп правила о начину функционисања избора и начину решавања најважнијих проблема који се јављају приликом спровођења избора.

Треба напоменути да у правној доктрини владају два мишљења по питању представничке демократије и њене природе. Према првом схватању носилац суверености је народ, а сувереност је дељива, али не и преносива. То значи да је сваки грађанин дели са представницима, али је ипак задржава за себе – не преноси је у потпуности. Представници грађана у овом случају јесу заступници који раде по упутствима, предлозима и наредбама мандатора тј. лица која преносе овлашћења. Према другом схватању носилац сувености је нација и сувереност је недељива, па изабрани представници имају потпуну слободу у поступању. Прво решење је познато још и под називом императивног мандата, а друго под називом представничког мандата. Превагу у пракси преузео је представнички или слободни мандат.

Када се расправља о изборним принципима логично се намеће и питање начина изјашњавања бирача и питање врсте избора који се спроводе. Изјашњавање воље бирача може бити јавно и тајно. У већини држава, односно у већини савремених демократија, увек се користи тајно изјашњавање, док је јавно изјашњавање предвиђено више за именовања у оквиру скупштина или

других тела, а никако на општим изборима. И један и други вид изјашњавања грађана има и предности и мане. За јавно гласање се сматра да има већи значај и вредност, јер обезбеђује виши степен моралности, демократске свести и одговорности грађана бирача, док се сматра да се само путем тајног гласања може изразити стварна воља бирача, на коју не може нико утицати и тако довести до њеног деформисања.

Према врсти, изборе делимо на посредне и непосредне. У случају непосредних избора грађани директно бирају своје представнике, а у случају посредних избора, грађани бирају групу грађана која ће у њихово име извршити избор.

Механизми избора представљају скуп изборних радњи и инструмената којима се изводе бројне изборне радње на основу којих се избори реализују. Под изборним инструментима подразумевамо изборне јединице, расподелу мандата, кандидовање и слично.

Изборне јединице су делови територије за које се избори организују, а у зависност од нивоа избора и за који државни орган се избори спроводе, одређује се и број изборних јединица, њихова величина и облик. Приликом одређивања изборних јединица узима се у обзир неколико чинилаца, као што су законске одреднице, политички утицаји и интереси. Да би се укомбиновали сви ови параметри користи се изборна геометрија. Величина изборних јединица зависи од интереса носилаца актуелне власти, па се неко становништво у појединим насељима оставља да буде јединствено или компактно или се разбија на неколико јединица. На овај начин се добијају изборне јединице различите величине, али и различитог облика, тачније облика круга, прстена, лава, рака, слона, звезде и слично. Идејни творац овакве изборне геометрије јесте Џери, гувернер државе Масачесетс. Он је први формирао изборне јединице које су изгледом подсећале на даждевњака (*енг. salamander)*, те се данас процес формирања изборних јединица назива *Џеримандеринг*. У складу са демократским принципима очекује се да се најчешће формирају релативно мале изборне јединице по већ постојећој локалној или регионалној административно-територијалној подели.

Изборна кампања је још један инструмент избора која подразумева већу активност политичких партија све од тренутка расписивања избора до дана завршетка избора. Дакле, изборна кампања обухвата низ поступака политичких организација, странака, савеза, удружења, са циљем представљања програма и кандидата грађанима зарад придобијања њихових симпатија и гласова. У савременим условима функционисања друштва изборна кампања умногоме је олакшана, јер се примењује врло јак утицај медија, који се по правилу користи пуним капацитетима до изборне ћутње, најчешће 48 часова пре почетка избора.

СПРОВОЂЕЊЕ ИЗБОРА

Гласањем бирача спроводе се избори на свим нивоима власти. У Републици Србији органи надлежни за реализацију избора јесу Републичка изборна комисија (РИК) и бирачки одбори. Републичка изборна комисија на територији целе Републике Србије јесте једна и јединствена, а бирачки одбори се формирају по бирачким местима.

Чланови РИК-а и заменици тих чланова бирају се на период од четири године, док се чланови бирачких одбора и заменици чланова бирачког одбора бирају увек изнова за сваке изборе који се спроводе.

Од органа надлежних за спровођење избора захтева се да поступају по Закону, што доприноси већем степену њихове самосталности и независности док за свој рад одговарају ономе ко их је именовао. Именовање чланова Републичке изборне комисије врши Народна скупштина, док бирачке одборе именује Републичка изборна комисија.

Републичка изборна комисија има седамнаест чланова и то председника и шеснаест чланова, док се бирачки одбори формирају од најмање три лица, где је једно лице председник бирачког одбора, а остали представљају чланове бирачког одбора.

Поред органа задужених за спровођење избора и за њихово несметано одвијање, неопходни су и просторни капацитети прилагођени овој потреби. Гласање се одвија на местима специјално припремљеним за ту сврху и таква места називају се бирачка места. Према тренутно важећим прописима, бирачко место се организује тако да обухвати најмање 100 бирача, а највише 2.500 бирача. Сваки бирач долази лично на бирачко место и у тајности гласа, сем уколико постоје посебни разлози за немогућност доласка одређеног лица, када се гласање одвија на други начин.

Уколико неко лице има инвалидитет њему се морају прилагодити услови гласања, да би на тај начин могло остварити своје активно бирачко право. Слепа, неписмена и лица са инвалидитетом, имају право доћи у пратњи неког другог лица које ће им омогућити несметано гласање и његову бирачку вољу испунити, а уместо њега попунити гласачки листић.

Путем писма, а ван бирачког места, могу гласати немоћна лица, лица која служе војни рок, лице које ради или се школује у земљи, али ван места у којем се налази у бирачком списку, лице које је као члан посаде разних врста пловила, лице које је запослено у дипломатских и конзуларним представништвима Републике Србије, лице за које је одређена мера обезбеђења присуства окривљеног – притвор, као и лице које већ издржава казну затвора.

Било где да се гласа, на законом дозвољен начин, гласање се увек врши на овереном гласачком листићу.

Да би се спровели избори и гласало за лица на која се преносе овлашћења неопходно је и да су се та лица кандидовала за представнике. Управо овај чин и баца сенку на изборе као врсту изражавања слободне воље. Утицај бирача на одређивање кандидата је минoран, јер уместо бирача, избор кандидата врше политичке партије. Дакле, пре него што бирачи изаберу посланика, њега бира странка. Детаљније посматрано, јасно се уочава да бирачи само потврђују вољу странке. Једино што ствара привид могућности избора јесте то што бирачи имају могућност избора између више кандидата. Било како било, потпуно заступање интереса бирача обично не буде остварено, јер кандидати који су кандидатуру добили захваљујући политичкој партији, ако буду изабрани за представнике, по правилу, осећају већи степен оданости странци него бирачима.

У стварности кандидате за представнике бирају и формално и стварно страначко руководство, или сви чланови странке посредством унутарстраначких избора или у избору могу учествовати како чланови странке, тако и други бирачи – што се веома ретко примењује.

У Републици Србији претенденте за народне посланике могу предложити регистроване политичке партије, страначке коалиције или групе грађана. Изборна листа је утврђена тек када је својим потписима подржи десет хиљада бирача. Тако се формирају изборне листе где сваки четврти аспирант мора бити представник пола који је мање присутан на листи, а на укупној изборној листи треба да буде најмање 30% аспираната мање заступљеног пола. Изборна листа се проглашава од Републичке изборне комисије, тек ако су испуњени ови услови.

ПОЈАМ БИРАЧКОГ ПРАВА

Бирачко тело састоји се од грађана са бирачком способношћу коју им додељује и гарантује и Устав и Закон. Са бирачком способношћу уско је повезана и посланичка или другачије називана представничка способност која подразумева могућност представљања бирача. Ове две способности заједно чине бирачку способност. Бирачко право је темељ демократије и народне владавине.

Важан појам за разумевање бирачког права јесте бирачко тело. Бирачко тело своју власт не може вршити непосредно, па зато бира своје представнике који формирају представничко тело тј. народну скупштину или парламент, који у име и за интерес бирача врши одређену власт у одређеном временском периоду (Марковић 2008: 220).

Бирачко право може бити активно и пасивно. Активно бирачко право подразумева то да грађанима треба дати право да учествују у формирању

бирачког тела, док са друге стране избором од стране других грађана и именовањем за члана представничког тела, реализује се пасивно бирачко право.

Дакле, активно бирачко право поседују сви грађани који имају право да бирају предложене представнике у органе власти и друге институције. То право у нашој држави стиче се пунолетством. Пасивно бирачко право огледа се у праву грађана да буду бирани у представничка тела. Поједини правни системи постављају нека ограничења по питању овог права па тако, примера ради, у неким државама сенатор не може бити лице које је млађе од тридесет или четрдесет година (Кузмановић 2006: 280).

Још једна разлика која се прави када је у питању бирачко право, јесте разликовање општег и ограниченог бирачког права. За поседовање општег бирачког права неопходно је имати одређене атрибуте као што су држављанство, пунолетство и пословна способност. Ограничено бирачко право јавља се у ситуацијама када се читаве групе грађана искључују или ограничавају по питању избора, иако имају способност да својим деловањем заснивају права и преузимају обавезе.

Наведена ограничења могу бити везана за боју коже, пол, порекло, дужину боравка у држави, старосна ограничења или ограничења по питању степена образовања. Данас, у већини држава примењује се опште бирачко право које поседују сви пунолетни грађани неке државе, који имају пословну способност и нису одлуком суда лишени бирачког права.

Ограничења права гласа дуго су се везивала и за пол. Кроз историју политички живот највише се везао за мушкарце и то се најбоље уочава у чињеници да у свим системима мушкарци имају право гласа, што није случај са особама женског пола. Међу првима право гласа добиле су жене у Шведској 1867. године, а на почетку овог века ово право су добиле и жене целе Скандинавије. Након Првог светског рата право гласа добиле су жене Велике Британије, САД, СССР, Немачке, а тек после Другог светског рада то право су добиле и жене Француске, Италије и Југославије. Последња у низу јесте Саудијска Арабија, где је 2015. године уведено право гласа особама женског пола.

У Републици Србији бирачко право имају сви њени држављани од 18 година старости и који су пословно способни. Поред наведеног неопходно је и да имају пребивалиште на територији изборне јединице у којој остварују право гласа. Приликом анализирања ове теме мора се у обзир узети неколико прописа као што су: Закон о избору народних посланика, Закон о избору председника Републике и Закон о локалним изборима.

Свака држава која својим грађанима додељује нека права мора водити рачуна и о заштити тих права. Бирачко право је право које је дигнуто на ранг уставности, те му се пружа директна заштита Уставом (Службени гласник

2006). Разлог томе јесте обезбеђивање слободне воље грађана и њихове заштите од било каквих спољних утицаја. Мора се нагласити и да до најчешће повреде бирачког права долази од стране политичких странака које учествују у политичко-изборној борби, затим органа надлежних за регуларно спровођење избора, али и самих бирача.

О регуларности избора и несметаном остваривању изборних права на територији Републике Србије стара се Републичка изборна комисија чији акти подлежу оцени законитости од стране Врховног касационог суда. Приговор се користи као једно од могућих средстава за заштиту изборних права. Кандидати за народне посланике или подносиоци изборних листи имају право да Републичкој изборној комисији упуте приговор због повреде изборних права. Приговор, као средство заштите изборних права користи се у току избора и улаже се у року од двадесетчетири часа од извршења радње којом се повређује изборно право. Републичка изборна комисија може да усвоји приговор односно да у року од два дана донесе решење о прихватању приговора или да исти одбије или одбаци. Одбијање приговора најчешће се врши због тога што постојање повреде изборног права није утврђено, док одбацивање приговора следи најчешће због неиспуњења законских претпоставки. На донесено решење може се изјавити жалба Врховном касационом суду. Као и код приговора, Суд има могућност да жалбу усвоји, одбије или одбаци, али то све најкасније у року од два дана.

Још један степен контроле и заштите изборних права јесте верификација мандата народних посланика која се врши пред Народном скупштином. То је начин да се изврши провера регуларности избора народних посланика који су тек изабрани, што уједно представља и потврду регуларности посланичког мандата. И на овакву одлуку парламента дозвољено је изјавити жалбу с тим што о њој одлучује Уставни суд.

Да би се постигло несметано спровођење избора неопходно је имати и ажурне и сређене бирачке спискове. Цео изборни поступак започиње управо доказивањем бирачког права, што се постиже уписивањем у бирачки списак. У њему се евидентирају пунолетни грађани који имају право гласа и нису лишени истог. Бирачки списак има статус јавне исправе и обухвата редни број, име и презиме бирача, ЈМБГ, пол бирача, годину рођења бирача, његово пребивалиште и простор за примедбе.

За бирачке спискове врло често се каже да су стални и јединствени и то из разлога што се у њих уписују сви грађани који поседују активно бирачко право и важе за све изборе, почевши од оних на локалном нивоу, па избора везаних за централна представничка тела.

Бирачки спискови се могу ажурирати и мењати петнаест дана пре дана одржавања избора у смислу података везаних за пунолетство, смрт, губитак

пословне способности грађана и слично. Након истека овог времена, спискови се закључују и не могу се више мењати све док се избори не заврше.

Дакле, врло је важно стање бирачких спискова и њихова сређеност, јер сви грађани који су у бирачком списку имају бирачко право, без обзира на стварно стање ствари, и обрнуто. Иако нека лица испуњавају све услове да имају бирачко право, уколико се не налазе на бирачком списку, немају право гласања.

КРИВИЧНА ДЕЛА ПРОТИВ ИЗБОРНИХ ПРАВА

Кривични законик Републике Србије у глави петнаест регулише кривична дела против изборних права и то у девет чланова, почевши од члана 154. па све до члана 162. Оваква понашања у нашем праву инкриминишу се од 1994. године када је по први пут ова група кривичних дела дефинисана у Закону о изменама и допунама КЗ Србије (Службени гласник СРС 1994: 47). Претходно су сва понашања везана за злоупотребе изборних права била дефинисана као кривична дела против самоуправљања, којима је главни циљ и сврха била заштита самоуправних друштвених односа.

Објекат заштите ове врсте кривичних дела јесу изборна права, односно активно и пасивно бирачко право. Колика је важност заштите ове врсте права, говори нам и чињеница да се одредба члана 52. Устава Републике Србије бави управо овим питањем, те да свим пунолетним и пословно способним држављанима Републике Србије јемчи право да буду носиоци активног и пасивног бирачког права тј. да бирају кандидате за народне посланике и одборнике и да, такође, буду изабрани од стране грађана који на изборима гласају.

Кривично право има велику улогу и важно место у заштити изборних права, али треба бити свестан његових ограничених могућности. Злоупотребе и системска кршења права која се јављају у овој области најчешће нису доступна кривичноправној заштити, јер политичке манипулације узимају превагу над правом и угрожавају изборна права грађана. Међутим, реч је о врло софистицираним поступцима људи који су на власти, тако да се ствара привид легитимности предузетих поступака. Стога, од кривичног права у овој области треба очекивати сузбијање појединачних кршења изборних права (Стојановић 2009: 404). Општепознат је пример злоупотреба председничких избора у Либерији 1928. године, где је председник однео победу сакупивши 423.000 гласова, иако је Либерија тада имала 15.000 бирача.

У кривична дела против изборних права убрајамо: „повреда права кандидовања (члан 154.), повреда права гласања (члан 155.), давање и примање мита у вези са гласањем (члан 156.), злоупотреба права гласања (члан 157.),

састављање нетачних бирачких спискова (члан 158.), спречавање одржавања гласања (члан 159.), повреда тајности гласања (члан 160.), фалсификовање резултата гласања (члан 161.) и уништавање докумената о гласању (члан 162.)" (КЗ Републике Србије 2019).

Повреду права кандидовања као кривично дело врши свако лице које повредом Закона или на другачији противправни начин омета или спречава учешће кандидата на изборима. За овакво понашање Кривични законик Републике Србије прописује материјалну казну или казну затвора у трајању до дванаест месеци. Заштитни објекат код оваквог казненог дела јесте пасивно изборно право односно право на кандидовање.

Повреда права гласања пружа заштиту активном изборном праву. Несметано остварење овог права зависи и од много других фактора као што су ажурни и тачни бирачки спискови који се воде по службеној дужности и у које се бирачи уписују према месту последњег пребивалишта (Стојановић – Делић 2013: 60). Ово кривично дело има два облика од којих је један основни а други тежи. Основни облик предметног кривичног дела врши „свако ко другог у намери да му онемогући вршење права гласања, противзаконито не упише у списак гласача, избрише из тог списка или га на други противправан начин спречи или омете да гласа" (КЗ Републике Србије 2019). Казна законски прописана за ово дело је казна затвора до дванаест месеци или новчана казна. Тежи облик оваквог кривичног дела чини онај „ко силом или претњом принуди другог да на изборима, гласању о опозиву или на референдуму врши или не врши право гласања или да гласа за или против одређеног кандидата односно предлога за шта је прописана казна затвора од три месеца до три године" (КЗ Републике Србије 2019) .

„Давање и примање мита у вези са гласањем постоји онда када неко лице другоме понуди, да, обећа награду, поклон или какву другу корист да на изборима или референдуму гласа или не гласа или да гласа у корист или против одређеног лица односно предлога. Поред ове инкриминације, у ставу два истог члана прописано је да ће се казнити и онај који захтева или прими поклон или какву другу корист да на изборима или референдуму гласа или не гласа или да гласа у корист или против одређеног лица односно предлога" (КЗ Републике Србије 2019). За оба напред наведена понашања прописана је казна затвора до три године или новчана казна. „Оваква понашања може да учини и члан бирачког одбора или друго лице у вршењу дужности у вези са гласањем, за шта је прописана тежа санкција и то затвор од три месеца до пет година. У ставу четири прописана је и мера безбедности одузимања предмета намењених или употребљених за извршење кривичног дела односно наглашено је да ће се поклон или друга корист одузети" (КЗ Републике Србије 2019). Циљ прописивања оваквих понашања као кривичних дела јесте спречавање куповине и продаје гласова на изборима.

Први облик подразумева активно изборно подмићивање, док други представља пасивно изборно подмићивање.

„Ако на изборима или на референдуму неко гласа уместо другог лица под његовим именом или на истом гласању гласа више од једанпут или користи више од једног гласачког листића, сматраће се да је извршио кривично дело злоупотребе права гласања и казниће се новчаном казном или затвором до једне године. Уколико овакво деловање буде спроведено уз одобрење члана бирачког одбора који омогући другоме да изврши наведено дело, члан бирачког одбора казниће се новчаном казном или затвором до две године" (КЗ Републике Србије 2019). Овакви поступци санкционисани су из разлога што свако лице има право само једном да гласа и да гласа само у своје име, због чега су и предузете неке мере технопревенције (прскање спреја на кажипрст).

У ову групу кривичних дела спада и кривично дело састављања нетачних бирачких спискова. КЗ РС одређује да ову повреду права врши свако „ко у намери утицања на резултате избора или на референдуму, сачини нетачан бирачки списак. За оваква лица предвиђена је новчана казна или казна затвора до три године" (КЗ Републике Србије 2019). Ово кривично дело може у многоме утицати на регуларност целокупних избора било ког нивоа власти. Извршиоци ових кривичних дела углавном јесу лица у општинским управама ангажована на пословима састављања бирачких спискова, јер је овај посао поверен управо њима. Разлог више да се ово дело схвати јако озбиљно јесте и то што је технологија много напредовала, па се данас спискови воде компјутерски, те ови списи могу бити и предмет сајберског напада.

Због слободе и неометаног одвијања избора позитивноправним прописима наше државе одређено је да „ко силом, претњом или на други противправан начин спречи одржавање гласања на бирачком месту чини кривично дело спречавања одржавања гласања и има се казнити казном затвора до три године. Поред тога, казниће се и новчаном казном или казном затвора до две године свако ко омета гласање изазивањем нереда на бирачком месту услед чега гласање буде прекинуто" (КЗ Републике Србије 2019). Примера ради, да би спречавање одржавања гласања било кажњиво, неопходно је спречити неко лице да искористи своје право гласа уз стављање у изглед да ће се њему или његовом блиском лицу учинити нешто нажао или упутити га на погрешно место, а не на бирачко место. Међутим, позивање грађана да бојкотују изборе не би могло да се подведе под ово кривично дело, јер представља легитиман начин политичке борбе.

У члану 160. Кривичног законика Републике Србије инкриминисана је повреда тајности гласања као основна претпоставка за слободне и демократске изборе. Повреду тајности гласања могуће је извршити на многе начине као што је снимањем лица које гласа у тренутку гласања или на било

који други начин откривања садржине гласачког листића. Тајност гласања је једно од основних правила спровођења било којих избора, па је Законом прописано да „ко на изборима или референдуму повреди тајност гласања има се казнити новчаном казном или казном затвора до шест месеци. Ако пак, ово дело учини члан бирачког одбора или друго лице у вршењу дужности у вези са гласањем казна је строжија (новчана казна или казна затвора до две године)" (КЗ Републике Србије 2019). Гласање и његова тајност гарантује грађанима који имају право гласа да неће бити откривено за кога су гласали тј. како су гласали.

Фалсификовање резултата гласања има само један став у коме је дефинисано да ово кривично дело врши „члан органа за спровођење избора или референдума или друго лице које врши дужности у вези са гласањем, који додавањем или одузимањем гласачких листића или гласова при пребројавању или на други начин измени број гласачких листића или гласова или објави неистинит резултат гласања. Према тренутно важећем Кривичном законику Републике Србије за овакво понашање прописана је казна затвора од шест месеци до пет година" (КЗ Републике Србије 2019). Објекат заштите код овог дела јесте изборна воља гласача. Из дефиниције самог дела може се претпоставити да ово дело може да учини само лице уско повезано са поступком спровођења избора као што су чланови бирачких одбора или чланови изборне комисије.

„Ко уништи, оштети, одузме или прикрије гласачки листић или неки други документ о гласању на изборима или на референдуму казниће се новчаном казном или затвором до једне године" (КЗ Републике Србије 2019), јер је учинио кривично дело уништавање докумената о гласању. За овакво понашање казном затвора од три месеца до три године казниће се и „члан бирачког одбора или друго лице у вршењу дужности у вези са гласањем" (КЗ Републике Србије 2019).

Може се приметити да извршење кривичних дела ове врсте јесте уско повезано са вршењем поверених дужности, те стога треба правити разлику између предметих кривичних дела и кривичних дела учињених злоупотребом службеног положаја, како у нашој држави, тако и у региону (Мијатовић – Пејановић 2018: 191-201).

ЕМПИРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ КРИВИЧНИХ ДЕЛА ПРОТИВ ИЗБОРНИХ ПРАВА

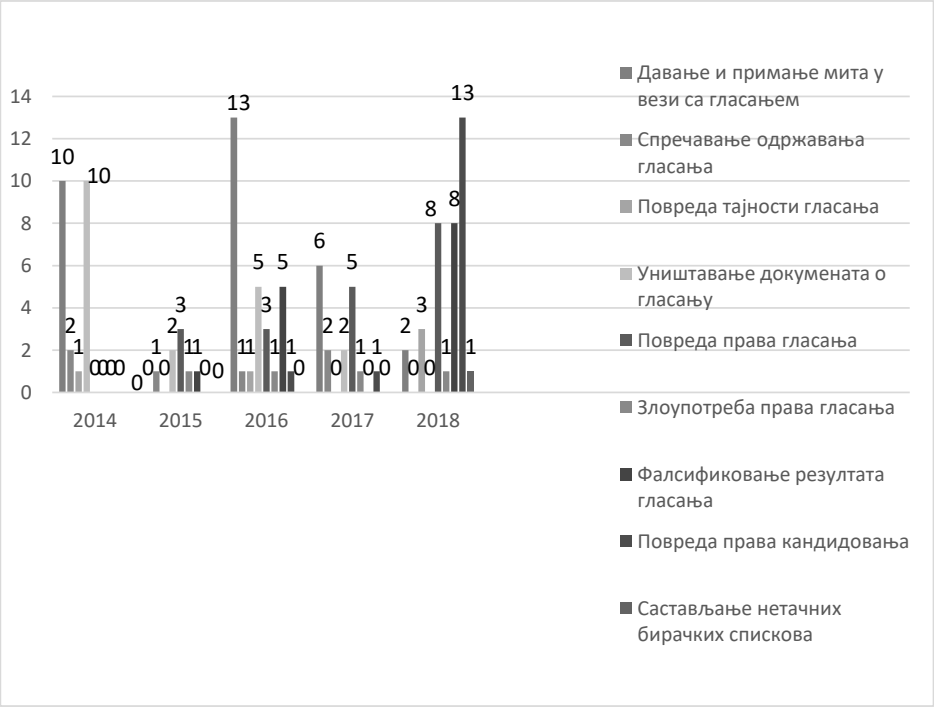
За потребе разумевања тематике рада, неопходно је у потпуности сагледати учесталост извршења напред набројаних и објашњених кривичних дела. У тексту који следи анализирана је нумерација лица против којих је поднета

кривична пријава, лица против којих је ступила оптужница на правну снагу и број осуђених пунолетних учинилаца кривичних дела против изборних права на територији наше државе у посматраном петогодишњем периоду, тачније у периоду од 2014. до 2018. године. Анализа је сачињена на основу података доступних у званичним Билтенима Републичког завода за статистику (РЗС 2015, 2016, 2017, 2018, 2019). Ради прегледности и лакшег извођења закључака приложићемо и табеларини и графички приказ прикупљених података.

Како сама природа кривичног поступка налаже, најпре ће се сагледати број пријављених извршилаца ових кривичних дела. Након ступања оптужнице на правну снагу односно потврђивања оптужнице од стране суда, пријављена лица, постају оптужена лица, а након спроведеног целокупног поступка лица којима се додели кривична санкција постају осуђена лица. Дакле, у склопу овог истраживања обухваћена су сва лица која су на неки начин имала контакт са злоупотребама изборних права било директно или индиректно, односно коришћењем различитих врста правне комуникације (Благојевић Даниловић, Танчић 2018: 93-115). Поред тога, неопходно је нагласити и да су се 2017. године одржали избори за председника РС, 2016. године избори за народне посланике Народне скупштине РС и локални избори за одборнике скупштина општина и градова, а 2014. године избори за народне посланике Народне скупштине Републике Србије.

Табела 1. Пријављени пунолетни учиниоци за кривична дела против изборних права приказани по врсти дела и години пријављивања

	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
Давање и примање мита у вези са гласањем	10	–	13	6	2
Спречавања одржавања гласања	2	1	1	2	–
Повреда тајности гласања	1	–	1	–	3
Уништавање докумената о гласању	10	2	5	2	–
Повреда права гласања	–	3	3	5	8
Злоупотреба права гласања	–	1	1	1	1
Фалсификовање резултата гласања	–	1	5	–	8
Повреда права кандидовања	–	–	1	1	13
Састављање нетачних бирачких спискова	–	–	–	–	1
Укупно	23	8	30	17	36

Графикон 1: Пријављени пунолетни учиниоци за кривична дела против изборних права приказани по врсти дела и години пријављивања

На основу изнетих података доносимо закључак да је највише кривичних пријава за ову врсту повреде права поднето у току 2018. године и то укупно 36. Ако посматрамо појединачна кривична дела највише кривичних пријава подноси се за кривична дела примања и давања мита у вези са гласањем и кривично дело повреде права кандидовања. У току 2014. године јављају се само четири кривична дела из ове групе (примање и давање мита у вези са гласањем грађана на изборима, опструирање самог чина гласања, повреда тајности гласања и елиминисање доказа о учешћу грађана на самом чину гласања) док за осталих пет врста немамо ниједног пријављеног извршиоца. У 2015. години примећује се значајан пад криминалитета из ове области те једино ове године имамо једноцифрен број пријављених пунолетних извршилаца кривичних дела. Следећа календарска година, 2016. година, карактеристична је по томе што се јављају све врсте кривичних дела против изборних права и за свако од њих имамо по једног или више извршилаца, сем за кривично дело састављања нетачних бирачких спискова. Пријаве за ово кривично дело јављају се тек на крају посматраног петогодишњег периода. 2017. година није обиловала кривичним пријавама за ову врсту кривичних дела, те је предметне године поднето скоро дупло мање кривичних пријава него 2018. године.

Табела 2. Оптужени пунолетни учиниоци за кривична дела против изборних права приказани према врсти дела и години оптужења

	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
Повреда права кандидовања	1	–	–	1	–
Спречавање права гласања	2	–	–	–	–
Фалсификовање резултата гласања	1	–	–	14	–
Уништавање докумената о гласању	–	1	–	2	–
Давање и примање мита у вези са гласањем	–	–	2	4	–
Злоупотреба права гласања	–	–	–	1	–
Спречавање одржавања гласања	–	–	–	1	–
Укупно	4	1	2	23	–

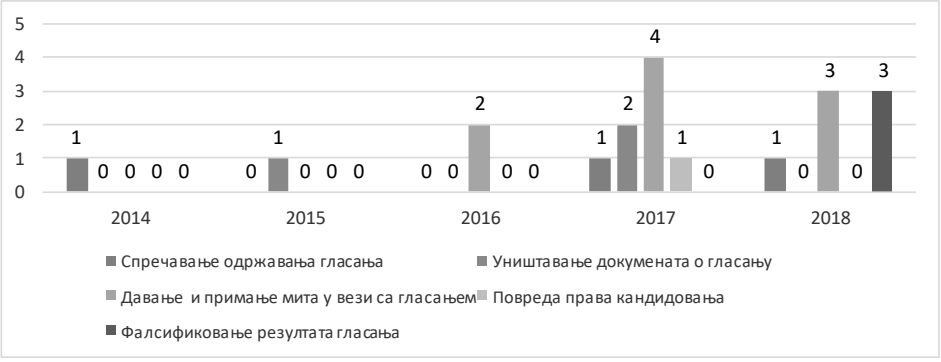

Графикон 2: Оптужени пунолетни учиниоци за кривична дела против изборних права приказани према врсти дела и години оптужења

Највише оптужница за предметна кривична дела настало је 2017. године, с тим што морамо нагласити да РЗС не располаже потребним резултатима за последњу годину посматраног периода, те смо били онемогућени да анализирамо и тај период. Фалсификовање резултата гласања јесте кривично дело за које су најчешће пунолетна лица била оптуживана и оно у укупном броју оптужених лица за 2017. годину учествује са 61%. Разлог овом тренду, који се овако јасно уочава, треба се тражити управо у дужини трајања кривичног поступка и његових различитих фаза, те број пријављених учинилаца кривичних дела у 2017. години није био толико велики, али те године се појављује велики број оптужених лица, јер су и из ранијих година пријављена лица, сада евидентирана као оптужена.

Табела 3. Осуђени пунолетни учиниоци за кривична дела против изборних права приказани по врсти дела и години осуде

	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
Спречавање одржавања гласања	1	–	–	1	1
Уништавање докумената о гласању	–	1	–	2	–
Давање и примање мита у вези са гласањем	–	–	2	4	3
Повреда права кандидовања	–	–	–	1	–
Фалсификовање резултата гласања	–	–	–	–	3
Укупно	1	1	2	8	7

Графикон 3: Осуђени пунолетни учиниоци за кривична дела против изборних права приказани по врсти дела и години осуде

Највећи број осуђених лица за кривична дела против изборних права јавља се 2017. године, али мора се приметити да је тај број веома близу и броју лица који је осуђен у току 2018. године те да је међу њима незнатна разлика, свега једно лице. Најдоминантније кривично дело против изборних права када су у питању осуде јесте убедљиво давање и примање мита у вези са гласањем које у укупном броју осуђених лица за ову врсту кривичних дела у току 2017. године учествује са чак 50%.

На основу сагледаних података и извршене анализе може се приметити да у укупној нумерацији пријављених, оптужених и осуђених лица на територији наше државе, кривична дела против изборних права не представљају дела која имају велику фреквенцију извршења, него се периодично јављају у складу са спровођењем избора на било ком нивоу власти. Међутим, морамо приметити да је губитак злочина и код овог кривичног дела посматрано према календарским годинама велики. Наиме, 2014. године за ову групу кривичних дела пријављено је 23 лица, оптужено њих четворо, а осуђено једно лице.

Наредне године пријављено је 8 лица, оптужено и осуђено само једно лице. 2016. године пријављено је чак 30 лица, оптужено и осуђено двоје лица. 2017. године пријављено је 17 лица, оптужено 23 лица, а осуђено њих 8. Последње године посматраног периода од 36 пријављених лица, осуђено је 7 лица, с тим што број оптужених лица није познат.

На крају кривичних поступака следе кривичне санкције, па је тако 2014. године осуђено једно лице на новчану казну и то у износу од 10.000 до 100.000 дин. Наредне године, 2015. осуђено је такође једно лице и то на условну осуду. На територији Републике Србије у току 2016. године изречене су две новчане казне и једна у износу од 100.000 до 200.000 динара, а друга од 10.000 до 100.000 динара. Осам кривичних санкција изречене су, у току 2017. године, једна новчана казна од 10.000 до 100.000 динара и седам условних осуда. Претходно смо нагласили да се методологија прикупљања података за 2018. годину разликује, те можемо констатовати да је у тој години изречено укупно седам кривичних санкција за кривична дела против изборних права од чега је једна новчана казна, пет условних осуда и једна казна рада у јавном интересу. На крају, морамо напоменути и то да се у току спровођења истраге и целокупног кривичног поступка од стране државних органа неретко учини и нека повреда људских права, због чега се грађани Републике Србије врло често појављују као једна од странака у поступку пред Европским судом за људска права (Миладиновић, Богавац 2019: 207-221).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Успостављање демократије и поштовање изборних права јако је важно за све државе савременог света, па и за Републику Србију која припада том систему. На основу представљеног рада можемо закључити да Републике Србија има представничких изборни систем и да је створила добру нормативну основу за функционисање истог.

Једина замерка која се може упутити јесте, по мишљењу аутора, улога бирачких спискова у процесу остваривања изборног права. Наиме, врло је важно стање бирачких спискова и њихова сређеност, јер сви грађани који су у бирачком списку имају бирачко право, без обзира на стварно стање ствари, и обрнуто. Иако нека лица испуњавају све услове да имају бирачко право, уколико се не налазе на бирачком списку, немају право гласања. Тачно је да се овде ради о појединачним случајевима и да су бирачки спискови углавном потпуни и уредни, али ипак сматрамо да би дозвољеност грешке по питању садржаја бирачких спискова требала бити нулта, јер свако има право да изрази своју бирачку вољу и онемогућавање активног бирачког права одређеном броју лица, па макар било и једно лице, може утицати на исход избора.

Ипак, мора се приметити да и поред свих прописа и целокупног правног оквира посвећеног управо овом питању, злоупотреба има. До злоупотреба најчешће долази од стране појединаца и везују се за изигравање закона по питању изборних права.

Вршење злоупотреба на овом пољу ипак није толико фреквентно и учестало као друге групе кривичних дела, јер проценат њиховог учешћа у укупном броју пријављених, оптужених и осуђених лица није велики. Кривичноправна регулатива по питању кривичних дела против изборних права добро је постављена и казнена политика везана за њих даје добре резултате, за које сматрамо да би могли бити и бољи. Међутим, казне ипак не могу толико превентивно утицати на потенцијалне учиниоце кривичних дела, јер бенефити од злоупотребе изборних права и тиме великог доприноса успеху припадајућих политичких странака су увек испред превенције.

На овакав начин посматрајући, мишљења смо да би примена закона од стране судија могла бити мало другачија по питању изрицања кривичних санкција. Већина кривичних поступака у посматраном петогодишњем периоду завршила се изрицањем или новчане казне или условне осуде као најфлексибилнијег решења. Заправо, у највећем броју случајева судије су изрекле условну осуду. Управо у томе се може препознати несигурност судија. Сматрамо да су казна затвора као и казна рада у јавном интересу, иако их Кривични законик прописује за овакву врсту кривичних дела, безразложно стављене са стране и не примењују се, иако би због своје природе врло вероватно дале добре резултате.

ЛИТЕРАТУРА

Благојевић, Даниловић, Танчић 2018: Александра Благојевић Даниловић, Драган Танчић, *Значење правних термина у вези са појмом саслушање – слушање, исказ, обраћање, порука и општење,* Баштина, Институт за српску културу, свеска 46, Приштина – Лепосавић, 2018.

Билтен Републичког завода за статистику 2015: *Билтен Републичког завода за статистику – пунолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији – пријаве, оптужења и осуде,* Републички завод за статистику, Београд, 2015.

Билтен Републичког завода за статистику 2016: *Билтен Републичког завода за статистику 2016 – пунолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији – пријаве, оптужења и осуде,* Републички завод за статистику, Београд, 2016.

Билтен Републичког завода за статистику 2017: *Билтен Републичког завода за статистику – пунолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији – пријаве, оптужења и осуде,* Републички завод за статистику, Београд, 2017.

Билтен Републичког завода за статистику 2018: *Билтен Републичког завода за статистику – пунолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији – пријаве, оптужења и осуде,* Републички завод за статистику, Београд, 2018.

Билтен Републичког завода за статистику 2019: *Билтен Републичког завода за статистику – пунолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији – пријаве, оптужења и осуде,* Републички завод за статистику, Београд, 2019.

Кривични законик РС 2019: *Кривични законик,* Службени гласник РС, бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019, < https://www.paragraf.rs/propisi/krivicni-zakonik-2019.html > [25.12.2019.]

Кривокапић 2010: Кривокапић Борис, *Енциклопедијски речник међународног права и међународних односа*, Службени гласник, Београд, 2010.

Кузмановић 2006: Рајко Кузмановић, *Уставно право*, Факултет правних наука, Паневропски универзитет, Бања Лука, 2006.

Марковић 2008: Ратко Марковић, *Уставно право и политичке институције*, Правна књига и Службени гласник, Београд, 2008.

Мијатовић, Пејановић 2018: Марина Мијатовић, Дражена Пејановић, *Злоупотреба службеног положаја у Србији и Босни и Херцеговини,* Баштина, Институт за српску културу, свеска 45, Приштина – Лепосавић, 2018.

Миладиновић Богавац 2019: Живанка Миладиновић Богавац, *Остваривање и заштита слободе изражавања у јуриспруденцији Европског суда за људска права,* Баштина, Институт за српску културу, свеска 47, Приштина – Лепосавић, 2019.

Кутлешић 2006: Владан Кутлешић, *Увод у право*, Мегатренд унивезитет, Београд, 2006.

Закон о избору народних посланика 2011: *Закон о избору народних посланика*, Службени гласник РС, бр. 35/2000, 57/2003 - одлука УСРС, 72/2003 - др. закон, 75/2003 - испр. др. закона, 18/2004, 101/2005 - др. закон, 85/2005 - др. закон, 28/2011 - одлука УС, 36/2011 и 104/2009 - др. закон, <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_izboru_narodnih_poslanika.html> [25.12.2019.]

Закон о избору председника републике 2009: *Закон о избору председника републике,* Службени гласник РС, бр. 111/2007 и 104/2009 - др. закон, приступ:<https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_izboru_predsednika_republike.html> [25.12.2019.]

Закон о измена и допунама Кривичног закона Србије 1994: *Закон о измена и допунама Кривичног закона Србије*, Службени гласник СРС, број 47/94.

Закон о локалним изборима 2011: *Закон о локалним изборима,* Службени гласник РС, бр. 129/2007, 34/2010 - одлука УС и 54/2011, приступ: <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_lokalnim_izborima.html> [25.01.2020.]

Кулић 2005: Живко Кулић, *Увод у право*, Мегатренд унивезитет, Београд, 2005.

Стојановић 2009: Зоран Стојановић, *Коментар Кривичног законика*, Службени гласник, Београд, 2009.

Стојановић, Делић 2013: Зоран Стојановић, Наташа Делић, *Кривично право – посебни део*, Правна књига, Београд, 2013.

Устав Републике Србије 2006: *Устав Републике* Србије, Службени гласник РС, бр. 98/2006, <https://www.paragraf.rs/propisi/ustav_republike_srbije.html> [27.01.2020.]

Dragana B. LAZIĆ
Andrija N. BLANUŠA

ELECTORAL RIGHTS IN THE REPUBLIC OF SERBIA AND THEIR ABUSES

Summary

The central subject of this paper is the electoral rights and problems, abuses and complications that occur in society and law. The beginning of the work is devoted to the definition of the term and menachisms of elections, terminological and legal meaning. The manner in which elections are conducted is also covered in this paper. The next part of the paper is based on the definition of the right to vote, the criteria for the possession of this type of rights and the classification of them by theory and practice. The part of the paper deals with the explanation of the treatment of electoral rights in case of abuse and the legislation regulating this area in the territory of the Republic of Serbia, more specifically with the norms of the current Criminal Code of the Republic of Serbia. The last part of the paper covers the empirical research of crimes against electoral rights in the territory of the Republic of Serbia over a five-year period, from 2014 to 2018. This section focuses on the number of reported, accused and convicted persons for crimes against electoral rights.

Key words: democracy, government, elections, electoral rights, crimes against electoral rights.

Рад је предат 27. јануара 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

УДК 659.1.013:159.931/.936
659.127
doi: 10.5937/bastina30-25613

Прегледни рад

*Ивана Ж. БАЛТЕЗАРЕВИЋ**
Факултет за културу и медије Мегатрент Универзитет - Београд

СЕНЗОРНИ МАРКЕТИНГ – ИНТЕГРИСАЊЕ ЉУДСКИХ ЧУЛА У БРЕНД КОМУНИКАЦИЈЕ

Апстракт: При доношењу одлука у куповини потрошачи се много више ослањају на своје емоције него на свој ум. Чула људима омогућавају да се повежу са светом који их окружује, али и да у потпуности доживе брендове и са њима остваре емоционалну повезаност. Област маркетинга, која се бави проучавањем и употребом људских чула у брендирању позната је у литератури као сензорни маркетинг. Данас је потребно потрошачима кроз брендове понудити потпуни доживљај, кроз свих пет људских чула. Једино се на тај начин компаније могу изборити са конкуренцијом на тржишту и прецизно одговорити на потребе и жеље потрошача. Досадашња истраживања из области сензорног маркетинга пружају врло оптимистичне резултате. Међутим, намеће се закључак, да и поред великих бенефита које ове методе могу пружити маркетиншким стручњацима, неопходно је наставити са истраживањима како би ове методе постале ефикасније и прецизније. Из тог разлога, главни циљ овог рада је скретање пажње маркетарима на могућности ових метода да креирају емоционалну повезаност између потрошача и брендова, да истражи њихов утицај и укаже на предности ових методау односу на традиционалне маркетиншке методе. Предмет истраживања рада је идентификовање и испитивање ефеката који сензорни маркетинг може имати на понашање потрошача према брендовима. Методе истраживања коришћене у овом раду су квалитативна и квантитативна анализа садржаја.

Кључне речи: Сензорни маркетинг, људска чула, брендови, потрошачи

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Наше разумевање света заснива се на нашим чулима, а уз помоћ сећања и емоционално нас повезују са брендовима (Lindstrom 2005). Маркетари су постали свесни да је неопходно посветити више пажње скривеним потребама и жељама потрошача. Како би прецизно одговорили на ове изазове, они данас морају да понуде брендове који заводе сва чула потрошача.

* Доктор комуниколошких наука, ivana.baltezarevic@gmail.com

Потрошачи све ређе купују производе и услуге, у данашње време они захтевају и купују емоционална искуства која им производи и услуге могу пружити (према Ratneshwar Mick 2005). „Компаније би данас требало да комуницирају са потрошачима користећи креативније и ефикасније методе, како би уопште биле примећене и опстале у негостољубивим тржишним условима" (Baltezarević - Baltezarević 2019: 171).

Сензорни маркетинг нуди идеалну позадину за стварање импресивне слике о бренду, јер купци формирају своју перцепцију о брендовима доживљавајући бренд кроз свих пет сензорних димензија (Ditoiu-Caruntu 2014). Литература о брендирању предлаже перспективу да се вредност бренда налази у главама потрошача (према Aaker1996), што указује на велики значај брендова као оперативних ресурса у маркетиншкој стратегији, али и потрошача као активних креатора вредности бренда (Merz i dr. 2009). Са потрошача имају моћ да појачају њихов став као ида подстакну намере за куповином (Deliza-MacFie 1996).

Сензорни маркетинг потрошачима је потребно убедљивије комуницирати како би њихова очекивања о атрибутима марке била побољшана. Очекивања се може посматрати као маркетинг који укључује потрошачка чула и утиче на њихову перцепцију, просуђивање и понашање (Krishna 2012). Сврха ове врсте маркетинга јеслање порука у десну хемисферу мозга, стимулација осећаја потрошача и коначно стварање везе између потрошача и производа, као и подстицање на куповину (Costa i dr. 2012).

С обзиром на велике промене изражене у области маркетиншких комуникација у последње време, компаније морају благовремено да се прилагоде и одговоре новим условима на тржишту и захтевима потрошача (Baltezarević - Baltezarević 2019). Сензорни маркетинг све више изазива пажњу потрошача, иако ова област још није у довољној мери истражена и не постоји довољно научне литературе из ове области, сигурно је да ће ова област све више добијати на важности и постати незаобилазна маркетиншка метода будућности.

Аутор овим радом жели да укаже на могућности ових метода да креирају емоционалну повезаност између потрошача и брендова, што данас у условима велике конкуренције и мора сличних производа, може представљати један од главних предуслова за стварање профита и лојалности потрошача.

СЕНЗОРНИ МАРКЕТИНГ

Чула нас повезују са спољашњим светом, помоћу њих можемо сачувати сећања, а сећања нам могу помоћи да предвидимо будућност и донесимо одлуке (према Gains, 2014). Искустава потрошача са производима, куповином, услугама, као и искуства са потрошњом, могу директно или индиректно утицати на потрошача (Brakusi dr. 2009).

Чула помажу људима у прибављању информација које могу активирати њихову спознају и појачати њихово понашање у куповини (Krishna–Schwarz 2014). Такође, људи чулима обрађују стечене информације које им касније помажу у доношењу одлука (Moreirai dr. 2017).

Људска чула су препозната као средства помоћу којих потрошачи доживљавају свет око себе. Сензорски маркетинг постаје водећи подфеномен маинстреам маркетинга. У односу на производе и услуге, људска чула, сензације и сензорна искуства сматрају се новонасталим маркетиншким парадигмама (Achrol-Kotler 2012). Сензорни маркетинг је ефикасно промотивно средство које подстиче људска чула и има значајан утицај на имиџ бренда, понашање потрошача и њихов позитивну реакцију на оглашивачку поруку (Bhatti dr. 2018). Ова врста маркетинга додаје вредност брендовима градећи синергију између брендова и купаца која на најбољи могући начин укључује њихове потребе и генерише већу потрошњу (Hinestroza-James 2014). Данас се овај тип маркетинга разликује од масовног и маркетинга односа, пре свега по свом пореклу у пет људских чула (Hulteni dr. 2009).

Основна претпоставка у сензорном маркетингу је да сваки појединац има субјективно искуство, које се може описати као „логика искуства", а та логика је персонализована и базирана на основу тога како индивидуална људска чула перципирају и тумаче више-сензорно искуство бренда (Hulténi dr. 2009).

Продубљивање и индивидуализација нових сензорних искустава, различитих врста може утицати на повећање квалитетаодноса са потрошачима, што као резултат може довести до бољег препознавања бренда, али и имиџа бренда на дужи временски период (Hulten 2011). Проучавајући утицај тактилних инпута у вршењу процена производа, сматра се да су жене осетљивије у оцењивању производа на основу својих тактилних потреба од мушкараца (Citrin 2003). На основу теорија које се односе на брендирање, истиче се важност пет људских чула, која су, на жалост, често занемарена у маркетиншкој литератури. Такође, се тврди да мулти-сензорна искуства потрошача са брендом, подржавају стварање појединачних вредности и утичу на то како појединци реагују на деловање компанија и њихово подржавање процеса потрошачке куповине и потрошње укључивањем људских чула у искуства везана за бренд, генерисање вредности као и имиџ (Hulten 2011). С обзиром на то да сензорна стимулација везана за бренд ангажује ум и тело, потрошач ће, ако је искуство позитивно, вероватно бити вољан да прими даљу стимулацију (Brakusi dr. 2009). Интензитет искуства са брендом зависи од броја димензија бренда који се користе за стварање искуства, али и начина на који се стимулисањем управља, али и како су се потрошачи емоционално повезали са брендом (Zarantonello-Schmitt 2010). Искуство са брендом постаје ефикасније и незаборавније, уколико се ангажује већи број чула (према Pine - Gilmore 1998). Употреба несвесних сензорних стимулуса у сензорном маркетингу,

може бити ефикасан начин за ангажовање потрошача и њиховог понашања и утицати на њихову перцепцију. Уколико су стимулатори, у комбинацији са пет чула, у хармонији и имају велику стимулативну моћ, то ће имати више утицаја на потрошаче (према Hulteni dr. 2009).

УТИЦАЈ НА ЧУЛА ПОТРОШАЧА У СЕНЗОРНОМ МАРКЕТИНГУ

„Све већи број истраживања покушава да открије подсвесне жеље и потребе потрошача, како би помогли маркетарима да адаптирају маркетиншке технике и на тај начин прецизније одговоре на скривене афинитете својих потрошача". (Baltezarević - Baltezarević 2019: 172). Додиривање, гледање, укус, слушање и мирис производа играју важну улогу у животу потрошача и утицајем на чулне надражаје потрошача могу имати драгоцену предност на данашњем тржишту. Чула су слика нашег свакодневног живота и њиховим коришћењем удовољавамо нашим потребама и жељама (Yoon - Park 2011). Боја и облик производа, или атмосфера ослобођеног мириса, ефикасна мелодија, могућност додира и пробања укусних прехрамбених производа, са различитим ефектима, мотивишу понашање потрошача(Farias i dr. 2014). Такође сензорни знакови као што су боја, светло, музика и мирис у продавници могу имати позитиван утицај на реакције потрошача (Spangenberg i dr. 1996).

Чуло вида је најдоминантније чуло у маркетингу, јер се овим чулом ствара први утисак о бренду. Сматра се да је то једна од најмоћнијих димензија сензорног маркетинга (Hulten 2011). Начин на који производ изгледа, пре свега, служи као комуникација естетске вредности производа. Уколико се потрошачу понуди много сличних производа (сличних својстава или цене), потрошачи ће одабрати онај која им се естетски највише допада. Овај аспект производа посебно је важан за оне производе који ће дуги низ година остати у дому потрошача (Creusen - Schoormans 2005). Група истраживача је у једној студији потврдила да вербални и визуелни елементи амбалаже производа позитивно утичу на намере потрошача при куповини (Benachenhoui dr. 2018).

Поред побољшања визуелног изгледа бренда, боје пружају и информације о цени, квалитету и природи производа, нпр. зелена боја се повезује са природом, а често се производи ове боје сматрају органским производима (Sliburyte-Skeryte 2014). Када се производи приказују у огласу као лепи, појачава се ментална симулација интеракције с производом што резултира намером куповине (Krishnai dr. 2016). Такође, светлост представља важан елемент, који има моћ подстицања понашања и мишљења потрошача. Поред ове визуелне функције, светлост, као важна компонента атмосфере, може утицати на расположење или утисак потрошача (Summers - Hebert 2001).

Слух је изузетночуло које нас повезује са светом и прво људско чуло, које се развијајош у материци (Gains 2014). Звук може деловати као ефикасно средство за задовољење потреба потрошача и усмеравање њихових позитивних асоцијација на производ (Krishnai dr. 2017). Звук је свака сметња, коју људско ухо чује, која путује кроз еластичан медијум, као што су ваздух, земља или вода (The Columbia Encyclopedia 2008). Облик звука који се најчешће може пронаћиу услужним и малопродајним контекстима је музика (Kellaris - Kent 1994). Доказано је да одговарајуће структуирана музика делује нанервни систем, активирајући процесе мозга са одговарајућим емоционалним реакцијама (Bruner 1990). Компаније данас намерно користе јединствене звучне изразе као што су позадинска музика, звукови, глас, слогани и мелодије да би привукли потрошаче, на тај начин стварају један вид звучног потписа свог бренда(Hulteni dr. 2009). Звук који предмет/производ емитује открива информације о његовим физичким карактеристикама, нпр. звук сирене вас обавештава о величини и личности аутомобила (Yorkston 2010). Звукови отварања боца и точења пића богат су извор информација потрошачима, могу сугерисати нпр. на температуру, свежину, карбонизацију и вискозност пића (Spence - Wang 2015).

Назив бренда утиче на перцепцију о производу, а самим тим и на вољу потрошача за производом, такође је пожељно да назив бренда буде у складу са његовим физичким и функционалним особинама (Spence 2012).

Додир смањује осећај несигурности код људи, аистовремено доноси осећај удобности (Horen-Mussweiler 2014). Ова тактилна интеракција са брендом може пружити предност бренду над његовим конкурентимана тржишту (Boyd 2011). Тактилна комуникација изазива различита осећања код људи и шири топлину и поверење (Krausi dr. 2010). Додир повећава самопоуздање појединаца и нуди прилику да доживе угодно сензорно својство производа (Peck – Childers2003). Додир је невероватно средство које помаже потрошачима да процене производ на основу његових својстава, која утичу на њихову склоност ка куповини бренда (Klatzky- Peck2012). Додир повећава убедљивост и крајњу продају производа без обзира да ли је додир у складу са маркетиншком поруком или не (Peck - Childers 2006), јер помаже у повећању перципираног власништва купаца (Peck - Shu 2009).

Чуло мириса је описано од стране многих истраживача као „хемијско“ чуло, које подразумева одговор на гасовите молекуле који се асимилирају у телу, када се опазе (Morrin - Ratneshwar 2000). У комбинацији са визуелним и тактилним својствима, мирис је најзначајније чуло које се честоповезује са средствима за чишћење и личну негу(Schifterstein 2006). Чуло мириса утискује снажну слику у умовима потрошача и доприноси брзом препознавању бренда (Hulten 2011). У једној студији луксузних брендова, истраживачи су открили су да сви луксузни брендови, укључујући и козметику, носе мирис,

јер мирис бренда буди емоције присности (Wiedmanni dr. 2013). Симбол лепоте стварасвоју привлачност кроз пријатан мирис и паковање производа (Draelos 2013). Истраживања су показала да на жене снажно утичу мириси, и да оне оцењују лични мирис пожељнијим фактором у одабиру партнера од осталих физичких својстава (Herz-Inzlicht 2002).

Чуло укуса је обично популарно у прехрамбеној индустрији и чини се да нема везе са осталим индустријама, али заправо се користии у козметичкој индустрији како би се привукао осећај укуса за производе који нису намењени исхрани (Lund 2015). Чула мириса и укуса суповезана, што је врло лако показати кроз уобичајену опсервацију да људи често изгубе укус када им је зачепљен нос (Auvray- Spence 2007). Када се мирис одвоји од укуса, укус трпи 80% губитка (Lindstrom 2005). Захваљујући научном напретку, овим чулом произвођачи све више овладавају и искоришћавају га како би своје производе прилагодили регионалним преференцијама: нпр. у Немачкој потрошачу се свиђа слатко-слана мешавина, благо кисела је резервисана за Велику Британију (према Célier 2004). Недавне студије су имале за циљ да боље разумеју механизам укуса и истраже постојеће односе, на пример, однос укуса и боја. Научници, сада, знају да су четири основна густативна осећања, слатко, кисело, горко и слано повезанаод стране потрошача са црвеном, зеленом, плавом и жутом бојом (према Célier 2004). У промотивном смислу, компаније често користе густативни маркетинг да убеде купце, правећи слепе тестове или директно узроковањем или бесплатним дегустацијама. Такве операције могу бити пресудне у прехрамбеној индустрији, јер су купци склонији куповини производа које су већ пробали (Rieunier 2002).

Стиче се утисак да је академска заједница, али и индустрија свесна потенцијала и утицаја метода сензорног маркетинга на понашање потрошача и њихове одлуке при куповини. Укус, додир, мирис, слух и вид су пет чула која колективно формирају перцепцију. Неки тврде да је ово прилично поједностављен опис, јер постоје и друга чула, попут детекције равнотеже или способности осећања врућине и хладноће. У сваком случају, кључно је напоменути да се више од 90% свих информација обрађује на подсвесном нивоу у мозгу (Zurawicki, 2010). Убрзање оснивања великих компанија и ескалација сензорних информација имају тенденцију у застаревању постојећих компоненти и смањењу животног циклуса концепта: тренутно се процењује на мање од пет година. Иако су трошкови обнове концепта високи, он повећава промет између 15% и 45% (Giboreau, Body, 2012). Све ово итекако има смисла ако се у обзир узме чињеница да се 90% понашања потрошача при куповини одвија на несвесном нивоу (Lindström, 2008). Неке недавне студије тврде да нова генерација „З“више преферира(60%) „кул“ производ него „кул“ искуство (Walgrove, 2015). Још је 1950-их примећено, да неупадљива позадинска музика која се пуштала у супермаркетима, хотелским лобијима или другим

јавним местима изазва повећање продаје од 10%, јер је потрошачима омогућавала да се непрекидно фокусирају на куповину, без губитка концентрације (Lindstrom, 2011). Асел (1995) тврди да потрошачи користе чуло додира као средство за одређивање квалитета, на пример, додиривањем текстилне тканине, одеће, тепиха или намештаја процењују квалитет одређеног производа. Линдстром (2005) каже да мирис може да промени наше расположење: резултати тестова имају 40% -тно побољшање нашег расположења када смо изложени пријатном мирису - нарочито ако је тај мирис повезан са нашим памћењем срећних догађаја. (Warrem, Warrenburg, 1993).

ЗАКЉУЧАК

У данашње време модели и принципи традиционалног маркетинга постали су недовољни. Маркетари се труде да их употпуне новим решењима како би привукли потрошаче и утицали на њихово понашање. Компаније све више користите нека од експерименталних решења која је предложио сензорни маркетинг, који се показао као веома корисна маркетиншка апликација која компанијама пружа праву прилику да максимизирају профитабилност својих производа. Конкурентно окружење и растућа очекивања потрошача намећу обавезу компанијама за креирањем нових метода и алата у циљу стварања вредности за потрошаче. Уколико се омогући компанијама да боље разумеју потрошаче, развијајући пријатну повезаност између бренда ипотрошача путем сензорног маркетинга све стране у овом процесу би профитирале. Успостављањем успешног мулти сензорног системаодноси између бренда и потрошача били би подигнути на знатно виши ниво, за разлику од традиционалних конзервативнијих и ограничених односа са брендом. У сваком случају досадашња истраживања спроведена у овој области, нуде обећавајуће резултате, као што је и наведено у овом раду, међутим стиче се утисак да је потребно још времена и научних студија, како би се методе сензорног маркетинга прецизније и ефикасније имплементирале у пракси. Понашање потрошача се великим процентом одвија на несвесном нивоу. Одлуке о куповини су више емоционалне него рационалне. Емоције, преко лимбичког система у мозгу, одређују ком производу или услузи ће потрошач дати предност. Текстура и материјал производа нам преко чула додира могу помоћи да субјективно одредимо квалитет, звук нас може фокусирати боље на куповину, мирис асоцирати на срећне догађаје из наше прошлости и утицати позитивно на наше расположење. Уколико маркетиншки стручњаци изаберу адекватан микс техника сензорског маркетинга, доћиће у ситуацију да прецизније одговере на „сакривене“ потребе и жеље својих потрошача и адекватније их задовоље, што би им у исто време омогућило и конкурентску предност на тржишту.

ЛИТЕРАТУРА

Aaker 1996: Aaker, D. A. *Building strong brands.* New York: The Free Press.

Assael, H., 1995, Consumer behavior and marketing action, 5th edn., South-Western College Publishing, Ohio.

Auvray – Spence 2007: Auvray, M. and Spence, C. The multisensory perception of avour. *Consciousness and Cognition*, 17(3): 1016-1031.

Achrol - Kotler 2012: Achrol, R. S. and Kotler, P. Frontiers of the marketing paradigm in the third millennium. *Journal of the Academy of Marketing Science,* 40: 35-52.

Baltezarević - Baltezarević 2019: Ivana Ž. Baltezarević and Radoslav V. Baltezarević. Prikriveno oglašavanje u novimmedijima, *Baština*, sv. 48, 171-179. doi: 10.5937/bastina1948171B (171).

Benachenhoui dr. 2018: Benachenhou, S. M., Guerrich, B. and Moussaoui, Z. The effect of packaging elements on purchase intention: case study of Algerian customers. *Management ScienceLetters,* 8(4): 217-224.

Boyd 2011: Boyd, C.V.J. Touch matters: exploring the relationship between consumption and tactile interaction. *Social Semiotics,* 21(4): 531-546.

Brakusi dr. 2009: Brakus, J. J., Schmitt, B. H. and Zarantonello, L. Brand experience: What is it? How is it measured? Does it affect loyalty? *Journal of Marketing,* 73(3): 52-68.

Bruner 1990: Bruner, G. C. Music, mood, and marketing. *Journal of Marketing,* Vol. 54(4): 94 -103.

Bhatt i dr. 2018: Bhatt, A. Y., Rajsthan, U. and Bapna, I. Perception of Youth towards sensory marketing. *International Research Journal of Indian Languages*, 6(3): 157-160.

Gains 2014: Gains, N. *Brand essense using sense, symbol and story to design brand identity*. London, UK & USA: Kogan Page.

Deliza – MacFie 1996: Deliza, R. and MacFie, H.J.H. The generation of sensory expectation by external cues and its effect on sensory perception and hedonic ratings: A review. *Journal of Sensory Studies,* 11(2): 103-128.

Ditoiu – Caruntu 2014: Ditoiu, M. C. and Caruntu, A. L. Sensory Experiences regarding five-dimensional brand destination. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 109(1):301-306.

Draelos 2013: Draelos, Z. D., MD. To smell or not to smell? That is Question. *Journalof Cosmetic Dermatology,* 12(1): 1-2.

Giboreau, A., Body, L., (2012), Marketing sensoriel, une démarche globale pour les produits et les services, 2nded., Vuibert, Paris.

Kellaris – Kent 1994: Kellaris, J. J. and Kent, R. J. An exploratory investigation of responses elicited by music varying in tempo, tonality andtexture. *Journal of Consumer Psychology*, Vol. 2(4): 381 - 401.

Klatzky - Peck 2012: Klatzky, R. L. and Peck, J. Please touch: Object properties that invite touch. *IEEE Transaction on Haptics*, 5(2): 139-147.

Kraus 2010: Kraus, M. W., Huang, C. and Keltner, D. Tactile communication, cooperation, and performance: An ethological study of the NBA. *Emotion,* 10(5):745-749.

Krishna – Schwarz 2012: Krishna, A. and Schwarz, N. Sensory marketing, embodiment, and grounded cognition: A review and introduction. *Journal of Consumer Psychology*, 24(2):159-168.

Krishna 2012: Krishna, A. An integrative review of sensory marketing: Engaging the senses to affect perception, Judgement and behaviour. *Journal of Consumer Psychology*, 22(3): 332-351.

Krishna i dr. 2016: Krishna, A., Cian, L. and Aydinoglu, N. Z. Sensory aspects of Packagedesign. *Journal of Retailing*, 93(1): 1-12.

Krishna 2017: Krishna, A., Cian, L. and Aydinoglu, N .Z. Sensory aspects of purchase design. *Journal of Retailing*, 93(1): 43-54.

Lindström, M.(2005), Brand Sense: How to Build Powerful Brands Through Touch, Taste, Smell, Sight and Sound, 1sted. Free Press, USA.

Lindström, M.(2008), Buyology, how everything we believe about what we buy is wrong. 1sted. Random House Business Book, USA. P.P: 141-165.

Lindstrom, M. (2011). *Brandwashed: Tricks Companies Use to Manipulate Our Minds and Persuade Us to Buy*. London: Kogan Page Limited.

Lindstrom 2015: Lindstrom, M. Broad sensory branding. *Journal of Product and BrandManagement,* 14(2): 84-87.

Lund 2015: Lund, C. Selling through the senses: Sensory appeals in the fashion retail environment. Fashion Practice. *The Journal of Design, Creative Process and the fashion industry*, 7(1): 9-30.

Merz i dr. 2009: Merz, M. A., He, Y. and Vargo, S. L. The evolving brand logic: a service-dominant logic perspective. *Journal of the Academy of Marketing Science,* 37: 328-344.

Moreira i dr. 2017: Moreira, A. C., Fortes, N. and Santiago, R. Influence of sensory stimuli on brandexperience, brand equity and purchase intention. *Journal of Business Economics and Management,* 18(1): 68-83.

Morrin - Ratneshwar 2000: Morrin, M. and Ratneshwar, S. The impact of ambient scent on evaluation, attention, and memory for familiar andunfamiliar brands. *Journal of Business Research,* Vol. 49(2): 157 - 165.

Peck – Childers 2003: Peck, J. and Childers, T. L. Individual differences in haptic information processing: The Need for touch scale. *Journal of Consumer Research*, 30(3): 430-442.

Peck i dr. 2009: Peck, J. and Shu, S. B. The effect of mere touch on perceived ownership. *Journal of Consumer Research*, 36(3): 434-447.

Pine – Gilmore 1998: Pine, J. and Gilmore, J. *The experience economy*. Boston: Harvard Business School Press.

Ratneshwar – Mick 2005: Ratneshwar, S. and Mick, D. *Inside consumption*. London: Routledge.

Rieunier 2002: Rieunier, S. Le marketing sensoriel du point de vente (Sensorial marketing strategies). *Applied Research in Marketing,* 17, 40-45.

Sliburyte – Skeryte 2014: Sliburyte, L. and Skeryte, I. What we know about consumers colour perception. *Procedia-Social & Behavioral Sciences* 156(1): 468-472.

Spangenberg i dr. 1996: Spangenberg E., Crowley A. E. and Henderson P. W. Improving the store environment: do olfactory cues affect evaluations and behaviors? *Journal of Marketing*, 60(2), 67–80.

Spence 2012: Spence, C. Managing sensory expectations concerning products and brands: Capitalizing on the potential of sound and shape symbolism. *Journal of Consumer Psychology,* 22(1): 37-54.

Spence - Wang 2015: Spence, C. and Wang, Q. Sensory expectations elicited by the sounds of opening the packaging and pouring a beverage. *Flavour*, 4(35): 1-11.

Summers - Hebert 2001: Summers, T. A. and Hebert, P. R. Shedding some light on store atmospherics. Influence of illumination on consumer behavior. *Journal of Business Research*, Vol. 54(2): 145-150.

Schifterstein 2006: Schifterstein, H.N.J. The perceived importance of sensory modalities in-product usage: A study of self-reports. *Acta Psychologica*, 121(1): 41-64.

The Columbia Encyclopedia 2008: *Sound*, The Columbia Encyclopedia, извор: http://bit.ly/p0Ksg7 [приступљено: 13.12.2019].

Farias i dr. 2014: Farias S. A., Aguiar E. C. and Melo, F.V.S. Store atmospherics and experiential marketing: A conceptual frame work and research propositions for An extraordinary customer experience. *International Business Research*, 7(2) , 87-99.

Herz – Inzlicht 2002: Herz, R. S. and Inzlicht, M. Sex differences in response to physical and-social factors involved in human mate selection: The importance of smell forwomen. *Evolution and Human Behaviour*, 23(5): 359-364.

Hinestroza – James 2014: Hinestroza, N. B. and James, P.T.J. The effects of sensory marketing on the implementation of fast food marketing campaigns. *Journal of Management and Marketing Research,* 14(1): 1-11.

Horen - Mussweiler 2014: Horen, F. V. and Mussweiler, T. Soft assurance: Coping with uncertainty through haptic sensations. *Journal of Experimental Social Psychology*, 54(1): 73-80.

Hulteni dr. 2009: Hulten, B., Broweus, N. and Dijk, M. V. *Sensory Marketing*. London: Palgrave Macmillan.

Hulten 2011: Hulten, B. Sensory marketing: the multi-sensory brand-experience concept. *European Business Review*, 23(3): 256-273.

Célier 2004: Célier, P. *Le marketing sensoriel (Sensorial marketing)*. Mohammedia ENSET School.

Citrini dr. 2003: Citrin, A. V., Stem, D. E., Spangenberg, E. R. and Clark, M. J. Consumer need for tactile input An internet retailing challenge. *Journal of Business Research*, 56(11): 915-922.

Costa i dr. 2012: Costa M. F., Patricia, Z. Natasha, R. Jessica, A. and Maria, G. V. Sensory marketing: consumption experience of the Brazilian in the restaurant industry. *International Journal of Business Strategy*, 12(4), 165-171.

Creusen - Schoormans 2005: Creusen, M.E.H. and Schoormans, J.P.L. *The different roles of product appearance in consumer choice,* „Journal ofProduct Innovation Management" Vol. 22(1), p. 63 - 81.

Yoon – Park 2012: Yoon S. J. and Park J. E. Do sensory ad appeals influence brand attitude? *Journal of Business Research*, 65(11): 1534-1542.

Yorkston 2010: Yorkston, E. „Auxillary auditory ambitions: Assessing ancillary and ambient Sounds". *Sensory Marketing: Research on the sensuality of products*. Ed. Krishna Aradhna. New York: Routledge, 157-167.

Walgrove, M. (2015). *Infographic: What Gen Z Wants From Brands*. Преузето са: https://contently.com/strategist/2015/04/02/infographic-what-gen-z-wants-from-brands/. (12.03.2020)

Warrem and Warrenburg, 1993, 'Effects of smell on emotions', Journal of experimental psychology, 113 (4): 394-409.

Wiedmanni dr.2013: Wiedmann, K. P., Hennigs, N., Klarmann, C. and Behrens, S. Creating. Multi-sensory experiences in luxury marketing. *Marketing Review St. Gallen*, 30(6): 61-70.

Zarantonello – Schmitt 2010: Zarantonello, L. and Schmitt, B. Using the brand experience scale to profile consumers and predict consumer behavior. *Brand Management,* 17 (7): 532-540.

Zurawicki, L. (2010). *Neuromarketing: exploring the brain of the consumer*. Berlin: Springer.

Ivana Ž. BALTEZAREVIĆ

IMPACT OF SENSORY MARKETING ON CONSUMER BEHAVIOR

Summary

When making purchase decisions, consumers rely more on their emotions than on their minds. The senses allow people to connect with the world around them, but also to fully experience brands and to make consumers emotionally connected to them. The field of marketing, which deals with the study and use of human senses in branding, is known in the literature as sensory marketing. Today, it is necessary to offer consumers a full experience through brands through all five human senses. Only in this way companies can compete with their competitors in the market and accurately respond to the needs and desires of consumers. This paper explores the effects of sensory marketing methods on consumers. Sensory marketing research to date provides very optimistic results. However, the conclusion is that, despite the great benefits these methods can provide to marketers, it is necessary to continue research to make these methods more efficient and accurate. For this reason, the main aim of this paper is to draw the attention of marketers to the possibilities of these methods to create an emotional connection between consumers and brands, to explore their impact and to point out the advantages of these methods over traditional marketing methods. The subject of the research is to identify and examine the effects that sensory marketing can have on consumer behavior towards brands. The research methods used in this paper are qualitative and quantitative content analysis.

Key words: Sensory marketing, human senses, brands, consumers

Рад је предат 10. фебруара 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу

УДК 330.342.14
330:17
doi: 10.5937/bastina30-25614

Прегледни рад

*Слободан Н. БРАЦАНОВИЋ**
Универзитет у Приштини, Економски факултет у Косовској Митровици

ЕКОНОМСКЕ ВИЗИЈЕ И ХОРИЗОНТИ

Апстракт: Филозофске визије, тежиште су утврђивања дугорочних мисаоних хоризоната. На развалинама претходног, постепено се изграђује савршенији и нови систем етичких и др. вриједности. Развија се савремена наука, техника, технологија и организација рада, производње. Обликују се модерне привредне, производно-услужне и остале структуре. Информације су драгоцјени ресурс данашњице. Неједнакости обиљежја су ове глобализације. Циљ рада је указивање на савремени преображај економских визија. Примијењена је разноврсна методологија (дедуктивно-индуктивне, статистичке, структурне, компаративне и др. анализе). Проблеми су: трансформација појмова, „парадигми" и стратегија, ефикасност, социјално раслојавање, тежиште концентрације економске и (или) финансијске моћи. Пољопривреда је од приоритетног значаја, посебно за привреду Србије. Сектор услуга добија на значају, али производња је и даље у тежишту развоја. Економски центар свијета, поступно, се помјера ка Истоку Азије. Филозофски је аспект друштвено-економских визија, хоризоната, стратегија, планова. Креира се нови систем: друштвених, етичких и др. вриједности. Економска наука још полази од превазиђених научних „парадигми". Посебан је савремени значај: организације, технике и технологије, информација и укупног знања. Трансформишу се детерминанте привредне структуре и (или) услуга. Раслојавање је у расту. Глобална економска моћ, континуирано помјера се ка: Азији тј. налази се у Ирану и у будућем периоду лоцираће се између Индије и Кине а тежиште налазило се раније, између Европе и Сјеверне Америке!

Кључне речи: Визија, наука, техника, технологија, организација, информације, подјеле, стратегија, производња, услуге, економија, концентрација, средиште, моћ.

ПРЕТХОДНЕ УВОДНЕ ОДРЕДНИЦЕ

Нестајањем бивших држава СССР-а, СФР Југославије, Чехословачке; социјалистичког друштвено-економског система; урушио се и један систем материјалних, етичких, интелектуалних и осталих цивилизацијских вриједности. Ове земље суочавале су се са комплексним и сложеним унутрашњим (интерним)

* docent slobodan.bracanovic@pr.ac.rs

социо-економским тешкоћама (као нпр. високом незапосленошћу и инфлацијом; успореним и недовољним привредним растом тј. запослености и продуктивности рада; неадекватном радном мотивисаношћу; уравниловкама различитих видова, ерозијом државне или друштвене својине и др.). СФР Југославија једина је развијала сопствени модел пута у комунизам тј. самоуправни друштвено-економски систем, као оригинални модел који нигдје није постојао у свијету, са одређујућим обиљежјима: а) друштвеног власништва над средствима за производњу; б) децентрализације управљања, одлучивања и организације; в) јачања улоге и значаја привредних субјеката; г) фаворизовања тржишних елемената привређивања и сл. Међутим и спољашњи (екстерни) чиниоци прецизније активности западних држава и католичке цркве дјеловале су на нестајање и разбијање ових држава некада јаких фактора.

Данас комунизам (иако у одређеном и модификованом облику) постоји у другим земљама свијета као у: у Кини, Сјеверној Кореји и др; које се карактеришу снажним дугорочним економским растом и развитком (Кина, са највећим укупним бруто друштвеним производом) и чврстим политичким и војним стратегијама (Сјеверна Кореја).

Након рушења социјалистичких држава у: Источној, Југоисточној и Централној Европи (СССР је обухватао поред европског и азијски дио); настао је својеврсни, посебни и специфични „празан простор“ („вакуум“) у систему укупних вриједности (тзв. „супра вриједности“) и најважнијих друштвених развојних циљева и задатака. Са аспекта садашњег времена могу се назирати одређене контуре, обриси и хоризонти, трансформисаног и новог система вриједности; али који још увијек није довољно креиран, кристалисан, изграђен. Прелазни период кретања према измијењеном и новом друштвено-економском систему тзв „транзиције“ није показао очекиване ефекте (Пејановић 2015).

Може се истаћи да економска наука још увијек полази од низа постулата раније утврђених научних „парадигми“ (Стојадиновић 2006) и доминантног начина мишљења, методског и моделског обликовања свеукупности реалног (тоталитета) економске стварности; као прихваћених поставки које, аксиоматски, није даље неопходно доказивати. Али у сфери економије не постоје трајне, непролазне, вјечите истине; као у другом домену људске духовности (вјеронауке). Одређене поставке економске науке већ се јављају као превазиђене у новом духу времена (закона радне вриједности; опадајућих приноса; закона тенденцијског падања профитне стопе; доминантне улоге граничне, маргиналне анализе; величине личне потрошње и др.).

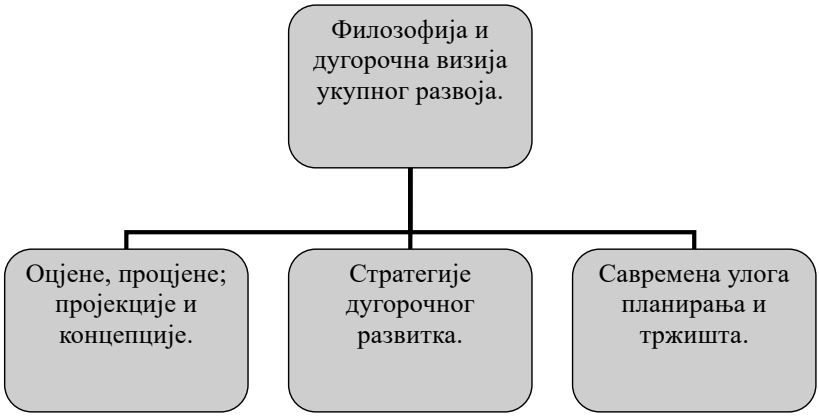
Након историјског нестајања са свјетске сцене бивших социјалистичких држава; одмах, посегнули смо за западним методима и моделима: несупутаног приватног власништва и неограниченог дјеловања тржишта и др.

тј. детерминантама тзв. либералне или прецизније неолибералне, посебно, економске доктрине (тзв. „Чикашке школе“, са главним представником Фридманом). Напуштају се претходне одреднице кејнсијанске економске мисли и школе која је фаворизовала умјерени вид државног интервенционизма у економији, привреди. Долази до изражаја монетаристичка економска доктрина са, у екстремном схватању, „лесе фер“ приступом и кристализовањем подручја (емисије новца; битних цијена: капитала тј. каматних стопа; радне снаге тј. зарада и валуте тј. девизног курса; јачања тржишних импулса и накнадне координације и др.). (Драгутиновић, Филиповић, Цветановић 2005). Суочивши се са дубоком економском и финансијском кризом (Штиглиц 2016) првенствено западне економије (која је појавно кулминирала током 2008. год.) неолиберална и, повезана, монетаристичка економска доктрина, суштински, више се не примјењују ни у једној већој и значајнијој држави у свијету. Ово ће рећи да важну улогу поново добија држава у регулацији (умјесто дерегулације) токова привредног живота. Међутим и држава остварује неефикасности, пропусте, промашаје. Поставља се логично, сврсисходно и примјерено питање: како даље!?

ПОВЕЗАНЕ И МЕЂУЗАВИСНЕ ОБЛАСТИ

Процеси, токови, повезаности, међуузрочности, међузависности и међуусловљености појединих сфера људских дјелатности реална су, објективна стварност. Изоловани, вјештачки, крути процеси нијесу иманентна одредница реалне, објективне стварности (изван токова експерименталног проучавања које је могуће и у економији).

Дијаграм 1. Појединa и главна подручја свјесне и разумске људске активности; привреде

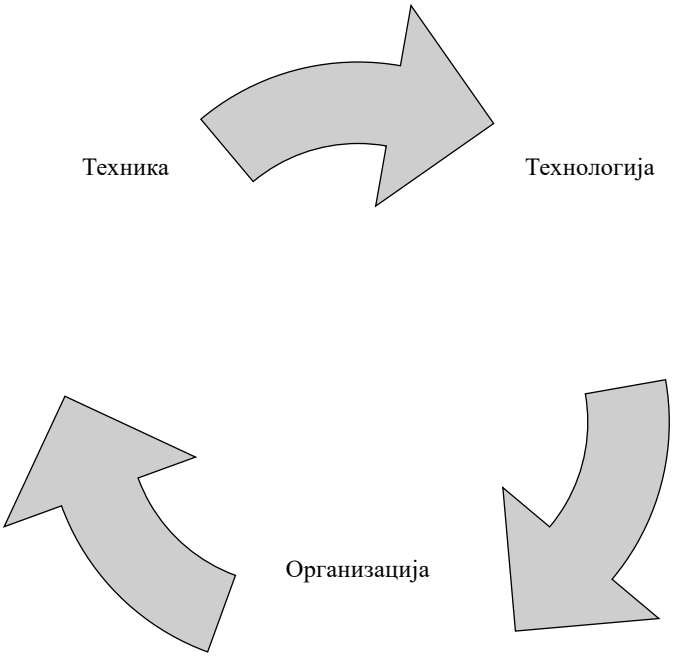
Напомена: Дијаграм представља индивидуалну креацију аутора.

Друштво као укупност, тоталитет конститутивних елемената и држава као репрезент (представник) друштва тј. државни (јавни) управљачки, усмјеравајући, регулаторски „механизам и апарат"; посједују сопствену филозофију у смислу свјесног и разумског односа према друштвеној, економској и осталој стварности. Повезано са филозофијом осмишљава се и креира визија дугорочног развоја и иста представља главне контуре, обрисе („габарите") стремљења која се настоје постићи у одређеном времену и простору. На бази филозофских визија могуће је формирати оцјене и процјене које сачињавају (квантитативна, квалитативна и повезана) одређења претходног, садашњег и будућег развитка и (или) утврђивати пројекције (15-20 год.) и концепције (20 или више год.) које чине важна предвиђања кретања и структурних и осталих карактеристика, прије свега, дужег и дугорочног социо-економског, друштвеног развитка. Слиједи логично утврђивање дугорочних привредно развојних стратегија као путева, метода и начина постизања утврђених, формулисаних стратешких циљева и задатака (Рикаловић, Молнар 2017). Из постављених стратегија раста и развоја; произилази процес планирања којим подразумијевамо облик, вид, свјесног, разумског управљања, усмјеравања и координације друштвено-економског развитка, односно доношења планова (кратког, средњег и дугог рока) којима схватамо конкретна, посебна, специфична и појединачна нормативно правна акта. Освјетљава се и кристалише повезаност, категоријалних, одредница привредног система тј. планирања и тржишта. Тржиште се схвата у смислу и погледу: простора сучељавања понуде и тражње; привилеговане и остале конкуренције; механизама и инструмената дјеловања, цијена и др.

ОРГАНИЗАЦИЈА, ТЕХНИКА И ТЕХНОЛОГИЈА

Важне, одређујуће привредно развојне факторе (поред осталих) квалитативно сачињавају: а) организација рада; б) техника и технологија производње, као и (или) услуга (Драгутиновић и др. 2005), учинак су развијања и изграђивања научне мисли. Развој науке не поистовјећујемо са техником, технологијом и организацијом. Ови фактори развоја међусобно су повезани; међузависни, међусловљени и међуузрочни.

Дијаграм 2. Релације веза битних развојних фактора организације, технике и технологије

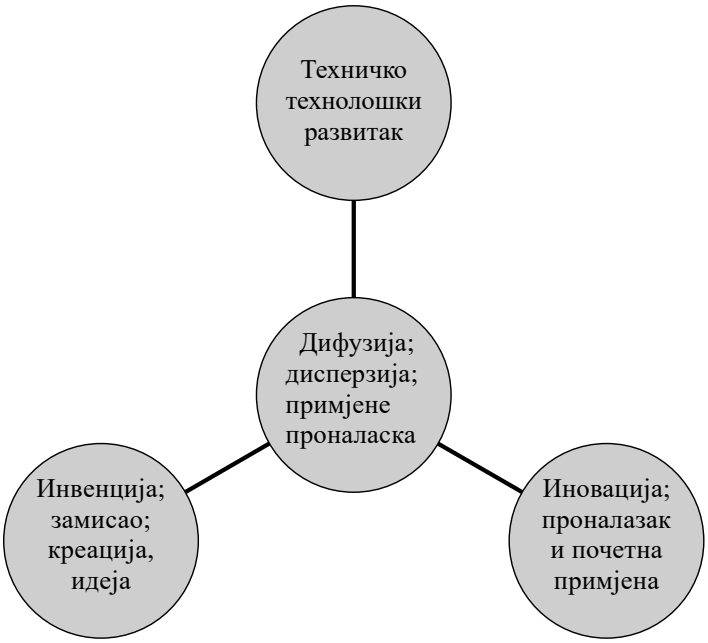

Дијаграм означава самосталну креацију аутора

Организација рада и производње подразумијева ужу, или ширу „лепезу" („спектар", „дијапазон") активности и мјера: од подјеле рада; преко лоцирања и рада производно-услужних чинилаца, начина радних операција разноврсних техничко-технолошких система и др. Повезује се са креирањем процеса у доменима производње и (или) услуга на бази управљања и руковођења („менаџмента") и предузетништва. Техника и технологија често се поистовјећују као категорије; али између ових појмова постоји и разлика. Технику сачињава: склоп одредница, својстава производно-услужних чинилаца, у првом реду, средстава (оруђа) рада (машина, уређаја, алата, механизама, склопова, подсклопова, рачунара и др). Технологија представља: хармонизовани процесни спој („композицију", „констелацију") дејстава и учинака процесних чинилаца и елемената. Као савремени императив; захтијева се: рационално, оптимално; сврсисходно; старегијско (средњорочно и дугорочно); оперативно (краткорочно) и комбиновано управљање технологијом (Милићевић 2012). Техничко-технолошким развитком настају промјене и трансформације. Технолошки преображаји подразумијевају: ток, процес, усавршавања постојећих и проналажења нових квалитета производних (основних) средстава; предмета рада; извора и начина коришћења (експлоатације) различитих видова енергије; метода организације рада и

управљања производњом (и производним услугама); пренос постојећих и нових метода из ефикаснијих у мање (краткорочно) ефикасне и ниже (средњорочно и дугорочно) ефективне производне јединице (погоне и капацитете, повезано и са услужним елементима) и др. Међутим; питања ефикасности и ефективности технике и технологије, нијесу одредница крутих, временских разграничења.

Дијаграм 3. Процеси настајања и развијања научно-техничко-технолошких идеја и изума

Дијаграм је индивидуална креација аутора

УЛОГА ИНФОРМАЦИЈА И УКУПНОГ ЗНАЊА

Информтичка технологија почиње тренд успона (узлазног раста) у претходном периоду (већ у другој половини прошлог вијека). Као битни развојни фактор информација се појављује у модерној фази и етапи научно-техничко-технолошког и друштвено економског, привредног, развитка. Посебан је и растући значај овог развојног ресурса са уласком у савремено „информатичко друштво". Поједини истраживачи већ указују на почетке уласка у ново „постинформатичко" вријеме (епоху) и друштво.

Дијаграм 4. Информација; као важни, одређујући, чинилац укупности извора и ресурса

Дијаграм означава индивидуалну креацију аутора

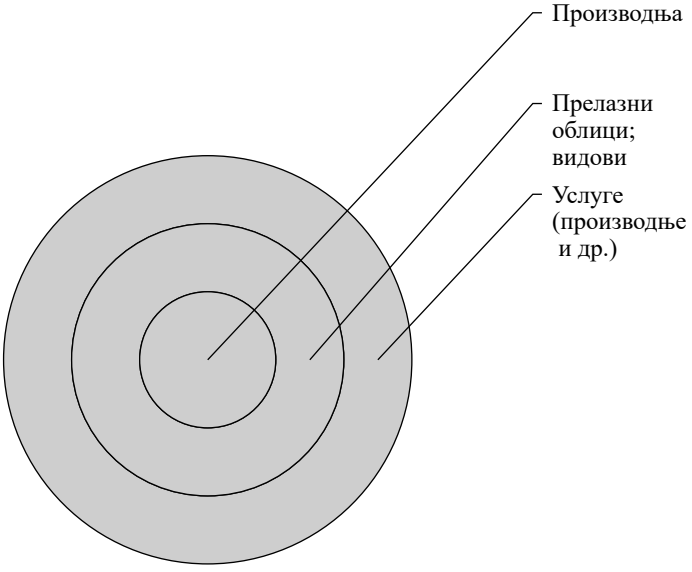
Информација представља податак, могућу чињеницу, аргумент, став; али и као обрађене, шири опсег доступног сазнања и знања. Карактеристична обиљежја информација, у склопу информационог система, вишеструка су и обухватају: 1. истинитост; 2. укупност; 3. правовременост; 4. селективност; 5. прикладност; 6. доступност; 7. актуелност и др. Остали развојни ресурси коришћењем (експлоатацијом) троше се док се информације коришћењем не троше, или се не поништава информациона садржина. Другим ријечима садржај (конкретне) информације остаје неизмијењен, без обзира на јачину, интензитет коришћења; као различитост од осталих ресурса који се коришћењем, троше узрокујући скраћивање вијека трајања ових извора. Конкретније и прецизније; код стања и сутуација, када је информациони ресурс: некоришћен, или недовољно коришћен; или коришћен (једном, или више и неограничено пута); повремено, или у континуитету; садржај одређене информације остаје увијек истовјетан. Поред овог становиште да ресурси могу да се појаве у фазама репродукције тј. производње, расподјеле, размјене, потрошње; само једном; није примјерено за информацију која се може користити: неограничено пута (без граничника, баријера), истодобно, од стране нелимитираног броја корисника. На овај начин информациони ресурс, током експлоатабилности, није подложан ограничењима: 1. времена; 2. интензитета; 3. комбинованих чинилаца

(различито од, већине, других развојних фактора). Значај информација са ових аспеката и критеријума већи је у компарацији са осталим развојним ресурсима који су лимитирани у сопственом коришћењу (Драгутиновић и др. 2005). Живимо, егзистирамо, у новом информатичком добу и друштву; које, логично, нарочито наглашава улогу и значај информација и информатичког капитала схваћеног у ширем смислу од (марксистичког разумијевања, схватања, тумачања) процеса оплођавања вриједности и стварања вишка вриједности (са аспекта расподјеле, присвајања; тј. ренте, профита, камате, предузетничке добити и др.). Јасно је ријеч о измијењеном друштвено економском стању; систему и односима; привредним факторима; чиниоцима; елементима.

ДЕТЕРМИНАНТЕ ПРИВРЕДНЕ СТРУКТУРЕ

Говори се о нужности савремених привредно структурних преображаја тј. доминације услужног („терцијарног“) сектора. Поједине снажне економије, као Јапанска, тежишно су оријентисане на производни, индустријски сектор. Указује се на нужност преласка Јапана на економију услужног сектора (Штиглиц 2015). Истиче се и да Кина повећава учешће сектора услуга (тврди се да удио услуга, први пут, 2013. год., премашио је учешће производње) (Штиглиц 2015). Међутим, материјална производња, темељ је развијања услуга (производних и мјешовитих). Услуга, потпуно изван производне подлоге (основе, темеља), вјештачких је детерминанти, одредница.

Дијаграм 5. Преовлађујуће привредне области; сектори, гране, дјелатности и капацитети

Дијаграм представља самосталну креацију аутора

ПРИВРЕДНА КРЕТАЊА У СРБИЈИ

Код битних економских индикатора (мада нису једини и најпресуднији); приказаћемо кретање бруто друштвеног производа Србије, у претходном, дужем, периоду:

Табела 1. Токови волумена, бруто, друштвеног производа (Милијарде дин., текуће цијене)

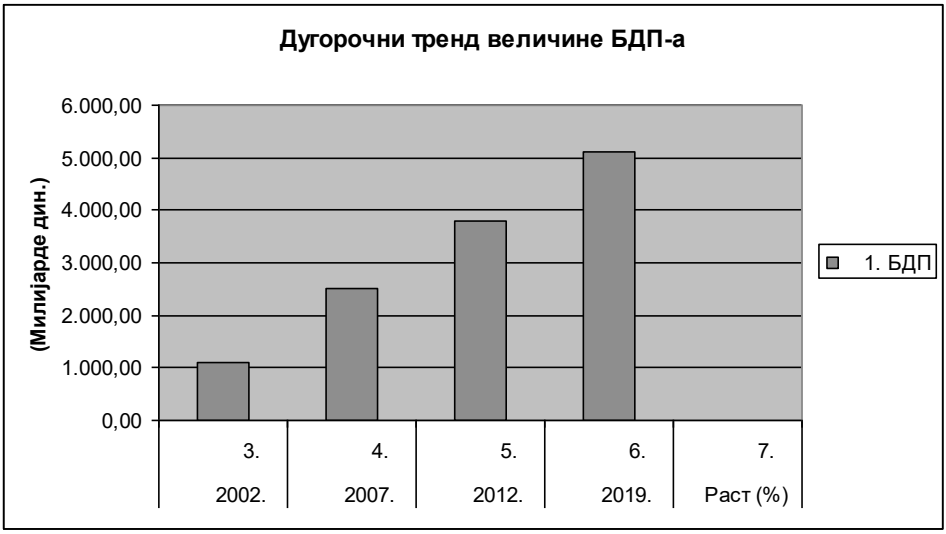
Ред./бр:	Елементи	2002.	2007.	2012.	2019.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	БДП	1.102,6	2.523,5	3.810,1	5.116,8	9,45

Извор: Министарство финансија Републике Србије [децембар, 2019], *„Билтен јавних финансија“*, стр.12-13: Београд.

Напомена: Индикатор за 2019. год., представља процјену Министарства финансија.

Констатује се динамична дугорочна (17-то годишња) стопа раста БДП-а, исказаног у домицилној валути. Али овај растући тренд није реалан имајући у виду пратећа инфлаторна кретања (испољена у просјечном расту потрошачких цијена од 19,5% 2002. до 1,7%, 2019. год.) која су дјеловала на „надувавање“ ове важне економске (мада не и једине и у социјалном и хуманом смислу не и најважније, најпресудније) категорије.

Графикон 1. Квантитативни, параметри обима БДП-а, приказани прегледније и графички

Табела 2. Дугорочне тенденције; динамике, бруто, друштвеног производа (милиони евра)

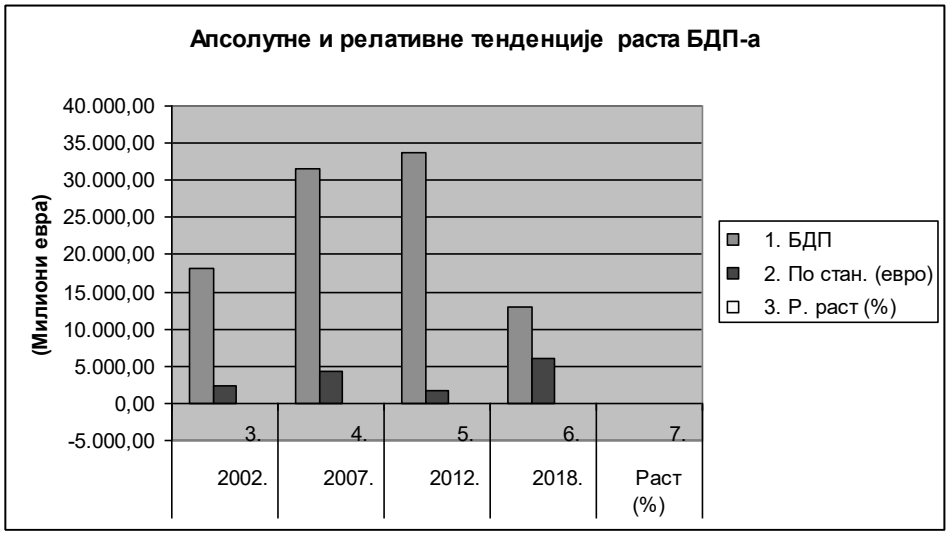
Ред./бр:	Елементи	2002.	2007.	2012.	2018.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	БДП	18.165,8	31.557,9	33.679,3	12.855,5	–2,12
2.	По стан. (евро)	2.422,1	4.275,2	1.676,7	6.137,0	5,97
3.	Р. раст (%)	6,4	6,4	–0,7	1,2	–9,31

Извор: Исто.

Напомена: Процијењена стопа реалног раста (МФИН) презентирана је за 2019. год. (за 2018. год. износи 1,1).

Уочава се реалнији дугорочни и опадајући тренд динамике укупне величине масе) БДП-а исказаног у валути европске монетарне зоне. Релативне величине, према становнику, показују раст, који се може тумачити: опадајућим природним прираштајем, као и одливом становништва Србије, овременим наглашеним миграторним кретањима.

Графикон 2. Динамика увећавања БДП-а укупно и по становнику, у валути европске зоне

Динамику улагања у основне фондове, у Србији, приказаћемо у наредном прегледу:

Табела 3. Укупне, инвестиције у фиксне фондове у претходном периоду (милијарде дин.)

Ред./бр:	Елементи	2002.	2007.	2012.	2018.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	Инвестиције	166,7	599,8	769,9	1.016,5	11,97
2.	% БДП-а	15,1	23,8	20,2	20,1	1,80

Извор: Министарство финансија Републике Србије [децембар, 2019], *„Билтен јавних финансија"*, стр.12-13: Београд.

Напомена: Бруто инвестиције у основне фондове у периоду јануар-септембар 2019. год, износе 837,6 милијарди дин, а структурно учешће у БДП-у износи 21,3%.

Номинални дугорочни раст инвестиција у основне (фиксне) фондове у Србији веома је динамичан. Раст показује и формативно, струкурно учешће улагања у оствареном БДП-у. Инвестиције (улагања) предуслов су економског раста и развоја. Привреда без улагања је учмала и налик је на „мртво море". Али овај инвестициони раст (апослутно и релативно) није и реално остварен јер је праћен дјеловањем изражених инфлаторних тенденција у посматраном дугом временском хоризонту.

Графикон 3. Обим бруто улагања у основне фондове, презентиран и графичким методом

Табела 4. Остварени нивои иностраних директних нето улагања у Србији (милиони евра)

Ред./бр.:	Елементи	2002.	2007.	2012.	2019.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	СДИ	499,6	2.528,2	752,8	3.131,7	11,40
2.	% БДП-а	2,8	8,0	2,2	7,1	6,00

Извор: Исто.

Напомена: Структурно учешће нето СДИ у БДП-у презентовано је за 2018. год.

Према презентованим јавним статистичким индикаторима остварен је динамични раст величине (обима, опсега, волумена) нет страних диретних инвестиција у сагледаваном дугорочном периоду. Формативно, структурно учешће ових улагања у БДП-у, као реалнији параметар, значајног је раста, мада знатно ниже остварене динамике.

Графикон 4. Досадашње, дугорочне тенденције кретања, иностраних директних улагања

Ефикасност инвестиција у основне фондове, Србије приказујемо у наредној табели:

Табела 5. Индикатори ефикасности протеклих дугорочних инвестиција у фиксне фондове

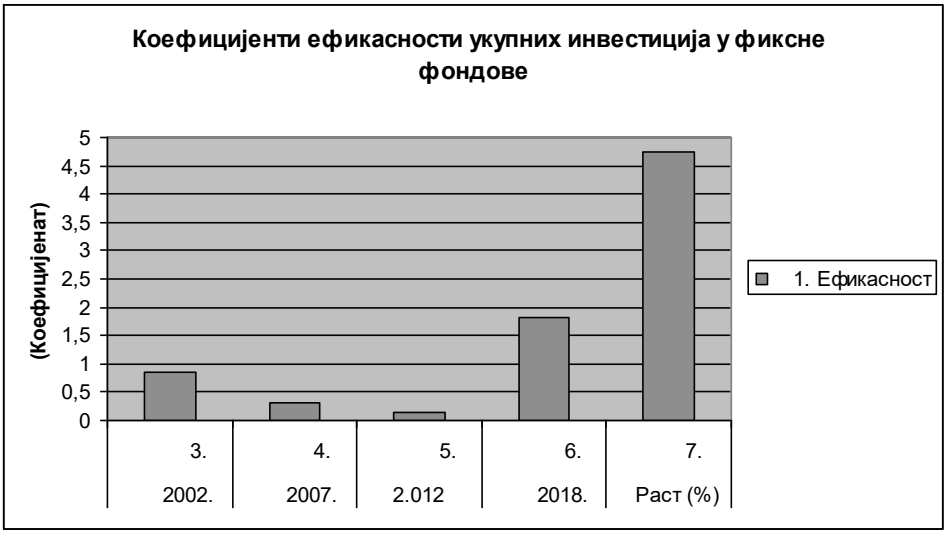
Ред./бр.:	Елементи	2002.	2007.	2.012	2018.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	Ефикасност	0,864	0,322	0,141	1,813	4,75

Извор: Министарство финансија Републике Србије [децембар, 2019], *„Билтен јавних финансија"*, стр.12-13: Београд.

Напомена: Ефикасност инвестиционих улагања; рачуната је методом релације: прираштаја бруто друштвеног производа и збира (кумулатива) улагања у фиксне фондове.

Сагледава се дугорочни тренд ефикасности инвестиционих улагања у фиксне фондове у привреди Србије (раније анализе показивале су опадајућу ефикасност). Инфлаторне тенденције ремете (умањују) реалност раста и овог индикатора. Показатељ ефикасности неупоредиво је битнији у поређењу са величином тј. укупном масом инвестиција, с обзиром да је ријеч о доменима ефикасног (повезано са ефективним, у краћем и дужем року) коришћења и употребе акумулације, штедње, у доменима првенствено, крупних, капиталних инвестиционих улагања.

Графикон 5. Нумерички табеларни индикатори ефикасности приказани методом графика

Код финансијске, монетарне, области; приказаћемо и поједине, девизне показатеље:

Табела 6. Параметри; обима (опсега) девизних резерви и девизне штедње (милиони евра)

Ред./бр.:	Елементи	2002.	2007.	2012.	2019.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	Резерве НБС	2.186	9.634	10.915	13.379	11,24
2.	Штедња	755	4.903	8.272	10.801	16,94

Извор: Исто.

Кристалише се растући дугорочни тренд девизних резерви народне банке Србије. Ово је повољан економски тренд. Величина девизних средстава представља потенцијално реално покриће емисије (динарских) новчаних средстава без узроковања јачих или и галопирајућих инфлаторних тенденција, („спирале“). Исто тако, изражен је растући тренд волумена (масе) девизне штедње. Штедња (као одложена потрошња) веома је важна економска категорија, чији је значај наглашен у економској теорији (и поред дивергентних становишта) и пракси као израза нивоа дохотка и извора инвестиција.

Графикон 6. Тренд квантитативних нивоа, величина девизних резерви и девизне штедње

Кретања личне потрошње као чинилац укупне потрошње и индикатор личног, животног стандарда становништва Србије; приказујемо у сљедећем, табеларном прегледу:

Табела 7. Досадашњи волумени, личне потрошње становништва (просјек периода, у дин.)

Ред/бр.:	Елементи	2002.	2007.	2012.	2019.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	Бруто зараде	13.260	38.744	57.130	75.218	10,75
2.	Нето зараде	9.208	27.759	11.377	51.171	10,62
3.	Пензије	6.134	13.612	23.021	26.313	8,94

Извор: Исто.

Напомена. Параметри бруто и нето зарада односе се на период јануар-новембар 2019.

Индикативан је растући дугорочни тренд средстава личне потрошње, тј. бруто и нето (чистих, без доприноса) зарада. Доприноси су значајни (31, 97% у 2019.). Поново се појављује питање (не)реалности величина, с обзим на текућу инфлацију. Ниво пензијских накнада низак је (за половину) у поређењу са нивоом нето зарада (прецизније, током 2019, пензије износе 51,42% у компарацији са висином нето зарада). Повезана су и питања у погледу нивоа нижег реалног личног, животног и општег стандарда становништва, а пензионери, као демографски (популациони) слој, посебно су угрожени.

Графикон 7. Квантитативни показатељи, нивоа животног стандарда, приказани графички

БИТНЕ ЗАКЉУЧНЕ КОНСТАТАЦИЈЕ

Рационално је креирање претходне филозофске визије развоја, дугорочних хоризоната. Из визије, произилазе и дугорочне стратегије и планирање друштвено-економског развитка. Тржишни фундаментализам неприхватљив је као развојна доктрина.

Код питања обликовања привредне структуре постоје идеје поновне индустријализације, тј. реиндустријализације Србије. Овај метод био је главни приоритет током дугог временског периода (пола вијека). Заступамо становиште да: пољопривредна производња нужно треба да буде тежишни приоритетни ослонац дугорочног привредног развоја Србије, са својим компаративним (апсолутним и релативним) и конкурентским преимућствима у оквиру цјелине руралног, аграрног сектора. Постоји тржиште на Истоку.

Са аспекта токова кретања свјетског капитала (Пикети 2015); трендови се преусмјеравају. Наиме, свјетска, глобална економска моћ, континуирано и све више помјера се ка Азији. Примјереним и прикладним научно-стручним методима; доказује се и презентира остваривање промјена и помјерања (професор Дени Ква). Током протеклог периода (80-их год. претходног вијека), тежиште укупног свјетског економског производа и дохотка, налазило се, на локацији, између Европе и Сјеверне Америке, у средишту Атлантика. Новији економски рачуни; указују да је тежиште у Ирану и да се помјера ка Истоку (као и у завршних три и по деценије). Предвиђа се да ће се се у наредном (дугорочном) периоду тежиште лоцирати између Индије и Кине, које ће на овај начин преузети улогу, значај који је у прошлости карактерисао Европу и Сјеверну Америку. (Милановић 2016). Према нашем виђењу; помјерање ће се одиграти знатно раније имајући у виду савремени експанзивни економски развој Кине (са високим стопама раста достижући и изнад 9% и двоцифреном, билионском масом, бруто друштвеног производа).

Србија може очекивати знатна инвестициона улагања из источних, евроазијских држава, Русије, Кине и др. Ово су огромна тржишта за апсорбовање производње и услуга.

Динамичнијим привредним растом, у Србији, могу се превазилазити наведени и остали социоекономски и развојни проблеми (Елинг 2013). Јавни дуг (централни ниво управе) је висок (у 2019. год. износи 52,0% БДП-а). Стопа незапослености је висока (у 2019. год, статистички процијењена, износи 10,6%). Дефицит токова спољнотрговинске робне, размјене је значајан (током 2018. год, износи 13,2% БДП-а).

Приближавање дохотка у многим азијским државама, дохотку у Западној Европи и Сјеверној Америци указује се, умањује глобалну неједнакост. Током претходног времена (четири деценије); Кина је била главни и искључиви

азијски покретач умањивања глобалне неједнакости (до 2000. год.). Код и појединих других азијских држава, може се постићи динамичан привредни раст и развој, са дјеловањем на умањивање глобалног раслојавања и неједнакости. Могућности за динамичан привредни раст афричких држава нијесу велике. Опадање унутрашње неједнакости треба да покаже ефекте и на глобалном нивоу. Говори се да код Кине постоје и чиниоци раста неједнакости: растуће учешће дохотка од приватног капитала; велике регионалне различитости у нивоима дохотка; корупционаштво и др. Упоредно код САД постоје подстицајни елементи неједнакости као: концетрација капитала иманентна мањини богатих; обједињавање великих доходака од рада и капитала код истих појединаца (тзв. „нови капитализам"); велики и растући политички утицај богатих и плутократија и криза (Штиглиц, 2013), као и доходовна неједнакост генерисаће политичке „таласе" Тврди се да енормна неједнакост, би могла угрожавати постојећи политички систем у Кини и приморавати владајућу Комунистичку партију да се трансформише у смјеровима: а) наглашенијег националистичког и аутократског режима; б) израженије демократије. Сматра се да би и један и други преображај, био обиљежја крупних економских поремећаја и силазних трендова стопа привредног раста (Милановић 2016). Према нашем схватању; рационалнија је и нужна прва варијанта, чврсте и снажне државе. Евентуални крупни социоекономски узроци поремећаја и ентропије система, могу бити успјешно амортизовани.

Проблематика, која се освјетљава у раду, истражује се и код најеминентнијих свјетских економиста, истраживача и аналитичара.

ЛИТЕРАТУРА

Брацановић 2019: Слободан Брацановић. *„Поједини аспекти економских кретања земаља у транзицији"*. Баштина: Гласник. Институт за српску културу. Лепосавић: стр. 195-213.

Драгутиновић. Филиповић. Цветановић 2005: Диана Драгутиновић, Милорад Филиповић, Слободан Цветановић. *Теорија привредног раста и развоја.* Београд: Центар за издавачку дјелатност Економског факултета.

Елинг 2013: Мартин Елинг. *Инвестициони фондови - Интелигентно и рационално инвестирање.* Нови Сад: Академска књига.

Милановић 2016: Бранко Милановић. *Глобална неједнакост - Нови приступ за доба глобализације.* Нови Сад: Академска књига.

Милићевић 2012: Зоран Милићевић. *„Управљање технологијом и развој организације"*. Зборник радова. Ур. Тања Вујовић. Међународни научни скуп ЕС-НБЕ. Економска наука у функцији креирања новог пословног амбијента. Приштина, Косовска Митровица: Економски факултет. стр. 471-479.

Министарство 2019: Министарство финансија Републике Србије. *Билтен јавних финансија.* Београд: стр.12-13.

Пејановић 2015: Радован Пејановић. *Транзиција и национална култура - Огледи из друштвено-економске антропологије.* Нови Сад: Академска књига.

Пикети 2015: Тома Пикети. *Капитал у 21 вијеку.* Нови Сад: Академска књига.

Рикаловић. Молнар 2019: Гојко Рикаловић. Дејан Молнар. *„Анализа међузависности (не) стабилности државе и привредног развоја у случају малих земаља".* Зборник радова. Ур. Ранко Кузмановић. Научни скуп. Стратегије развоја и економске сарадње малих земаља у условима глобализације и регионалних интеграција. Академија наука и умјетности Републике Српске, Српска академија наука и умјетности. Књига 42. Бања Лука: стр. 305-321.

Стојадиновић 2003: Драгић Стојадиновић. *Основи научног рада.* Приштина, Зубин Поток: Економски факултет.

Штиглиц 2013: Џозеф Е. Штиглиц. *Слободан пад - Америка, слободна тржишта и слом свјетске привреде.* Нови Сад: Академска књига.

Штиглиц 2015: Џозеф Е. Штиглиц. *Велика подјел - Друштва неједнакости и шта да радимо са њима.* Нови Сад: Академска књига.

Штиглиц 2016: Џозеф Е. Штиглиц. *Евро - Како заједничка валута угрожава будућност Европе.* Нови Сад: Академска књига.

Slobodan N. BRACANOVIĆ

THE ECONOMIC VISIONS AND HORIZONTS

Summary

The philosophical visions, center of gravity are consolidation long-term the thoughtful horizonts. On ruins the previous, gradual is construct the pefecter and new system of ethics and other values. Develop it a contemporary science, technique, technology and organization work, production. Shape it modern economic, the production-favor and remain structures. Informations are precious resource the present. Inequalities; characteristics are this global the time. Target of the work is to point to on contemporary a metamorphosis economics the visions. Apply is various the methodology (deductive-inductive, statistical, structural, comparative and other analysis). Problems are: transformation notions, „paradigms" and the strategies, efficiency, social divide, center of gravity the economic and (or) financial concetration of power. Agriculture is priority of the significance, special for economy of the Serbia. Sector of a favor acquire on significance, but a production is and further in center gravity of a development. Economic center of the world, gradual is it move to East of the Asia. Philosophical it is the aspect socio-economic visions, horizons, strategies, plans. Create is new a system of: sociable, ethics and other values. Economic science more leave of exceed scholarly of the „ paradigms". Special is contemporary the significance: organization, technique and technology, informations and total knowledge. Transform are determinations the economic of structure, production and (or) favors. Divide is it in the growth. Global the economics power, continue move is to: Asia that is find is in Iran and in future period will locate between India and China; and the center og gravity finded in the past on territorial, region of space between Europe and North America!

Key words: Vision, science, technique, technology, organization, informations, divisions, startegy, production, favors, economics, cencetration, center, power.

Рад је предат 17. фебруара 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 347.736
343.53
doi: 10.5937/bastina30-25816

Прегледни рад

*Сања М. СТАНКОВИЋ**
Универзитет Привредна академија Београд
Факултет друштвених наука

*Драгана Б. ЛАЗИЋ***
Универзитет Привредна академија Београд
Факултет друштвених наука

ПРОУЗРОКОВАЊЕ (ЛАЖНОГ) СТЕЧАЈА

Апстракт: Значај дефинисања и препознавања, законског регулисања института стечај први пут је препознат у Енглеској u XVI веку. Његов циљ био је да успостави фер однос међу повериоцима. Као правни институт стечај је својствен тржишној привреди па је његов развој везан за њу. Први део рада посвећен је дефинисању појма стечаја, како у законодавству, тако и у теорији. Након тога у раду је објашњен стечајни поступак и улога свих лица која се могу јавити приликом спровођења стечајног поступка и која се брину да стечајни поступак буде завршен на најбољи могући начин, намирујући све повериоце. Злоупотребе везане за проузроковање стечаја и лажног стечаја и њихово дефинисање у Кривичном законику Републике Србије предмет је наредног дела рада. У овом делу рада обухваћено је и емпиријско истраживање кривичних дела против привреде (конкретније кривичних дела проузроковање стечаја и проузроковање лажног стечаја) на територији РС у десетогодишњем периоду. Тежишно је сагледан број пријављених, оптужених и осуђених лица за предметна кривична дела.

Кључне речи: стечај, проузроковање стечаја, проузроковање лажног стечаја, кривична дела против привреде

ПОЈАМ СТЕЧАЈА

На територији Републике Србије стечај и стечајни поступак регулише Закон о стечају (Закон о стечају, 2018). Начин и сви наоиходни услови за реализацију поступка стечаја према правним лицима уређени су наведеним Законом. Два могућа начина за спровођење стечаја јесу банкротство и реорганизација.

* редовни професор, stankovic69sanja@gmail.com
** доцент, dragana1908@yahoo.com

У смислу овог Закона „под банкротством се подразумева намирење поверилаца из вредности целокупне имовине стечајног дужника, односно стечајног дужника као правног лица, а под реорганизацијом се подразумева намирење поверилаца према усвојеном плану реорганизације и то редефинисањем дужничко-поверилачких односа, статусним променама дужника или на неки други начин који је предвиђен планом реорганизације. Крајњи циљ стечаја јесте најповољније колективно намирење стечајних поверилаца остваривањем највеће могуће вредности стечајног дужника, односно његове имовине“ (Закон о стечају, 2018).

Разлози зашто неки правни субјект подлеже под стечајни поступак су таксативно набројани Законом. Прописано је да правно лице треба подвргнути стечају ако постоји: „трајнија неспособност плаћања, претећа неспособност плаћања, презаduженост, непоступање по усвојеном плану реорганизације и ако је план реорганизације издејствован на превaран или незаконит начин“.

Такође треба поменути да се према позитивноправним прописима „стечајни поступак не спроводи према Републици Србији, аутономним покрајинама и јединицама локалне самоуправе, фондовима или организацијама обавезног пензијског, инвалидског, социјалног и здравственог осигурања, правним лицима чији је оснивач Република Србија, аутономна покрајина или јединица локалне самоуправе, а која се искључиво или претежно финансирају кроз уступљене јавне приходе или из републичког буџета односно буџета аутономне покрајине и јединице локалне самоуправе, Народној банци Србије, Централном регистру, депоу и клирингу хартија од вредности и јавним агенцијама“.

Као правни институт стечај се први пут појављује у римском праву. Његов развој текао је кроз три института: *missio in bona*[1], *cessio bonorum*[2] и *distractio bonorum*[3]. Након пропасти Римског царства уследио је застој у развоју правне мисли који је трајао све до XIII века и развоја трговачког права према коме се лицу које је престало да плаћа своје обавезе одузима имовина. Дужникову имовину је утврђивао суд, а повериоци истог ранга су имали исти удео у деобној маси (Милосављевић 2016: 19).

Кодификацију стечајног права први пут је увела Француска доношењем уредбе која представља законски основ за отварање стечаја. Обустава плаћања дужника се наводи као стечајни разлог, а први пут се појављују и

1 Увођењем института *missio in bona* извршење се више не спроводи над дужником већ над његовом целокупном имовином без обзира на висину дуга. Значај овог института јесте што први пут долази до изражаја заједница поверилаца.

2 Код института *cessio bonorum* повериоци се намирују из вредности продате дужникове имовине. Ако је вредност мања од дуга, деоба се врши на једнаке делове.

3 Применом института *distracti bonorum* продавао се само део имовине дужника који је био довољан за намирење дугова повериоцима.

стечајни органи (стечајни суд, стечајни управник) као и покушај поравнања и стечајни поступак (Милосављевић 2016: 21).

У Србији институт стечаја први пут је уведен 1853. године Законом о судијском поступку и парницама грађанским за књажевство Србију. У овом закону стечајни поступак је имао сврху да се „иметак презаduженика који се не може наплатити обрати на намирење по законитом реду". Први Закон о стечају на територији данашње Републике Србије донет је 1861. године где је законска одредба била следећа: „Стециште је судско поступање у коме се имање дужника који није у стању да своје дуговање намири по одређеном реду у закону између поверитеља подељује". Овај закон важио је до 1929. године када је донет Стечајни закон Краљевине Југославије који је унификовао стечајно право на теритирији целе државе. 1965. године донет је Закон о принудном управљању и стечају који у југословенски правни систем уводи институт стечаја. Закон предвиђа два услова за отварање стечаја. Један је немогућност предузећа да обнавља средства којима управља, а други је немогућност да испуњава обавезе које су предвиђене законом. Својим одредбама Закон прописује поступак принудног поравнања, а као органе стечајног поступка одређује стечајно веће, стечајног судију и стечајног управника. Закон је важио до 1980. године (Милосављевић 2016: 28-36)

Године 1989. донет је Закон о принудном управљану, ликвидацији и стечају. У смислу овог Закона стечај се предвиђао само ако привредни субјекат није могао да превазиђе тешкоће у које је запао. Нови Закон је такву праксу требао да промени, али иако се примењивао петнаест година овај Закон није испунио своју сврху. Стечајни поступци у пракси били су веома неефикасни и због тога је била неопходна реформа која је резултирала доношењем новог закона 2004. године. Закон о стечајном поступку заснива се на најповољнијем намирењу поверилаца. Иако је овим законом знатно унапређен стечајни поступак различита тумачења у пракси створила су проблеме који су се настојали превазићи доношењем новог Закона о стечају 2009. године. Циљ доношења овог закона јесте благовремено покретање стечаја које би омогућавало како намирење поверилаца, тако и опстанак дужника. Новине унете овим Законом су „увођење нових и прецизније дефинисање стечајних разлога, увођење могућности пребијања потраживања, постојање унапред припремљеног плана реорганизације, брисање одредаба о стечају мале вредности, прецизирање одредби о именовању и статусу стечајног управника. Закон о стечају је мењан и допуњаван 2011, 2012 и 2014. године" (Козар 2014: 16-17). Међутим, законски текст о стечају који се 2020. године примењује претрпео је и низ других промена.

Дефинисање стечаја у теорији јесте различито, али опет суштински исто као и законско решење. „Стечај је колективан начин наплате потраживања

удружених поверилаца дужника. То је судска заплена целокупне имовине дужника у корист удружених поверилаца. Стечај представља стање инсолвентности или презадужености услед кога дужник није у могућности да испуњава своје новчане обавезе. Инсолвентност се испољава обуставом или прекидом плаћања доспелих обавеза, док презаduженост представља такво имовинско стање дужника у коме његова укупна имовина није довољна за подмирење његових дуговања. И у једном и у другом случају дужник манифестује неспособност за плаћање" (Слијепчевић 2014: 7-25). „У економском смислу то је стање у коме се налазе, са једне стране, дужник који је обуставио плаћање или му је имовина недовољна да се из ње намире потраживања свих поверилаца чија су потраживања угрожена обуставом плаћања или презадуженошћу њиховог заједничког дужника" (Чоловић, Милијевић 2010: 7). О стечају се може говорити и у материјалном и у формалном смислу. Када се ради о стечају у материјалном смислу речи, под истим подразумевамо стање презадужености привредног субјекта односно његову инсолвентност због које исти није у стању да испуњава своје обавезе према повериоцима. У формалном смислу стечај постоји када суд оцени да стање субјекта подпада под стање стачаја где се презадужено предузеће ставља у стечај над чијом имовином се обавља намирење поверилаца путем заједничког подједнаког намирења (Јовановић 1990: 126). И по питању правне природе стечаја у литератури имамо различите ставове. Једни сматрају да је стечај генерална егзекуција односно извршење на целокупној имовини дужника (Горшић 1934: 44), а други пак да је реч од посебној грани ванпарничног поступка (Цуља 1938: 223).

СТЕЧАЈНИ СУБЈЕКТИ

Поступак стечаја не може се спровести, а да у сам стечајни поступак није укључен стечајни судија, стечајни дужник и стечајни поверилац. Поред наведених, могу се појавити и још неки субјекти, о којима ће у раду такође бити речи. Стечајни поступци се воде пред Привредним судом у првом степену или Привредним апелационим судом у другом степену. Надлежним у конкретном спору сматра се суд на чијој територији се налази регистровано место пословања дужника у стечају.

Као органи који се најчешће јављају у стечајном поступку издвајају се судија (стечајни), управник (стечајни) и органи поверилаца у виду скупштине и одбора. *Стечајни судија* према тренутно важећем Законском решењу, „одлучује о покретању стечајног поступка; утврђује постојање стечајног разлога и одлучује о отварању стечајног поступка; именује и разрешава стечајног управника; одобрава трошкове стечајног поступка и обавезе стечајне масе пре њихове исплате; одређује износ прелиминарне и коначне накнаде

трошкова и награде стечајног управника; одлучује о примедбама на радње стечајног управника; разматра предлог плана реорганизације и одбацује га, односно заказује рочиште за разматрање плана; потврђује усвајање плана реорганизације или констатује да план реорганизације није усвојен; доноси решење о главној деоби стечајне масе; одлучује о наставку стечајног поступка" и слично.

Стечајни управник заступа дужника који је под стечајем. Да би обављао своју дужност уписује се у именик стечајних управника и тако добија статус службеног лица (Мијатовић – Пејановић 2018). Према Закону и управници надлежни за стечај, за несметано обављање свог посла морају имати „лиценце које могу добити само уколико су држављани Републике Србије, уколико имају пословну способност; имају стечено високо образовање, три године радног искуства са високом стручном спремом или три године радног искуства на спровођењу стечајних поступака, уколико имају положен стручни испит за добијање лиценце и уколико су достојни поверења за обављање послова стечајног управника". Важење ове лиценце је три године, након чега она подлеже провери и поновном издавању или укидању.

Скупштина поверилаца је орган који се формира најкасније на првом поверилачком рочишту. Њу чине сви необезбеђени стечајни повериоци, а могу је чинити и сви обезбеђени и то са правом гласа до висине потраживања која учине вероватним да нису обезбеђена и за која ће се појавити као необезбеђени повериоци. На скупштини поверилаца гласа се сразмерно висини потраживања. (Гаћак, Радуловић 2008: 92).

„Скупштина поверилаца на првом поверилачком рочишту бира чланове *одбора поверилаца* из реда стечајних поверилаца. Број чланова Одбора одређује скупштина поверилаца, с тим што тај број мора бити непаран и не може бити већи од седам. Одбор поверилаца према тренутно важећем Закону који регулише ову материју, даје мишљење стечајном управнику о начину уновчења имовине, уколико се продаја не врши јавним надметањем, и даје сагласност у вези са радњама од изузетног значаја; даје мишљење о настављању започетих послова стечајног дужника; разматра извештаје стечајног управника о току стечајног поступка и о стању стечајне масе; даје сагласност на завршни рачун стечајног дужника; прегледа и о свом трошку прибавља фотокопије из целокупне документације; извештава скупштину поверилаца о свом раду на захтев скупштине поверилаца и слично. Из разлога правне сигурности осталих поверилаца, законодавац је предвидео да чланови одбора поверилаца одговарају за штету коју су проузроковали својим радом, било намерно, било крајњом непажњом" (Закон о стечају, 2018).

Поред наведених лица у стечајном поступку могу се јавити и субјекти који немају статус стечајних поверилаца. То су разлучни, заложни и излучни

повериоци. *Излучни поверилац* јесте лице које има право да тражи излучавање тј. издвајање неке своје ствари из стечајне масе услед поседовања неког личног или стварног права. Према Закону о стечају РС „*заложни повериоци* су повериоци који имају заложно право над стварима или правима дужника, а немају новчано потраживање према стечајном дужнику које је тим заложним правом обезбеђено, док су *разлучни повериоци* она лица која имају заложно право, законско право задржавања или право намирења на стварима и правима о којима се воде јавне књиге или регистри и имају право на првенствено намирење из средстава остварених продајом имовине, односно наплате потраживања на којој су стекли то право".

СТЕЧАЈНИ ПОСТУПАК

Стечајни поступак је срж самог стечаја због чега је јако важно познавати његова основна правила и карактеристике. На самом почетку овог дела рада објаснићемо неке основне појмове који су уско везани за стечајни поступак и без чијег познавања и разумевања није лако схватити сам процес стечаја.

За покретање и несметано вођење, али и успешно окончање стечаја, неопходно је постојање *стечајне масе*. „То је целокупна имовина стечајног дужника у земљи и иностранству на дан покретања стечајног поступка, као и имовина коју стечајни дужник стекне током стечајног поступка. Поред стечајне масе, постоји и *деобна маса.* То је заправо стечајна маса која се дели стечајним повериоцима, а формира се од затечених новчаних средстава дужника на дан отварања стечаја или добијених настављањем започетих послова дужника, од новчаних средстава остварених продајом ствари и права дужника у стечају и од његових новчаних потраживања материјализованих у току поступка" (Вукићевић 2011: 112-114).

Да би се намирили стечајни повериоци по реду, правилу и приоритету Закон о стечају предвиђа формирање *исплатних редова* у које сврстава све стечајне повериоце. У складу са начелом приоритета стечајних поверилаца „повериоци нижег исплатног реда могу се намирити тек пошто се намире стечајни повериоци вишег исплатног реда, а стечајни повериоци истог исплатног реда намирују се сразмерно висини њихових потраживања. Закон разликује четири исплатна реда[4]." (Закон о стечају, 2018).

4 „у *први исплатни ред* спадају неисплаћене нето зараде запослених и бивших запослених, у износу минималних зарада за последњих годину дана пре отварања стечајног поступка са каматом од дана доспећа до дана отварања стечајног поступка и неплаћени доприноси за пензијско и инвалидско осигурање запослених за последње две године пре отварања стечајног поступка, а чију основицу за обрачун чини најнижа месечна

Стечајни поступак се води у неколико етапа. Редослед тока стечајног поступка, у случају банкротства, по правилу, реализовао би се на следећи начин: предлог за покретање поступка, затим доношење решења о његовом покретању, отварање поступка, утврђивање и преузимање стечајне масе од стране управника надлежног за стечај, пријављивање и утврђивање потраживања на испитном рочишту, побијање правних радњи дужника у стечају, решење о банкротству и уновчење стечајне масе, деоба стечајне масе и намирење поверилаца, закључење стечајног поступка.

Детаљан ток стечајног поступка на територији Републике Србије прописује и уређује Закон о стечају који „предвиђа да се ова врста поступка покреће предлогом повериоца, дужника или ликвидационог управника. Судија у року од три дана од дана достављања предлога за покретање поступка доноси решење о покретању претходног поступка. Такође, судија решењем о отварању стечајног поступка заказује рочиште за испитивање потраживања и прво поверилачко рочиште. Од тог тренутка стечајни управник преузима у државину целокупну имовину која улази у стечајну масу и управља њоме. После пријављивања потраживања стечајни судија доставља све пријаве стечајном управнику који утврђује основаност, обим и исплатни ред сваког потраживања и о томе сачињава листу признатих и оспорених потраживања, као и редослед намирења разлучних и заложних поверилаца."

Како важећи Закон прописује „стечајни управник започиње и спроводи продају целокупне имовине, имовинске целине или појединачне имовине стечајног дужника, односно продају стечајног дужника као правног лица. Завршној деоби стечајне масе приступа се после завршетка уновчења целокупне стечајне масе односно претежног дела стечајне масе, ако главном деобом није обухваћена целокупна деобна маса. На крају, судија решењем

основица доприноса, сагласно прописима о доприносима за обавезно социјално осигурање на дан отварања стечајног поступка, као и потраживања по основу закључених уговора са привредним друштвима чији су предмет неисплаћене обавезе на име доприноса за пензијско и инвалидско осигурање запослених за последње две године пре отварања стечајног поступка, а чију основицу за обрачун чини најнижа месечна основица доприноса, сагласно прописима о доприносима за обавезно социјално осигурање на дан отварања стечајног поступка; *у други исплатни ред* спадају потраживања по основу свих јавних прихода доспелих у последња три месеца пре отварања стечајног поступка, осим доприноса за пензијско и инвалидско осигурање запослених; *у трећи исплатни ред* спадају потраживања осталих стечајних поверилаца; *у четврти исплатни ред* спадају потраживања настала две године пре дана отварања стечајног поступка по основу зајмова, као и других правних радњи које у економском погледу одговарају одобравању зајмова, у делу у којем ти зајмови нису обезбеђени, а који су стечајном дужнику одобрени од стране лица повезаних са стечајним дужником, осим лица која се у оквиру своје редовне делатности баве давањем кредита и зајмова".

одређује завршно рочиште на ком се: расправља о завршном рачуну стечајног управника; расправља о коначним захтевима за исплату награде стечајног управника; подносе примедбе на завршни рачун или на поднете захтеве за исплату накнада и награда; одлучује о нерасподељеним деловима стечајне масе; одлучује о другим питањима од значаја за банкротство стечајног дужника. Стечајни судија доноси решење о закључењу стечајног поступка на завршном рочишту".

Покретање стечајног поступка проузрокује одређене последице како за дужника тако и за повериоце. Тако, према позитивноправним прописима наше државе одређено је да покретањем поступка поводом стечаја права тренутног директора у потпуности престају, (исти случај је и са: заступницима и пуномоћницима, као и органима управљања и надзора); радни однос запосленим лицима се отказује; уз пословно име дужника, додаје се ознака *„у стечају"*, потраживања која нису доспела, сматрају се доспелим; даваоц финансијског лизинга стиче право да тражи излучење предмета лизинга из стечајне масе; прекидају се сви поступци принудног извршења за дужника; а у књиговодственом смислу сматра се да је почела нова пословна година. Све ове промене остају евидентиране у регистар непокретности.

На почетку рада наглашено је да постоје два начина за спровођење стечаја, и то банкротство и реорганизација. Све напред речено, односило се на банкротство, а да би рад био потпун и обухватио сваки сегмент стечаја, у тексту који следи представићемо неке карактеристике реорганизације.

Реорганизацију, као и банкротство регулише исти Закон. Према Закону о стечају „она се спроводи ако се тиме обезбеђује повољније намирење поверилаца у односу на банкротство и то се врши на основу плана реорганизације. Судија доноси решење о покретању претходног поступка за испитивање испуњености услова за отварање поступка стечаја у складу са унапред припремљеним планом реорганизације којим заказује рочиште за одлучивање о предлогу и гласање о плану на које позива све повериоце. План могу поднети стечајни управник, разлучни повериоци, стечајни повериоци, као и лица која су власници капитала стечајног дужника (најмање 30%), ако на првом поверилачком рочишту није донето решење о банкротству, а суд га доставља регистру привредних субјеката ради јавног увида. Оглас о рочишту за разматрање плана суд објављује на огласној и електронској табли суда, у „Службеном гласнику Републике Србије" и у једном високотиражном листу који се дистрибуира на целој територији наше државе. Затим, стечајни судија доноси решење којим потврђује усвајање плана реорганизације или констатује да план није усвојен. Извршењем плана реорганизације којим је стечајни дужник испунио све обавезе предвиђене планом реорганизације престају потраживања поверилаца утврђена планом реорганизације.

Са друге стране, ако суд утврди да је план реорганизације издејствован на преваран или незаконит начин стечајни судија ће решењем о отварању стечајног поступка одредити да се стечајни поступак спроводи банкротством стечајног дужника".

Поред самог дефинисања и одређивања редоследа етапа стечајног поступка, а да би у потпуности била задовољена форма и суштина истог, морамо поменути и општеприхваћена начела стечајног поступка.

Стечајни процес треба да се базира на неколико начела и то: начелу универзалности стечаја, нечелу једнакости поверилаца, начелу судског руковођења стечајем, начелу хитности и начелу уновчења. Према начелу универзалности предвиђено је да у стечајна маса обухвата све оно што законски текст који ову област дефинише изричито не изузме. Ово начело доприноси ефикасном спровођењу стечајној поступка, али је један временски период у нашој држави стварало и велике проблеме. То из разлога што су се најчешће изузимала основна средства привредних друштава и поверавала општинама, која су потом оснивала нова предузећа и на такав начин изигравала стечајне повериоце. Једнакост свих стечајних поверилаца без обзира на врема настанка њиховог потраживања гарантује начело једнакости поверилаца и прописује да се сви повериоци морају намирити у једнаком проценту своје тражбине из стечајне масе. Само онај стечајни процес који је спроведен пред надлежним судом може бити валидан и прихваћен, те начело судског роковођења стечајем прописује да се поступак реализује пред судом на чијој је територији седиште дужника. Непотребно одуговлачење стечајног поступка регулише начело хитности и прописује да се предвиђени судски и законски рокови морају поштовати. Изостајање са рочишта на којима треба дати изјаву, приговор, предлог и слично није дозвољено из разлога немогућности њиховог накнадног подношења сем у ситуацијама којима то стриктно Закон о стечају дозвољава. Претварање целокупне имовине стечајног дужника у новчана средства и намирење стечајних дужника продајом стечајне масе и исказивањем њене вредности у новцу регулише начело уновчења (Станковић, Станковић 2002: 392-392).

Уколико не узимамо у обзир поступке који се воде по „Закону о принудном поравнању, стечају и ликвидацији" и стечајне поступке банака[5], према подацима Агенције за лиценцирање стечајних управника, на дан 05.11.2019. године на територији наше државе има укупно 1.998 активних стечајних поступака. До фебруара 2020. године отворено је нових 17 поступака, а обустављено је 720. Према истом извору, до фебруара 2020. године закључено је 4.908 стечајних поступака на територији Републике Србије.

5 Надлежност Агенције за осигурање депозита.

Укупно просечно време трајања за 7.626 стечајних поступака, до сада спроведених је око 1.125 дана, а просечно време трајања стечајних поступака покренутих по Закону о стечајном поступку (укупно 5.353 поступака) је око 1.383 дана. За стечајне поступке који су покренути по Закону о стечају (укупно 2.373), просечно време трајања је око 556 дана.

Графикон 1: Број стечајних поступака представљен по судовима и градовима у којима се води

Извор: http://alsu.gov.rs/stecaj/statistika-stecajnih-postupaka/

Графикон 2: Број стечајних поступака и дужина њиховог трајања у годинама

Извор: http://alsu.gov.rs/stecaj/statistika-stecajnih-postupaka/

ПРОУЗРОКОВАЊЕ СТЕЧАЈА КАО КРИВИЧНО ДЕЛО

Кривични законик Републике Србије у члану 232. прописује проузроковање стечаја као кривично дело. Позитивноправни прописи у Републици Србији одређују да лице које „у субјекту привредног пословања који има својство правног лица, нерационалним трошењем средстава или њиховим отуђењем у бесцење, прекомерним задуживањем, преузимањем несразмерних обавеза, лакомисленим закључивањем уговора са лицима неспособним за плаћање, пропуштањем благовременог остваривања потраживања, уништењем или прикривањем имовине или другим радњама које нису у складу са савесним пословањем проузрокује стечај и тиме другог оштети треба да се казни казном затвора од шест месеци до пет година".

Прописивањем овог понашања као кривичног дела најпре се штите интереси поверилаца, али и запослених лица. Радња извршења овог кривично дела у КЗ РС дефинисана је као „нерационално трошење средстава или њихово отуђење у бесцење, прекомерно задуживање или предузимање несразмерних обавеза, лакомислено закључивање уговора са лицима неспособним за плаћање, пропуштање благовременог остваривања потраживања, уништавањем или прикривањем имовине" Поред наведених, радња овог кривичног дела може бити извршена и на други начин, али формулација која стоји у законском тексту јесте бланкетног карактера, те ће радња кривичног дела у тим случајевима бити одређена у односу на изазвану односно проузроковану последицу.

Извршилац дела проузроковање стечаја може бити искључиво одговорно лице у правном лицу чији се стечај проузрокује.[6] Дакле, то може да буде и власник привредног субјекта[7] или неко друго лице без обзира на његов удео и висину тог удела у власничкој структури. Вредно је напоменути да ово кривично дело не може извршити предузетник.

Што се тиче психичког тј. субјективног односа учиниоца према делу, код овог дела захтева се постојање умишљаја односно намере да се проузроковањем стечаја неком лицу нанесе штета. Ранијим законским решењем постојао је и нехатни облик кривичног дела проузроковање стечаја, али изменама КЗ Републике Србије овај облик је избрисан.

---

6 У смислу тренутно важећих прописа „одговорним лицем у правном лицу сматра се лице које на основу закона, прописа или овлашћења ради одређене послове управљања, надзора или друге послове из делатности правног лица, као и лице коме је фактички поверено обављање тих послова".

7 Према тренутно важећим прописима у Републици Србији под „субјектом привредног пословања сматра се привредно друштво, друго правно лице које обавља привредну делатност или предузетник. Правно лице које поред своје основне делатности обавља и привредну делатност сматра се субјектом привредног пословања само када врши ту делатност".

Последица кривичног дела проузроковање стечаја јесте стечај привредног субјекта којим је неко физичко или правно лице оштећено. Проузроковањем банкротства или реорганизације привредног субјекта сматра се наступање последице. Банкротство или реорганизација спроводе се над дужником који није способан за плаћање. Дужник ће бити неспособан за плаћање ако није у могућности да испуни своје обавезе у року од четрдесетипет дана од дана настанка обавезе, обустави плаћања у периоду од тридесет дана или буде извесно да постојеће обавезе неће моћи испунити по року доспећу. Такође се сматра да за постојање овог дела није обавезујуће да стечајни поступак буде спроведен, него да је покренут, односно да је одлука о његовом покретању постала правноснажна.

ПРОУЗРОКОВАЊЕ ЛАЖНОГ СТЕЧАЈА КАО КРИВИЧНО ДЕЛО

Поред кривичног дела проузроковање стечаја, постоји и кривично дело проузроковање лажног стечаја, а највише их разликује преварна намера. Кривични законик РС у члану 232а прописао је да ово кривично дело врши онај „ко у субјекту привредног пословања има својство правног лица, а у намери да тај субјект избегне плаћање обавеза, проузрокује стечај тог субјекта привидним или стварним умањењем његове имовине, на начин што целу или део имовине субјекта привредног пословања прикрије, привидно прода, прода испод тржишне вредности или бесплатно уступи; закључи фиктивне уговоре о дугу или призна непостојећа потраживања; пословне књиге које је субјект привредног пословања обавезан да води по закону прикрије, уништи или тако преиначи да се из њих не могу сагледати пословни резултати или стање средстава или обавеза или ово стање сачињавањем лажних исправа или на други начин прикаже таквим да се на основу њега може отворити стечај. Такво лице има се казнити казном затвора од шест месеци до пет година“.

Кривично дело проузроковање лажног стечаја има и тежи облик када су за повериоца наступиле тешке последице и тада је прописано да се учинилац казни казном затвора од 2 до 10 година.

Радња ове повреде права проистиче из тежње извршиоца да одређеним радњама проузрокује стечај до кога иначе не би дошло и то из разлога што има намеру да тиме избегне плаћање обавеза субјекта привредног пословања. Дакле, овде се не ради о лажном стечају. Стечај је прави, али је преварна односно лажна намера довела до њега. Према Законском тексту радња извршења кривичног дела јесте „прикривање, привидна продаја, продаја испод тржишне вредности или бесплатно уступање целе или дела имовине

субјекта привредног пословања, закључивање фиктивних уговора о дугу или признавање непостојећих потраживања, прикривање, уништење или такво преиначење пословних књига које је привредно друштво дужно да води по закону да се из њих не може сагледати пословни резултат или стање активе и пасиве, или када сачињавањем лажних исправа или на други начин прикаже то стање таквим да се на основу њега може отворити стечај".

За разлику од претходног кривичног дела, проузроковање стечаја, код овог дела није неопходно да се овим поступком оштети друго лице.

Као учинилац овог дела обично се јавља лице које има положај одговорног лица у субјекту привредног пословања чији се стечај тежи проузроковати, али као извршилац се може јавити и предузетник, без обзира што предузетник нема својство правног лица.

За извршење овог кривичног дела као облик кривице неопходно је постојање умишљаја праћено преварном намером.

Тежи облик кривичног дела проузроковање лажног стечаја постојаће у случају да се по повериоца или друга лица изазове тежа последица што је Кривичним закоником и строжије санкционисано. Овде Законик остаје недоречен и не зна се тачно шта се подразумева под појмом „теже последице", те је ову околност неопходно тумачити у сваком конкретном случају посебно. Ипак, судска пракса је показала да се под тежом последицом може сматрати случај изазивања стечаја повериоца услед вршења овог кривичног дела.

ИСТРАЖИВАЊЕ ПРЕДМЕТНИХ КРИВИЧНИХ ДЕЛА И ДИСКУСИЈА

Кривична дела против привреде којима припадају и кривично дело проузроковање стечаја и кривично дело проузроковање лажног стечаја, тешко је дефинисати. Није довољно констатовати да су то дела која су штетна за привреду односно дела која погађају привредне субјекте. То из разлога што постоје и друга кривична дела која врше наведено, али не спадају у ову групу кривичних дела (превара, крађа...). Према томе, привредна кривична дела јесу она кривична дела која као заштитни објекат имају привредни систем и његово несметано и правилно функционисање. Кривична дела у привреди имају негативан утицај на поверење у привредни систем у целини или на његове делове, институте и тако доводе до угрожавања нормалног функционисања привредног система (Пауновић, Димић, Арсенијевић 2019).

Одређење привредног система као заштитног објекта ових врста кривичних дела можда је термин који је постављен превише екстензивно, те стога треба напоменути да се овде пре свега мисли на тржишну привреду

односно привреду којој је фундаментални део слободно тржиште. То значи да се у центар кривичноправне заштите ставља слобода равноправног привређивања, а не заштита привредних односа.

Оправданост кривичноправне интервенције у овом случају произилази из потребе да се пружи заштита једнаким условима пословања привредним друштвима стварајући тржиште на коме владају главни тржишни механизми као што су закон понуде и тражње, или слобода конкуренције, што има позитивне реперкусије на целокупно друштво.

У раду ћемо представити и анализирати податке који говоре о учесталости извршења кривичних дела проузроковање стечаја и проузроковање лажног стечаја на територији Републике Србије за десетогодишњи период (2009-2018 – Билтени Републичког завода за статистику). Систематизоване податке представићемо табеларно и графички ради лакшег разумевања и уочавања законитости које се јављају код анализираних појава.

Табела 1: Број пријављених, оптужених и осуђених лица за кривично дело проузроковање стечаја од 2009. до 2018. године на територији РС

Година	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
Број пријављених лица	15	9	14	14	16	19	13	7	9	9
Број оптужених лица	3	0	6	8	18	11	2	6	1	0
Број осуђених лица	2	0	3	1	4	5	2	3	0	0

Извор: Аутори

Број лица против којих је поднета кривична пријава за кривично дело проузроковање стечаја у предметном десетогодишњем периоду јесте 125, што у просеку на годишњем нивоу износи око 13 пријављених пунолетних лица. За исти овај период укупно оптужених лица јесте 55, што значи да на годишњем нивоу за око 6 лица оптужница ступи на правну снагу. На крају кривичног поступка, а на бази прикупљених података, може се донети закључак да годишње за кривично дело проузроковање стечаја буду осуђена 2 лица. Лако се може уочити да је губитак злочина (Булатовић, Ђорђић 2019) код овог кривичног дела јако велики, јер само 15% од пријављених лица буде осуђено.

Највећи број пријављених, оптужених и осуђених лица уочавамо 2014. године, а најмањи број пријављених лица уочавамо 2016. године, најмање оптужених друге и последње године посматраног периода, док без иједне осуђујуће пресуде завршава се календарска 2010, 2017. и 2018. година. Оно што је нестандардно и врло лако се уочава на графичком приказу посматране појаве јесте то да је 2013. године, већи број оптужених него пријављених лица. Разлог томе јесте доспелост предмета из ранијих календарских година који се баве овим кривичним делом у фазу оптужења.

На крају, можемо закључити да фреквенција извршења ових кривичних дела у поређењу са другим кривичним делима против привреде није велика, али да на сузбијању истих треба радити константно и континуирано, јер се тако доприноси благостању и нормалном функционисању целокупног друштва.

Графикон 3: Број пријављених, оптужених и осуђених лица за кривично дело проузроковање стечаја од 2009. до 2018. године на територији РС

Извор: Аутори

Табела 2: Број пријављених, оптужених и осуђених лица за кривично дело проузроковање лажног стечаја од 2009. до 2018. године на територији РС

Година	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
Број пријављених лица	9	7	9	15	27	3	5	4	3	4
Број оптужених лица	0	0	0	0	1	0	5	0	1	0
Број осуђених лица	0	0	0	0	1	0	1	0	1	0

Извор: Аутори

Упоредном анализом представљених података о кривичном делу проузроковање стечаја и кривичном делу проузроковање лажног стечаја, можемо приметити да се доста чешће извршава кривично дело проузроковање стечаја. У посматраном десетогодишњем периоду за кривично дело проузроковање лажног стечаја на територији Републике Србије пријављено је укупно 85 лица, што у просеку на годишњем нивоу износи око девет лица. Међутим, ситуација се умногоме мења када су у питању оптужнице и пресуде везане за ово кривично дело. Свега седам лица од 2009. године до 2018. године добило је статус оптуженог лица, а само њих троје проглашено је кривим за кривично дело проузроковање лажног стечаја. Дакле, 3,5% од укупно пријављених лица дошло је до статуса осуђеног лица. Можемо закључити да је губитак злочина и код овог кривичног дела јако велики.

Највећи број пријављених лица уочава се 2013. године, док је највећи број лица против којих је оптужница ступила на правну снагу уочен 2015. године. За већину година посматраног период немамо ниједно осуђено лице за кривично дело проузроковање лажног стечаја, сем за 2013, 2015. и 2017. годину када се јавља по једно осуђено лице.

Графикон 4: Број пријављених, оптужених и осуђених лица за кривично дело проузроковање лажног стечаја од 2009. до 2018. године на територији РС

Извор: Аутори

Тренутно важећи Закон о стечају приписује и казнене одредбе везане за стечај. Овај Закон у члану 204, „пријављивање лажног потраживања препознаје као кривично дело и одређује да ће се казном затвора од једне до три године и новчаном казном од 500.000 динара до 10.000.000 динара казнити свако лице које суду у стечајном поступку који се води по одредбама Закона о стечају пријави лажно потраживање подношењем лажних докумената или на други начин".

Поред наведеног, као кривично дело препознато је и следеће понашање: „ко у току стечајног поступка наплати своје потраживање од јемца или главног дужника, а у року од осам дана од дана извршене наплате не обавести суд о наплати потраживања, казниће се новчаном казном од 500.000 динара до 10.000.000 динара. Ово противправно понашање препознато је као кривично дело необавештавање о намирењу потраживања" (Закон о стечају, 2018).

Наредни члан бави се располагањем и управљањем имовином дужника у стечају после отварања стечајног процеса. Противправно понашање прописано је да постоји у случају да се после отварања поступка поводом стечаја, а пре преузимања дужности управника користи стварима и располаже правима

који припадају стечајној маси без икакве накнаде или ако та накнада није одговарајућа тржишној вредности. Казна прописана за овакву повреду права јесте новчана казна од најмање 500.000 РСД или казна затвора од једне до пет година. Уколико се као мотив извршења овог дела појави користољубље онда новчана казна може да досегне вредност и до 10.000.000 РСД.

На крају, кривично дело представља и „лажно приказивање и прикривање чињеница у унапред припремљеном плану реорганизације. Ово дело чини лице које у унапред припремљеном плану реорганизације лажно прикаже или прикрије чињенице од значаја за доношење одлуке суда или гласање поверилаца о плану. Казна затвора од једне до пет година и новчана казна од најмање 500.000 динара, а ако је кривично дело учињено из користољубља до 10.000.000 динара, прописане су за ово дело" (Закон о стечају, 2018).

Поред кривичних дела, могуће је учинити и прекршај везан за стечај и његове институте. Правно лице или одговорно лице у њему има се казнити за ову „лакшу повреду права" уколико благовремено не обавесте суд пред којим се води стечајни процес о намирењу потраживања на основу уговора о финансијском обезбеђењу или неког другог уговора финансијске природе путем нетирања. Члан 206а, прописује да је у случају оваквог понашања казна новчана у износу од 100.000 до 2.000.000 РСД, или од 20.000 до 150.000 РСД у случају да се на законске одредбе оглуши одговорно лице у правном лицу.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

За законско дефинисање стечаја на територији Републике Србије, посебно најновије промене законске регулативе, можемо констатовати да је у складу са праксом земаља у окружењу, али и земљама које су на већем ступњу економског развоја од Републике Србије. Два модула организовања стечаја (банкротство и реорганизација) примењива су на скоро све облике привредних друштава и проблем стечаја путем ова два института може бити успешно решен. Добра страна Закона о стечају јесте то што је стечајни поступак препознао као врло важан и доделио му статус хитног поступка. То ће умногоме помоћи повериоцима и изиграним лицима која у тренутку стечаја имају потраживања од стечајног дужника.

Да је учињен напредак увођењем новог Закона о стечају и његовим каснијим изменама и допунама, показује то да је просечна дужина стечајног поступка раније била око четири године, а применом поменутог Закона, трајање стечајних поступака износи годину и шест месеци. Недопустиво је да у једној правној држави стечајни поступци трају, примера ради, од 15 до 23 године чега је било чак 34 пута на територији наше државе.

Поред измена и допуна Закона о стечају, учињена је и измена Кривичног законика Републике Србије по питању стечаја и укинут је нехатни односно лакши облик вршења кривичног дела проузроковање стечаја. Сматрамо да је то огроман напредак и да никако не треба прописивати лакше кривичне санкције за овако озбиљна кривична дела која могу имати далекосежне негативне последице.

Када се посматра казнена политика и судска пракса кривичног дела проузроковање стечаја у 2009. години осуђена су два лица и то једно лице на условну осуду, друго на казну затвора од два до три месеца; наредне године нисмо имали осуђених лица за ово кривично дело, а 2011. године осуђена су три лица и то сва три лица на условну осуду; 2012. године осуђено је једно лице и то на условну осуду; 2013. године осуђена су четири лица и то сва четири на условну осуду, 2014. године једно лице осуђено је на казну затвора од три до шест месеци, а њих четворо је добило као санкцију условну осуду; 2015. године изречене су две условне осуде, а 2016. године имамо две условне осуде и једну казну затвора од три до шест месеци. Последње две године посматраног периода није било осуђених лица за ово кривично дело.

Што се тиче казнене политике и судске праксе за кривично дело проузроковање лажног стечаја ту су осуђене три особе и то 2013. једно лице на условну осуду, 2015. године једно лице на условну осуду и 2017. године једно лице на условну осуду. Дакле, условна осуда је једина санкција која се изриче за ово кривично дело у нашој судској пракси и сматрамо да је промена поступања судова неминовна и да критеријуми које судије примењују треба да се мењају, да би се извршење овог кривичног дела још више смањило.

Као што може да се примети у већини случајева суд се одлучио да за ову врсту кривичних дела треба изрећи условну осуду или краткотрајну казну затвора. Мишљења смо да би казнена политика и судска пракса требале да се промене, те да се краткотрајним казнама затвора не постиже никакав ефекат, јер је наука доказала, а пракса потврдила, да је замена краткотрајних казни затвора новчаном казном боље решење.

ЛИТЕРАТУРА

Агенција за лиценцирање стечајних управника: http://alsu.gov.rs/ [15.02.2020.]

Агенција за осигурање депозита: http://www.aod.rs/stecaj-likvidacija.html#! [15.02.2020.]

Булатовић – Ђорђић: 2019: Никша Булатовић, Дејана Ђођић, *Привредни преступи од пријаве до пресуде у Републици Србији*, Баштина, Институт за српску културу, свеска 49, Приштина – Лепосавић, 2019.

Вукићевић 2011: Славољуб Вукићевић, *Привредно право*, Београд, 2011.

Горшић 1934: Горшић Фрања, *Коментар Стечајног закона*, Београд, 1934.

Гаљак – Радуловић 2008: Илија Гаљак, Зоран Радуловић, *Пословно право*, Висока пословна школа, Чачак, 2008.

Закон о стечају 2018: *Закон о стечају*, Службени гласник Републике Србије, бр. 104/2009, 99/2011 - др. закон, 71/2012 - одлука УС, 83/2014, 113/2017, 44/2018 и 95/2018.

Закону о принудном поравнању, стечају и ликвидацији 1996: *Закону о принудном поравнању, стечају и ликвидацији,* Службени лист СФРЈ број 84/89 и Службени лист број 37/93 и 28/96.

Козар 2014: Владимир Козар, *Коментар закона о стечају са новелама из 2014. године и судском праксом,* Пословни биро доо, Београд, 2014.

Кривични законик РС 2005: *Кривични законик,* Службени гласник РС, бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019, < https://www.paragraf.rs/propisi/krivicni-zakonik-2019.html > [25.12.2019.]

Јовановић 1990: Јовановић Владимир., *Предузећа и друштва према Закону о предузећима,* Београд, 1990.

Мијатовић – Пејановић 2018: Марина Мијатовић, Дражена Пејановић, *Злоупотреба службеног положаја у Србији и Босни и Херцеговини,* Баштина, Институт за српску културу, свеска 45, Приштина – Лепосавић, 2018.

Милосављевић 2016: Милосављевић Александар, *Имовинско-правне последице покретања стечајног поступка у домаћем и упоредном праву*, докторска дисертација, Универзитет Едуконс, Нови Сад, 2016.

Пауновић – Димић – Арсенијевић 2019: Светислав Пауновић, Маја Димић, Оља Арсенијевић, *Анализа друштвено-економских кретања у Србији у условима кризе*, Баштина, Институт за српску културу, свеска 48, Приштина – Лепосавић, 2019.

Републички завод за статистику: https://www.stat.gov.rs/oblasti/pravosudje/punoletni-ucinioci-krivicnih-dela/ [20.12.2019.]

Слијепчевић 2014: Драгиша Слијепчевић, *Појам и правне претпоставке стечаја*, Примена појединих института стечаја – зборник радова, Глосаријум, Београд, 2014.

Станковић – Станковић 2002: Миодраг Станковић, Сања Станковић, *Пословно право,* Београд. 2002.

Цуља 1938: Срећко Цуља, *Грађанско процесно право,* Том II, Београд, 1938.

Чоловић - Милијевић 2010: Владимир Чоловић, Недељко Милијевић, *Стечајни поступак*, Паневропски универзите Apeiron, Бања Лука, 2010.

Sanja M. STANKOVIĆ
Dragana B. LAZIĆ

CAUSING (FAKE) BANKRUPTCY

Summary

The importance of recognizing and regulating bankruptcy institutes was first recognized in England in the sixteenth century. His main aim was to establish a fair relationship between creditors. As a legal institute, bankruptcy is characteristic of a market economy, so its development is related to it. The first part of the paper is devoted to defining the concept of bankruptcy in legislation and in theory. The paper then explains the bankruptcy proceedings and the role of all persons who may appear in the bankruptcy proceedings and who ensure that the bankruptcy proceedings are completed in the best possible way for all creditors. Abuses related to causing bankruptcy and false bankruptcy and defining them in the Criminal Code of the Republic of Serbia are the subject of the next part of the paper. This part of the paper also covers the empirical research of criminal act against the economy (the criminal act of causing bankruptcy and causing false bankruptcy) in the territory of Republic of Serbia over a ten-year period. This section focuses on the number of reported, accused and convicted persons for crimes against economy.

Key words: bankruptcy, causing bankruptcy, causing false bankruptcy, criminal offenses against the economy

Рад је предат 24. фебруара 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

UDK 343.85:314.151.3-054.73(4-672EU)
343.343.62(4-672EU)
doi: 10.5937/bastina30-25617

Pregledni rad

*Kenan N. ADEMOVIĆ**
Bosna i Hercegovina

BEZBJEDNOSNI ASPEKTI MIGRACIONIH PROCESA NA PROSTORU EVROPSKE UNIJE

Apstrakt: Migraciona kretanja stanovništva su postojala tokom čitave historije čovječanstva, pri čemu su osnovni razlozi za napuštanje sopstvene teritorijalne ili etničke zajednice bili potraga za boljim životom ili spasavanje od progona i nasilnih konflikata. Za razliku od legalnih migracija, koje se odvijaju po zakonima države porijekla migranata i zemlje destinacije, postoje i ilegalne migracije koje su odraz posebnih okolnosti i koje znače svako premještanje stanovništva sa područja jedne zemlje na teritoriju druge koje se ne odvija prema propisima tih država, a također i boravak stranaca u određenoj zemlji na način koji je nesaglasan sa njezinim zakonodavstvom. Stoga je cilj ovog rada analiza bezbjednosnih aspekata migracionih procesa na procesu EU.

Кључне речи: migracioni procesi, nezakonite migracije, bezbjednost, Evropska Unija

UVOD

Tokom 90-ih godina XX stoljeća, poslije rušenja Berlinskog zida, u zapadnoevropskim državama dolazi do povećanja imigracije iz istočne Evrope „koji je do tada bio uglavnom politički motiviran. Međutim, prema području zapadne Evrope, uglavnom zbog ratnih zbivanja, ali i potrage za poslom i želje za boljim životom, u tom razdoblju sve masovnije kreću i migranti iz azijskih i afričkih zemalja, a također i sa ratom zahvaćenih područja bivše Jugoslavije. Kao reakcija na to, dolazi do promjena u političkim stavovima prema useljavanju, te razvijene zemlje Zapada mjenjaju zakone i praksu kako bi otežale ulazak i zapošljavanje stranaca, čime se otvarao prostor za nezakoniti ulazak i boravak imigranata. Migracije koje su u prošlosti bile pokretači razvoja zapadnih zemalja postaju tema rasprava u negativnom kontekstu, točnije, u praksi se ograničavaju zakonite migracije". Tako se se Evropska unija i druge zemlje Evrope suočile sa nezakonitom migracijom i kriminalom u vezi sa njom., „Također je proces proširenja Evropske unije zahtjevao ponovno proučavanje

* Advokat, ademovic.kenan@gmail.com

i promišljanje kako se spoljne granice jedne takve zajednice mogu najbolje štititi od transnacionalnog kriminala, nezakonitih migracija, krijumčarenja ljudi i robe, zloupotrebe sistema azila, te bezbjednosnih prijetnji povezanih s terorizmom" (Warell, 2017:14).

Treba imati u vidu da su se ključne politike u Evropskoj zajednici/uniji od njenog nastanka u početku primarno razvijale u političkom i ekonomskom segmentu. „Nosioci bezbjednosti bili su vojska i vojno udruživanje unutar NATO saveza te je promišljanje bezbjednosti bilo uslovljeno ideološkom blokovskom podjelom. Politike na području zajedničke unutrašnje bezbjednosti su se počele uspostavljati kasnije, što je slučaj i sa pitanjem nezakonitih migracija. Naime, politike Evropske unije po tom pitanju povezane su s dokumentima ili se naslanjaju na dokumente koje su donijele druge međunarodne institucije"(Warell, 2017). Među tim dokumentima su najvažniji Konvencija Ujedinjenih nacija protiv međunarodnog organiziranog kriminaliteta i njeni protokoli iz Palerma iz 2000. godine, a posebno Protokol o prevenciji, suzbijanju i kažnjavanju trgovine ljudima, posebno ženama i djecom, te Protokol protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i vazduhom.

MJERE KONTROLIRANJA NEZAKONITIH MIGRACIJA

U protekla dva desetljeća su unutar Evropske unije ipak implementirane obimne mjere kontroliranja nezakonitih migracija, zahvaljujući prije svega tehnološkom napretku i čvršćoj saradnji policijskih tijela (Bigo, Guild, 2005: 102-104). „Pod razvojem operativnih sposobnosti podrazumijeva se posebno ključan dio implementiranja strateških ciljeva EU po pitanju nezakonitih migracija. Program razvoja integriranog upravljanja granicama na nivou Unije je dugoročan proces koji određuje i unapređuje srednjoročne i dugoročne ciljeve za poboljšanje saradnje unutar službi, međuagencijske i međunarodne saradnje u agencijama uključenim u upravljanje granicama, s namjerom ostvarivanja boljeg sistema upravljanja granicama. Viznim informacijskim sistemom osigurana je efikasna protočnost podataka između zemalja članica EU o vizama. Sistem olakšava provjeru o tražiocima viza i azila kako na spoljnim granicama Evropske unije tako i unutar zemalja EU te u jednu mrežu povezuje jedinstveni centralni sistem Unije i nacionalne baze podataka. Na taj način doprinosi unutrašnjoj bezbjednosti zemalja članica i pospješuje borbu protiv nezakonitih migracija" (Bigo, Guild, 2005:102-104).

Značajne mjere na planu suprotstavljanja nezakonitim migracijama predstavljaju i Ugovori o povratku i Sporazumi o readmisiji.

Uspostavljanje agencija, odbora i proširivanje djelokruga rada postojećih organa i tijela po pitanjima nezakonitih migracija značajna su komponenta provođenja bezbjednosnih politika Evropske unije. „Strateški odbor za migracije,

granice i azil je osnovan kao dio novih radnih struktura za pripremu rasprava Evropskog vijeća po pitanjima migracija, granica i azila. Zadatak odbora, koji se sastoji od viših rukovodilaca, usklađivanje pitanja strateških smjernica u pitanjima koja se odnose na migracije, granice i azil. Sa sličnim okvirom djelatnosti je osnovan i Koordinacijski odbor za policijsku i pravosudnu saradnju u krivičnim stvarima čiji je zadatak usklađivanje strateških smjernica Evropskog vijeća u policijskoj i pravosudnoj saradnji u krivičnim stvarima" (Tadić, Dragović, Tadić, 2016:32-34).

Posebno je važna uloga koju ima Frontex - specijalizirana agencija Evropske unije. Njen zadatak je da koordinira saradnju svih članica EU u delu bezbjednosti granica. Frontex je osnovan u novembru 2004 godine posebnom uredbom Vijeća ministara Evropske unije, a u skladu sa odredbama Ugovora iz Maastrichta. Područje djelovanja te agencije obuhvaća: koordiniciju operativne saradnje između država članica u oblasti upravljanja spoljnim granicama, te pružanje potrebne podrške članicama u organizaciji zajedničkih operacija u suprostavljanju prekograničnom organizovanom kriminalu. Frontex nema ovlaštenja za operativno djelovanje, već se rad te agencije temelji na razmjeni obavještajnih podataka (Council Regulation No 2007/2004, 2004:4-6).

„Prije svega, potrebno je uvesti strožije mjere vezano za nezakonito zapošljavanje imigranata, jer postojeća siva ekonomija djeluje kao izraziti pull faktor koji privlači brojne migrante. Generalno uzev, bolja horizontalna i vertikalna koordinacija svih nadležnih tijela uz intenzivnu saradnju sa zemljama članicama jedini je način koji može dati zadovoljavajući rezultat u zaštiti spoljnih granica Evropske unije" (Tadić, Dragović, Tadić, 2016:32-34).

Nezakonite migracije postale su vrlo značajan problem za nacionalnu i unutrašnju bezbjednost zemalja članica Evropske unije. „Pod najvećim pritiskom su najrazvijenije države, ali u posljednjih desetak godina i mediteranske države članice Unije bilježe veliki rast nezakonitih migracija. Suočene s velikim migracijskim pritiskom i sve većom pojavom aktivnosti vezanih uz nezakonite migracije, članice Evropske unije su zaključile da više nisu sposobne da same na nacionalnom nivou adekvatno djeluju na fenomen nezakonitih migracija te da moraju koordinirati mjere na evropskom i međunarodnom nivou, prije svega na području pravosuđa i unutrašnjih poslova" (Tadić, Dragović, Tadić, 2016:32-34).

„Ako se pođe od definicije državne granice odnosno granične linije kao krajnjeg opsega vlasti određene zemlje, izvodi se zaključak da se prve mjere, koje bi se mogle preduzeti kako bi se zaštitila nacionalna ili unutrašnja bezbjednost, mogu ili moraju preduzeti upravo na samoj državnoj liniji, a službe koje preduzimaju takve mjere i radnje preuzimaju dio odgovornosti za cjelokupno stanje bezbjednosti na unutrašnjem planu" (Tadić, Dragović, Tadić, 2016:32-34).

„Nezakonite migracije, kao jedan vid kažnjivih radnji povezanih uz državne granice, posljednjih godina nesumnjivo predstavljaju sigurnosnu pojavu koju mnogi povezuju s ugrožavanjem nacionalne bezbjednosti zbog velikog broja migranata koji padaju na teret svake države koja im pruži utočište, tj. boravak i zbog činjenice da su u jednom svom dijelu povezane s kriminalnim skupinama na nacionalnom i međunarodnom nivou, te se prema procjenama Ujedinjenih nacija godišnja zarada organizacija koje se bave krijumčarenjem osoba kreće oko sedam milijardi US“ (Ghosh, 1998:49).

Važno je demistifikovati fenomen migracija sa bezbjednosnog aspekta. „Ono što je zabrinjavajuće jest činjenica kako uvijek u velikom broju postoje grupe ili pojedinci koji se pokušavaju sakriti i proći neopaženo jer su njihove pobude dolaska u Evropu sasvim druge prirode. Naime, izvršeni teroristički napadi u više zemalja članica EU pokazuju da su počinioci uglavnom lica koja su rođena ili su većinu života provela na teritoriji Evropske unije, dok se kao pomagači ili podstrekači mogu pojavljivati novi migranti. To su izazovi takozvanih mještovitih migracijskih tokova“ (Tadić, Dragović, Tadić, 2016:32-34).

Shodno tome, najveći bezbjednosni izazov nezakonittih migracija je veza migranata i terorističkih organizacija, mada je važno napomenuti da to nije većina njih. „Pored već spomenutih izazova možda najfluidinije područje predstavljaju prijetnje koje proizlaze od radikalizacije određenog broja pripadnika muslimanske zajednice u Evropi te njihovog dvosmjernog puta kojim odlaze u terorističke kampove u pretežno nekontroliranim područjima Pakistana na granici između Pakistana i Avganistana – ali ne samo tamo – gdje prolaze trening i radikalizaciju te se vraćaju u Evropu s ekstremnim stavovima i planovima“ (Taylor, 2017:15-16).

„U posljednjih nekoliko godina je na stotine hiljada ljudi je uspjelo ući na teritoriju Evropske unije i, po pravilu, zatražiti azil. Međutim Dublinski sistem azila, uspostavljen u okviru Schengenskih sporazuma, nije stvoren za ovakve masivne prilive izbjeglica dok klasični sistem za prihvat izbjeglica u ovakvom opsegu nije bio kvalitetno riješen. Prelazak spoljne granice Evropske unije je moguć samo na graničnim prijelazima i sva lica koja i uđu nezakonito na tu teritoriju moraju se registrirati, odnosno podnijeti zahtjev za azil, što u ovom migracijskom talasu nije poštovano na cijeloj ruti od Grčke do Njemačke“ (Tadić, Dragović, Tadić, 2016:32-34).

„Ako se ne ispune subjektivna očekivanja postoji bojazan njihovog okretanja činjenju različitih krivičnih djela, ne isključujući i ona nasilna povezana s rasom i vjerom. Nepostojanje jasnih planova za izbjeglice i migrante zasigurno će uzrokovati jačanje otpora prema migrantima i porast podrške radikalnim desnim strankama u evropskim zemljama. U nekim zemljama su već i formirane tzv. grupe za zaštitu (npr. Finska, tzv. Odinova vojska), što dodatno otežava bezbjednosnu situaciju jer jedan konflikt vodi drugom“ (Tadić, Dragović, Tadić, 2016:32-34).

EU zbog svega navedenog mora u što kraćem roku osmisliti način integracije migranata u domicilno stanovništvo zbog smanjenja radikalizacije migranata, ali i evropskih građana, te kako bi migranti usvojili pozitivan cilj integracije u novo društvo. „Ponašanje u kojem zemlje članice gledaju samo vlastitu bezbjednost je put u propast. Zajednički pristup ovim pitanjima bez skrivenih nacionalnih interesa je preduslov za uspjeh. Upravo su razjedinjenost evropskih zemalja i nedostatak jasnih poruka i uzrokovali migracijsku krizu sa područja Bliskog istoka koja je uzdrmala same temelje EU" (Tadić, Dragović, Tadić, 2016:28-30).

EVROPSKA UNIJA I MIGRANTSKO-IZBJEGLIČKA KRIZA

Treba imati u vidu da sudar različitih kultura i vera može ugroziti funkcioniranje društvenog sistema zemalja u koje migranti dolaze. Takav je bio slučaj u velikoj migrantskoj krizi u Evropi 2015. i 2016. godine, s obzirom na činjenicu da zemlje EU nisu mogle da integrišu toliki broj migranata. Za pravni sistem dodatni problem mogu predstavljati i specifične kulturne navike imigranata, često neprihvatljive za sredinu u koju dolaze. U takvim situacijama, sankcioniranje po važećim zakonima države destinacije znači ugrožavanje elementarnih prava i sloboda.

Evropska migrantsko-izbjeglička kriza predstavlja zbirni naziv za niz događaja i incidenata vezanih za masovni dolazak izbjeglica i u još većoj mjeri ilegalnih imigranata iz Azije, Afrike, Bliskog Istoka i dijela Jugoistočne Evrope (Kosovo i Albanija) u zemlje Evropske unije, koji su eskalirali 2015. godine. Kriza se do tada uglavnom odražavala na mediteranskim obalama Italije. U novije vrijeme je masovniji priliv izbjeglica zabilježen na prostoru Balkana, koji predstavlja tranzitni pravac prema razvijenim zemljama Evropske unije. Kao rute ulaska u EU ilegalni migranti su koristili i koriste kako zemlje članice Unije na njenoj periferiji - Grčku i Hrvatsku, tako i najkraće putne pravce koji vode kroz Makedoniju i Srbiju.

Iako su izbjeglice i migranti (uglavnom iz Sirije) od strane evropskog političkog establišmenta u prvo vrijeme dočekani sa simpatijama, kasnije se taj odnos promijenio i uslijedile su kritike i zabrinutost zbog mogućnosti ugrožavanja unutrašnje bezbjednosti. „U najnovije vrijeme je odnos prema migrantima postao predmetom sukoba pojedinih država članica Unije, prije svega između Njemačke koja inzistira na politici „otvorenih vrata" prema migrantima, te Mađarske, Slovačke i Poljske koje drže da će upravo one od te politike trpjeti najteže negativne posljedice" (Tadić, Dragović, Tadić, 2016:33-34).

Protesti protiv arapskih diktatorskih režima dočekani su sa osporavanjem u EU. Međutim, nije se razmišljalo o mogućim negativnim posledicama tih dogaja.

„Poučan je primjer Libije, gdje su novonastale opozicione oružane formacije imale vazdušnu podršku NATO članica, u prvom redu Francuske, u borbi protiv snaga pukovnika Muammara al-Gaddafija. Međutim, nakon urušavanja Gaddafijevog režima nije bilo odgovarajuće podrške EU u izgradnji postautoritarne vlasti i novih društveno-ekonomskih odnosa, te je Libija završila u sukobima naoružanih frakcija i haosu, postala prostor za ubacivanje snaga ISIS-a i ključna točka nestabilnosti u Sjevernoj Africi. Slično je bilo i u Tunisu, Egiptu, a posebno kasnije u Siriji" (Tadić, Dragović, Tadić, 2016:32-34).

Iako se masovni imigrantski talas ka Evropskoj uniji do koga je došlo poljednjih godina uglavnom prikazuje kao spontani priliv izbjeglica iz ratom zahvaćenih područja Bliskog istoka i sjevera Afrike, postoje ocjene da to nije dovoljno i potpuno objašnjenje. Naime, ima tvrdnji da je ideja o velikoj seobi migranata ka državama članicama EU, posebno prema Njemačkoj, inicirana u samoj Evropi. Kao ilustracija toga, spominje se članak u magazinu Europe's World iz oktobra 2014. godine, koji piše da je „došlo vrijeme za high-road scenarij kojim će se olakšati migracije, a ne ograničavati ih". U tom kontekstu je u navedenom članku isticano da evropska populacija stari, te da se u Evropskoj uniji u budućnosti predviđa značajan manjak radnika, budući da se će radno sposobno stanovništvo u državama članicama Unije u sljedećih 50 godina smanjiti za 45 milijuna. „S tim u vezi, u Europe's World je ocjenjeno da su u mnogim zemljama migracije usporile ili čak preokrenule trend starenja i zaustavile neodrživi odnos između radne i izdržavane populacije" (Atefanov, 2017). Na takva razmišljanja su se nešto kasnije, kada su izbjeglice već počele da napuštaju Siriju, nadovezali i neki potezi i izjave zvaničnika prije svega njemačke vlade, uz razne medijske sadržaje i djelovanje pojedinih nevladinih organizacija, koji su svako na svoj način podupirali pokretanje ratnih izbjeglica i ekonomskih imigranata ka Evropi i posljedično, nastajanje problema kakvi se nisu očekivali.

U vezi sa krizom iz 2015. i 2016. godine, postoje i mišljenja da iza pokretanja posljednjeg migrantskog vala sa Bliskog istoka stoji projekat strateške depopulacije Sirije. Ima i autora koji u svemu što se događalo vide dugoročnu strategiju islamizacije Europe. Uz sve jednostranosti i pretjerivanja, moglo bi se zaključiti da u navedenim stajalištima može biti i ponečeg tačnog (Stevens, 2017:186).

U tom kontekstu, ukazuje se da je njemačka kancelarka Angela Merkel svojevoljno pozvala migrante iz arapskih zemalja da dođu u tu zemlju početkom 2015. godine, bez prethodnih konsultacija sa nadležnim institucijama Evropske unije (Mansfield, 2016). Ubrzo je, međutim, kada je na njemačke granice pristiglo oko milion migranata, njemačka vlada u novonastaloj situaciji zatražila evropsku solidarnost na način da sve zemlje članice Unije podijele taj teret. Države kao što su Poljska, Češka, Mađarska i druge zemlje članice EU iz centralne Evrope, u prošlosti nisu bile kolonijalne sile i da njihove političke elite i javnost zaziru od imigracije iz vanevropskih područja (Wintour, 2017).

Te zemlje su unisono izrazile stajalište da su prije spremne da izgube evropske fondove potpore nego da prihvate obavezne kvote za prijem neželjenih migranata, posebno ukoliko su islamske vjere. Inače, čak i „stare" zemlje članice EU imaju hronične probleme sa integracijom afro-azijskih migranata u svoja društva, imajući u vidu njihove bitno drugačije tradicijske i socijalne norme. U migrantskoj krizi koja još uvijek nije okončana se jasno pokazalo da jedinstvo Evropske unije po pitanju izbjeglica i migranata ne postoji, te da zajednički stav o tome nije na vidiku.

Naknadne analize su pokazale da su se institucije Evropske unije, kada se uvidjelo da stvari sa migrantskim valom iz Sirije izmiču kontroli, ponašale neadekvatno, a ponekad i kontraproduktivno. Uz ostalo, EU je u martu 2016. godine potpisala sporazum s Turskom, kojim je toj zemlju odobren kredit u iznosu od tri milijarde eura, uz obećanja da će takvih kreditnih tranši biti i u budućnosti. Turski predsjednik Recep Tayyip Erdogan je u međuvremenu nastavio da povremeno ucjenjuje Evropsku uniju, zahtjevajući ukidanje viza Turskoj i prijeteći novim izbjegličkim valovima ka Uniji. Naime, na teritoriji Turske je smješteno oko tri miliona sirijskih izbjeglica, a vlastima te zemlje nije problem ni da preusmjere izbjeglice iz Iraka ka EU ili da pritiskom na Kurde na jugoistoku Turske prisile i pripadnike te etničke grupe da se odluče na bijeg u „slobodnu Evropu". Neke zemlje članice Evropske unije, poput Njemačke, Austrije, Švedske i Danske, na vrhuncu krize 2015. godine pokušale su same da se izbore sa problemom, tako što su uspostavile privremene granične kontrole. Ukupno gledano, evidentno je da je zbog imigrantske krize Evropska unija dospjela u poziciju gubitnika, jer nije bila u stanju diktirati uslove i držati situaciju pod kontrolom (Skinner, 2016).

Nema ni sasvim preciznih podataka koliko je ukupno nezakonitih migranata i izbjeglica ušlo na područje Evropske unije nakon eskalacije rata u Siriji. „Prema Međunarodnoj organizaciji za migracije (IOM), nakon najvećeg talasa 2015. godine, kada je na granice EU došlo oko, 1,2 miliona migranata, do kraja 2016. je u Evropsku uniju pristiglo još oko 400.000 izbjeglica. Većina njih je došla preko Grčke i zapadnog Balkana, ili morskim putem prema Italiji. IOM ukazuje da je 2016. godina za imigrante i izbjeglice bila i najopasnija, budući da se te godine u Sredozemnom moru utopilo više imigranata nego u 2015. godini - 4220 u odnosu na 3.780" (Quoterly Overview, 2017:1-2).

Karakteristično je da Evropska unija slijedi gotovo istovetnu strategiju prema migracijama i u odnosima s afričkim zemljama.

Migrantsko-izbjeglička kriza je u Evropskoj uniji aktuelizirala pitanje mogućnosti uspostavljanja i održavanja multikulturalizma, odnosno dilemu da li današnja Evropa uopšte ima kapaciteta za integraciju manjina. Nezakonite migracije su se pokazale kao jedan od ključnih problema koji remeti funkcionisanje današnje EU, a za koji u bližoj budućnosti neće biti adekvatnih rješenja.

ZAKLJUČAK

Građani Evropske unije se u ovom trenutku najviše boje ugrožavanja sopstvene sigurnosti, kao i bezbjednosti svojih zemalja i ugrožavanja od terorizma. Zbog toga Evropska unija mora kreirati jedinstven stav i politiku azila i na taj način zaštiti svoje granice. Kada je riječ o budućnosti Evropske unije nastupio je historijski prijelomni trenutak. Nakon što je uloženo toliko napora da se stvori funkcionalna pravna jurisdikcija u Evropi, zajednička ekonomska oblast i zajednička valuta, što bi koštalo znatno više od mogućih alternativnih rešenja – moraju se naći načini da se sačuvaju stvari koje su postignute, ali iznad svega, trebaju se naći načini da se isprave loši potezi koji su i doveli do narastanja navedenih problema. Do ovih grešaka je došlo uslijed nejednakosti ekonomske razvijenosti država EU, što je u posljednjem desetljeću dodatno pogoršano usled neadekvatnih i tehnokratskih mjera institucija Unije, koje su trebale da te probleme prevaziđu.

IZVORI

Bigo, D. Guild, E. 82005 Controlling Frontiers: Free Movement into and within Europe, Ashgate Publishing Limited, Aldershot UK

Council Regulation (EC) No 2007/2004 of 26 October 2004 establishing a European Agency for the Management of Operatiopnal Cooperation at the External Borders of the Member States of the European Union, L 349, Official Journal of European Union, Brussels, 25.11.2004

Ghosh, B. Huddled, M.(1998) Uncertain Shores – Insights into Irregular Migration, Kluwer Law International, The Hague NL

Mansfield, K. Pallenberg, M. (2016) „They invited us - Refugee says Germany wanted migrants", The Express, London UK, 14 December 2016, http://www.express.co.uk/news/world/743487/refugee-germany-angela-merkel-invited-syria

Maystadt, P. (2014) „How to bring labour mobility to Europe" Europe's World, Brussels, 10.12.2014 http://www.friendsofeurope.org/smarter-europe/how-to-brimg-labour-mobility-to-europe

Scimeca, M. (2017) The European Immigration Crisis: An Analysis of how Terror Attacks have Affected Imigrant and Refugee Populations in Western Europe, University of Central Florida, Orlando FL

Skinner, A. (2016) „For Erdogan, migration crisis is an opportunity", Politico, Brussels, 18 November 2016 http://www.politico.eu/article/for-recep-tayyip-erdogan-refugee-crisis-an-opportunity/

Stefano, M. (2017) „Imigracija i fingirana sinkopa europske politike elite", Geopolitika news, Motus d.o.o. Zagreb, 30. decembar 2017 (http://www.geoplitika.news/analize/mario-stefanov-imigracija-i-fingirana-sinkopa-europske-politicke-elite)

Stevens, D. (2017) „Asylum, Refugee Protection and the European Response to Syrian Migration", Journal of Human Rights Practice, Vol. 9, Issue 2, Oxford University Press, Oxford UK

Stević, M. Crnobrnja, M. (2015) „Bezbednosna politika Evropske unije i aktuelna izbeglička kriza" Megatrend revija, Vol. 12, No. 3, Univerzitet Megatrend, Beograd

Tadić. J. Dragović, F. Tadić, T. (2016) „Migracijska i izbjeglička kriza – sigurnosni rizici za EU“, Policija i sigurnost, Vol. 25, No. 1, Ministarstvo unutarnjih poslova Repoublike Hrvatske, Zagreb 2016.

Townsend, M. R. (2015) The European Migrant Crisis, Lulu Press, Morrisville NC

Warell, H. (2017) „Eastern European migration to the UK in 5 charts“, Financial Times, London UK, July 10, 2017 (http://www.ft.com/content/14b558c8-6585-11e7-8526-7b38dcaef614)

Wintour, Patrick /2017) „EU takes action against eastern states for refusing to take refugees“, The Guardian, London UK, 13 June 2017 (http://www.theguardian.com/world/2017/jun/13/eu-takes-action-against-eastern-states-for-refusing-to-take-refugees)

Kenan N. ADEMOVIĆ

SECURITY ASPECTS OF MIGRATION PROCESSES IN THE EUROPEAN UNION

Summary

Migration trends have existed throughout human history, with the primary reasons for leaving one's territorial or ethnic community to seek a better life or escape from persecution and violent conflict. Unlike legal migration, which takes place under the laws of the country of origin of the migrant and the country of destination, there are also illegal migrations that reflect special circumstances and mean any movement of population from the territory of one country to the territory of another that does not take place under the regulations of those countries, and also the stay of aliens in a particular country in a manner inconsistent with its legislation. Therefore, the aim of this paper is to analyze the security aspects of migration processes in the EU process.

Key words: migration processes, illegal migration, security, European Union

Rad je predat 24. februara 2020. godine, a nakon mišljenja recenzenata, odlukom odgovornog urednika *Baštine*, odobren za štampu.

УДК 94:327(497.11:497.16)"1896/1903"
doi: 10.5937/bastina30-25539

Оригинални научни рад

*Немања М. ПОПОВИЋ**
Универзитет у Београду
Филозофски факултет

ПОЛИТИЧКИ ОДНОСИ СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ – ДОГАЂАЈИ И ПРИЛИКЕ ОД 1896. ДО 1903.

Апстракт: Период од 1896. до 1903. обухвата једну интересантну етапу у црногорско-српским односима. Почетак овог периода резервисан је за првим директним сусретима владара ових двију српских држава, а његов крај је омеђен смјеном владалачке династије у Србији. У поменутом периоду, односи између Краљевине Србије и Књажевине Црне Горе су имали успоне и падове, и може се рећи да су се у распону од 1896. до 1903. десили и моменти најсрдачнијих и моменти најнарушенијих односа, гдје је камен спотицања више била суревњивост књаза Николе Петровића и краља Милана Обреновића, него ли краља Александра Обреновића који је у поменутом периоду сједио на београдском трону. Борба за српско ослобођење и уједињење као императив двију држава постаће, и поље неопходне сарадње, али и ривалства, јер су обје династије претендовале на исте неослобођене српске просторе. У овом периоду када се Обреновићи више окретаћу Аустрији, црногорски књаз Никола види прилику да се уз подршку Русије избори за јачу позицију у Српству. Посебно је интересантна чињеница да су и поред династичких размирица, дворови знали ставити српски народни интерес у Старој Србији и Македонији у први план.

Кључне ријечи: Србија, Црна Гора, књаз Никола, краљ Александар, краљ Милан, Видовдан, Призрен, Стара Србија, Македонија, српско питање

Година 1896. имала је велику симболику за званичне односе Црне Горе и Србије, јер је дошло до непосредног сусрета суверена двије српске државе, са званичном посјетом. Прије тога, у јануару, на Цетиње је стигла депеша од стране србијанског двора. Поменута депеша је књазу Николи стигла током једног од његових „сједника", праксе приликом које су се око књаза окупљали важни људи из политичког живота и чланови дипломатског кора. Овом приликом је на сједнику био присутан и тадашњи руски посланик у Црној Гори, Кимон Емануилович Агрипуло.

* Докторант, nemanjanewwave@gmail.com

Када је секретар донио отворену депешу, књаз ју је прочитао у себи. Када је завршио читање, књаз је отпустио сву господу, осим министра Вуковића и изасланика Агриропула, да им прочита на глас ову депешу. У депеши је краљ Александар питао књаза Николу, може ли примити нарочитог изасланика, у лику генерала Милана Павловића, који ће предати књазу Орден Светог Саве, за књижевне заслуге. Књаз Никола и Вуковић су претходно били при увјерењу да би министар, осим уручења овог ордена, искористио прилику да у име краља Александра испроси руку кнегиње Ксеније, кћери књажеве (Вуковић 1996: 546).

Изасланик Аргиропуло, као велики црногорски пријатељ, са ентузијазмом је говорио када му књаз Никола саопштио ове брачне прогнозе. Рекао је: „Изврши тај посао министре, па си доста учинио за цијели српски народ, јер би то била велика срећа за обје династије и за цио српски народ“ (Вуковић 1996: 546). Књаз је на ово, изнио једну интересантну и далековиду изјаву: „Ако би краљ Александар доиста заискао руку моје кћери, ја би тијем био стављен у један немогући положај. Прилике су биле донијеле, те сам дао моју најстарију кћер за унука Карађорђа. (...) Незгода у коју бих био стављен таквим кораком краљевим, састоји се у том што бих морао одбити његово тражење. Од моје несрећне кћери, књагиње Зорке, има два сина. Кад бих се сагласио да дам једну од мојих кћери Обреновићу, може бит из тога брака такође мушке ђеце. Сада помислите у какви положај би ставио своју сопствену крв. Каквим злима има мјеста претпоставци, у оваквим околностима (...)“ (Вуковић 1996: 547).

Војвода Гавро Вуковић је након ових књажевих ријечи изнио бесједу која на добар начин одражава мисли самог књаза Николе и владајућег круга у Црној Гори, када је рјешење за свесрпски пријесто у питању. Војвода је рекао: „Династија Обреновић, спала је на тужну жицу. Она је у народу омрзнута, а од других народа презрена. (...) Камо среће да нијесте ни Карађорђевићу дали кћер, те би се временом све свело на Вашу династију. Наша династија, једина је у Србству која има традиционалне врлине, од њеног настанка. Она се није никад, ни у свом унутрашњем моралу нити према цјелини српског народа, ни у чему огријешила. Дакле, она је та која би требала замијенити династију Обреновић“ (...)(Вуковић 1996: 547).

На овај начин је реално изнешена једна сасвим јасна чињеница, а то је, да је будући обједињени српски пријесто један, а к њему претендујућих династија више. Пријестиж око општег народног трона, неријетко је био кобан и крвав за многе народе. Често су се дешавали брутални обрачуни унутар једне породице, а камо ли више супарничких владарских кућа. Такође у овој Вуковићевој изјави се може тумачити увјерење у Црној Гори о династији Петровић–Његош, као старијој и важнијој у српском народу, као владарској кући која има морално право на свесрпски трон.

Генерал Павловић је дошао у Црну Гору и био примљен код војводе Вуковића у Министарству иностраних дјела. Ипак није дошао због прошње књажеве кћери, већ да уручи поменути Орден Светог Саве и ради трговинског уговора између двије земље. Примајући Орден Светог Саве црногорски књаз је рекао: „Светитељу Саво, који си измирио завађену браћу, одакле је потекла сва срећа и ондашња величина српског народа, ти бди и над слогом између мене и мога брата краља Александра" (Петровић-Његош, *Говори,* 26).

Било је и разговора о актуелој политици. Са црногорске стране је указивано на то, како се влада напредњака слијепо држи Беча, уз констатацију да се аспирације српског народа не могу остваривати без Руске империје јер Аустро-Угарска по својој природи не може са наклоношћу гледати на опште српско питање. Генерал Павловић је истицао како је он изасланик краљев, а не владин, али црногорски министар иностраних дјела није оклијевао да му укаже на своје виђење поменутих проблема. У сваком случају, и напредњаци су увиђали да би било пожељно споразумијевати се са Русијом, у жељи да се сузбију радикали и смири јавност у Краљевини Србији.

Управо се у овом мјесецу десила и коначна реализација ствари за коју су се Црна Гора и Србија заједничким снагама издашно дипломатски бориле, постављање Србина, Дионисија Петровића за митрополита у Призрену. За овај посао највише се дјеловало преко изасланика двије државе у Цариграду, Бакића и Ђорђевића. Руски изасланик Нелидов, такође је својим залагањем пуно помагао овој ствари.

Црногорски изасланик Бакић је редовно извјештавао Министарство иностраних дјела на Цетињу о корацима које је предузимао за именовање Дионисијево. Из писама које је Бакић слао министру Вуковићу, може се видјети да је Порта у почетку неблагонаклоно гледала на приједлог да баш Дионисије Петровић буде постављен за митрополита рашко-призренског. Порта је била мишљења да је Дионисије поткупљени агент Србије и писала је Патријаршији да га не именује за митрополита. Међутим, дипломатско држање Бакића, Ђорђевића, а поготово Нелидова због значаја силе коју представља, допринијело је да се Патријаршија ипак позитивно изјасни у вези Дионисијевог рукоположења.

Архијерејска хиротонија Дионисија Петровића обављена је 25. јануара 1896. године у патријаршијској цркви Светог Ђорђа на Фанару, у Цариграду, од стране васељенског патријарха Антима VII (С. Вуковић 1996: 71). Турска власт, потврдила је избор митрополита издавањем султановог берата (указа-повеље) (Дучић 1896: 73).

Књаз Никола изразио је жељу да дође до његовог сусрета са краљем Александром. У Србији су були мишљења да први у Београд треба доћи црногорски владар као нижи по титули. Међутим, књажеву сујету је помало

вријеђало да он као старији човјек први иде на ноге младом краљу, тако да је црногорска влада утицала на краља Александра да и он сам изрази жељу да посјети Цетиње. Краљ Александар, послао је књазу писмо 16. априла 1896. године, у коме му је саопштио: (...) „Жеља је моја била да још видљивијим знацима обележимо заједницу мисли и оданост правди политике народне, освештаном најславнијим предањима мога и Вашега дома. Како сам у томе са стране Вашег Височанства предусретнут најтоплијим осећајима, желео бих да се видимо и у престоници Црне Горе и у престоници Србије. Уверен сам да ће ово виђење и поданике и суплеменике Наше, где год их има, испунити најтоплијим надама“ (...) (Поповић 1987: 774).

Књаз Никола одговорио је краљу Александру писмом 5. маја: (...) „Ја сам неизмјерно захвалан Вашем Величанству на садржини истог (прим. писма краљевог) и из душе се радујем Вашој братској одлуци да се овог љета, акобогда, видимо у нашијем пријестоницама, те свесрдно на то пристајем. Наш срећни састанак обновиће и освјежити, ја се уздам, дух нашег правог Српства, које у нашу љубав и добре братске одношаје полаже своју наду, те колико ја могу видјети бољи се час и удобније вријеме за то није могло изабрати, у сваком смислу“ (...) (Петровић-Његош, *Писма,* 144).

Из оваквих навода два српска владаоца, може се спознати свијест о томе колико је било важно за читав српски народ да двије државе и њихове владарске куће имају што боље односе. Колико је било важно послати добру поруку српском народу на свим његовим странама, и да ће такве поруке бити носиоци великих нада и узданица за поменути народ.

Књаз Никола је отишао у Русију на крунисање цара Николаја II Романова, (који је на трону замијенио преминулог оца, цара Александра III) и у повратку је дошао у посјету Београду. На путу ка србијанској пријестоници, у Бечу му се придружила делегација коју су сачињавали: министар иностраних дјела Гавро Вуковић, министар војни Илија Пламенац, министар просвјете Симо Поповић и секретар књажев Љубо Војновић. У Београд су стигли на Видовдан 1896. (Распоповић 2009: 448).

Књаза су на жељезничкој станици сачекали краљ Александар и војска. Много људи се скупило да поздрави црногорског књаза који је приликом ступања на тло Србије скинуо капу и прекрстио се. Народ није крио своје одушевљење. Књаз Никола је био у Саборној цркви на помену косовским жртавама, носећи свечану црногорску ношњу и сабљу краља Милутина око паса. Клекнуо је и пољубио земљу, а низ његов образ потекле су сузе. Одушевљена београдска маса, понијела је књаза на рукама по изласку из цркве.

Црна Гора, за разлику од Србије, није била запљускана свим цивилизацијским таласима, чији су се просвећени знаци могли понајбоље видјети у раскошној пријестоници Београду. Црна Гора је остала традиционално друштo, али поред оскудијевајућих прилика ове чињенице, на крилима те

исте традиције Црна Гора је остала простор у коме се највише гајило српско родољубље и гдје су се најгласније чуле гусле које су биле свједочанство српске историје, свих успона и падова, вјесник континуитета српског народног чувства и традиције.

Управо је народ у Београду, у живој слици црногорског књаза, доживљавао персонификацију те традиције, директну везу са предањем старих српских владара и витезова, која се на савршен начин уклапала са симболиком Видовдана, народне Славе, дана кобног српског пада на Косову, али и дана када су Милош и остали славни српски витезови својом смрћу купили вјечан живот.

На свечаном обједу одржаном на двору, књаз Никола је одговорио на упућену здравицу краља Александра, са ријечима: „Хвала, срдачна хвала, Величанство, на братској здравици! (...) Ево ме у твојој Србији, у твојој пријестоници, у твоме сјајном двору, ка' што се каже, из дома у дом дођох, подносећи ти братски поздрав јужног Српства, Црне Горе, Зете Балшића, Црнојевића и дома мога, стране у којој се непрекидност српске самосталности вјерно и срећно очува са много жртава и прегнућа. И дођох ти на Видовдан! А што баш овај дан изабрах, дан прије кобни за наше српско племе? Изабрах зато да га мили наш народ не проведе у сјети, као многе до данас. Од Лазара, на овај дан он се сјећа свих мука својих, страдања и робовања свога, и уздисао је дугим низом неуспјешних покушаја да опет свој и велик буде. Ни бројно надмоћније, ни урођена храброст разоритеља наше царевине не бише тако фатални за њен опстанак, колико наша неслога. (...) И данас, на уставке видовске, драги мој брате, пред лицем милог нам Српства, поднашим ти израз лица као најпрви зрак сунца којим је јутрос врх мога Ловћена обасјао, израз оне благословене слоге и љубави, које народ жели да међу нама постоји. Загрљене и слогом спојене, нас ће добри српски народ испредвајан, а из три вјере, благосиљати, благосиљаће нас сјенке умрлих мученика српских, благосиљаће нас робље српско. Он ће наш примјер слиједовати, те сложан, сав ће вјероват једну вјеру, вјеру спасавајућу, „вјеру народности". Цијело је Српство данас у духу са нама, а што оно жели, желимо и ми двојица, а наша је задаћа да га поведемо правцем његових тежња" (...) (Петровић-Његош, *Говори,* 28-30).

Поред захвалности и израза одушевљења, примјетно је у овој бесједи, исказивање народног политичког програма и надања црногорског књаза, везаног за то питање. Поново је наведена неслога као главни камен спотицања српској срећи и узрок свих падова. Та чињеница била је опомена за тадашње генерације Срба да више никада не дозволе такве грешке.

Такође је изражена нада да ће у будуће читав српски народ, без обзира на вјерско опредјељење, на једнак начин бити привржен српској народној мисли, да ће родољубе бити изнад свега. Још су и ранији великани српског

пера и политике (Његош и Караџић) за свога живота писали о српској несрећи, да се Срби који се превјере (који нису православни), кане однародити од Срйства, као да им друга вјера брише дотадашњу етничку припадност. Овакав феномен углавном је атипичан за друге народе. Црногорски књаз је овом својом изјавом, као и многим претходним у својим прокламацијама, јасно дао до знања да у српском народном корпусу и будућој сањаној политичкој заједници, итекако има мјеста и за браћу муслиманске и католичке вјероисповијести.

Од конкретних политичких договора није било пуно, главни закључци двију делегација са министрима спољних послова на челу, били су начелни договори о усаглашености заједничких акција двије српске државе, да Црна Гора помогне србијанским настојањима у Македонији, а Србија црногорским настојањима у Сјеверној Албанији (Микавица, Васин, Нинковић 2013: 256-257).

Краљ Александар је даровао књазу Николи почасно заповиједништво над VIII пуком Војске Краљевине Србије. Штампа и владајући кругови у Аустро-Угарској монархији нису благонаклоно гледали на овај сусрет српских владара, посебно је пажња незадовољства скретана на чињеницу да је до поменутог сусрета дошло у вријеме владе странке која је доживљавана као проаустијска. Са друге стране, у српском свијету је овај сусрет слављен на сва звона. Књазу Николи су стизала писма одушевљења и честитки од Срба из Угарске, у којима су изражавали своју радост због његовог сусрета са краљем Александром, уз наду да такви сусрети приближавају зраке слободе ка њиховим равницама и паланкама.

У марту 1897. године, краљ Александар је био у посјети кнезу Фердинанду у Бугарској. Ова посјета је донекле била и одраз промјене односа између Србије и Русије. Руски двор је био мотивисан да учврсти позицију словенских држава на Балканском полуострву. Русија није жељела да савез балканских словенских земаља буде офанзивног карактера, већ да се оне споразумију о задржавању постојећег стања, имајући у виду напетост ситуације око Крита између Грка и Турака, која је наступила почетком године и бојазд од ширења сукоба и опште кризе на истоку (Распоповић 2009: 449).

Овом приликом, суверни Србије и Бугарске су потписали споразум. Овај споразум подразумијевао је: „Да у свим питањима која је тичу среће и напретка српског и бугарског народа у Отоманској империји, двије земље у будуће раде споразумно, да ниједна од двије владе не предузима, било војном или диломатском акцијом, било потпомагањем или одобравањем какве агитационе радње у Турској, једнострано и без сагласија са другом ништа, што би могло пореметити данашњи status quo на Истоку“ (Поповић 1987: 882).

Два владаоца такође су се усагласила о потреби да овом споразуму приступи и црногорски књаз, као владар једне српске државе који је такође заинтересован за судбину Срба у Турској, те трећи словенски владалац са

Балкана. И краљ Александар и кнез Фердинанд су писмима извијестили књаза Николу о овом споразуму и тим путем га позвали да му и он приступи.

Књаз Никола је у писму, које је краљу Александру послао 12. марта 1897 г. саопштио свој позитиван став према српско-бугарском споразуму. Написао је: (...) „Установљење братске љубави српског народа са бугарским и споразум о заједничком раду њиховом, вазда ми је била највећа жеља, ради будућности оба народа. И зато, Ваше Величанство, ја се од свега срца радујем утврђеном споразуму и са задовољством које ми даје увјерење да је на срећу нашијех народа, прихваћам га потпуно“ (...) (Петровић-Његош, *Писма,* 284).

Краљ Александар Обреновић је у мају дошао на Цетиње у посјету књазу Николи, на Ђурђевдан, крсну славу Петровића. Непосредно прије доласка краљевог, успостављени су званични дипломатски односи између двије државе, а акредитовани диломатски представник Краљевине Србије Јеврем Велимировић, стигао је у црногорску пријестоницу (Распоповић 2009: 450).

На Цетињу је краљ Александар срдачано дочекан. Скромност цетињских услова, надомјештена је одушевљењем тамошњег становништва краљевим доласком. На свечаном обједу, књаз Никола је дигао здравицу у част свога госта са ријечима: „Величанство! У мени је стално и живо задовољство, она радост којом ми је испуњено срце код нашег првог загрљаја о љетошњем Видовдану у Београду. (...) Из дубине тих осјећања, Величанство, која нека замијене сјајност припрема, што мало Цетиње није могло миломе госту моме и Црне Горе, развити у величинама својих жеља. Ја те поздрављам, Величанство, овом добродошлицом и, захваљујући ти на братској посјети, ја подижем чашу за твоје здравље, Величанство, за срећу и напредак твоје миле Србије, за тврдо братство Србије и Црне Горе!“(Петровић-Његош, *Говори,* 33)

Приликом ове посјете, свакако је било приче и о конкретној политици. Министри обје државе су израдили нацрт о подјели интересних сфера у Старој Србији, Новопазарском Санџаку и Македонији. Дошло је до застоја на црногорско инсистирање да Призрен, као једна од двије старе српске пријестонице, треба да припадне Књажевини Црној Гори. Краљ Александар није хтио потписати споразум, сматрајући да то питање треба у будуће рјешавати. Краљ је сматрао да би одрицање од Призрена умањило престиж Краљевине Србије (Војводић 1988: 94-98).

Што се Босне и Херцеговине тиче, Аустро- Угарска монархија је тамо спроводила једну антисрпску политику, особито са идентитетског аспекта. Бењамин Калај, Мађар који је био постављен за аустроугарског министра-управитеља за Босну и Херцеговину трудио се да ограничи српски национализам и сами идентитет у овим окупираним територијама. Везе локалних Срба са Црном Гором и Србијом су отежаване. На удару аустријске власти нашли су се и српска историја чије је учење забрањено, и ћирилично писмо

чија је употреба забрањена. Отпочео је пројекат стварања нове „босанске нације“ супротстављене постојећој српској етничкој нацији. У Бечу су зазирали од зближавања Србије и Црне Горе, и свакако од зближавања Србије и Русије, те могућих импликација на Босну и Херцеговину.

Милан Обреновић се вратио у Србију у другој половини 1897. године. С обзиром на њега као протагонисту аустроугарске политике, његов повратак у Београд се могао доживјети као покушај враћања Србије под јачи утицај Двојне монархије. Заузетост Руске империје на Далеком истоку омогућила је отворен простор за Беч, и Милана Обреновића да преузме положај врховног команданта војске коју ће на тај начин потпуно ставити под своју контролу. Владу је образовао Владан Ђорђевић (Распоповић 2009: 450). У Режиму који је трајао од 1897. до 1900. од присталица Либералне и Напредне странке стварана је дворска странка, а штампа је била под строгим надзором.

Враћањем Милана Обреновића у политички живот Краљевине Србије доћи ће полако до погоршања односа између двије српске државе. Такође Русија је била видно незадовољна његовим доласком у Србију, а њено неповјерење према Бечу је додатно расло. Познато је да краљ Милан није са симпатијама гледао на црногорског књаза. Десиће се забране насељавања Црногораца у Србију и односи ће видно кренути силазном путањом.

Књаз Никола је 1898. године послао писмо краљу Александру у којем је изразио велико жаљење због постојећег стања, бацајући недвосмислену кривицу, на утицај његовог оца, бившег краља. Овом приликом црногорски књаз је вратио и даровану му част, власништва над VIII пуком српијанске војске из разлога што је на њеном челу Милан Обреновић. Написао је (...) „Извојеватељ тога жалоснога и несрећнога успјеха, (прим. успјеха да поквари односе двије државе) није нико други, Величанство, него главом Твој отац, ђенерал краљ Милан. Од дана повратка његова у Србију, одмах се почело опажати хладњење нашијех, дотле искренијех и братскијех односаја. Наступише први ситни несташлуци и зађевице, које сам са жалошћу опажао... Није се дало дуго чекати на ново изненађење, много теже и жалосније. То је забрана уласку и насељењу Црногораца у Србију. Тај поступак запрепастио је цијели свијет српски и он га је строго осудио, изгледало је и свијет страни, тумачећи га као неповјерљиво расположење нове српске владе према Црној Гори, а мене и Црногорце заболио је јако. (...) Ја ти, Величанство, враћам власништво VIII пука, које си ми даровао, као драгојену залогу наше братске љубави приликом нашег састанка у Београду. Вјеруј ми Величанство, са великим болом у души...“(Петровић-Његош, *Писма,* 293)

Врхунац свега је био, када је краљ Милан, у вези неуспјелог атентата који је на њега покушан на Ивањдан 1899. године, тенденциозно провлачио име књаза Николе. Обреновићи су овдје искористили прилику да се обрачунају

са радикалима, при чему су неки од њих осуђени на смртне казне. Краљ Милан је био мишљења да су завјереници имали намјеру да на пријесто у Србији умјесто Обреновића поставе принца Мирка, сина Николиног. Том приликом десио се и прогон црногорских ђака и студената из Београда. Доћи ће до пређутног прекида дипломатских односа између двије државе.

Књаз Никола је те године (1899), у писму које је упутио краљу Александру, исказао још оштрије и отвореније незадовољство због настале ситуације. Писао је: (...) „Одавно ми стижу зли гласови небратства непријатељства из Твоје државе према мени. У Твојој престолници ковали су се најгаднији памфлети... Лијепу пунонадежну младеж црногорску из вашијех школа отјерасте, без икакве кривице. У вас се чистој и јуначкој крви црногорској нијека српско поријекло и намеће им се друго. Хиљадама брука и грдила обасут сам ја, и моја земља из Твоје земље. (...) Старији по годинама и по владавини, дошао сам Ти у госте први, загрлио Те искрено, срдачно као брата, обећавши Ти љубави братимство, како искрено узимам Бога за свједока и Твоју узвишену мајку. Твој ме народ разумио и дочекао као брата. (...) Залог мојих чувства повторио сам Ти на Цетињу, гдје је и Тебе мој народ срио с љубављу. Је ли се отад ико живи усудио проговорити или написати овдје зле ријечи о теби!? (...) О Твоме пак оцу говорило се и говори овдје много мање, но се говори у ма којој пријестоници свијета, а све из призрења према Теби, Господару братске Црној Гори и Србије. О завјери против њега није овдје нико живи радио, нити би то смио од мене учинити. Данас, пак, разумијем да се моје име без стида вуче судовима, за атентат на оца Ти раскраља. (...) Не дај да се иза Твојих плећа напада част и поштење једног братског народа и господара његова, јер ћеш одговарати Богу, Српству, његовој повјесници, Славјанству и свему изображеном свијету“ (Петровић-Његош, *Писма,* 297-298).

Оваквим казивањем књаз Никола је, осим указивања на конкретне поблеме и изворе незадовољства, указивао и на дискредитованост Милана Обреновића у најширој јавности. Утицај краља Милана на односе двије српске државе био је овакав, али што се тиче његовог доприноса војсци Србије, то се може истаћи као свијетла, вјероватно и најсвјетлија тачка његовог свеукупног политичког ангажмана у Србији, још од доласка на власт. Он је војску, која је до тада била у прилично лошем стању, потпуно модернизовао и реорганизовао, те су многи мишљења да су плодови тог залагања уродили у Балканским ратовима, када Обреновићи већ увелико више неће бити на власти у Краљевини Србији.

Године 1900. десиће се догађај који је додатно узбуркао српску јавност. Женидба краља Александра Обреновића са Драгом Машин, хофдамом његове мајке. Незадовољство јавности је додатно порасло због ове свадбе. Владало је мишљење да Драга Машин није достојан избор за краљицу јер

није била племског рода, имала је већ један брак иза себе, а кружиле су и свакакве приче везане за њен приватан живот и њену породицу. Уз то, била је и дванаест година старија од краља Александра. Јавност је и даље била при мишљењу да је кнегињица Ксенија адекватан избор за краља. Краљ Милан и краљица Наталија такође су се оштро противили овом браку. Милан је отишао из земље, тиме је нестала и његова дотадашња политичка моћ, његове присташе у војном и политичком животу, такође су остали без утицаја.

У међувремену краљ Александар је имао доста динамике у политичким маневрима. Краљ је помиловао радикале који су били на служењу затворских казни због атентата из 1899. На спољнополитичком плану је било поново помака ка Русији, и односи са Црном Гором постајали су знатно растерећенији. Нову владу је саставио Алекса Јовановић. Та влада је и донијела званичне одлуке о помиловању радикала и о збрани повратка краља Милана у земљу. Краљ Милан ће преминути у Бечи 1901. године.

Краљ Александар је био спреман дати владу радикалу на повјерење, под условом да се споразумију са напредњацима. Старија група радикала, под вођством Николе Пашића је била спремна за компромис, док је група млађих радикала била против тога. Ово неслагање је било повод за раздвајање поменутих група, при чему је група млађих радикала образовала нову странку, Самосталних радикала. Краљ је мандат дао политичару из редова радикала, Михаилу Вујићу, а у влади су били и радикали и напредњаци. Кренули су у посао са промјеном устава који је био на снази. Компромис је постигнут у доношењу „Првоаприлског устава", 1. априла 1901. Устав је донио промјену по питању народног представништва, уводећи дводоми парламент. На изборима 1901. су побиједили стари радикали (Попов 1983: 131).

Краљ Александар је убрзо постао незадовољан радикалима и одлучује да прекине сарадњу са њима. Након краткотрајног мандата владе Велимировића, краљ Александар владу предаје генералу Димитрију Цинцар-Марковићу. Први потез ове владе био је распуштање скупштине. Краљ је поново настојао да се више приближи Аустрији 1902. године. Био је забринут због бугарских чета у Македонији, те је осигурање у случају сукоба желио потражити у Бечу. Нудио је могућност војног и царинског споразума. Двојна монархија није преозбиљно схватила краљеве понуде, јер јој тада није у рачун ишло дијељење Отоманског царства, а у Бечу су такође били свјесни краљеве пољуљане позиције, због великог незадовољства његовом владавином (Ћоровић 1997: 532).

Управо Књаз Никола 1902. годину шаље једно веома интересантно писмо, којим упозорава српског краља да не хрли ка Бечу. Поред тога ово писмо је својеврсна књажева политичка анализа стања на балкану, те српског и других националних питања у окружењу, као и прогноза политичких кретања у будућности. Књаз Никола је овом приликом краљу Александру

написао: (...) „И српска и страна штампа злослутно предричу наступање новога правца овог министарства (читај- Владе Србије) и скретање му са словенске на несловенску страну. Боже сачувај да тако буде – несреће не би било веће за нас Србе до те! (...) Аустрија с оне стране срамно уступа маху и надмоћју Њемачке... Српској штампи, колико у Монархији, толико и у Босни и Херцеговини, сукраћено је и оно мало слободе... Србу већ не смије проговорити у тој монархији. Он грље стоји ту, него је икад стојао (...) Аустрија је прсла! Луд је и слаб онај ко се ње боји, а зло је велико ако Црна Гора и Србија оставе своју браћу да страдају и да се плаше једне неопасне авети. Аустрија неће напријед, ако ми будемо људи. Довикнемо ли јој не само, Нећеш напријед! Него и, мичи нам се из Босне и Херцеговине! (...) Ми се само затуцамо у глави прецјењујући снагу Аустрије. Она је куд и камо јача била, када је пјемонтшки краљ ратовао, а Италија много раздробљенија... Осим тога, наша је снага је у маси народа српскога, чија је самосвијест сачувала и једнако чува света предања нашег златног доба под Немањићима, а Италија није била прожета народном самосвијешћу, него само интелигенција. (...) За Бугарску овако ја мислим. Никад она неће хтјети ступити искрено у једну словенску политику... Бугарска зна и стално рачуна на помоћ Енглеске, да се спусти на Егејско море. Кад се она свеже морем с Енглеском и са западом, замислите њену охолост и неблагодарност према Русији... Иако је Русија онолико крви пролила за Бугарску, што за нас Србе није, ми смо јој много милији него Бугари... Русија би погачу Македоније лијепо међу нама и Бугарима подијелила, на задовољство обојице. (...) Јачи смо ми Срби од Бугара! Те ја не бих био мишљења да зазиремо од њих и да им давамо злу вољу, а они нека грају и присвајају и наш Ком и ваш Ниш, може им бит. И њих и Хрвате страх је од нас, па зато тутње њиховом Великом Бугарском и Великом Хрватском. Ми смо Срби предоминирајући живаљ на Балканском полуострву и остаћемо, ако нас не раздвоји неслога, која нам је вазда кобнија била но снаге непријатеља "(Петровић-Његош, *Писма,* 316-322).

Незадовољство краљем Александром у Србији је било велико. Прва опомена су биле крваве демонстрације 23. марта 1903. године. Ово је краља само још више раздражило, те је он дан послије, извршио нови државни удар распустивши Скупштину и обуставивши устав. Само неколико сати, пошто је извршио измјене које је хтио, краљ је повратио уставно стање. У историји Србије није било владара који се више својевољно бацао са законима и уставима земље, што није могло завршити без тешких последица (Ђоровић 1997: 531).

У мају 1903. краљ Александар ће бити убијен са супругом у државном удару, познатом као „Мајски преврат". Преврат су извели завјереници са официром Драгутином Димитријевићем - Аписом на челу, који ће се касније организовати у фамозну организацију из сијенке, познату као „Црна рука".

Поред краљевског пара, убијени су премијер Димитрије Цинцар Марковића и министар одбране генерала Милован Павловић. Изјутра је формирана нова влада Јована Авакумовића. Народна скупштина је 4. јуна за новог краља Србије изабрала Петра Карађорђевића, предложеног од стране завереника (Ракочевић 1981: 18).

ЛИТЕРАТУРА

Војводић 1988: Михаило Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX почетком XX века*, Београд, САНУ

Вуковић 1996: Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари*, Цетиње, Обод

Вуковић 1996: Сава Вуковић, *Српски јерарси од IX до XIX века*, Београд, Евро

Дучић 1896: Нићифор Дучић, *Рашко-призренска митрополија и национално-културна мисија Краљевине Србије у Старој Србији и Маћедонији*, Београд, Држ. Штамп. Краљевине Србије

Микавица–Васин-Нинковић 2013: Дејан Микавица, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Историја Срба у Црној Гори 1496-1918*. Нови Сад, Прометеј

Петровић – Његош 2009: Краљ Никола I Петровић – Његош, *Говори*, Подгорица, Октоих

Петровић Његош 2009: Краљ Никола I Петровић Његош, *Писма*, Подгорица, Октоих

Попов 1983: ЧедомирПопов, *Историја српскоī народа- Шестa књиīа*, Београд, СКЗ

Поповић 1987: Петар Поповић „Односи Србије и Црне Горе у XIX веку“, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Ур. Крестић Василије, Београд, САНУ

Ракочевић1981: Новица Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије од 1903. до 1918*. Цетиње, Обод

Распоповић 2009: Радослав Распоповић, *Историја дипломатије Црне Горе 1711-1918*, Подгорица, УЦГ

Ћоровић 1997: Владимир Ћоровић, *Историја Срба*. Београд, Максимовић – инфо

Nemanja M. POPOVIĆ

POLITICAL RELATIONS BETWEEN SERBIA AND MONTENEGRO - EVENTS AND OCCASIONS FROM 1896 TO 1903

Summary

The period from 1896 to 1903 includes an interesting stage in Montenegrin-Serbian relations. The beginning of this period was reserved for the first direct meetings of the rulers of these two Serb states, and its end was marked by the change of the ruling dynasty in Serbia. In the aforementioned period, relations between the Kingdom of Serbia and the Principality of Montenegro have had their ups and downs. It can be said that in the period from 1896 to 1903 there were moments of the most cordial, and also moments of the most broken relationships, where the stumbling block was more the mutual animosity of Prince Nikola Petrovic and King Milan Obrenovic than that of King Alexander Obrenovic, who sat on the Serbian thronein the mentioned period. The struggle for all-Serb liberation and unification as the imperative of the two states would become both a field of necessary co-operation and rivalry, as both dynasties claimed the same non-liberated ethnic Serb territories. In this period, when the Obrenovic dynasty turned more to Austria, Montenegrin Prince Nikola saw an opportunity to win a stronger position in ''Serbian question'', with the support of Russia. A Particularly interesting fact isthat, despite the dynastic strife, the courts could put Serbian national interest in Old Serbia and Macedonia at the forefront.

Key words: Serbia, Montenegro, Prince Nikola, King Alexander, King Milan, St. Vitus Day, Prizren, Old Serbia, Macedonia, Serbian Question

Рад је предат 6. децембра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 005.96
339.137/.138(497.11)
doi:10.5937/bastina30-25615

Стручни рад

*Бранислав С. РАДНОВИЋ**
Универзитет Едуконс, Нови Сад – Сремска Каменица,
Факултет пословне економије

*Милена П. ИЛИЋ***
Привредна академија, Нови Сад,
Факултет савремене уметности, Београд

ЉУДСКИ ФАКТОР КАО КОМПАРАТИВНА МАРКЕТИНШКА ПРЕДНОСТ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ У НОВИМ ЕКОНОМСКИМ И ГЕОПОЛИТИЧКИМ ОКОЛНОСТИМА

Апстракт: Данас у новим економским и геополитичким околностима, у ери глобализма, свака појединачна земља има отежан задатак да се по нечему издвоји и да се на основу тога квалитетно економски и политички позиционира. Република Србија, као и свака друга мала земља, може и мора једино да понуди само оно најбоље што има. Људи који су излазили као продукт једног образовног система, који је деценијама красио ове просторе, су свакако оно најбоље чиме ова земља је одувек располагала. Међутим, стање се перманентно мења, јер су и многе друге земље конкуренти увидели да великима могу бити интересантни само ако им понуде две ствари: рад или знање, или најбоље и једно и друго. На тај начин и Република Србија биће интересантна и у економском и политичком погледу, те кроз овај рад желимо управо да укажемо на значај квалификованог људског фактора за стварање компаративне маркетинг предности Републике Србије, и у европским и у светским оквирима.

Кључне речи: људски ресурси, Република Србија, компаративна маркетинг предност, Стручекономске околности, политичке оклоности.

УВОД

Нове геополитичке околности у свету, као и потенцијални правци развоја водећих светских економија и промене привредних амбијената не остављају много простора за деловање земаља које нису високо привредно

* Ванредни професор, profradnovic@gmail.com
** Доцент, mr.milenailic@gmail.com

развијене. Поставља се питање, како једна земља која не спада у ред високо привредно развијених да парира на глобалном тржишту земљама које то јесу, односно постоји ли неки основ на бази ког и Република Србија може стећи за почетак своју компаративну маркетинг предност, у односу на друге, економски јаче и стабилније земље, као основу неопходне конкурентске предности.

Људи су значајан фактор, односно значајан ресурс сваке организације, била она лукративна или не. Често их сматрају активом компанија зато што стварају вредност и трансформишу своја знања, способности и вештине у резултате пословања. Уколико људски капитал посматрамо као економски израз који детерминише знање и вештине које радници стичу кроз искуство, обуку и пре свега образовање, морамо се запитати колику улогу квалитетно образовање има у повећању вредности људског капитала.

Колико знања ће људи стећи зависи од квалитета формалног и неформалног образовања које им је доступно током живота у виду формалних образовних програма, и сходно њиховом избору неформалним облицима образовања за које се одлуче или на које буду упућени од стране организација за које раде. Наравно, није квалитет понуде образовања које им је доступно једини предуслов њихове компетентности и обима стеченог знања, већ и њихове личне карактеристике и одреднице: жеља за учењем и радом, као применом знања.

Базирајући се на секундарним истраживањима и спроводећи потребне анализе, анализираћемо претпоставку да уколико креатори високобразовних политика у Републици Србији у погледу обезбеђења формалног и неформалног образовања, континуирано прате развојне тенденције у друштву и технолошке и друге иновације, могу благовремено креирати могућности школовања нових образовних профила, који би адекватно одговорили на потребе привреде и друштва, односно тражњу различитих организација за новим занимањима, и на основу тога створили потребну компаративну маркетинг предност Републици Србији.

АКТУЕЛНЕ ГЕОПОЛИТИЧКЕ И ЕКОНОМСКЕ ОКОЛНОСТИ У СВЕТУ

Ново доба је ера глобализације, мондијализма и (не)вољног пристанка држава да део свог националног идентитета одбаце, зарад других бенефита. Државе се не одричу само дела свог националног идентитета, већ ступају у формалне, међудржавне релације које им лимитирају самостално деловање појединих функција (овде посматрано као једне од најзначајнијих: економске), зарад опредељења да буду део новог светског поретка, део Уједињених

нација, Европске уније, Г-8 и слично. Шта је донела глобализација савременом друштву? Регулисање тржишта капитала, новца, роба, рада, образовања..., нове економске и политичке алијансе, све наглашенију разлику између сиромашних и богатих, нове идеологије и суб-културе. Наравно, ово су само поједини резултати дејства глобализације. Једни резултати дејства глобализације су позитивни, други негативни, а неки су само, објективна нужност, те стога не можемо говорити нити о чисто позитивним, нити о чисто негативним дејствима глобализације. Али, оно о чему се, гледајући Републику Србију, мора говорити, је прилагођавање новим економским и геополитичким околностима у којима се Европа и свет налазе.

Засигурно горући проблем економски осиромашних земаља и привреда је њихово додатно осиромашење. Ако продуктивност валоризујемо као круцијалну детерминанту животног стандарда, јер га управо одређује способност земље да производи добра и услуге (Манкју 2013: 14) уочавамо очигледне разлике у способности земаља да произведу довољно да би задовољиле потребе њихових становника и уопште спроводиле друштвену репродукцију. Бројне земље се сусрећу са тешким економским одлукама и очигледним границама производних могућности својих привреда (Једнак 2000: 333).

Поред нових економских слика света, постоје и нове геополитичке слике, трагања земаља за новим политичких уточиштима које пружају јаке политичке групације и уније. На том путу трагања, налази се и Република Србија, тражећи свој пут између, Европске уније, с једне, и Русије и Кине, са друге стране.

Оно што се такође дешава на геополитичкј сцени, јесте проблем мигрантских криза, али и постојање радикализма, верског фундаментализма и етноцентичности појединих земаља.

Сведоци смо и брегзита, изласка Велике Британије из Евопске уније након нешто више од 43 године. Иако постоје различите прогнозе како ће ово утицати на Европску унију, и земље кандидате, још увек смо ближе да прихватимо оптимистичке сценарије, него оне који то нису.

Док размишљамо о спољној политици, морамо активно да промишљамо и у унутрашњој, ако се проблем који Република Србија има са тзв. Републиком Косовом може подвести под унутрашњу политику, јер је много спољних фактора у игри и од њихове интеракције и зависи решење овог сада већ вишедеценијског проблема. Тзв. Република Косово је остало и даље, нерешен и један од горућих проблема у Европи. Противљење Републике Србије и њено непристајање на независност тзв. Републике Косово указује да на овај проблем још увек није стављена тачка. С друге стране, самопроглашена држава тзв. Република Косово, има велики број унутрашњих проблема који прете још више да дестабилизују регион. Поред политичког аспекта, знатан

је и економски аспект проблема самосталности ове самопроглашене државе (World Bank, Kosovo Powerty Assessment 2005).

Поставља се питање коју ће позицију Република Србија заузети у новом геополитичком поретку, хоћемо и задржати нашу историјску несврстаност и неутралност, или ћемо се приклонити неком царству? У сваком случају, наш раст и развој зависи од добрих геополитичких односа са другим, привредно јаких држава.

Плашећи се радикализма других, Република Србија мора водити рачуна о постојању и јачини свог радикализама, као и бити спремна да се кроз изабране представнике власти, представи на најбољи начин и да води балансирану унутрашњу и спољну политику, помажући се при том свим легитимним средствима као што су економска дипломатија и лобирање (Друштво лобиста Србије: 2019.). Економска дипломатија је дипломатија која користи економске ресурсе, награђујући оне који јој помогну да оствари посебне циљеве спољне политике у чему се огледа њена економска вештина (Дашић 2008: 311).

Географски, демографски и економски фактори класификују Србију у групу малих земаља. У корелацији са многим другим факторима на које Србија не може утицати, те чињенице играју кључну улогу у избору адекватног модела војне неутралности. Као мала земља са скромним средствима, Република Србија мора да буде свесна биолошке штете у 20. веку, услед неколико погрешних процена и погрешне стратешке одлуке. Свака стратешка одлука у области безбедности је такође судбоносна за будућност народа и државе. Због тога, стање свеукупног напретка (гледано кроз призму геополитичких и геостратешких односа) је стални преглед националних интереса и стратешких одлука у контексту укупног друштвеног развоја (Гордић – Петровић 2019: 124-125).

Република Србија изражава јасно стратешко опредељење за чланство у ЕУ и у процесу је приступних преговора (Гордић – Миленковић 2018: 150).

У повратку на светску сцену, Република Србија је, поред пута ка ЕУ и приступању програму ПзМ НАТО Алијансе, успоставила стратешка партнерства са Руском Федерацијом и Кином, те отворила привремено запостављене везе и односе са бројним државама Латинске Америке, Азије и Африке. Јачање веза Србије и Русије не наилази на одобравање код западних центара моћи. Прокламована војна неутралност Републике Србије је на сталном својеврсном надзору међународне заједнице, уз честе опаске да Србије „седи на две столице" и да ће кад-тад морати да се изјасни на чијој је страни. С друге стране, руководство Републике Србије виђење места војне неутралности на међународној сцени износи у Нацрту Стратегије националне безбедности, где се констатује да је Република Србија војно неутрална и да то није у супротности са успостављеном и развијеном сарадњом са

НАТО, ЕУ и стратешким партнерством са Руском Федерацијом (Гордић – Миленковић 2018: 150).

Сагледавајући економске и геополитичке позиције земаља у свету, а истовремено трагајући за својом, уочавамо постојање одређених компаративних предности појединих земаља, истовремено преиспитујући своје могућности и шансе, као и гледајући где и у чему можемо се издвојити и најбоље позиционирати.

ЗНАЧАЈ ЉУДСКОГ ФАКТОРА ЗА ЕКОНОМСКУ И ПОЛИТИЧКУ ПОЗИЦИЈУ ДРЖАВЕ

Постоји становиште и тумачење да Србија: а) није држава у транзицији, б) нити да је транзициони процес завршен тј. да је пост-транзициона држава. Прецизније, Србија представља државу у „транзиционизму". Транзициони период у Србији исувише дуго траје и продуковао је велики број посљедичних ефеката (силазне трендове привредних активности и дјелатности, незапосленост, инфлацију, задуженост, недовољан степен валоризације компаративних преимућстава и конкурентности тржишне привреде) (Брацановић 2019: 195)

Данас, тржиште радне снаге у Републици Србији карактерише суфицит појединих занимања, у односу на дефицит других. Тржиште радне снаге карактерише и још увек у светским оквирима гледано незавидна стопа незапослености. У последњој деценији све већи број иностраних инвеститора кроз стране директне инвестиције, покрећу производне погоне у Републици Србији, смањују незапосленост, упошљавањем локалног становништва, развијају регионе и локалитете. Постоји тренд масовнијег запошљавања ниже квалификоване радне снаге са основном и средњом стручном спремом, услед такве тржишне тражње за радном снагом, али и понуде.

Повезано са незапосленошћу (младих људи, али и људи доминирајућег, средњег, животног доба), ниво (степен) сиромаштва у Србији је висок (износи око 25%). Апсолутно сиромаштво, друштвено и социјално је стање неопсједовања прихода и (или) имовине, неопходно различитим категоријама (слојевима) становништва за основним животним потребама (храном, становањем, одијевањем, обућом, превозом и др.). Општи критеријум и мјерило апсолутног сиромаштва, глобалним класификацијама, диференцирано се утврђује (износом од најмање два долара дневно по појединцу, док према појединим другим класификацијама овај граничник се поставља на ниво од 4 долара дневно по индивидуи). Релативно сиромаштво, упоредна је категорија другачијих, квантитативних, габарита. Са високом масом и стопом незапослености, као битног чиниоца сиромаштва, друштво и држава, реално,

не могу бити јаки и стабилни. Овај тежак друштвени проблем; води ерозији, најважнијег, људског и кадровског капитала (Брацановић 2019: 207)

Уколико желимо да привучемо и инвестиције и инвеститоре који значајније могу да покрену домицилну економију, а имају потребу да запошљавају високо квалитетну, високообразовану радну снагу која располаже комплексним вештинама и способностима, потребно је да пробамо да решимо постојећи дефицит за појединим занимањима и квалификацијама, пре свега у области информационих технологија. Анализирајући тражњу постојећих послодаваца у Републици Србији, можемо закључити да постоји велика тражња за запосленима из спектра занимања унутар ИТ индустрије.

Уколико Република Србија жели да привуче стране директне инвестиције, поред доброг пословног амбијента, могућности инвестирања и повратa уложених средстава, субвенције државе, реформисаног правног система, као главну компаративну предност, може и мора понудити и људске ресурсе. Људи стога морају пре свега бити образовани и поседовати потребне вештине и знања. Јер, људи су значајан, рекло би се одлучујући фактор сваке маркетинг стратегије која тежи компаративној предности.

У Републици Србији, делатност високог образовања, пружају универзитети, факултети, академије струковних студија, високе школе и високе школе струковних студија, које су сходно Закону о високом образовању, добиле акредитацију (Закон о високом образовању („Сл. гласник РС“, бр. 88/2017, 27/2018 - др. закон, 73/2018 и 67/2019).

Уколико би креатори високобразовних политика у Републици Србији, односно институције које обезбеђују високошколско образовање, али и друга формална и неформална образовања, надлежно Министарство и тела, у континуитету ослушкивали потребе привреде и друштва, технолошке и друге иновације, те стога благовремено креирати могућности школовања нових образовних профила и увођење програма за занимања којима би адекватно одговорили на потребе привреде и друштва Република Србија би могла да обезбеди људске ресурсе који би били њена конкурентска маркетинг предност у новим економским и геополитичким околностима.

Услед глобализацијских процеса, различити фактори су преобликовали пословање данашњих организација, било да су у питању националне или мултинационалне, било глобалне организације (Илић 2018: 9).

За адекватно управљање људима унутар организације мора постојати испуњеност одговарајућих предуслова, по питању визионарског лидерства, организационе културе и привржености запослених (Радновић 2013: 203).

Запослени према Милетић, Илић, Кастратовић су важан елемент маркетинг микса, те организације морају водити рачуна о адекватном регрутовању, тренинг, мотивацији, наградама и тимском раду (Милетић – Илић и др. 2018: 111-119).

Људи представљају доминантни ресурс сваке организације и основ за стицање компаративне маркетинг предности. Успешне организације су схватиле да људи морају бити уткани у стратегију људских ресурса, као и да стратегија људских ресурса мора бити интегрисана у генералну стратегију сваке организације. (Johnson – Scholes i dr. 2008: 78).

Поједини теоретичари сматрају да у турбулентним временима и условима пословања предузеће стиче конкурентску предност на тржишту не зато што поседује нешто што друга предузећа немају, већ зато што може да уради исти посао боље од конкурената. Управо оно што предузеће може да уради боље од своје конкуренције назива се језгро компетентности (Бољевић – Премовић и др. 2014: 145-150)

Језгро компетентности немају само организације, већ језго компетентности требају да их имају и друштва, односно државе, јер на језгру компетентности се гради конкурентска предност. Људски фактор може да буде значајно језгро конкурентности за економску и политичку позицију земље, те се његовом развоју мора посветити значајна пажња свих надлежних државних институција и организација.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Република Србија, уочавајући промене у области геополитике и светске економије, мора да трага за својим сопственим позицијама, вагајући између актера који јој могу помоћи да оствари своје геополитичке аспирације, али и пре свега привредне циљеве. Носиоци власти и сада и пре Републику Србију теже да у свету представе као земљу са стабилним политичким условима, постојањем владавине права, правичним законома, пријатељски отворену ка страним директним инвестицијама... Нудимо свету наше земљиште, путеве, усеве.... А оно што се као закључак овога рада намеће је да морамо да понудимо високообразовне и високостручне људе. Јер, људски фактор може и мора да представља компаративну маркетинг предност Републике Србије, у односу на друге земље, и у европским и у светским оквирима. То није нимало лако, јер и друге земље конкуретни гледају да својим људима нађу место у светским оквирима и да се на тај начин што боље и економски, а преко економије и геополитички позиционирају.

Високообразовни системи су у многим земљама велики системи, који и најмање промене споро апсорбују. Велики универзитети у којима високо образовање стиче део популације који се одлучи на овај корак, склони су да деценијама примењују исте образовне програме, моделе извођења наставе и критеријуме оцењивања. Једно од решења је да гломазне ригидне високообразовне системе замене мањи флексибилни образовни системи, чије

ће се постојање, односно потреба за постојањем регулисати националним стратегијама високог образовања. Јер, често не постоји јасна веза између националних стратегија високог образовања и реалних потреба привредних и других субјеката, тако да се на тржишту рада јавља дефицит за појединим занимањима, док су нека друга занимања суфицитарна. Адекватном координацијом активности високо образовних институција, институција неформланог образовања, надлежног министарства, могу се креирати адекватни студијски програми, који би у правој мери одговорили на потребе привреде за одређеним профилима односно вештинама и знањима будућих кандидата за запослење, поготово у областима у којима долази до коренитих промена као што су области информационих технологија.

Претпоставка, која је постављена у уводном делу, а која каже да креатори високобразовних политика у Републици Србији у погледу обезбеђења формалног и неформалног образовања, једино уколико континуирано прате развојне тенденције у друштву и технолошке и друге иновације, могу благовремено креирати могућности школовања нових образовних профила, који би адекватно одговорили на потребе привреде и друштва, односно тражњу различитих организација за новим занимањима и на основу тога створили конкурентску маркетинг предност Републике Србије, стога је потврђена.

ЛИТЕРАТУРА

Бољевић – Премовић – Стојановић – Алексић 2014: Бољевић А. Р. Премовић, Ј. Д. & Стојановић-Алексић В. Р. „Људски ресурси као фактор креирања конкурентских предности туристичких предузећа“. Техника, 69 (1), 145-150.

Брацановић 2019: Брацановић С. „Поједини аспекти економских кретања земаља у транзицији“, Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу. Гласник Баштина, свеска 48, стр. 195-215.

Гордић – Миленковић 2018: Гордић, М., Миленковић, Д. „Војна неутралност Србије и сарадња са Руском федерацијом“, Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу. Гласник Баштина, свеска 45, стр. 149-165.

Гордић – Петровић 2019: Гордић, М., Петровић, И. „Model of Military Neutrality As Perspective of Development of The Republic of Serbia“, Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу. Гласник Баштина, свеска 47, стр. 117-173.

Дашић 2008: Дашић Д. *Савремена дипломатија*. Београд: Мултидисциплинарни центар за подстицање интеграционих процеса и хармонизацију права.

Друштво лобиста Србије. http://www.drustvolobistasrbije.org/files/pdf/strateskopozicioniranje-funkcija-lobbying.pdf [19.03.2019.]

Закон о високом образовању („Сл. гласник РС“, бр. 88/2017, 27/2018 - др. закон, 73/2018 и 67/2019)

Илић 2018: Илић, М. *Менаџмент људских ресурса*. Београд: Висока школа струковних студија за информационе технологије.

Једнак 2000: Једнак Ј. *Основи економије*. Београд: Чигоја штампа.

Johnson – Scholes – Whittington 2008: Johnson, G. Scholes, G. Whittington, K. *Exploring Corporate Strategy*, 8th edition, Harlow: Prentice Hall.

Манкју 2013: Манкју Г. *Принципи економије*. Београд: ЦИД Економског факултета у Београду.

Милетић – Илић – Кастратовић 2018: Милетић, Л. Илић М, Кастратовић, Е. „The role of financial institutions from the aspects of innovated banking products and services as the reply of banks in Serbia to the changes in the environment". International Review, No. 1-2 p.111-119.

Радновић Б, 2013: *Маркетинг услуга*. Нови Сад – Сремска Каменица: Универзитет Едуцонс, Факултет пословне економије.

World Bank, Kosovo Powerty Assessment 2005. http://documents.worldbank.org/curated/en/2005/06/6060519/kosovo-poverty-assessment-promoting-opportunity-security-participation-all-kosovo-poverty-assessment-promoting-opportunity-security-participation-all; [21.03.2019.]

Branislav S. RADNOVIĆ
Milena P. ILIĆ

THE HUMAN FACTOR AS A COMPARATIVE MARKETING ADVANTAGE OF THE REPUBLIC OF SERBIA IN THE NEW ECONOMIC AND GEOPOLITICAL CIRCUMSTANCES

Summary

Today in the new economic and geopolitical circumstances, in the era of globalization with which the world is affected, each individual country has the difficult task to allocate for something and on this basis quality economic and political positions. The Republic of Serbia, as well as any other small country, can and must offer only the best that it has. The people who are coming out as a product of an educational system, which for decades has graced these space are definitely the best of all what this country has always had. However, the situation in the Europe and in the international scene is constantly changing, many other countries our's competitors saw that to big countries may be in the field of interest only if they offer two things: either work or knowledge, or preferably both. Therefore, national education policy makers must continually take attention, except the needs of economic actors which are now present on the Serbian market, on the supply and demand in the domestic and international labor market. It takes ever greater speed and flexibility in creating new educational profiles that will monitor dynamic changes in the economic environment caused by information technology innovation and meet the needs of innovative companies for new human resources. Because, in this way the Republic of Serbia will be interesting in the economically and politically sphare and through this work we want to show the importance of qualified human factor to create a comparative marketing advantages of the Republic of Serbia, in the Europe and in the world market too.

Key words: human resources, the Republic of Serbia, the comparative marketing advantage, economic conditions, political circumstances.

Рад је предат 24. фебруара 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

UDK 94:327(436-89:497.115)"190"
94(497.115-89)"190"
94:323.1(=18)(497.115-89)"190"
doi: 10.5937/bastina30-25462

Originalni naučni rad

*Vesna S. ZARKOVIĆ**
Institute for Serbian Culture – Prishtina / Leposavić

FANDAS AND OPERATION OF THE AUSTRIA–HUNGARY IN PRIZREN AND PEĆ SANJAK (1900–1905)**

Abstract: The author points out the Austro–Hungarian influence on the Catholic Albanians– fandas in Prizren and Peć sanjak in the early 20th century. Austro–Hungarian activity in this field intensified after the Serbo–Turkish wars and the Congress of Berlin. Violence against the Serbian population had since become more frequent, aided by the fandas that have the support and protection of Roman Catholic priests and Austro-Hungarian diplomats. The Catholic Albanian people commit various forms of zulum over Serbian people, who powerless before them abandoned their properties. A large number of Serbian properties were getting new owners –fandas, that were settled with the permission of the beys. The Austria–Hungary, wishing to cause as much disorder as possible, incited the fandas and Mohammedan Albanian people against the Serbian people, in whom they saw the main obstacle to the achievement of their aims and the occupation of these regions. The situation demanded greater involvement of Serbian and Russian diplomacy in protecting the thinned-out Serbian population in Peć and Prizren sanjak.

Key words: Serbian people, Albanian people, fandas, Austria–Hungary, Peć sanjak, Prizren sanjak

The Serbian population who lived in the area of Old Serbia in the late 19th and early 20th century found themselves in an unenviable position. This was mostly due to inequality in front of the institutions of the Ottoman state, but also to the unique attitude of Albanian people, who saw the main culprits for all the troubles in Serbians. Although almost without exception, they acted homogeneously towards the Serbian people, the Albanian people were significantly divided within their community, which affected their affirmation as nation. Of the many divisions, tribal, political and religious are the most significant ones.

* Senior scientific associate, vesna.zarkovic07@gmail.com

** This paper is written in the scope of the project *Material and Spiritual Culture of Kosovo and Metohija* (Record no. 178028), which was approved and financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development, Republic of Serbia.

These divisions also affected frequent mutual killings, linked to respect of customary law, and led to small wars of belligerent families, involving entire tribes.

One of the important divisions in Albanians society is the religious one: on Muslims and Christians, subdivided on Orthodox and Roman Catholics. However, Orthodox Albanians were only present in southern Albania today, and the documents are not recorded in Old Serbia. In contrast, Roman Catholic Albanians were mostly in the Metohija area, where they are called fandas.

Their origin and presence in the territory of Kosovo and Metohija is not the clearest, to which the processes of migration and islamization, which are interconnected, contribute. Certainly, the homeland of the fandas should be sought in the north of present-day Albania, where they are still in considerable numbers. Miranda Vickers states that the fandas in Kosovo and Metohija come from the upper reaches of the Fan and Fandit rivers.[1] According to the report by British Intelligence Service from the First World War, Muslim tribesmen were intolerant of the fandas because they feared them for persisting in revenge (Vickers 1998: 42).

Because of their courage, the Turkish aghas and beys gladly received them and settled them on their properties, seeing in them protection from the local Albanian (Muslim) population. Branislav Nušić believes that the fandas began to settle in Metohija in the early 19th century, in search of a fertile land. Their predecessor was the Kabash tribe, which settled in the vicinity of Prizren, above the Monastery of St. Marko. After coming to them in the vicinity of Prizren, the fandas suppressed the Serbian villages of Grahovec and Stratovec (Mikić 1988: 28).

Nušić recorded this information at the end of the 19th century while traveling from Prishtina to the Adriatic Sea. However, data from Vatican archives record the presence of Roman Catholics during the first half of the eighteenth century, after the great migration of Serbs, in Prizren, Djakovica and Peć districts. The documents noted by name the villages in Metohija inhabited by Roman Catholics (Šešum 2017: 31). Since these villages later were not Roman Catholics', it is believed that the population was from the Kliment tribe, who, due to their active participation with the Austrian army, were forcibly settled on the properties of Serbs, who had been displaced during the Great Migration (Šešum 2017: 31). Over time, the number of Roman Catholics decreased due to further migration to the west, as well as to the conversion to Islam. The Roman Catholic population, as well as the Orthodox, was exposed to the conversion, but to a much lesser extent, because they had protection in the fises[2] and in the organization of the Roman Catholic Church. In spite of this, the conversion of the fandas to Islam was recorded. For some it was permanent, while for others it was a form of mimicry. In order to protect themselves, they professed Islam

1 In present–day north Albania there is a place called Fan, in Lezhë County, settled by Roman Catholic population. There is a church dedicated to St. Marko in this settlement.

2 Fis is an Albanian term for tribe.

publicly and still were Roman Catholics at home. The presence of these dualfaith or crypto-Catholics[3] was reported more in the villages of Kosovo's Pomoravlje, in a territory where the fanda community was much smaller than in Metohija. Although this phenomenon is mainly related to Albanian people, it is also present at Roman Catholics of Slovenian origin that lived in Janjevo and Letnička Župa (Urošević 2001: 83-92; Urošević 2001a: 181–183).

A new influx of northern Albania fandas occurred after the Serbian-Turkish wars (1876–1878) and the Congress of Berlin (1878) and is linked to Serb migrations and increased Austro-Hungarian agitation. As early as the 1880s, during the Prizren League (1878–1881), there was a great migration of the Serbian people (Hrabak 1998). Although directly blamed, the Austro-Hungarians denied their founding role and blamed the United Kingdom, whose consul was in Prizren throughout the League's session. During the Prizren League and after the migration of Serbs, many properties remained abandoned. Albanian beys were settling on them Roman Catholic Albanians - fandas, who became the main support in the spread of Austro-Hungarian propaganda. With the increase in the number of fandas, Roman Catholic schools were opened, whose attendees influenced the further spread of propaganda (Kosovo and Metohija in Serbian history 1989: 256).

The territory of Old Serbia and the Albanian people were of particular importance to the political and military circles of Austria-Hungary. In Vienna, they anticipated the rapid dissolution of the Ottoman Empire and were preparing to take on the role of mandatar and establish their own power, on the same principle as in Bosnia and Herzegovina. That is why Count Goluhovski, the Minister of Foreign Affairs of Austria-Hungary, considered it crucial that the Albanian people not fall under foreign influence (Kosovo and Metohija in Serbian History 1989: 257).

Austro-Hungarian work on the terrain soon began to produce results. Already at the beginning of 1899 at a gathering in Peć, a group of Albanian leaders, sympathetic to Austro-Hungary, represented a significant group, in addition to the already existing Turkophiles and autonomists. A group of tribal and feudal lords, including earlier Sultan favorites, advocated moving closer to Austria-Hungary, presenting it as a potential protector of Albanian people from neighboring Serbian countries. The number of Austro-Hungarian supporters was increasing, thanks to the money used by the Austro-Hungarian intelligence agencies to bribe more prominent Albanians. Russia's newspaper *„Novoe vremya"* reported that between five and six million crowns was allocated annually for propaganda among Albanian people from the Dual Monarchy's budget (Stojančević 1994: 262).

3 The Albanians call them the Ljarmani. According to the story circulating among them "their father and grandfather were Turks, and the rest is 'ljarm' (colorful–mixed)", hence the name. See the next note.

The Austria-Hungary worked on spreading propaganda in several directions among the Albanians people. In Metohija, where representatives of some fises were competing for dominance, spies were being inserted, and there was a spread of propaganda by Muslim religious leaders from Bosnia. Roman Catholic friars spread stories among Albanians of the Muslim faith that Serbia and Montenegro were exponents of Russian politics in the Balkans and that Austria-Hungary was their only friend. Along with such work, some Viennese newspapers, announcing some events from Old Serbia, addressed them as coming from Albania. In this way, they wanted to create the impression that the Albanians in Kosovo Vilayet represented the majority, or that there were almost no Serbs in that area (Bataković 1984: 256–257).

On the situation in the Ottoman Empire, whose authorities began to lose their authority, was greatly affected by the uprising in Herzegovina and the Serbo–Turkish wars. This situation went in favor to Albanian people, who started increasingly arming themselves since then.[4] All the anger and hatred was directed against the Serbian people, who began to abandon their properties and move to Serbia, Bulgaria and Valachia. In this emigration, the population of Peć, Vučitrn and Gnjilane regions prevailed. Soon, the emigrated Serbs, especially in the Peć sanjak, were replaced by Roman Catholics – fandas, somewhat worse than the local Albanians. The Fandas had the support of Latin friars who were also trying to win over the Orthodox with their skill. Although the Serbian people were loyal to the Orthodox faith and tradition, there was a danger, especially among the ignorant, of underlying to the various pressures and promises that the "Latin kings" would protect them from the Albanian zulum[5] (Peruničić 1989: 64).

The Congress of Berlin was followed by a period marked by the most severe persecutions, physical destruction and displacement, as well as anarchy which consequences had a negative impact on the Serbian population. After 1878, a large number of Serbians left Old Serbia as a result of these events. The number of emigrants from 1876 to 1912 was not easy to determine and the data ranged from a few tens of thousands to several hundred thousand. After the migration, numerous Serbians'properties began to be settled after 1878 by the Catholic Albanians – fandas, whose actions significantly influenced the increase of anarchy and caused even greater fear among the Serbs. The contemporary of many events in Old Serbia, Professor of Prizren Bogoslovija, Petar Kostić, left valuable information from those parts and believed that the period of the Serbo–Turkish wars (1876–1878) was pernicious to the Serbian population. He alleged that the

4 Archive of Serbia (=AS), the Ministry of Foreign Affairs (=MFA) Political Department (=PD), 1889, roll 101, folder III, file VI, no number, the Warden of Prizren Bogoslovija Petar Kostć – to the Minister of Foreign Affairs, Prizren, January 31, 1889.

5 Zulum is a Turkish word for persecution.

Serbs were leaving their land at that time, which was later populated by Albanians from Serbia. On the deserted land, instead of the Serbian peasants, aghas inhabited the Roman Catholic Albanians - fandas - whose number was negligible until 1878. Their settlement significantly impeded the survival of the already thinned-out Serbian population and led to increased anarchy (Mikić 1988: 27). The claim of Petar Kostić also coincides with the opinion of other researchers from recent times (Vickers 1988: 50).

The Russian Consul in Prizren Ivan Stepanovich Yastrebov notes that during his service there were 1,910 Catholic houses and states that there were 5,000 in the Dečani District, 3,000 in Peć, and 1,900 Catholics in Prizren (Jastrebov 2018: 47).

Branislav Nušić, who was the Consul in Prishtina from 1893 to 1896, in 1894 made a report on a trip from Prishtina to Skadar, reviewing the penetration of Roman Catholic propaganda among the Albanian people. He described the fandas, members of the Roman Catholic faith, as the wildest of tribes, among which was the blood revenge was expressed, on which the friars did not react. According to Nušić, this behavior of the friars was intended to use the fandas only to strengthen their influence and to put them in the service of their interests (Jagodić 2010: 274). The friars spread their propaganda from Prizren, which since 1821, when the bishop of Janjevo moved, became the seat of the Roman Catholic Diocese (Nušić writes metropolis). Roman Catholics gathered around the bishop in Prizren spoke to each other in Serbian, until the 1870s, Roman Catholic Albanians who came from Djakovica, Peć and Skadar district began to suppress them.[6] After the Serbo–Turkish war, there were approximately 200 Roman Catholic homes in Prizren. They were mainly against the Serbs and on the Turkish side, and they resolved mutual disputes in spite of authorities and through their religious leaders (Nušić 2005: 50–51).

Prizren, as one of the centers in the Kosovo Vilayet, captured the special attention of the Austria-Hungary. Thanks to their skills and money, they bribed almost all the prominent Albanian leaders in that city. Compared to them, the Roman Catholic Church conducted its propaganda with great success. That is why the Austro-Hungarian consulate in Prizren became completely independent from that of Skopje (Toleva 2018: 104). At the end of the 19th century, Vatican intended a larger sum of money to the Roman Catholic Diocese

6 The Consul Sima Avramović says in one report that there is an area in Skadar district, southeast of Skadar, that is populated by Catholic Albanians – fandas. He noted that they had certain privileges, which included carrying weapons and that they had acquired this right by fighting with the Mohammedans against Montenegro, at the urging of their friars. That area also had an elder who was called „Captain Pasha." Archive of Serbia (=AS), the Ministry of Foreign Affairs (=MFA) Political and Educational Department (=PED), 1901, raw (IV), Confidential № 326, Consul S. Avramović – to M. Vujić, the Minister of Foreign Affairs, Prishtina, October 25, 1901.

in Prizren. Thanks to this, the fund with three elected citizens, Roman Catholics was formed. Loans were given from that fund at a low interest rate of 8% to Roman Catholic merchants and widows. It was the loans from the established fund that contributed to the declension of Serbian traders who were much more skilled and successful in trade than their Roman Catholic colleagues. Roman Catholic merchants presented competition not only to Serbian but also to Turkish merchants, who often traded high-profit items and forbade their wives to shop at Serbian stores. This form of trade had a negative effect on Serbs, who were mostly failing and forced to move out. In addition to establishment of the fund, the Roman Catholic Diocese also bought chifliks[7] and land in the vicinity of Prizren and on them settled fandas from the interior of the Kosovo Vilayet. Doing this, it increased the Roman Catholic population (Peruničić 1989: 175).

It was because of such Roman Catholic propaganda among the Albanian people that the number of fandas increased, so that in the mid-first decade of the 20th century, there were 260 homes with a population of 1,560 in Prishtina, Prizren and Peć sanjak. This is illustrated by statistics at the request of the Government of Belgrade compiled by the Consul of the Kingdom of Serbia in Prishtina, Miroslav Spalajković in 1905.[8]

1.	Serbs, Orthodox religion	12.415 homes	248.300 inhabitants
2.	Arnavuted Serbs Mohammedans[9]	15.600 homes	390.010 inhabitants
3.	Serbs, Catholics	108 homes	1.750 inhabitants
4.	Serbs, Mohammedans from Bosnia	50 homes	1.200 inhabitants
5.	Serbs Protestants		1 inhabitant
6.	Arnavuts, Catholics	260 homes	1.560 inhabitants
7.	Albanians	1.000 homes	20.000 inhabitants
8.	Turks	270 homes	3.230 inhabitants
9.	Jewish people	50 homes	300 inhabitants
Total:		29.753 homes	666.351 inhabitant

In addition to the statistics he produced, the Consul Spalajković noted that the number of Serbian houses in Peć municipality[10] was 1.000 and that Serbs were more numerous than Catholic Albanians who had 240 homes. He also cited the main villages inhabited by fandas, including: Djurakovac, Leskovac, Renovac, Zlokućane, Potočani, Kruševo, Radulovce, Klina, Vidanje, Paskalica, other

7 Chiflik is a Turkish term for property in Ottoman Empire that belonged to aghas and beys, inhabited by dependent peasants who cultivated it.

8 AS, MFA PED, 1905, raw 20, PP No. 485, the Consul M. Spalajković – to N. Pašić, the Minister of Foreign Affairs, Prishtina, 9, May 1905; *Documents on Foreign Politics of the Kingdom of Serbia 1903–1914* (=*DFPKS*), book 1, notebook 3/II, 767–768, doc. 303.

9 Arnavuted Serbs areSerbs who converted in Islam and became Albanians.

10 Kaza is a Turkish term for municipality.

Kruševo[11], Stup, Budisavce, Donji Stup, Lug, Jagoda, Novoselo-Dencko, Poljce, other Novoselo, Prlina, Suva Klina, Grabanica, Duge Njive[12], Trstenik, Berkovo, Grebnik, Dolac, Štupalj, Dolovo and Pogradje. In these villages there were 10 to 15 Catholic houses, and in Djurakovac, Vidanje, Budisavci, Berkovo, Dolac and Podgradje there were 2 to 3 Serbian houses each. Leskovac and Zlokućane were marked as the largest Roman Catholic villages. The names of these villages indicate that they were once purely Serbian, but the violence and persecution committed against the Serbs influenced their migration.[13]

The number of Roman Catholic Albanians has increased over the time, thanks to Austria-Hungary, which saw them as a mean of spreading influence in the territory of Old Serbia. The Roman Catholic clergy served for that purpose from northern Albania (Hrabak 2005: 243–262). It acquired the right to do so by a treaty on the Protectorate signed between the Emperor Matthias and Sultan Ahmet I, in Vienna on July 15, 1615 (Draškić 2000: 84). Considering the fact that the Roman Catholic Albanians were in the minority relative to the Mohammedan and Serb population, the Dual Monarchy sought to win over some of the more prominent Albanians in order to achieve their goals as enshrined in the Drang nach Osten principle. According to the data of the Austro-Hungarian government, the composition of the population in Prishtina, Prizren and Peć sanjak in 1903 was as follows:[14]

Sanjak	Population Number					
	Albanians		Slavs			
	Muslims	Catholics	Exarchates (Bulgarians)	Patriarchists	Muslims	Catholics (Serbs-Croats)
Prizren	126.420	1.340	17.232	22.500	1.932	
Prishtina	145.508	565		87.701	17.264	3.011
Peć	130.690	11.695		16.460	2.000	
Total	402.618	13.600	17.232	126.661	21.196	3.011

11 Today, there are Veliko and Malo Kruševo.

12 In document it is noted as Dugoljevo.

13 *DFPKS*, book I, notebook 4/II, 680, doc. 256.

14 The information encountered in this table, which we abbreviated for the purposes of work, requires comment. Namely, the Prizren sanjak mentions 17,232 exarchates (Bulgarians), however, it should be noted that within this sanjak there were Tetovo and Ljuma municipalities, and that number is encountered precisely in the Tetovo municipality. The presence of Roman Catholics, in brackets stands Serb-Croats, in the Prishtina sanjak is related to the existence of the Roman Catholics who spoke Serbian and lived in Janjevo and the villages of Letnička župa. It can be seen that the largest number of Roman Catholics - fandas was in Peć sanjak: there were 8,595 in the Djakovica municipality, and 3,100 in the Peć municipality (Toleva 2018: 546–548). Until recent times, the largest number of Roman Catholics remained in Djakovica.

Official representatives of Austria-Hungary in Old Serbia were implementing their country's policies. Their sentiment towards the Serbian population is also evidenced by the information recorded by Todor P. Stanković on his accession as Consul of the Kingdom of Serbia in Prishtina in 1892. He stressed that his first and foremost task was to suppress or mitigate the negative attitude of the Austro-Hungarian consul in Skopje, Schmuker. Only after that, before him was the task of assuring Wali of friendship and common interests of Serbia and Turkey.[15]

Austro-Hungarian actions have not gone unnoticed by the representatives of Turkish authorities. Prishtina district chief noted that the Albanians actions directed against the Serbian population were supported by the Austro-Hungarian side. Kosovo Wali Hafiz Pasha attributed all the unrest in Metohija to the work of the Austro-Hungarian secret services. He believed that the sole purpose of these disorders was to provoke major disturbance that would serve as an excuse for Austria-Hungary to occupy Kosovo's Vilayet. The fact that the Austro-Hungarian propaganda was really doubted, the knowledge that Sultan, on the warning of the Russian ambassador on Porte that it was done by plan and that only Christians were suffering, much less Roman Catholics, "did not deny that one foreign force has a finger in it, which, through its agents, is doing that"also leads us (Ćorović 1992: 22).

The actions of Austro-Hungarian agents in the terrain became more intense and aimed to strengthen the influence of their propaganda. They had a large share and significantly influenced the situation in Prizren, marked by disorders and constant intrigues against Metropolitan Dionysius. The resulting situation also represented the work of Austro-Hungarian propaganda for the Consul of the Kingdom of Serbia in Prishtina, Sveta Simić as well. He believed that some Serbs embroiled unconsciously in these intrigues, did not know what they were serving for and who would benefit from them. As an illustration of this claim, the Consul Simić cited the behavior of Dimitrije Mitić, the teacher of Prizren Bogoslovija, whom he calls "the traitor to Serbian origin, Serbian ideas and Serbian thought." He supported his claim by the fact that Mitić, first with Cvetko Blagojević, owner of a tavern and later with Mladen Antić, a shoemaker, said the following words: "that we can never expect anything from Serbia, because the state is weak and powerless; as such, it must then collapse and Austria occupy us, etc.". He suggested unition and joining toAustria and claimed that Austria was making progress, that it would provide them with material assistance and weapons, unite with the fandas, resist Turkish violence.[16] This view of Mitić raised the suspicion of the Minister of Foreign Affairs and Metropolitan of

15 AS, MFA PED, 1895, raw 426, no number, the Consul T. P. Stanković – to S. Novaković, the Minister of Foreign Affairs, Niš, August 20, 1895.

16 AS, MFA PED, 1899, raw 175 (VII), PP № 483, the Consul S. Simić – to V. Djordjević, the Minister of Foreign Affairs, Prishtina, October 18, 1899.

the Diocese of Raška and Prizren, and it was decided that he should be removed from Prizren Bogoslovija. That is why Mitić visited the Consulate in Prishtina, acknowledged the words spoken, but not that someone persuaded him and paid to seek supporters for such ideas.[17] The case of teacher Mitić in Prizren has revealed to us the intrigues that Austro-Hungarian agents used to prepare the terrain for their aspirations.

Such and similar cases, in which some Serbs were involved, were present throughout Kosovo Vilayet. Austro-Hungarian propaganda sought to gain supporters for its goals in the Novi Pazar and Pljevlja sanjak and in Prizren. Their agents managed to attract individuals in Pljevlja, Prijepolje and Bijelo Polje in different ways, and they directed their work to Sjenica. Supporters of Austro-Hungarian agents in those regions publicly opposed the work of the Metropolitan and continued to work against him, but without great success. Unlike them, on the side of the Serbian patriots were the Bajić and Živković family in Pljevlja, Borisavljević family in Nova Varoš, Veseličić family in Prijepolje, Prota Vasilije Cemović in Sjenica and the Murakovac family in Bijelo Polje, who saw the Metropolitan as an extraordinary Serb and friend. One of the aims of Austro-Hungarian propaganda was to create a division between the people and the Metropolitan.[18] It seems that the Metropolitan's reputation among the Serbian population was an obstacle to the achievement of Austro-Hungarian goals, so stories of the planned murder began to circulate. Confirmation of this can be found in the letter from prota Srećko Ostojić to the Metropolitan, who, in the conversation with the Mitrovica military kaymakam[19] Sali Bey, made known that Austria-Hungary was planning to kill the Metropolitan. The intense work of the Austro-Hungarians is confirmed by the story of the brother of the famous Beshur bey Mahmudbegović, from the most reputable and wealthy Peć family, who, when meeting with the Metropolitan, claimed that a large amount of money had been separated and distributed for that purpose to the Albanians in the Peć sanjak. The Austrian agents, working in accordance with the foreign policy of their country, relied mainly on the fandas from the Peć and Prizren sanjak. In order to achieve their goals, they did not choose the means, they stirred up discord among the Serbian people, provoked dissatisfaction, portrayed the work of the Metropolitan in a negative light, sought people who would accept conversion, working together with fandas and relying on Austria-Hungary, and did not exclude the killing of individuals who would found themselves as an obstacle along the way.[20]

17 AS, MFA PED, 1899, raw 175 (VII), PP № 495, the Consul S. Simić – to V. Djordjević, the Minister of Foreign Affairs, Prishtina, October 22, 1899.

18 AS, MFA PED, 1899, raw 175 (VII), PP № 483, the Consul S. Simić – to V. Djordjević, the Minister of Foreign Affairs, Prishtina, December 8, 1899.

19 Kaymakam is a Turkish term for municipality (kaza) governer, prefect.

20 *Documents on Raška Region 1890–1899*, 607–609, doc. 514.

The Propaganda of the Dual Monarchy considered that it could find its stronghold in Janjevo, where Roman Catholics of Slavic origin (Serbs, Ragusans) lived. It was for this reason that a new teacher was sent to that place, whose actions were significantly different from his predecessor. He sought to stick in the minds of residents of Janjevo an awareness of Croatian ancestry. He tried to force the church to sing songs in "Croatian language", but he encountered resistance from the clergy. Even the population did not agree with this idea, so the attempt of the Austria-Hungary to achieve their intentions, despite the intervention of the Consul from Skopje, failed completely.[21]

The Austro-Hungarian propaganda and its work also influenced the engagement of official representatives of the Kingdom of Serbia in the Ottoman Empire. The Consul in Prishtina, Sveta Simić, after visiting the area under his jurisdiction, realized the situation on the terrain and was assured of the right condition. He tried to strengthen ties between the people and the Metropolitan Dionysius and concluded that there were no disagreements in the northern parts of the diocese, except in Prizren and Peć. He believed that this was the result of numerous intrigues by some Serbian payers from Skopje. Wanting to prevent the work of Austro-Hungarian agents in some way, the Consul Simić tried to contact the more prominent Albanians from the Peć municipality. Although he did not manage to make contact with their leaders, he did succeed with a few lower ranks that had an impact on the events. Among them were: Sejdi Saka, Tahir Fazlija, Bib Doda i Pran Paljoka. He also sought to establish links with Ram Ljutan, the leader of Albanians in Drenica, as well as with several other smaller tribe leaders. He also hired a commissioner with the task of checking the opinion of Albanians in the Peć municipality, among whom ideas had to be spread, that would adversely affect the work of the Austro-Hungarian propaganda.[22]

The situation in Peć and its surroundings became a concern, which was also contributed by the largest concentration of the fandas. By the beginning of the twentieth century, the leading role among the Albanian people had Mula Zeka, but he had been old and ill. The activity of Zeynel Bey Mahmutbegović, who came under the influence of Austria-Hungary, became increasingly prominent. His commitment was also influenced by the Roman Catholic priests who frequently visited him. Probably they also influenced the idea of sending a petition to the Turkish authorities with a large number of signatures for the appointment of Zeynel Bey as a mutesarif[23].[24]

21 *Documents on Raška Region 1890–1899*, 586–587, doc. 491.
22 *Documents on Raška Region 1890–1899*, 609–610, doc. 514.
23 Mutesarif is a Turkish term for governor of sanjak.
24 AS, MFA PED, 1900, raw 22 (I), Confidential № 20, the Consul S. Simić – to V. Djordjević, the Minister of Foreign Affairs, Prishtina, February 9, 1900.

In the Peć municipality, Albanian mutual relations were disturbed, complete anarchy prevailed and its consequences were felt at every step. The Consul Sveta Simić notes that there was no tribe, village or even a tribe that was not in conflict with each other. The consequences of these conflicts were visible and often resulted in killings. It was reported that there were five casualties in only one conflict in the immediate vicinity of Dečani. All disagreements and conflicts arose from the desire to seize Serbian properties. Numerous Serbs, who were forced to flee their estates due to the persecution, leaving their neighbors more space for new conflicts. Stronger neighbor emerged victorious in the fight for Serbian properties. The situation was also aggravated by the work of Austro-Hungarian agents, who gained upon all the major people and fugitives in the Peć municipality. It was openly said that they would welcome Austria-Hungary with song, and they would fight Serbia until the last bullet. The friars engaged and said that the Austria-Hungary obeyed the laws and customs of the Albanians, unlike Serbia, and cited the situation of the Mohammedans in Bosnia as an example. One of the kavaz[25] from Sarajevo, who visited Peć and the Peć municipality, served as support for this work and ideas. When he visited these areas and met with Austro-Hungarian supporters, he shared money and instructions. Austro-Hungarian diplomats were also engaged in this task, seeking Roman Catholics to obtain a ferman for the building of a church in Peć and a help of 1,000 lire for this purpose.[26]

The anarchy that engulfed the Peć municipality did not go in favor to all Albanians. Among them, in the most ordinary conversation, various ideas and opinions could be heard that the Turkish authorities were not able to make the order. The Roman Catholic Albanians were divided in their believes: a smaller part declared that they wanted these lands to belong to Italy, while the majority favored Austria-Hungary, whose agents worked more vigorously and systematically and to whom this circumstances went in favor. One thing was for sure, all the Albanians, both Mohammedans and Roman Catholics, were despising Serbia and perceiving it as their greatest enemy.[27]

That the Roman Catholic propaganda in the Peć municipality followed closely the events is evidenced by the procedure of the head of its mission in Peć Don Lorenzo, who tried to prevent the conversion of some Roman Catholic Albanians to Islam. This also happened when some Milovan Sadik and Ismail Liman, the fandas from the village of Pogradje converted to Islam. To scare

25 Kavaz is a Turkish term for armed escort, honorary guard of foreign diplomatic representatives in Turkey.

26 AS, MFA PED, 1900, raw 22 (I), Confidential № 30, the Consul S. Simić – to V. Djordjević, the Minister of Foreign Affairs, Prishtina, February 16, 1900.

27 AS, MFA PED, 1900, raw 22 (I), Confidential № 67, the Consul S. Simić – to V. Djordjević, the Minister of Foreign Affairs, Prishtina, March 31, 1900.

the other fandas who intended to go the same route as the two men abovementioned, Don Lorenzo blackmailed their heads with 50 Turkish liras each.[28]

As the twentieth century passed by and as anarchy overtook the entire Kosovo Vilayet, so did dissatisfaction among all the Albanians. The disorders affected Peć, Prizren and Djakovica. At the beginning of 1902, there was a skirmish in Djakovica among Albanian Mohammedans, sparked by the conflict between Roman Catholics and Mohammedans. It was not the first conflict between the two sides. This is evidenced by the pledge of honor that the Albanian Mohammedans concluded, that no Muslim should kill another Muslim, at the expense of a Christian, whether Roman Catholic or Orthodox. This is exactly the case in Djakovica, where Mohammedan Sait Mulja owed the blood to the fanda Nikola Drec. Nikola hired well-known Djakovica leader and wealthy military liferant Murtez Pasha for revenge, to whose suasion Azir Sulja killed Sait Mulja. The killing caused unrest among the Mohammedans and the wider region, as did Albanians'determination from Malesija to set the house of Murtez Pasha in fire. The conflict took on a serious scale and led to the intervention of the army and gendarmerie under the command of Šemsi Pasha and Bajram Curi. However, Murtez Pasha was determined to defend himself until the last drop of his blood, gathered around 200 of his men and locked himself in a tower. Albanians' fierce reaction, which also engulfed Malesia, was triggered by the knowledge that the pledge of honor had not been respected and that the injured party could not claim blood because it was a paid murder. If, on any occasion, the killing was caused by personal revenge, the injured party could receive compensation in blood or money, which Murtez Pasha would very gladly and easily pay for.[29]

The conflicts between the Albanians in Djakovica did not cease and demanded the reaction of the Turkish authorities. Zafir Nikolić, as a commissioner, reported to the mayor of the Toplica district on this situation. He reported that there had been rebellion in Djakovica led by Bajram Curi and Alaybey. The situation was similar in Prizren, where Hamdi Pasha was. His engagement did not lead to the desired results and to reconciliation among the Albanians. It was assumed that Austria-Hungary was behind the disorders. Prizren Turks reported that Šerif Effendi, son of Šaban Effendi, had received 2,000 ducats from Austro-Hungary to incite Albanians to disorder. After that, stories began circulating in Prizren that Austria-Hungary would occupy Old Serbia.[30]

28 AS, MFA PED, 1902, raw 213 (I), PP№ 334, the Consul S. Avramović – to M. Vujić, the Ministerof Foreign Affairs, Prishtina, March 31, 1902.

29 AS, MFA PED, 1902, raw 26 (II), Confidential № 10, the Consul S. Avramović – to M. Vujić, the Minister of Foreign Affairs, Prishtina, January 22, 1902.

30 AS, MFA PED, 1902, raw 26 (IX), Confidential number, The Chief of the Toplica district – to M. Vujić, the Minister of Foreign Affairs, Prokuplje, April 19, 1902.

Peace on the terrain could not be established not only because of Albanians' mutual conflicts, but also because of the atrocities committed by the fandas against the Serbs. One of the major conflicts between the fandas and the Serbs took place in March 1902 in the village of Drsnik, in the Peć municipality. There were 24 Serbian houses in that village, 4 of which belonged to the strongest Ribać family with 150 members. Miladin Ribać had conflict with Kolj Maraš over some shrubs and thorns that the Ribać family were collecting for themselves. There was a shooting that killed Kolj Maraš and Kosta, Miladin's brother. Other fandas became involved in the conflict, two were killed, one was injured and Vuča Ribać was also wounded. When news of the casualties spread, 200 fandas gathered to kill all the Ribać family and burn their homes. In this intention, they were prevented by the famous villain Tahir Fazli, zaptija[31]. The fandas burned the barns, robbed some things and about 500 heads of cattle and sheep, but Tahir returned the cattle back. The Ribać family kept all the Martini-Henry rifles[32] and one revolver from the killed one. Tahir Fazlija's behavior should not be surprising, since Miladin Ribać had bribed him many times before, believing that only in this way can he provide himself and his family some form of protection. However, after this conflict, guard Tahir was no longer satisfied with the money, but demanded an act of Chaush[33].[34]

Knowing that in this way the confrontation with the fandas was not over and that they were waiting for the right moment to seek revenge for the dead, Miladin decided to seek help from Belyaev, the Russian Consul in Prizren.[35] The Consul immediately and officially addressed the Peć perfect in a letter and asked for protection. However, instead of taking some action, the Mutesariff assigned the task to Khalil Pasha from Peć. Insincere in that intention, Khalil Pasha not only took no measures to protect the Ribać family, but also discouraged certain Albanians who wanted to mediate between the conflicting parties. Khalil Pasha had no interest in settling the quarrels, for he imagined that the Ribać family would move out and he would grab their property. In the meantime, the fandas started to get revenge, and at night, they lit one tower, six stables and eleven barns. To the Ribać family, who did not leave their homes in fear, only the most necessary buildings remained. At that moment, they were abandoned by the authorities, Khalil Pasha, and some of the Albanians who could find themselves as mediators and left to their own destiny. The only

31 Zaptija is a Turkish term for guard, gendarme.

32 The Martini–Henry is a breech-loading single-shot lever-actuated rifle that was used by the British Army.

33 Chaush is a Turkish term for non-comissioned officer in the Turkish army.

34 AS, MFA PED, 1902, raw 213, PP№ 334, the Consul S. Avramović – to M. Vujić, the Minister of Foreign Affairs, Prishtina, March 31, 1902.

35 AS, MFA PED, 1902, raw 26 (VIII), Confidential № 64, the Consul S. Avramović – to M. Vujić, the Minister of Foreign Affairs, Prishtina, April 5, 1902.

option was to seek help again from the Russian Consul Belyaev, who could directly contact Khalil Pasha or his son-in-law Zeynel Bey.[36]

Wanting to help the Ribać family, Belyaev sent a letter to Zeynel Bey, but there was no help. The endangered family was forced to pay 9,000 groschen for the rifles they kept for themselves after the conflict. All they got was the pledge of honor that they could go out from the house for fifteen days.[37] The free movement for one man from each house and the security and property guarantee they received thanks to Tahir Fazlia did not help the Ribać family much, as the fandas burned all their hay and barns again at night, damaging another 100 lire. The consul of the Kingdom of Serbia in Prishtina Sima Avramović was involved in the resolution of this case. He saw the cooperation between the fandas and the Turkish authorities and thought that Khalil Pasha from Peć was behind it. The fandas were chifliks[38] of Khalil Pasha, who intended to move out the Ribać family and seize their estate valued at about 3,000 lire. The consul believed that the eviction of this family would have a negative impact on other Serbians from Drsnik, Kijevo and other villages of the Peć municipality. That is why he suggested to the Belgrade Government to influence Khalil Pasha through Constantinople, which, according to him, could calm the situation and work out that the Ribać family did not pay blood because they had been badly harmed by the fandas.[39]

The Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Serbia in Belgrade, based on a report in Prishtina, had information that Austro-Hungarian secretly worked against the Serbs. The action took place through the Albanians, Muslims and Catholics in Djakovica and through the friars in Peć. For this purpose, 7,000 napoleons were allocated in Djakovica alone. In addition to money, sending weapons through Prizren and Skadar was organized as well.[40] Based on this knowledge, representatives of the Kingdom of Serbia who served in the Ottoman Empire were instructed by Belgrade to closely monitor the work of Austria-Hungary in Old Serbia and to prevent further action through their Russian colleagues. And they believed that Austria-Hungary, through the friars, was working on delivering weapons that ended up in the hands of the Albanian people. Austria-Hungary also skillfully took advantage of the situation in which Russia found itself in the Far East, so despatches were sent from Pljevlja on the defeat of the Russian fleet. Such and similar movies coming from the Austro-Hungarian side significantly

36 AS, MFA PED, 1902, raw 26 (X), Confidential № 85, the Consul S. Avramović – to M. Vujić, the Minister of Foreign Affairs, Prishtina, May 21, 1902.

37 AS, MFA PED, 1902, raw 213 (X), Confidential № 95, the Consul S. Avramović – to M. Vujić, the Minister of Foreign Affairs, Prishtina, June 11, 1902.

38 Chifliks are depended peasants on the property of Khalil Pasha.

39 AS, MFA PED, 1902, raw 26 (XII), Confidential № 117, the Consul S. Avramović – to M. Vujić, the Minister of Foreign Affairs, Prishtina, June 29, 1902.

40 *DFPKS*, book 1, notebook 3/II, 825, doc. 326.

influenced the agreement between the Muslim Albanians and the Roman Catholics, which envisaged the killing of Serbs in Prishtina sanjak.[41]

During summer of 1905, complete anarchy prevailed in the Peć municipality, which resulted in the visible thinning of the Serbian people. Such was the picture throughout Old Serbia, and for two years, from 1904 to 1906, the persecutions against the Serbian population were diverse (Batakovič 2014: 90). As a result of this situation, many villages were abandoned, and in those places where the Serbs survived, they were imperceptible, because they did not leave their homes because of fear. The Kosovo Wali and Khilmi Pasha were aware of the situation through information coming from the Serbian side. However, they remained mute and took no steps to prevent anarchy and make order. The resulting situation also disadvantaged the Metropolitan of Raška and Prizren, who was thinking of closing down the churches and saying that he himself "proclaimed the persecution and extermination of Orthodox Serbs by opponents of religion – Mohammedan and Catholic".[42]

The atrocities against the Serb population in the Kosovo Vilayet were multiplied on a daily basis and the Government in Belgrade was regularly informed about them through reports sent by its Consul from Prishtina. These reports listed the victims by name, the damage caused to them, as well as the names of the perpetrators, among whom were those from the Peć municipality. The movement of the Albanian Mohammedans in the Peć municipality developed, and was joined by Roman Catholics Albanians under the leadership of Zef Djonović and Abdul Kopitić of Zlokućane. They stayed in Peć forests in troops and received salaries from the Austrian consulate in Mitrovica for their deeds, while the others, in agreement, distributed the loot gained by the robbery.[43]

The numerous atrocities committed against the Serbian population in the Peć municipality by the Roman Catholic Albanians – fandas did not lag behind the crimes committed by the Albanian Mohammedans. A large number of atrocities had been committed following instructions received from agents of Austrian political propaganda. This is evidenced by the fact that the Austro-Hungarian representative in Constantinople, at the request of his Russian colleague, influenced, through the friars, the prevention of the fandas persecution, at a time when there were enough Turkish troops in the Peć and Prizren sanjak. It turned out that the Austro-Hungarian Consul did not take care of the Serbs, but of the fandas, who, due to their misdeeds, could have been hit by the Turkish army. However, when the number of soldiers decreased, the Austro-Hungarian

41 AS, MFA PED, 1905, raw 289, PP. № 392, Member of the Parliament D. S. Čohadžić – to J. M. Žujović, the Minister of Foreign Affairs, Constantinople, May 23, 1905; *DFPKS*, book 1, notebook 3/II, 845–846, doc.335.

42 *DFPKS*, book 1, notebook 3/II, 919–920, doc. 379.

43 *DFPKS*, book 1, notebook 3/II, 921–923, doc. 379.

Consul neither engage in the matter, nor he respond to calls from his Russian colleague, but openly stood in defense of the fandas. He spoke out for his actions by the fact that his involvement would disrupt the relation with Roman Catholics, and especially in the situation if the greatest cutthroats would be caught because of committed crimes.[44]

The main initiator of the Roman Catholic propaganda for the Peć and Prizren regions was the Bishop of Prizren, while the Roman Catholic Albanians center was located in Zlokućane. The bishop followed a number of Albanian gatherings and was trying to meet Zeynel Mahmutbegović, the Albanians leader from Peć. In all these events, Austria-Hungary saw the achievement of its goal, which meant that the Serbian population in Metohija would be completely destroyed and that Kosovo would be as thin as possible. The disappearance of the Serbs in the Peć and Prizren sanjak would affect the creation of free space from Mitrovica to Kačanik, thus opening the way for further penetration of Austria-Hungary to the south. At the same time, the influence and possibility of the Kingdom of Serbia's activities in Old Serbia would be suppressed. It would be suppressed in this way, and its further work on spreading propaganda and national consciousness would be hindered. For this reason, Austria-Hungary found allies in the Albanians and the Sultan's policy of indulgence, as well as among the Bulgarians.[45]

The persistence of the Roman Catholic Albanians who worked for Austro-Hungarian interests is reflected in the fact that they targeted respectable Serbian hosts. One of them was Todor Bošković Lazarević from the village of Drenovčić, in the Peć municipality, who during 1905 every night heroically resisted the attacks of the fandas. Hidden in a stone tower, Todor was able to resist, with the help of a weapon obtained from Prishtina Consul Miroslav Spalajković. Considering the danger that Todor was threatening, the consul gave him twenty rifles Martini first and then two more high-speed rifles. Thanks to the weapons obtained, Todor was able to resist the fandas that attacked in the troops of 500 men each.[46] The attackers were from the village of Zlokućane, the center of Roman Catholic propaganda, often visited by the bishop of Prizren. The Turkish army went to Zlokućane with the intention of looking for the perpetrators of these events among the fandas, but at the insistence of the friars and the Austro-Hungarian Consul from Prizren it was therefore removed. Among the most influential who enjoyed the support and protection of the Roman Catholic priests in this area were: son of Huak and Bafter Naja from Bobić village, Ljuš Rap, Jusuf Sadik and Rama Sadik from Stup, Sokol

44 AS, MFA PED, 1905, raw 217, PP. № 671, the Consul M. Spalajković – to J. M. Žujović, Representative of the Minister of Foreign Affairs, Prishtina, June 27, 1905; DFPKS, book 1, notebook 3/II, 966–970, doc. 401.

45 Ibid.

46 *DFPKS*, book 1, notebook 4/II, 684, doc. 257.

Bekim of Naglavak, Prem Ria from Budisavac, some Peter from Luka village, Kolj Ajdar, formerly a guard, and Nua Nuke Pać from Lug.[47]

The difficult position of the Serbian population of the Peć region required greater involvement of Serbian and Russian diplomats. Representatives of the Kingdom of Serbia considered the possibility of opening consulates in Peć. They felt that in this way the Serbs could be given the necessary protection and assistance. In addition, they thought they might benefit from the presence and residence of Metropolitan Nićifor, and they were convinced that he could suppress foreign propaganda and possible conversions of some prominent Serbian families, such as the Ribać family from Drsnik. The Prishtina Consul Miroslav Spalajković also expressed such an opinion, emphasizing the importance[48] and visit of the Roman Catholic bishop from Prizren to Zlokućane, whose aim was to persuade the villagers to tie the pledge of honor against the Serbs.

The Russian Consul in Mitrovica, Arkady Alexandrovich Orlov, in conversation with Miroslav Spalajković, emphasized that he had timely informed his embassy in Constantinople about the suffering of the Serb population, but did not have any specific instructions that could prevent such occurrences. In addition, he did not find the understanding and interest of the Austro-Hungarian Consulates and their Consuls, which he claimed that when mentioning the state of Serbian population was like "swallowing poison".[49]

These and other examples of the behavior of the Austro-Hungarian diplomats and the Roman Catholic priests clearly indicate the cooperation with the fandas and the common goal that meant destroying the Serbian population not only in Prizren and Peć sanjak but throughout the whole Old Serbia.

UNPUBLISHED SOURCES

Archive of Serbia, Ministry of Foreign Affairs, Political Department.
Archive of Serbia, Ministry of Foreign Affairs, Political and Educational Department.

PUBLISHED SOURCES

Jastrebov 2018: Ivan Stepanovič Jastrebov. *Old Serbia and Albania*. Belgrade: Official Gazette.
Nušić 2005: Branislav Dj. Nušić. *From Kosovo to Blue Sea: Notes From Travel through Albanians 1894*. Belgrade: Čigoja.
Pejković 2014: Ljiljana Aleksić Pejković. *Documents on Foreign Policy of the Kingdom of Serbia*, book. 1, notebook 3/II. Belgrade. Serbian Academy of Sciences and Arts.

47 *DFPKS*, book 1, notebook 4/II, 720, doc. 277.
48 *DFPKS*, book 1, notebook 3/II, 963–965, doc. 400.
49 AS, MFA PED, 1905, raw 217, PP. № 626, the Consul M. Spalajković – to J. M. Žujović, Representative of the Minister of Foreign Affairs of Prishtina, June 10, 1905; *DFPKS*, book 1, notebook 3/II, 914, doc. 374.

Pejković 2014: Ljiljana Aleksić Pejković. *Documents on Foreign Policy of the Kingdom of Serbia*, book.1, notebook 4/II. Belgrade. Serbian Academy of Sciences and Arts.
Peruničić 1989: Branko Peruničić. *Persecution of Aghas and Beys in the Kosovo Vilayet 1878–1913*. Belgrade: Nova knjiga.
Petrović 1997: Milić F. Petrović. *Documents on Raška Region 1890–1899*. Belgrade: Historical Museum of Serbia.

REFERENCES

Batakovič 2014: Dušan. T. Batakovič. *Косово и Метохия – история и идеолоия. Ekaterinbur:* Издательство Уральского университета.
Batakovič 1984: Dushan T. Batakovič. „Attempt to Open a Serbian Consulate in Prizren 1898-1900". *Historical Review*, no. 31. Belgrade: Historical Institute, 249–259.
Draškić 2000: Sreten Draškić. Europe and Albanian Question (1830–1921). *Contributions to the Study of the History of Albania from the Beginning of the National Revival (1830) to the Confederation of Ambassadors in Paris (1921)*. Belgrade: Serbian Literary Guild.
Jagodić 2010: Miloš Jagodić. „Report of Branislav Nušić on Traveling from Prishtina to Skadar 1894". *Mixed materials*. Book XXXI, Belgrade: Historical Institute, 259–287.
Kosovo and Metohija in Serbian History, Belgrade 1989: Serbian Literary Guild.
Mikić 1988: Djordje Mikić. *Social and Economical Occasions of Serbian people from Kosovo in XIX and at the Beginning of XX Century*. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts.
Urošević 2001: Atanasije Urošević. „Dual Faith among Albanians". *About Kosovo - Anthropogeographic Studies and Other Scriptures*. Prishtina–Gnjilane: Public and University Library „Ivo Andrić", Institute for Serbian Culture, Library „Sveti Sava", 83–92.
Urošević 2001a: Atanasije Urošević. „One New Example of Dual Faith". *About Kosovo - Anthropogeographic Studies and Other Scriptures*. Prishtina–Gnjilane: Public and University Library „Ivo Andrić", Institute for Serbian Culture, Library „Sveti Sava", 181–183.
Stojančević 1994: Vladimir Stojančević. „Austro-Hungarian and Serbian Conflict in Kosovo Vilayet at the Beginning of XX Century". *Serbs and Albanians* 1804–1912. Novi Sad: Prometej, 245–272.
Toleva 2018: Teodora Toleva. *The Influence of the Austro–Hungarian Empire on the Creation of the Albanian Nation 1896–1908*. Belgrade: Filip Višnjić, Institute for European Studies.
Ćorović 1992: Vladimir Ćorović. *Relations Between Serbia and Austro–Hungary in XX Century*. Belgrade: Library of the City of Belgrade.
Hrabak 2005: Bogumil Hrabak. „Austro–Hungarian Cult Protectorate over Catholic Albanians 1897". *Albanians Studies*, book II. Belgrade: Arhivar, 243–262.
Hrabak 1998: Bogumil Hrabak. *Prizren Albanian League 1878–1881*. Belgrade: Author
Šešum 2017: Uroš Šešum. *Serbia and Old Serbia(1804–1839)*. Belgrade: Faculty of Philosophy.
Vickers 1998: Miranda Vickers. *Between Serb and Albanian. A History of Kosovo*. New York: Columbia University Press.

Весна С. ЗАРКОВИЋ

ФАНДЕ И ДЕЛОВАЊЕ АУСТРОУГАРСКЕ У ПРИЗРЕНСКОМ И ПЕЋКОМ САНЏАКУ (1900–1905)

Резиме

Фанде су биле Арбанаси римокатоличке вере који се на просторе Старе Србије, пре свега Метохије, насељавају из северне Албаније. Заузимали су напуштена српска имања после значајних историјских дешавања, након којих су се Срби повлачили на север. Понашање фанда у деловима Косовског вилајета показује сву комплексност политичких збивања у последњим деценијама османске власти на овим просторима. Иако припадници истог народа, са истим језиком, поделе између фанда и Арбанаса мухамеданаца дуго су се испољавале. Фанде су се сукобљавале не само са својим сународницима, које су сматрали мање вредним због промене вере, већ и са православним хришћанима – Србима, које су, у складу са верском доктрином, називали шизматицима. Малобројност у односу на обе групе спречавала их је да јаче испоље своје ставове. Велику подршку за своје активности фанде су имале у римокатоличкој цркви, која је настојала да свој утицај прошири што више на исток.

До зближавања фанда и Арбанаса мухамеданаца дошло је највише након Берлинског конгреса. Значајну улогу у том процесу имала је Аустроугарска, која је у Арбанасима видела средство за остварење свог циља – продора на Исток. Са фандама су делили исту религију, а Арбанасима мухамеданцима није сметало што су пред Аустроугарима из Босне избегли многи муслимани. Да лакше дођу до свог циља Аустријанци су константном и упорном пропагандом градили јединство фанда и Арбанаса мухамеданаца, супротстављајући га Србима али и османској држави. Србе су представљали као главне противнике Арбанаса и турске државе, због чега су на њих насртали како мухамеданци, тако и фанде. Примери који су наведени у раду говоре о јасној спрези Аустроугарске и Арбанаса римокатолика–фанда.

Кључне речи: Срби, Арбанаси, фанде, Аустроугарска, Пећки санџак, Призренски санџак.

Рад је предат 25. фебруара 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

UDK 355.4(497.1-12)"1939/1941"(093)
355.544(497.1-12)"1939/1941"(093)
doi: 10.5937/bastina30-25465

Originalni naučni rad

*Dalibor Z. VELOJIĆ**
Institute for Serbian Culture – Priština / Leposavić

ASSESSMENT OF THE DEBAR DIRECTION WHEN ESTABLISHING BORDERS TOWARDS ALBANIA 1939–1941**

Abstract: In thepaper the assessment of the Debar direction by a commission determined to establish the border towards Albania is analyzed. The characteristics of the terrain are listed, as well as the possibilities for adequate blocking, primarily for the purpose of protection against armored units. The source of the work was the reports of the commissions, as well as the memories of the individuals involved in the evaluation and, later, in the work performance.

Key words: Kingdom of Yugoslavia Army, Macedonia, Albania, Vardar Divisional Area, establishment, Debar Operational Direction

Establishment of the Yugoslav borders was carried out more intensively in the 1930s, and similar to other European countries, taught by the experience of the First World War. The priority of the General Staff of Yugoslavia was to secure the northern and western borders, which was in accordance with the war plans and the evaluation of Italian and later German military assets (Bjelajac 1994, 206-212; Tešić 1991, 27-55; Terzić 1963, 303-309; Miletić 2017, 71-91; Velojić 2017, 145-170).

Establishment of the Albanian border had begun in the autumn of 1939. After the German invasion of the Balkan, Italy rushed to secure its positions by annexing Albania and create a good base for further operations. Germany acknowledged annexation of Albania, but Greece and Yugoslavia, although directly endangered, did not openly oppose (Pavlović 2001, 448-449). Thus, strong

* Research associate, d.velojic@yahoo.com

** This paper is written in the scope of the project *Material and Spiritual Culture of Kosovo and Metohija* (Record no. 178028), which was approved and financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development, Republic of Serbia.

Italian forces were deployed on the territory of Albania, as a potential threat to Yugoslavia, as evidenced by the outbreak of the Greco-Italian conflict in 1940.[1]

> *"The aggressiveness of Italy's foreign policy with regard to the technical development of its military force, and especially the development of moto-mechanization in its units, posed, even well before the 1941 war, the immediate danger to the former Yugoslavia and the possibility that Italy, even with the slightest diplomatic confrontation with the former Yugoslavia, undertakes a strategic attack and, rapidly penetrating by its motorized and armored units, prevents the former Yugoslavia from mobilizing and concentrating its army and preparing for resistance.*
>
> *The basic idea and role of the establishment, in making this plan, is to establish a land border front with Italy in order to protect, mobilize and concentrate our army against the strategic attack and sudden penetration of Italian motorized and armored units (underlined in the original)."*[2]

Establishment of the Albanian border, as planned, envisioned the construction of stronger barriers against combat vehicles, then securing those barriers by the construction of light fortification objects, development of secure communications for rapid possession of constructed defense objects, and the creation of shelters for crew safety during enemy bombing. According to this plan, the defense used much of the terrain characteristics to make it easier to block and create surprise for the enemy.[3]

Accordingly, as General Radenković stated, establishment of the Albanian border was in fact an extension of the fortification towards Italy.[4] Since the penetration of armored-mechanized units is related to communications and transient land, a system of group fortification was planned, that is fortification in whichthe subdivisions are strongly organized through which the main penetration routes lead, while interspaces would be organized solely to prevent infiltration of weaker enemy parts and maintain connections between established groups. In doing so, the fortification organization of established groups could be carried out not only on the front but also in the depth, in order to reinforce persistent defense. In addition to the fortification organization in the depth in tactical terms, the plan also provided a system for determining in the depth in operational terms, which consisted of organizing several consecutive positions in the depth that formed the fortification organized zone. The lessons learned from the First World War,

1 The tension in Yugoslavia-Italy relations after strong economic crisis enters into the phase of pacification and good neighborhood relations (Stojadinović 1963, The British II 1986, Milak 1987, Krizman 1975). First of all, the economic reasons influenced the Italian government to settle relations with the neighboring country by signing the agreement in 1937, which was of mutual benefit. It was important for Yugoslavia to eliminate the Italian threat, but also to cease organizing separatist movements.

2 BA, P17, k.5, f.1, d.11/7. Statement on border establishment of General Milan Radenković.

3 BA, P16, k.8, f.1, d. 2/207. Statement on border establishment of General Dušan Simović.

4 BA, P17, k.5, f.1, d.11/7. Statement on border establishment of General Milan Radenković.

after the use of combat vehicles, as well as the prognosis of the possible development of war technique, primarily aviation, as well as the motorization of ground forces, influenced on the post-war considerations about the ways of fortification, in which use of objects and barrier means like permanent fortification, as the only possible defensive mean, in the combat against motorized and armored units, so this type of fortification organization has found application in the most European countries. Such a system was applied by the forces of the Yugoslav army, in particular, in the mountainous, more difficult to pass zones, depth barrier was applied. When, after the entry of Italian forces into the Albanian territory, but also with the rapid penetration of the Germans into the Balkan, it became necessary to secure the border towards Albania and Bulgaria, there was no time to build stronger barriers. It is therefore planned to block directions by smaller concrete bunkers, along with the collapse of communications.[5]

The defense of more important border fronts, such as Italian, German and Hungarian, was entrusted to specially formed crew squads, companies, batteries and battalions, which had appropriate weapons set up on the fortification objects. At the Albanian border, since there was no stronger fortification, and therefore no crew units, security was provided by the protection units envisioned by earlier defense plans. There were no tools in the objects themselves, but the units determined for taking positions used their own weapons.[6]

During the General Staff of Yugoslavia planning, the entire battlefield, that isbattlefield towards Albania, was divided into three separate battlefields (zones): Zeta-Skadar, Kosovo-Podrim and Vardar-Tirana. According to the assessment of the forces and directions of action, the Vardar-Tirana battlefield was marked as the most important during the possible offensive of the Yugoslav army against Albania. By communications in this zone were the easiest to reach Tirana, which was the main target of the offensive.[7] The Vardar-Tiran battlefield, from the main range of Sharr Mountains, to the Yugoslav-Greek border, was in the area of responsibility of the Vardar divisional area and matched the operational direction of the same name. That operating direction consisted of:

> 1. Debar-Tirana direction of action, which covered the roadsGostivar-Han Mavrovo-Žirovnica-Selita Mountain-the river valley Maća; Gostivar-Han Mavrovo-Debar-Ćafa Bulčizes-Tirana; Prilep-Brod-Lazaropolje-Debar (previous direction). In the case of Yugoslavian offensive. This was the most important route on the entire front.
>
> 2. Ohrid-Elbasan direction of action with the roads Tašmorunište-Krstac-Zrožd-Tirana; Bitolj-Resan-Ohrid-Struga- to Elbasan or Tirana. The importance of this auxiliar direction was solely in close relation with the previous one.

5 *Ibid.*

6 *Ibid.*

7 *Strategic-geographical assessment of our fronts and directions*, Belgrade, 1922, 29.

> 3. Lake direction of action, with roads Ohrid-Korča; a difficult path by the Galičica ridge; Resan-Korča. This direction of action for the Yugoslav side was irrelevant, except for securing the main forces that would act against Tirana. It was more important for the Albanian side, as it could cut most quickly through the Bitola-Strugarocade bond.[8]

From the abovementioned, the importance of the Debar direction during the offensive operations of the Yugoslav Army is clearly emphasized. Its most important feature was the direct route to Tirana, which meant not only endangering the Albanian capital, but also splitting the Albanian and Italian troops into two parts. Defensively, this direction was not a priority for the Yugoslav military leadership, since the importance of establishing the Albanian border was transferred to the direction of Kosovo and Metohija. However, the importance of the Debar Defense Direction must not be lost from sight, since this communication, throughPolog, leads to the upper water course of Vardar and Skopje itself, whose endangerment would jeopardize relations with Greece and thus create a major strategic problem for Yugoslavia. Therefore, the security of this direction had to be implemented as part of the establishment of the entire Yugoslav-Albanian border.

The commission, led by General Milan Zelenik, formed in 1939, by order of the Minister of the Army and Navy, during studying and tactical-fortificational designing on the front towards Albania, and on the territory of the Vardar Divisional Area, presented considerations for establishing the Debar direction. First of all, according to the elaborations of the Vardar Divisional Area, the Debar route included the border front from the Čajloka River (the responsibility boundary of the Kosovo and Vardar Division Area) to the Jablanica and Kara Orman mountains. When considering the possibility of a rapid and sudden invasion of enemy armored-mechanized units, by posting the barriers, mobilization and gathering of units designated for the protection and closure of the border and the timely possession of important points and intended positions at the border would be enabled. For the commission, the significant fact was that the border line itself was planned for the defense position, parts of the Border troops reinforced by reservists, in the form of guard units and deathwatch, take positions on the border line. The part of the troops determined for the receptacles were also located near the border, while only the general reserve was located in the greater depth of the border zone.[9] From the facts that the border line itself is intended as a defensive position and that most of the troops determined for the protection and closure of the border must be mobilized and gatheredcloseto the border line, as well as that in the immediate vicinity of the border the

8 *Ibid, 30.*

9 BA, P 17, k. 441, f.1, d. 11/3. Report of the Fortification Commission pg. confidential no. 16 from July 25, 1939.

rocade communication is at the Yugoslav side, resulting difficulties in prevention against armored units. First of all, due to such a shallow arrangement of the protective troops, it is impossible to achieve the desired echelon of the barrier lines, that is, individual barrier points in the depth. Since the barrier on the one line could not be counted for sufficient security out for tactical and technical reasons, it was not possible to avoid predicting a consecutive line and a place closer to one another.

According to the information obtained, on the territory of the Vardar Divisional Area it is planned to barricade roads towards Albania solely in the immediate vicinity of the border. From these elaborations of the aforementioned divisional area, the commission did not find a support for further work, but had to carry out a subsequent reconnaissance (reconnaissance of enemy area) of the terrain and to design sites and objects not only in the first, but also in the second and third lines.[10]

In considering the incursion of armored-mechanized units from the Albanian side into the territory of the Vardar Divisional Area, the commission rejected that the entire border front from the Čajlska River to the western shore of Lake Ohrid implied and included in this direction. From the Albanian side to the Yugoslav border, these units would use the routes from Drač and Elbasan to Piškopeja, as well as the newly built Skadar-Piškopeja communication. All of them were channeled along the Yugoslav border into three motorways: Piškopeja-Debar, Mireški Potok-Debar and Ćafa Sane-Debar. According to reports received by the commission, it was noted that part of those communications west of Debar was unsuitable for engaging combatvehicles, so stronger activity in barrier was needed across the ridges of Dešat and Korab mountains.[11]

A significant object in this direction was the Debar field through which the incursion of combatvehicles is possible. The only good feature was the water course of the Rešan River, which coast on the Yugoslav side was steeper, and therefore more suitable for defense. However, on the routes near the villages of Klobučište and GornjeBlato there was a space about 2 km wide through which the penetration of larger units from the Albanian side could be made. The approach of the armored units can be made using the path leading from the Piškopeja, which in good weather could be observed from the Yugoslavian karaulas on the ridge of Dešat. Therefore, surprise in terms of penetration of larger units was excluded.[12]

The western border of the Debar field is the Black Drim River, which has a wide valley and mostly mild shores from the estuary of the Rašan River to the

10 *Ibid.*
11 *Ibid.*
12 *Ibid,* 11/4.

Yugoslav Kestenjar karaula. On this part, Drim spills and breaks into several sleeves, in the summer it becomes passable for people and livestock, and due to its hard soil, for combat vehicles as well. This creates new routes for the penetration of mechanized units directly towards Debar. From these data it is noticeable that passive barrier is needed in Debar itself, by trenches and mines. The focus of the barrier, however, would be made on the western edge of the town, which means shelters and artillery.[13]

In any case, any barrieron the Debar field required planning of works at the entrance of the straitof the Radika River in an abutment to a position that would go from Deli Senica through Pašinelivadeto the road and from there it was linked to the Stogov branches or along the Radika River to the border west of Black Drim. Although the commission here anticipated and designed the second-line barrier facility, the opinion prevailedthat, because of its importance, it should be constructed simultaneously with the first-line objects.[14]

Due to the importance of direction along the Radika River valley, and especially in order to provide as much as possible an important rocade road behind Korab, Dešat, Stogov and Kara Orman, the commission designed in the Radika River strait, and in front of the intersection of Gostivar and Kičevo roads, barrier object in the third line, and it was abandoned Vardar Divisional Area, planned demolition of a bridge across Mala river (by whose demolition the road for Kičevo would not blocked, and for the combat vehicles the Gostivar one as well).

In this direction it is necessary to mention the Drim and Struš sections, which, although of minor importance, were still taken into account by the commission. The Drim section scarce lacked in the communications, so it was almost unusable for combat vehicles. According to this situation, the commission did not foresee any barrier. Communication at the Struška section was critical, leading from Ćafa Sana to Struga, for which the commission designed the barrier, as well as the closure of the Struga basin through which enemy forces could threaten Debar, Kičevo and Ohrid.[15]

The commission's report met with disapproval that same year by another, special commission formed by order of the Minister of Defence. Its president, General Ljubiša Hadži Popović, dismissed project of General Zelenikaas illusory, leaving a barrier position in front of Debar, shifting the focus of the barrier only to Debar-Gostivar-Skopje communication. Hadži Popović, an engineering officer serving on the Determination Headquarters, believed, first of all, that easy fortification, regardless of terrain configuration and natural obstacles, would not achieve the desired goal:

13 *Ibid*, 11/6.
14 *Ibid*.
15 *Ibid*, 11/8.

"The construction of the trenches for a standing shooter along the military edge of the position, in one or more lines, is a really weak guarantee that the position is reinforced and has gained much in its resistance (underlined in the original).

The aim of the fortification is to reduce losses and preserve the nerves of the soldiers for a decisive strike, which is not achieved through these trenches. On the contrary, soldiers are brought and held unprotected by enemy artillery fire. I know from my war experience that experienced infantry usually do not take position on those line, but dig lower, other smaller trenches, so in fact the trenches on the military edge play the role of a bait to draw artillery fire, and that is their benefit and role."[16]

The most important remark, as we mentioned, was the position from the estuary of the Radika River to Black Drim and beyond, by Drim to the estuary of the Rešan River. According to him, it represented a typical reconnaissance-protective position where there was no need to carry out more extensive work. The main line would start at the exit of the Radika River from the straits, while the town of Debar itself should be fortified to the west, without the intention of receiving a more serious fight. He further suggested the construction of two communications leading from the Radika Valley, which would serve for supply and eventual retreating. The Stogovi Mountain, which is also intended to be obstructed, is mentioned in this direction as the mainstay. In the same report, General Hadži Popović wrote about a particular position for the defense of Debar (Veliki Krčin-estuary of the river Crvenica into Black Drim), divided it into sections, determined the outpost, defense and main defense lines, performing summarily and more theoretically on which land supports and which of the fortifications must be built.[17]

The commission's reactions to General Hadži Popović's report were, first and foremost, that it was incomplete and that, as such, it could not be used to carry out the works. They were aware that Hadži Popović did not receive the necessary data from the headquarters of the III Army District on time, which they admitted, but still, the report had a lot offlaws. First of all, there were no data on barriers, connections, deforestation, roads, water supply, and then on anti-aircraft defense and material resources calculations.[18] A compromise solution between these commissions planned stronger barrier in the Debar approaches, followed by a more detailed deployment of defense forces.[19]

In any case, the work on barrier was interrupted by the sudden start of the war, so that, like on the other border front to Albania, the fortification was partially implemented.

16 BA, P17, k. 518, f. 6, d. 13. Commission Report pg. confidential no. 145 from December 6, 1939.

17 *Ibid.*

18 BA, P 17, k. 450, f. 2, d. 15. Delegation's report of the Permanent Committee on Fortification pg. confidential no. 8 from April15, 1940.

19 *Ibid.*

SOURCES AND REFERENCES

UNPUBLISHED SOURCES

Military Archive
Lister 16, base of purchased and donated materials
Lister 17, base of Military of Kingdom of Yugoslavia

PUBLISHED SOURCES

The British on Kingdom of Yugoslavia, organized by Živko Avramovski, Zgreb: Globus, 1986
Strategic-geographical Assessment of Our Fronts and Directions, Belgrade: the Ministry of the Army and Navy, 1922

REFERENCES

Becić 2018: I. Becić. Joint-stock Company Skopje Export Bank, *Heritage*, 44 (2018), 197-216.
Bjelajac 1994: M. Bjelajac, *Military of Kingdom of SCS/Yugoslavia 1992-1935*, Belgrade: the Insitute for Recent History of Serbia, 1994.
Velojić 2015: D. Velojić, Views of Military if Kingdom of SCS about Albania 1919-1926, *Heritage*, 40 (2016), 85-96.
Velojić 2017: D. Velojić, War Plans of Military of Kingdom of SCS/Yugoslavia 1922-1938, *Military History Messenger,* 1/2017, 145-170.
Velojić 2018: D. Velojić, War Plans of Military of Kingdom of Yugoslavia towards Albania 1938-1941, *Heritage*, 44 (2018), 215-229.
Krizman 1975: B. Krizman, Foreign Policy of Yugoslav State, Zagreb: Školska knjiga, 1975.
Milak 1987: Enes Milak, Italy and Yugoslavia 1931-1937, Belgrade: Institute for Contemporary History, 1987.
Miletić 2017: M. Miletić, Determining Boundaries of the Kingdom of Yugoslavia 1935-1941, *Military History Messenger,* 1/2017, 71-91.
Pavlović 2001: S. Pavlović, *History of Balkan*, Belgrade: Klio, 2001.
Ristanović 2012: P. Ristanović, Administrative Changes in the Territory of Old Serbia 1912-1941, *Heritage*, 32 (2012), 171-196.
Stojadinović 1963: Milan Stojadinović, *Nor War Pakt*, Buenos Aires, 1963.
Terzić 1963: V: Terzić, Yugoslavia in April War, Titograd, Grafički Zavod, 1963.
Tešić 1991: D. Tešić. War Plans of Military of Kingdom of Yugoslavia 1938-1941, *Military History Messenger,* 1/1991, 27-55.

Далибор З. ВЕЛОЈИЋ

ПРОЦЕНА ДЕБАРСКОГ ПРАВЦА ПРИЛИКОМ УТВРЂИВАЊА ГРАНИЦЕ ПРЕМА АЛБАНИЈИ 1939–1941

Резиме

Дебарски правац покривао је значајну комуникацију која је од албанске границе водила према Пологу, а затим до Скопља и горњег тока Вардара. Иако је ратним плановима југословенске војске предвиђена била офанзива према територији Албаније, неопходно је било извршити запречавање на овом правцу, како би се обезбедила главна комуникација која би омогућила несметано повлачење на југ према Грчкој. Разматрање комисије за утврђивање односило се на процену терена са свим предностима и недостацима, с обзиром на планински карактер, али и на процену расположивих снага и средстава за запречавање. Различити ставови које је изнео представник Министарства војске и морнарице допринели су само корекцији процене надлежне комисије.

Кључне речи: Војска Краљевине Југославије, Македонија, Албанија, Вардарска дивизијске област, утврђивање, Дебарски операцијски правац.

Рад је предат 14. фебруара 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

UDK 94:355.425.2(497.11)"1941/1944"
351.74:929 Јанковић Ј.
doi: 10.5937/bastina30-25467

Pregledni rad

*Ena S. MIRKOVIĆ**
Institute for Serbian Culture – Priština / Leposavić

JANKO JANKOVIĆ (1909 – 1944) – THE INTELLIGENCE OFFICER IN THE SPECIAL POLICE DEPARTMENT**

Abstract: This paper analyzes the life and activities of Janko Janković, head of a card files of the IV Anti-Communist Division, the Special Police Department. Janko Janković was originally a Kragujevac resident, where he received his elementary education, after which he moved to Belgrade and started working in the Belgrade City Administration. He first worked as the chief of the General Police department card file, and from 1941 he was transferred to the same position in the Special Police Department. Almost simultaneously, he connected with the Provincial Committee of the Communist Party of Yugoslavia for Serbia and began to inform them of the activities and plans of the Anti-Communist Division of Belgrade City Administration. He actively cooperated with the Communist movement until early October 1943, when he was discovered and arrested, and then executed by shooting on April 27, 1944, in Marinkova bara. It is believed that he helped about 2000 people with his activity. In the paper we tried to objectively analyze his position and activities from the angle of historical science.

Key words: Janko Janković, agent, Belgrade City Administration, Special Police Department, Communist Party of Yugoslavia, Anti-Communist Division

FORMING THE SPECIAL POLICE DEPARTMENT IN BELGRADE

The Belgrade City Administration, which existed during the Second World War, represented the continuation of development of this institution throughout the 19th and 20th century. The initiator of the function of Belgrade City Administration is considered to be Jakov Nenadović, who served as commander of the town of Belgrade in 1806/1807. He also performed tasks within the

* Research associate, ena04111986@gmail.com

** This paper is written in the scope of the project *Material and Spiritual Culture of Kosovo and Metohija* (Rec no. 178028), which was approved and financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development, the Republic of Serbia.

administrative and police field (Božović 1995: 22). The continuity of this institution existed since 1828, and in 1870 the name, Belgrade Town Administration, was officially introduced. The institution continued to exist after the First World War, and immediately after its liberation had two departments: administration and traffic. The structure of Belgrade City Administration was upgraded by a separate regulation, when, in addition to the existing two, two new departments were established: the Public Security Department and the General Police Department (Bozović 1995: 23).

The turning point in the work of City Administration was the publication of the "Obznana" from December 29, 1920, by which it was decided to put the Communist movement out of law. The City Administration was assigned the task of carrying out repressive measures against Communists and their followers (Bozović 1995: 231). The Law on the Protection of Public Safety and Order in the Country, passed 7 months later, further sanctioned the provisions prescribed by the "Obznana". During the sixth January dictatorship, more precisely, on January 14, 1930, a regulation with legal force on Belgrade City Administration in the Kingdom of Yugoslavia was passed. By this regulation it was established that Belgrade City Administration covers the territories of the municipalities of Belgrade, Zemun and Pančevo, and a new division into departments was established, so there were following departments: Administration, General Police Department (this department played the role of political police), Criminal Police Department, Traffic Police Department and Technical Police Department. The administration was subordinated to the Minister of Internal Affairs (Bozović 2014: 30). Regardless of the political changes that took place in the meantime, this structure continued to function until the outbreak of the Second World War. The main police prison, known as "Glavnjača" was located in today's Student Square (now there is the building of Faculty of Natural Sciences and Mathematics), and had two yards, one for criminals and the other for political prisoners, most of which were Communists. Every quart also had its own prison (Bozović 2014: 30).

The government of Milan Stojadinović, and the change of foreign policy orientation towards Germany and Italy, among other things, led to the cooperation of the City Administration and the German police. In 1937, an official co-operation agreement was reached, followed by an exchange of police delegates between Yugoslavia and Germany. German intelligence had since started operating in Yugoslavia, among them the most influence had Hans Helm, the Gestapo officer, and Karl Kraus, the SS major, one of the espionage organizer (Bozović 1995: 203). After the fall of Milan Stojadinović's government, that influence will diminish, but will continue to exist, to escalate at the beginning of the Second World War.

After the bombing of Belgrade on April 6, 1941, the City Administration ceased to function, where the chaos took place, and the city was ruled by

lawlessness until the arrival of the Germans (Bozovic 2014: 30). This situation lasted for a short time, because the appointment of Drago Jovanović took place on April 21, former Assistant of the Belgrade City Administration and adviser of the Ministry of Internal Affairs, appointed for Belgrade's "extraordinary commissioner". The jurisdiction of the Belgrade Police was re-established, and the order formalized on the 25th of April stipulated the organization and scope of work. The Belgrade Police consisted of three departments: Administration, Special Police and Criminal Police. Besides these three departments there were also local police, police guards; Assembly of police agents and 7 police quarts in the city.[1]

The Special Police Department played a particularly important role, it existed even before the war when it performed the function of the political police, only under the different name "The General Police Department". The name was changed because of psychological effect it was supposed to provoke in the population, that is, the tendency to frighten, and the primary task of this police force was to fight the communist movement.[2] The first chief to be appointed was Miroslav Jovanović, pre-war chief of the General Police Department with many years of experience, who immediately joined the organization of the Special Police Department according to the special "Schedule of work in the Special Police Department of the Belgrade City Administration". He appointed police commissioner Anđelko Božinović as his deputy, while entrusting Borivoje Mitrović with conducting administrative affairs, managing checkouts and conducting investigations. He appointed Janko Janković as the head of the card files, and Paksval Bogdanović, the clerk, to prepare and submit daily and periodic reports of the department. A Jewish Department was established, entrusted to Jovan Nikolić and Nikola Nikolić. The supervision over dissolved political parties was assigned to the clerk Josif Vučinić, and the control of societies and associations as well as the press to Radosav Stožinić and Aleksandar Jelovac. Kazimir Magašić and Đura Tripković were in charge for suppressing foreign propaganda and checking and detaining persons at the request of German authorities. Žarko Marković was appointed to manage the affairs of reporting and deregistration of foreigners (Božović 2014: 61).

The leadership of the largest group of the Special Police Department was entrusted to the clerk, Božidar Bećarević. Its job was: suppressing communist action and propaganda, as well as arresting and punishing sympathizers and members of the Communist Party. He was assisted by clerk Stevan Šterić, political-administrative trainee Radoslav Radan Grujčić, administrative-office clerk Branislav Božić, while managing the agents was assigned to acting deputy of police agents Miodrag Milenković (Božović 2014: 61). The main activities of the

1 HAB, II-1/29, B-4, The Collection of Commands and Instructions no. 1, 1941
2 HAB, MG-626/4224, The Subject of Sergej Golubjev

Special Police Department in practice were to detect and to arrest Communists, as well as to interrogate them, in which they had "untied hands", while the Gestapo played a decisive role in the interrogation of Jewish people and members of the Serbian Orthodox Church. Police activity was aimed at collecting data on Communists in Belgrade and their activity during the March demonstrations, as well as holding them during the April bombing.

For the Special Police Department it did not go in favor that after the March demonstration, the Central Police card file of the Kingdom of Yugoslavia was destroyed, in which there was a large amount of information on the previously arrested and investigated Communists. A number of Communists were also released from prison before the April bombing began. All this was the initiative of then Minister of Internal Affairs, Srđan Budisavljević, who had sympathy for the Communist movement (edited by Čubrilović 1974: 511). The burning of the card files as well as the release of imprisoned Communists made the Special Police Department investigation much more difficult.

One of the turning points in the attitude towards the Communists was the Third Reich's attack on the Soviet Union on June 22, 1941. After this, police began a thorough search for the Communists on the streets of Belgrade. This is where the IV so-called the Special Police Department Anti-Communist Division preceded, as well as the Division IV – and Gestapo headed by Eric Vinek (Petranović 1988: 57). A concentration camp was soon opened in Banjica, in which a first group of arrested and suspicious Communists were closed on July 9, 1941 (Petranović 1992: 329).

The Communists were trying to get in the Special Police Department orders, the Gestapo and other services in order to find out information by "recruiting" some of the employees who had sympathy for their work or opposed the occupying regime. In the Russian Defense Corps, the Communist Party man was Vlada Mirković. Toma Devald, a member of the German national minority "Volksdeutsche", sent notices of SS troops' movement. [3] The Communists had links with Cvetko Crnjak, a police officer who worked in Zemun and cooperated with the local committee there. His task was to provide the Communists with the necessary passes and other permits necessary to cross the Zemun bridge illegally.[4] They also received information from the Mitrović brothers from the police.

One of the most important links that the Communist Party was able to make was certainly the connection with its clerk, Janko Janković, chief of the card files of the IV Anti-Communist Division. The relation was first kept by Aleksandar Ranković and Đuro Strugar, and after the departure of Aleksandar Ranković from Serbia, a new secretary of the Provincial Committee for Serbia,

3 Ibid.
4 HAB, 3252/ D-XXXI-1182, Hearing of Cvetko Crnjak

Blagoje Nešković and Branislav Brana Perović, as his courier, took over the relation as strictly confidential. After Blagoje Nešković's departure to free territory in 1943, Petar Stambolić and Vera Miletić took over.

On the other hand, this "war" was two-way, and it was often the case that the Special Police Department also "recruited" some of the captured Communists who would agree to work for them and provide information. Thus, in one of the biggest "break-in", Vera Miletić was also arrested, who then revealed her relation with Janko Janković.

Janko Janković was arrested on October 18, 1943 by the Special Police Department. After interrogation by the Special Police Department and the Gestapo, he was interned at Banjica and then taken to execution on April 27, 1944.[5]

JANKO JANKOVIĆ – YOUTH AND CONNECTING TO THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA

Janko Janković was born on August 26, 1909 in Kragujevac to father Čedomir and mother Stojna.[6] His family was numerous, and according to his son, there were reports that it had as many as 19 children, which is unlikely, but it is certain that Janko was the youngest child to survive.[7] His father Cedomir was a master turner at the Military Technical Institute in Kragujevac, and his mother Stojna was a housewife (Popovski 1954: 5). Čedomir was originally from Uzice, from there he moved to Kragujevac, in a neighborhood called Erlija. According to contemporaries' testimonies, he was a supporter of the Socialist movement (Popovski 1954: 5). Mother Stojna was from Vučitrn. The family had been living in difficult financial conditions from the beginning, and the situation was further aggravated when Čedomir perished during the First World War, after which Stojna was forced to support her multi-member family. More anecdotes have been preserved about Janko's childhood, but there is relatively little historical data.

According to the records, he was not a good student, he repeated the sixth grade, and by behavior he was a lout prone to mischief. At the same time he was very active in sports and was a very good football player. He played for the Šumadija sports club, the sports society founded in Kragujevac in 1903.[8] Janko joined this club in 1924, at the initiative of Milan Ćirić, who brought him to the club on the left wing position in the youth team (Popovski 1954: 9).

5 HAB, 3309/d-XXXII-1237, Hearing of Janko Janković, 1.
6 Ibid.
7 Interview with Dragan Janković, conducted on November 9, 2019
8 Interview with Dragan Janković, conducted on November 9, 2019

Šumadija was the highly regarded club at that time, being the champion of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in 1924/1925. (*Politika Ekspres*, 10/29/1980: 18). Since he was extremely poor, the Šumadija Club also financially supported him and thus aided his education.[9] Janko Janković, however, was very dedicated to the club he played in, and his character is best evidenced by the following anecdote:

> "Šumadija headed to Niš, where it was supposed to play a very important game with the local club 'Sinđelić'. On the way there, Janko cought cold and started vomiting in the train. At that time, especially the provincial clubs, did not have any backup players. Someone suggests calling any player from Kragujevac. Janko did not let anyone to call because he would probably be able to play. However, his condition was getting worse. What to do? Now it was too late for anyone to call. An hour before the game, Janko still decides to play. He was pale. However, when he stepped out onto the field, it looked like he got well. He played very well throughout the game and scored two goals. Immediately upon completion, he lay down, a fever shook him. 'How the hell could you play?'
>
> 'I decided to endure the pain, because I couldn't fail my friends!'" (Popovski 1954: 10)

Due to his talent, Janko Janković was noticed and invited in 1928 as a student of the 6th grade by the Belgrade Sports Club (BSK).[10] At BSK, well-known players such as Aleksandar Tirananić and Moša Marijanović played at that time, and Janko had an opportunity to play from the bench (he played four games for the BSK from bench), and in the first team. However, he did not stay in Belgrade for a long time, as he had to return to Kragujevac because of continuation of education and at the request of his club "Šumadija".[11] Last match with BSK, Janko played against "Viktorija" from Požarevac on August 4, 1929 ended in a draw (Popovski 1954: 10). According to the testimony of his older brother Momčilo, between mid-September and the end of November 1929, Janko stayed in Warsaw, Poland, where he played for the famous Polonia club and achieved remarkable results (Popovski 1954: 10).

While in Belgrade, Janko first met Blagoje Nešković, the future secretary of the Provincial Committee (PC) for Serbia, and a medical student at that time:

> "Upon arrival in Belgrade, among other Kragujevac residents, I met at the BSK playground some Boro Nešković, student of law, who on that occasion introduced me to his older brother Blagoje Nešković, a medical student. I met with them on the playground several times, and we were also 2-3 times in Belgrade clubs with extended circle of friends. I was seeing them on the corso at that time."[12]

9 HAB, 3309/d-XXXII-1237, Hearing of Janko Janković, 2.
10 HAB, 3309/d-XXXII-1237, Hearing of Janko Janković, 2; Interview with Dragan Janković, conducted on November 9, 2019
11 HAB, 3309/d-XXXII-1237, Hearing of Janko Janković, 2.
12 Ibid.

Janko Janković finished elementary school and six grades of high school in Kragujevac. After completing sixth grade due to difficult material conditions in which he lived, Janko moved to Belgrade, where he was appointed as a clerk of the General State Hospital, where he worked from April 6 to September 15, 1929 (Popovski 1954: 10).

Janko was in military service in Niš corpus from 2 January 1932 to 2 February 1933 when he was transferred to Skopje. He returned from the army at the end of 1933 and immediately after that he was able to get a job in the Belgrade City Administration, assisted by some of his fellow citizens (*Politika Ekspers*, October 29, 1890: 18). He was employed as a clerk in the Criminal Police Department on 28 October 1934. Janko Janković married teacher Stojanka Stefanović from Valjevo, on August 13, 1936, with whom he had son Dragan in 1937 (Popovski 1954: 11).

According to contemporary's testimony, Janko Janković was extremely influenced by the family tragedy that happened on Christmas Eve 1938. Janko unintentionally fatally wounded his wife while cleaning a gun in the next room. Not knowing that the bullet was stuck in the barrel, Janko fired his gun again, and a stray bullet went through the door of another room where he hit his wife, who was pregnant at that time. The incident happened in Valjevo, he urgently transferred his wife to Belgrade, but she died very quickly from the consequences of sepsis.[13] Janko was marked by this tragedy forever, after that he did not remarry but took care of his son, and his mother-in-law helped him. They lived in Milan Rakić Street, 28 at Zvezdara.[14] Dragan remembers his father as strict and demanding towards him, but also as righteous.[15]

Janko Janković connected with the CPY through his cousin Nemanja Marković. Janko Janković's father was the birth brother of Nemanja Marković's mother, and the two of them were brothers in this line. With his cousins from Kragujevac Janko was very close, especially hanging out with Vojo Marković (Nemanja Marković's brother), an engineering student in Belgrade. They were inseparable friends at that time, and Voja Marković was sympathetic to the CPY (otherwise, he was executed by shooting in Kragujevac on October 20, 1941 as a Communist).[16] In 1939, Janko had already started doing services to the Communist Party, when illegal material was to be transfered at the Railway Station, Janko was waiting for the courier and was carrying it out (*Politika Ekspres*, October 30, 1980: 18). When Nemanja Marković was coming to Belgrade to stay illegally with Janko Janković, this had an additional effect on him as well.

13 Interview with Dragan Janković, conducted on November 9, 2019
14 Ibid.
15 Ibid.
16 IAN, K-124c, Statement of Nemanja Marković about Janko Janković, 1978, 1.

> "Janko lived in Knez Mihailova Street at that time, I came there and I have to say that I felt very fine there. I was five or six years younger than Janko, but I was in some way an authority to him. He knew that I was a Communist, and whenever he and I came together he, my brother Voja, who was a Communist but was not yet a member of the Party, and some of our relatives, they always asked me to tell them the news, that is, to give them an assessment of the international and domestic political situation of the Communist Party on these issues. They always listened with great attention. Janko was always happy whenever I occasionally came to Belgrade."[17]

The connection with the Communist movement and the role of Janko Janković became significant when Janko was transferred to the General Police Department of the Belgrade City Administration, known as the Political Police. Janko worked in the Criminal Police Department until the spring of 1940 and was not at all impressed by the idea of working in the Political Police.

> "One morning, Janko came home very depressed. I have never seen him in my life with such a desperate look on his face. And it took me a few minutes so I could get him to tell me what had happened to him that day. Eventually he told me, 'They are forcing me to go to the Political Police.' „So, what did you tell them?" 'I told them that I would think about it, and I was looking at every possible way to get out, not to go to the Political Police, the so-called Anti-Communist Division.'.
>
> The next moment, although of course I could not be quite aware of what that would mean, I told him: 'Listen Janko, accept this proposal and go to the Political Police'. To this he said to me, 'What! And to fight the Communists so you spit on me later. ' I said, 'Not that, but in that way you're going to work for us, for the Communist Party.' 'How can I work for you, so will your people trust me?' I said, 'If they trust me they will trust you, too.' He thought deeply for a moment, blushing all over his face, 'Are you seriously saying this?' Janko told me, I said: 'Yes, quite seriously, and therefore,' I say, 'do not declare your consent to work there tomorrow, but stay as you have already said you will think for a few days, so after four to five days you tell them that you after all decided to go to the Political Police'."[18]

We do not know how accurate this conversation really was, given that the memories were written much later, but the fact is that Janko hesitated about this decision and eventually accepted to go in the Anti-Communist Division. At that point, six officers and 45 agents were working in the Division, led by Svetozar Vujković. Immediately afterwards, Janko Janković also connected with the Provincial Committee for Serbia. In addition to the influence of Nemanja Marković, the decisive role was played by the fact that Janko Janković's sister, Bosa Đorđević, was also associated with the Communists.[19]

17 Ibid, 3.

18 Ibid, 4.

19 Bosa Đorđević's mother, Leposava, and Janko's father, Čedomir, were born brother and sister. Bosa joined the Communist Movement in 1937, while her husband, Pavle Đorđevic, was an engineer and officer of the former Yugoslav Army, working in Kragujevac, where his

She joined the Communist movement before 1937, and her apartment at 13 Vela Nigrin Street served as a party shelter.[20]

> "A large number of illegal party workers were coming to our apartment. At first it was Đuro Strugar, with whom Uncle Janko was in extremely good relations and was desperate when Đuro was arrested. Besides Strugar dr. Blagoje Nešković came to us on several occasions, then Brana Perović, Petar Stambolić, and during 1943 Vera Miletić as well."[21]

Spasenija Cana Babović also was coming round the apartment, who actually invited Nemanja Marković to come to Belgrade from Kragujevac, and later suggested Nemanja to bring Janko Janković to that apartment to meet each other.[22] Spasenija Cana Babović was also Janko Janković's first connection to the CPY. There are also opinions that she actually had a crucial influence on accepting Janko to work for the CPY, though it is certainly clear that the Marković family had a very big influence on Janko.

According to Nemanja Marković's memories, he was the one who, on his return to Kragujevac, first conveyed to Moma Marković, a member of the Provincial Committee at that time, the idea that Janko Janković worked for the PC. Moma Marković conveyed this to the Provincial Committee, after which Spasenija Babović told Nemanja Marković to come to Belgrade and to say to Janko Janković to come to Bosa Đorđević's apartment.

> "I told Janko to come to my sister - Bosa Đorđević apartment since she was his sister from uncle, and Cana knew my sister very well from 1936-1937 when my sister worked in the women's movement, she was the president of the women's movement in Kragujevac. When I told him he had to go to Bosa, that he was going to get a party connection, he said to me, 'Just make sure there is no one to discover me on the first slap'.

---

family lived until 1937. After a short stay in Skopje and Vreoci, the family moved to Belgrade in 1940. Pavle Đorđević spent the Second World War in captivity in Germany and had no interest in the Communist movement. Upon his release, he was the Yugoslav People's Army officer, retired as a colonel. Bosa Đorđević cooperated with the illegal movement, which is why she was arrested and resided in the Banja Luka concentration camp from October 15, 1943 until October 1944. She died in Belgrade in 1975. (IAB, K-124, Memories of Ljiljana Đorević, 1.)

20 HAB, K-124, Memories of Ljiljana Đorević, 1.

21 HAB, K-124, Memories of Ljiljana Đorević, 1.

22 Nemanja Marković became a member of the CPY since 1937. Since the winter of 1939/1940 the police wanted to intern him in the Bileća concentration camp, he escaped and hid for a short time in Kragujevac. About thirty days later, a dispatch from "Aunt" arrived (illegally nickname of Spasenija Cana Babović, a member of the CPY Provincial Committee for Serbia) to come to the apartment of her sister Bosa Đorđević. Cana knew Bosa very well and many times used her apartment as a safe shelter because it was an important party checkpoint where Communist executives used to come (*Politika ekspres*, October 30, 1980: 18).

> 'No, I say - you will get someone on the connection'- I say - 'who already has a proven police posture'. 'Is that so?' 'That's right' - I said - and he came up to my sister and we connected Janko and Cana, in the room next to the street in my sister's apartment. I immediately retired, said goodbye and left. That's how Janko started working for the Party. "[23]

The Communist Party had been very cautious when it comes to choosing its connections, especially those in the police force. The Provincial Committee initially had suspicion of Janko Janković, fearing that he would be used by the Special Police Department, to put him among the Communists. This caution was justified, given that police often sought to engage the Party through recruited members and that it was a great danger to the Communist movement. An additional suspicion must have been raised by the fact that Janko Janković, who was the godfather of Božidar Bećarević, later the notorious head of the Anti-Communist Division. From the very beginning, about the relationship with Janko Janković knew a very narrow circle of people in the party leadership.

THE INTELLIGENCE OFFICER IN THE SPECIAL POLICE DEPARTMENT

Janko Janković connected with the Provincial Committee in 1940, although he performed certain services for the CPY and in 1939 mostly like courier. His pre-war action was to report about the blockades of certain areas in Belgrade, as well as the detention of arrested Communists in the police force.[24] One of the first actions was to deliver the regulation to the Provincial Committee for Serbia, about establishing communist labor camps. The idea of forming a camp came from the time of the Milan Stojadinović's government (Bozović 1995: 229). The Cvetković-Maček government had implemented a regulation calling on the Communists for a "military training" and in reality sending them to labor camps in the vicinity of Ivanjica, Smederevska Palanka, Kučevo for forced labor (Popovski 1954: 16). The Ministry of Internal Affairs forwarded this regulation to the Belgrade City Administration, which was expected to help implement the idea. Janko Janković informed the Communist Party of this regulation, which then issued a leaflet warning his members not to go to the training (Popovski 1954: 16).

However, the activities of Janko Janković became important with the outbreak of the Second World War, and especially after June 22, 1941, when the policy towards the Communists was tightened.

The first major raid of the Special Police Department was in September and early October 1941, when members of the Party's Local Committee were detained and arrested, led by Secretary Miloš Matijević Mrša. Members of the

23 IAB, K-124c, Statement of Nemanja Marković on Janko Janković, 1978, 5.
24 Ibid.

Local Committee Vukica Mitrović, David Pajić, Miloš Mamić, Voja Leković, Luka Šunka and Đuro Strugar, who at that time was the link between Janko Janković and the Communist Party, were also arrested in the raid. Đuro Strugar was wounded in the leg during his arrest and then beaten violently in the Special Police Department in order to reveal his connections. Đuro Strugar did not betray anyone, including Janko Janković, who had a difficult time suffering from having to watch his torture.

> "It was half-dark. Đuro, all mutilated by the beating, was curled up in a corner. He didn't even move when the door opened.
>
> Janko was heartrending.
>
> - Đuro!-said in a trembling voice. – It is me, Janko!
>
> Đura barely moved his head. A smile shined in his eyes.
>
> - You! Why did you come?- he asked him with an effort.
>
> - Let's run! I brought two revolvers. We will break through.
>
> Đuro tried to turn around a little bit. Janko approached to help him.
>
> - Listen!- and Strugar looked at him with his smart eyes, in which there was still life and strength.-You have your assignment. You must never forget it. The fight is just beginning. The life must go on. F... it. I don't have much life strength in me. But you must fight! You must not leave your place! Assignment as well. There will be more difficulties and casualties.
>
> Janko couldn't hold back his tears.
>
> - Đuro...
>
> - To persist must despite anything.
>
> Footsteps are heard in the hallway. Janko stood up and wiped his eyes.
>
> - Say goodbye to your friends and bravely go forward!- and then Đuro's head fell down.
>
> - What is it, Janko?- Asked Grujić, who was standing at the door.
>
> - He is still unconscious- Janko answered and got out of the cell." (Popovski 1954: 45)

This is romanticized review, created after the war about the Special Police Department events. Although written in an apologetic tone, it is quite certain that Janko Janković was heartrending if the person he knew was arrested. Especially one could never know who and when will he give in to the police torture.

The psychophysical torture in the Special Police Department was very cruel, and it was a rule that the more important a personality of the illegal movement was, the more severe he was treated. The agents sought to find out the connections and plans of the illegal movement, and they also searched for the party technique.

> "Whoever enters the Glavnjača does not come out as an honest man. The only questioning in Glavnjača is: 'tell who is your "higher" and who is your "lower" connection, when and where you have a meeting with it, etc.' [...] Everyone arrested, no matter why he was charged, whether a functionary, a regular member or a sympathizer of the Party, was asked to choose: either beat him and then executed him by shooting

> or to accept to 'cooperate' with them - to be a spy. In this way, they were able to recruit all the aforementioned known spies and provocateurs- traitors. On the one hand they cut off their heads and on the other hand get rid of the provocateurs. The provocateurs work very skillfully. They do not denounce those whose work would immediately point to them, but those with whom their acquaintances and friends have any political connections."[25]

On the other hand, the arrested illegals knew what kind of treatment awaited them if they came into the hands of the police. Most often, their tactics were to give information about the people they were out of police reach (often already sent to squads or already killed), so such confessions could not have harmed them. So, they tried to talk about what happened or had already been known, limiting themselves to their personal work, not to mention others (Božović 2014: 435). Of course, there were those who could not stand the very cruel torture in the Special Police Department, so they gave everything they knew, even agreed to work for the police and denounce their former party mates (Božović 2014: 496). To the Party they were traitors, to whom it could not be forgiven, and for those people, who had agreed to work for the police, the PC was ordering liquidations.[26]

Janko Janković's information about how individuals were being held in the Special Police Department was of great importance to the Party, which, according to the obtained information, could protect members and sympathizers, for which the police would hear from the interrogated people. He also made lists of persons to be arrested, more important announcements and reports. One of the ways of helping the National Liberation Movement was that Janko Janković gave the compromised illegals a blank apartment application form so that they had neatly filed lists that were not entered in the central registration records, thus avoiding data entry.[27] As the head of the card file cabinet, he had access to the documents, because nothing could leave the section without his signature. He also enjoyed confidence in the Special Police Department because he had been employed there before the war, and was the godfather and countryman of Božidar Bećarević. Thanks to Janko Janković, secretary of the PC for Serbia, Blagoje Nešković was managing to find out who was arrested and when someone was arrested, thus accordingly organized and changed courier meetings.

Janko Janković often brought hearings of arrested persons, which showed what they had told on. On the other hand, he sought to help the arrested as much as possible by suggesting what to say during the hearing. Contemporaries' memories also speak of this segment of Janko Janković's work.

Stojanović Svetomir in his memories of Janko Janković says:

25 HAB, 1773/D-IV-218, Transcript from the report of the PC Serbia CC of CPY from June 1943, 5.

26 Ibid.

27 HAB, K-IV/124k, Statement of Radmila Delić on Janko Janković, 1.

> "My first encounter with him was during my last hearing with Department Chief Radan Grujičić. During the hearing, Grujičić was beating me with a group of agents, and at that moment Janko came in, probably with some official job demanding that they take me out or that they go out so he can ask Grujičić something official. They all went out, and I stayed alone in the office, all bloody beaten up, and after five minutes he came in and said to me, 'Sveto, your people are fine, and you just go on like this, I believe we will save your head'. After that, Grujičić came in, Janko started grudging me before Grujičić, calling me all kinds of names, which at that moment his reorientation towards me was incomprehensible, and which was later made clear to me."[28]

Janko Janković used the opportunity if he could give verbal support to the arrested Communists, which was a very risky task because he could be spotted.

> "I first heard about the name of Janko Janković in the Special Police Department prison in the winter of 1942-1943 in Đušina Street and that he was in the police force.
>
> At that time, I was lying in cell 11 with several friends, including Mija Bošnjak, a carpenter. He told me about comrade Janko that he encouraged the arrested comrades to persevere, that he was saying in private: 'Keep up, you did well tonight, you must not confess, and you will perish and who knows how many others as well, do not believe lies of the investigator, confess one they will seek a second, a third, and it never ends."[29]

Janko Janković also indirectly assisted not only the Communists but also other citizens if they wanted to leave Belgrade. Since the announcement by the Belgrade City Administration was required to travel to the interior parts of Serbia, Janko Janković advocated those who wish to obtain these permits, thereby indirectly assisting them to leave Belgrade.[30] He also often assisted directly large groups of the Communists, unless great guilt was proven. "In 1943, a group of people from the village of Guncate was brought in, including Radovan Đorđević, who was processed by Janko and by his advocacy they were released. This group consisted of 30-40 people."[31]

Janko Janković was in a very risky place and could easily be discovered, many times he had to play a double role and be rude to the arrested, and it was often the case that such rudeness saved their lives. The memory of Ivan Stojaković colorfully testifies this:

> "Janko ruthlessly slapped a peasant with an apron. At every slap he insulted her, "Are you a whore?" "Yes, sir." 'Do you see you're a slut?' 'I see, sir.' 'Are you a witch?' 'Yes, sir.' – and so on. I didn't understand everything, but I realized that Janko was doing something for a purpose and that it was necessary. Finally, he turned the peasant to the door, kicked her hard in the back, and he almost screamed at her, 'Go home and take care of your children and husband'. Only then did I notice that a uniformed German was standing in the corner of the office. The German exited the office confusedly,

28 HAB, K-IV/124, Statement of Stojanović Svetomir on Janko Janković, June 26, 1964, 1.
29 HAB, K-IV/124s, Statement of Voja Tutunović on Janko Janković, April 12, 1964, 1.
30 HAB, K-IV/124a, Statement of Degić Petar on Janko Janković, June 13, 1963, 1.
31 Ibid.

looking like someone whose pray had escaped at the last minute. Janko just told me, 'I had to. She reported the husband with whom she has six children to work with the Communists. 'By his rudeness he saved both husband and wife and children."[32]

The biggest chances of leaving the Special Police Department had those who were not known to the police from earlier and who had a good attitude during the hearing, that is, did not acknowledge their connections to the Communists. They did not know that Janko was cooperating with the Communist movement, and he tried not to give up what could be fatal for him.

"They took me two more times to a hearing at him. But I didn't admit anything. After 15 days of my first hearing, one night I was taken out of the room at about 1 o'clock and brought to Janko Janković's office. He took me into the office and told me to sit down, and after a while he handed me a note that was written into a quarter of a sheet, told me to read it and then sign it.

The report was written so that everything was in favor of me, that I am not a participant in the movement. I read the record several times until I signed it. Janko then asked me, 'Do you agree with this record and will you sign it?'

I answered him: 'I want to sign this kind of record'.

Then he handed me a pen and told me to sign at the bottom. I wanted to sign on that part of the record that was blank. When he saw this, he hit me with a slight slap and said, 'Go to hell.' I signed the record as he demanded and in the end he told me this: 'You will get out of here, but don't come back.'"[33]

Janko Janković was not the only one who cooperated with the NLM in the Special Police Department, but his role and contribution were the biggest. He was good friend with Borivoje Mitrović, who also worked in the police (he survived the war and later was a secretary of the Faculty of Forestry). In the war years, Janko Janković is remembered mostly as a serious and concerned man, as evidenced by Branka Đorđević's memory:

"Janko was always very serious, it somewhat stuck in my mind that I never saw him smiling. He was always kind of preoccupied with his thoughts, very nervous, unhappy because of his personal tragedy, seen to be torn by some internal conflicts, suffering. At first, we did not know what his position was, but later, often when discussing with him, I often came to know his views, understandings, I saw that he was very fair-minded, that he endlessly hated the Germans and all other fascists, that he suffered because of the occupation of the country. On several occasions, my husband told me that Janko actually helps wherever he can and that he has already saved many of them. However, until a few months before his arrest, we did not know that he was a Communist and that he worked for the Special Police Department as such. I just thought he was an advanced man, a Democrat and a good patriot, and above all, good and noble man."[34]

32 HAB, K-IV/124k, Statement of Ivan Stojaković on Janko Janković, June 26, 1964, 2.
33 HAB, K-IV/124p, Statement of Petar Vujkov on Janko Janković, 2.
34 Hab, K-IV/124đ, Statement of Branka Đorđević on Janko Janković, 2.

THE ARREST AND EXECUTION OF JANKO JANKOVIĆ

The turning point in Janko Janković's work was the departure of Blagoje Nešković from Belgrade in 1943. The connection with Janko Janković was then taken over by Petar Stambolić and Vera Miletić. Vera Miletić was a member of the District Committee for Pozarevac; she came to Belgrade at the decision of the secretary of the PC for Serbia, Blagoje Nešković, with the aim of taking over the secretary of the Local Committee.[35] Vera Miletić was given the demanding task of managing the situation in Belgrade. Blagoje Nešković entrusted her with it, including his connection with Janko Janković, and he left the territory of Belgrade and Serbia, which later turned out to be fatal to Belgrade's illegal organization. The moment she came to Belgrade, Petar Stambolić and Vasilije Buha were there. Petar Stambolić had the same connection with Janko Janković, but because he was compromised by the police and wounded in the leg, he left that connection to Vera Miletić, who met with Janko Janković 7-8 times during that period (*Nedeljnik*, May 28, 2017: 1). Vera Miletic was illegally staying with the couple Parezanović, at 9 Lastina Street, where Party Technique was also located.[36]

The couple, Parezanović, was arrested on the night of October 4-5. Vera heard the police and managed to sneak into a secret shelter, which police officers did not find. However, Vera did not know that the Special Police left one agent in the apartment when they left. When Vera came out from the shelter in the morning, believing that she was out of danger, that agent arrested her. Vera had a note typed on her typewriter. On the same day, Vasilije Buha, the PC member for Serbia, fell into the hands of the police. It was clear to the Special Police that the document found with Vera Miletić was originally from the Special Police Department and that somebody from their ranks was giving information. According to the testimonies, they did not suspect Janko Janković at first, until Vera Miletić spoke. According to Nebojša Nešković, both Vera Miletić and Vasilija Buha endured torture in the police for six days, which was an unwritten rule, because their associates, they would have told on before, had enough time to get to a safe place. [37]

Vera Miletić was silent at first, but at the hearing on November 23, 1944, she began to reveal all that she knew, including her relation with Janko Janković:

35 Archive of Serbia, Fond of Security Intelligence Agency, 183/11, Hearing of Vera Miletić.

36 The couple, Perzanović, was caught by police after being betrayed by Lazar Dožić, formerly a member of the VI District Committee, recruited by the Special Police. After he saw on one occasion Olivera Parezanović on the street, he remembered that her apartment had been used as a checkpoint and reported it to the Special Police, who subsequently burst into that apartment.

37 Interview with Nebojša Nešković, son of Blagoje Neškovic, conducted on April 14, 2018.

> "At the meeting I found out that from now on I would have to keep in touch with the intelligence officer from the IV Division of the City Administration, Janko Janković.[38] I have been told so much about him. that he is a very honest man, a little naive, that he sympathizes our battle, that he is significant to us because of his profession, but that I need to be very careful with him. Because it turns out that he was afraid or he does not want to give us everything we need. So when talking to him, I have to make sure I just get it and I don't give anything. Even Mihajlo himself was not clear on what motives drove Janko to do us favors. He even once assumed that Janko was not making this possible simply to find out something from us for the police. Because of this insecurity, Mihajlo forbade me to see Janko other than in his cousin's apartment (Mrs. Đorđević, 13 Vela Nigrin Street), because if he wanted to bring us the police, he wouldn't do it because of his cousin. I needed to keep in touch with Janko Janković because I was still uncompromised and could move more easily than 'Braca'[39] and 'Jakov'. After every meeting with Janko, I immediately met up with 'Braca' to hand him what I received. I met with Janko 7-8 times, by appointment: I had no pre-arranged meetings. And in case something was urgent I would call him on the phone. I received several hearings from him from certain people who had fallen in the previous raids (Voja Ilić, Žarko Katanić, Ana Bulović, Stevan Rađenović and I think there was someone else but I don't remember who he was). I received the names of those whose hearings were needed and gave the note to Janko. At the meeting I transcribed these hearings and Janko returned them. He also brought me to read a paper on the forces and actions of the partisans in Bosnia, addressed to the Gestapo. He had to give it back immediately. And at the first meeting when Mihajlo was still there, he brought a list of those arrested in 15 days, and a new number of police courier. From the information he gave us, we did not have any particular benefit: because since I am in contact with him they looked like this: In the IV Division, almost nothing is being done, the officials are mostly on the terrains, the chief is ill, his deputy Grujičić looks like he does not have such a great willingness to take on new work, agents are lazy, do not arrive on time for work and they all feel pessimistic because of situations on the fronts [...] Janko kept telling me that he could never know new things and that he could only be informed privately. That is why our connection with him was inadequate. That was my work with Janko Janković."[40]

Revealing that Janko Janković was helping the Communists must have been a big shock to the Special Police Department, especially to the head of the department, Božidar Bećarević, who was both his godfather and friend. Janko Janković missed the opportunity to hide, and hoped that Vera Miletić would not speak up and that the investigation could turn in another direction (Popovski 1954: 103). According to some well-preserved memories, Janko Janković had tuberculosis, and thought it was risky to get away, because he also feared for his family. [41]

38 She thinks of the meeting with Blagoje Nešković that preceded his departure from Serbia. Otherwise, Vera Miletić did not know the real identity of Blagoje Nešković, but only his conspiratorial name, Mihajlo.

39 Nikola Jovanović Braca was one of the fake names of the PC CPY member for Serbia Vasilije Buha.

40 AS, Fond of Security Intelligence Agency, 183/11, Hearing of Vera Miletić, 16.

41 hab, k-iv/124K, Statement of Ivan D. Stojaković on Janko Janković, June 26, 1964, 3.

However, he was wrong, Vera Miletić spoke up and revealed her connection with him. Božidar Bećarević issued a warrant for his arrest, which was conducted by a group of agents led by Radan Grujičić, who broke into Janko's apartment and arrested him on the night of October 8. Janko Janković was first questioned by the Special Police and then taken over by the Gestapo on 18 December. Although no details of the hearing itself were provided anywhere, the first phase of the investigation lasted until 25 October 1943, when the record of the hearing was also made. Under what kind of psychophysical torture Janko Janković had to be and how his former colleagues treated him, we can only guess.

The description of Janko Janković's meeting with Vera Miletić is also interesting:

> "However, at the end of August or at the beginning of September, it was unfortunate for me that the mentioned Nešković came for the third and last time with another girl I did not know, and for whom I found out here that her name was Miletć Vera (arrested, the remark of the notary), and he introduced me to her with the word: 'It's Janko Janković'. Out of curiosity, I asked Neskovic what her name was, but he replied that it didn't matter. At this meeting, which lasted for about an hour, the first thing he had to tell me was that he was reproaching me for poor results and for lack of effort, adding they had notifications from other people about particular interesting things and news from the administration, and that I do not even mention them, as well as I am avoiding giving them something. I replied to him that I was overburdened with office work and that I personally did not know anything that would interest him, and at the outset I said that I would do only within the limits of my possibility."[42]

According to the preserved information from the hearing, Janko Janković denied that he was a Communist, but justified his activities solely by his strong patriotic feelings. Given the circumstances in which this statement was made, it is clear that he wished to protect himself as much as possible. Since he was familiar with the methods in the Special Police Department, he gave only a minimum of information that was otherwise useless to the police. Since there was evidence against him, he sought to admit only those details that were already known to the police, that is, his connection to Vera Miletić. He also admitted meeting with Blagoje Nešković, but those details that could not have harmed him. Janko Janković did not give away any persons, including brothers Bora and Drago Mitrović, who worked with him in the Special Police Department and occasionally assisted him. He also denied his sister Bosiljka Đorđević's connections to the Communist movement.[43] Also, Janko Janković acknowledged his affiliation with the Communist Party only from 1943, that is, from June to October, the Special Police Department never found out about his earlier activities.

At the same time, Dušan Jovanović Žuća and Cvetko Crnjak were interrogated by the Special Police. They worked separately and their contributions

42 HAB, 3309/d-XXXII-1237, Hearing of Janko Janković, pg. 5-6.
43 Ibid.

were different and different initiatives to assist the NLM, but were discovered, arrested and questioned together, first in the Special Police Department, then at the Gestapo, then at the Banjica concentration camp and they were executed.

They were all transferred to the Gestapo on December 18, 1943, however, neither the original data nor their Gestapo hearings were preserved, but we can guess what kind of torture they were subjected to there. The record was preserved that Janko Janković and Cvetko Crnjak at one point had a chance to escape from the Gestapo concentration camo. That is, the building where the Gestapo prison was, was damaged by bombing and at one point the wall was destroyed, which was used by some prisoners, including Cvetko Crnjak, to go outside (Popovski 1954: 106). Cvetko Crnjak did not want to escape alone, but wanted to rescue Janko Janković, because he noticed that the entrance to his room was buried. He started to dig it up, but soon the Germans came in and arrested him again (*Politika ekspres*, November 15, 1980, 18).

All three of them, Janković, Crnjak and Jovanović, were transferred to the Banjica concentration camp on April 17, 1944, where they were escorted by the Gestapo.[44]

We have preserved memories of the contemporaries about their stay in Banjica, which shows that Janko Janković and Cvetko Crnjak were well received by other detainees, which was not the case with Dušan Jovanović Žućа whom they considered a traitor.[45]

> "For the sake of illustration, I would just like to state a relation to 'Žućа'. In addition to being placed next to the trash can to sleep, we all boycotted him. If the game of chess is being played and he stops to watch, the players demolish the figures and remain silent until he leaves, and after that they set up the figures and continue the game. No one spoke to him from entering the room to the moment of his execution. I think we have punished the traitor in our own way as well."[46]

Upon their arrival in Banjica, they were placed in the so-called "room for the death convicts", where the convicts were intended to be executed.

> "Janko was the first to enter. He was only in his shirt. He was followed by Crnjak, and the third one with a full two suitcases in his hands, trimmed to the head, Duško Jovanović-Žućа. In the meantime, we had heard about Janko's work, and at the same time found out about his task in the Special Police Department, and we gladly accepted him, and started to hang out with him and Crnjak."[47]

44 HAB, Internment Book VIII of prisoners of the Banjica concentration camp: reg. no. 21.488 (Janko Janković), 21.498 (Dušan Jovanović), 21.429 (Cvetko Crnjak).

45 Dusan Jovanovic Žuca changed sides several times, first being a Communist, then agreeing to work for the Special Police, and again cooperating briefly with the Communists.

46 HAB, K-IV/124g, Statement of Miloš Radosavljević on Janko Janković, 1.

47 HAB, K-IV/124e, Statement of Stojanović Svetomir on Janko Janković, 2.

On the first day after their arrival, Svetozar Vujković came to the room, who had a particular hatred for Janko as his former colleague.

> "On the first day when they arrived, he came to Vujković's room and addressed Janko: 'Birdie, I will shoot you personally.'" Janko replied calmly: "I did not expect or ask for mercy from such persons. Vujković shouted in his squeaky voice: 'Traitor, traitor.'"[48]

Other detainees gladly accepted Janković and were interested in the news he could give them, as well as information about who was being held by the police. Janko Janković was aware of his position since he knew what kind of fate is awaiting him. His sister, Bosa Đorđevic, was in the Banja Luka concentration camp for a while, who, according to his testimony, only briefly managed to contact him when she saw him in the hall of the camp, to which he only managed to warn her that he did not give anyone away, that it was Vera Miletić.[49] Janko Janković did not spend long in the room of the death convicts, and soon the police called all three of them (Janko Janković, Cvetko Crnjak and Dragan Jovanović Žuća) to be executed.

The testimonies of contemporaries about the execution of Janko Janković were also shocking.

> "There were more persons taken with Janko from the room into the hall, and he wasn't alone. Even in the room before taking out, they were simply 'broken'. When he was out, Janko could barely keep his feet, so he leaned on the door box. There they hit him with an iron bar and he fell, than rose. He was in that white shirt, except it wasn't even a shirt anymore: skimmed parts of a shirt cloth hung over his pants. His chest was bloody, and so was his face. He stood still at the head of that small group. They tied him up while Vujković beat him. Blood was pouring down his face, and he lifted his head and sang 'Banjičanka'. They hit him several times, but he got up and sang again. The rest sang and stayed with him, until they left the basement."[50]

Janko Janković, Cvetko Crnjak and Dušan Jovanović Žuća were brought to the firing squad on April 27, 1944, in Marinkova bara, and were also the first prisoners from the Banjica concentration camp to be executed at this place. Most of the agents of Special Police Department, led by Ilija Paranos, Radan Grujičić, Božidar Bećarević and Svetozar Vujković, former superiors and colleagues of Janko Jankovic, came to the execution. His execution should serve as the example to anyone who dares to cooperate with the Communist movement. Before the execution, Svetozar Vujković, the head of the Banjica concentration camp, read the death sentence. It is not possible to accurately reconstruct the details of the execution itself, but according to preserved testimonies, which emerged later after the war, he allegedly shouted before the shooting: "Death to fascism."

48 HAB, K-IV/124g, Statement of Miloš Radosavljević on Janko Janković, June 11, 1964, 1.
49 HAB, 2848/MG-XL-404, Memories of Bosa Đorđević, 2.
50 HAB, K-IV/124p, Statement of Radosav M. Belovuković on Janko Janković, May 7, 1968, 1.

It is also stated that on provocations' of his fellow agents that he was a traitor he answered, "No, I'm not a traitor, you are. I am dying as an honest man and a friend of the people." (*Politika ekspres*, November 11, 1980: 18). The execution was carried out by a Serbian State Guard platoon led by Captain Šuput (Božović 2014: 587). What is certain is that Janko Janković did not repent for a moment because of his cooperation with the NLM or his role. According to Božidar Milovanović, the cemetery clerk, all three police officers, are buried in a separate graves (Božović 2014: 587). Janko Janković's grave was moved several times during the following period, according to his son Dragan Janković.[51]

CONCLUSION

After the Second World War, an initiative was launched to declare Janko Janković the National Hero, the case was handed over to the Central Committee of the SC Yugoslavia in October 1966 by a group established at the Faculty of Agriculture and Forestry, signed by Vilotije Beličić and Ljubiša Ilić.[52] However, the proclamation never came. The Communist Party remained silent on this initiative, just as it remained silent on the initiative later filed by Blagoje Nešković, the former secretary of the PC for Serbia. Namely, just before his death on January 15, 1984, Blagoje Neškovic submitted a request for his rehabilitation, within which he proposed, among other things, that the Order of the National Hero be awarded to Janko Janković[53]. Blagoje Nešković, was never returned to the Party's membership, nor his proposal to award an Order was adopted. One of the possible reasons could be the family relationship between Mirjana Marković (wife of Slobodan Milošević) and Vera Miletić (Mirjana Marković was the daughter of Vera Miletić and Moma Marković) since Blagoje Neskovic was a "betrayal witness" of Vera Miletić, and Janko Janković is the greatest victim of that betrayal, as her actions were interpreted during that period. Since Mirjana Marković viewed her mother as a role model and did not hold her responsible for anything, she was "obsessed with the idea that everything about her mother was fabricated", there is a possibility that this too had some influence on the rehabilitation process and the rewarding of this order (Antić-Bogdanović 2018: 309).

The epilogue is that Janko Janković was never awarded the Order of the National Hero by the Communist Party. The Communist Party made relatively modest reparations for his involvement during the Second World War. According to his

51 Interview with Dragan Janković, conducted on November 9, 2019.

52 HAB, K-IV/124o, To the Central Committee of SK Yugoslavia, Central Committee of League of Communists of Serbia, Proposal for the Proclamation of the National Hero of the Comrade Janko Janković, October 1966.

53 HAB, Fond 2157, Legacy of Blagoje Nešković and Branislava Brana Perović, Request for Rehabilitation, K-1, 1-6.

son, a total of 7 streets in different parts of Serbia were named after Janko Janković after the war, however, a memorial at the place where he lived and where he was executed was never build . Janko Janković was remembered most by those whom he had saved by his activities. The first and the only memorial to Janko Janković was built in the village of Zavalaka, on the road between Loznica and Valjevo, on April 29, 1972, thanks to the surviving detainees and detainee of the Banja Luka concentration camp, Vojislav Petrović. "The Janko Janković's Memorial House" and a granite monument three meters high in front of the memorial house were built.[54]

There is no exact record of how many people Janko Jankovic saved with his activity, post-war Communist authorities cited the figure of about 2,000 people, but this information should be taken with a critical reservation because the the exact number could not be determined. His contribution to the release of the Special Police Department's arrests and cooperation with the NLM cannot be disputed. After his death, from his family members only his son Dragan Janković remained, who is now retired.

LIST OF SOURCES AND REFERENCES

SOURCES

Archive of Serbia, Fond of Security Intelligence Agency, 183/11, Hearing of Vera Miletić.
Historical Archive of Belgrade (HAB), 3309/d-XXXII-1237, Hearing of Janko Janković.
HAB, 8653, Hearing of Vasilije Buha.
HAB 3252/D-XXXI-1182, Hearing of Cvetko Crnjak.
HAB, 2157, Legacy of Blagoje Nešković and Branislava Brana Perović, box 8.
HAB, K-IV-127, Statements on Janko Janković.
HAB, 2848/MG-XL-404, Memories of Bosa Đorđević.
HAB, Mg-27, Memories of Blagoje Nešković.
HAB, MG-626/4224, Subject of Sergej Golubjev.
HAB, Internment Book VIII of prisoners of the Banjica concentration camp: reg. no. 21.488 (Janko Janković), 21.498 (Dušan Jovanović), 21.429 (Cvetko Crnjak).
HAB, 1773/D-IV-218, excerpt from the report PC Serbia CC CPY from June 1943.
HAB, II-1/29, B-4, The Collection of Commands and Instructions no. 1, 1941.
HAB Interview with Dragan Janković, son of Janko Janković, conducted on 9 November, 2019.
HAB Interview with Nebojša Nešković, son of Blagoje Nešković, conducted on 14 April, 2018.

PRESS

Marić 1983: Milomir Marić. "Against Cancer and For Some Believes". *Duga*, 19 November, 20.
Kljajić 1980: Radmilo Kljajić. " The Intelligence Officer Janko Janković". *Politika ekspres*, 29 October – 17 November, 18.
Hudelist 2017: Darko Hudelist. "Fatal Date: Vera Miletić was arrested on October 5, 1943, and her daughter was ousted in 2000". *Nedeljnik*, 28 May 2017. < https://arhiva.nedeljnik.rs/nedeljnik/portalnews/kobni-datum-vera-miletic-je-uhapsena-5-oktobra-1943-a-njena-cerka-zbacena-s-vlasti-2000-godine/ > [13 February 2019].

54 Interview with Dragan Janković, conducted on November 9, 2019.

REFERENCES

Antić-Bogdanović 2018: Vukašin Antić-Vidan Bogdanović. "He Subjugated His Life to Humane Purposes – dr. Blagoje Nešković (1907-1984). Contributions to the Study of Biography". *800 Years of Serbian Medicine*. Ed. Zoran Vacić. Belgrade: Serbian Medical Society, 287-314.

Božović 1995: Branislav Božovič. *Belgrade Between Two World Wars, Belgrade City Administration 1918-1941*. Belgrade. Historical Archive of Belgrade.

Božović 2014: Branislav Božović. *Special Police Department in Belgrade*. Belgrade. Book Guild

Glišić 2011: Venceslav Glišić. *File on Blagoje Neskovic: Biography Contributions*. Belgrade: Official Gazette.

Marjanović 1963: Jovan Marjanović. *Uprising and National Liberation Movement in Serbia in 1941*. Belgrade. Institute of Social Sciences.

Petranović 1988: Branko Petranović. *History of Yugoslavia*, II. Belgrade: Nolit.

Petranović 1992: Branko Petranović. *Serbia in the Second World War 1939-1945*. Belgrade. Military Publishing and News Center.

Piljević-Bogdanović 1984: Đorđe Piljević – Radomir Bogdanović (ed.). *Belgrade in War and Revolution 1941-1945*. Belgrade. Historical Archive of Belgrade.

Popovski 1954: Tošo Popovski. In Beehive. Belgrade: Borba.

Savić 1983: Pavle Savić (ed.). *Belgrade in Memories 1930-1944*. 3. Belgrade. Serbian Literary Guild

Ćirković 2009: Simo C. Čirković. *Who is who in Serbia of Nedić 1941-1944. Personality Lexicon. A Picture of a Forbidden Epoch.* Belgrade: Prosveta.

Čubrilović 1974: Vasa Čubrilović (ed.) *History of Belgrade*. 3. Belgrade: Prosveta.

Ена С. МИРКОВИЋ

ЈАНКО ЈАНКОВИЋ (1909 –1944) – ОБАВЕШТАЈАЦ У РЕДОВИМА СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ

Резиме

Почетак Другог светског рата и окупација Југославије донели су промене у Управи града Београда. Формирано је ново одељење, тзв. Специјална полиција, позната по свом озлоглашеном IV Антикомунистичком одсеку. На његовом челу најдуже је био Божидар Бећаревић. Посао овог одсека је био: сузбијање комунистичке акције и пропаганде, проналажење и хватање комуниста, ислеђивање њихове крвице, кажњавање. У одсеку је радио на месту шефа картотеке Специјалне полиције, Јанко Јанковића, иначе кум и пријатељ Божидара Бећаревића.

Јанко Јанковић је рођен у Крагујевцу где је завршио основну школу, након чега је прешао у Београд и запослио се при Управи града Београда. Од 1940. године био је шеф картотеке Опште полиције при Управи града Београда. Исте године се преко свог рођака, револуционара Немање Марковића повезао се са члановима Покрајинског комитета Комунистичке партије Југославије за Србију и почео да им пружа обавештења о раду Специјалне полиције и Антикомунистичког одсека. Преко курира био је повезан са секретаром Покрајинског комитета за Србију, Благојем Нешковићем. Обавештења која је давао су се односила на спискове лица чије се хапшење припремало, важнија саопштења Специјалне полиције и извештаје. Нарочито важни су били досијеи о томе како су се ухапшени комунисти држали у Специјалној полицији, шта су све и кога све од својих сарадника одали, на основу чега је Комунистичка партија могла да заштити своје чланове. Сматра се да је Јанко Јанковић на овај начин помогао посредно и непосредно око 2000 лица, махом комуниста. Његова активност је остала неоткривена све до 1943. године, када је у великој провали ухапшена Вера Милетић, која је тада држала везу са Јанком Јанковићем и која је на саслушању одала овај податак. Сазнање да Јанко Јанковић помаже комунистима, био је велики шок за Специјалну полицију, нарочито за шефа отсека Божидара Бећаревића, који му је био уједно и кум и пријатељ. Божидар Бећаревић је издао налог за његово хапшење, што је спровела група агената на челу са Раданом Грујичићем која је у ноћи 8. октобра упала у Јанков стан и ухапсила га. Јанко Јанковић је најпре саслушаван у Специјалној полицији, а затим га је 18. децембра преузео Гестапо, а потом је био пребачен су у логор на Бањици, 17. априла 1944. године. Упркос великој психофизичкој тортури којој је био изложен, није одао ниједног сарадника за кога полиција није већ знала, а сарадњу са комунистичким покретом признао је само за 1943. годину. Јанко Јанковић је стрељан 27. априла 1944, године у Маринковој бари. За заслуге учињене Комунистичкој партији никада није одликован, а иза њега је остао син Драган.

Кључне речи: Јанко Јанковић, агент, Управа града Београда, Специјална полиција, Комунистичка партија Југославије, Антикомунистички отсек.

Рад је предат 18. фебруара 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 94:323(497.11)"1908/1909"(093.2)
94(497.6)"1908"(093.2)
doi: 10.5937/bastina30-25546

Оригинални научни рад

*Вукашин Д. ДЕДОВИЋ**
ОШ „Светозар Марковић", Краљево

РЕАКЦИЈА СТАНОВНИШТВА БЕРАНСКЕ НАХИЈЕ НА АНЕКСИЈУ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Апстракт: У раду је реч о реакцији становништва Новопазарског санџака и Беранске нахије на анексију Босне и Херцеговине. Иако је Аустро-Угарска 15. октобра 1908. године морала повући гарнизоне које је држала у Пљевљима, Прибоју и Пријепољу, она се није одрекла аспирација према том простору, нити напустила своје интересовање за њега. Напротив, она је стално тежила да обнови свој утицај у Новопазарском санџаку и тако ојача своје позиције према Србији и Црној Гори. Аустро-Угарска није признавала Србима право на ослобођење и национално уједињење. Сматрала је ову територију својом интересном сфером и коридором ка Истоку, за коју је била спремна да ратује. Зато је чин анексије Босне и Херцеговине и почетак изградње санџачке железнице изазвао нерасположење, како муслиманског, тако и хришћанског становништва према Аустро-Угарској. Срби су схватили да је аустроугарски империјализам главни непријатељ ослобођења и уједињења српског народа и почели се придруживати Турцима и Албанцима у протестним митинзима и бојкоту аустругарске робе. Стварао се утисак да би могло доћи до тешње сарадње, па чак и до савеза између Срба и муслиманско-албанских вођа.

У Сјеници је 19. октобра 1908. године одржана скупштина представника православног и мухамеданског становништва из Санџака, на којој је донета резолуција којом је осуђена анексија Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске. Срби су били заступљени са 27 посланика. Међу говорницима били су запажени представници Срба из Доњих Васојевића. Чин анексије Босне и Херцеговине осуђен је и на народном збору код Ђурђевих Ступова у Беранама, који је одржан 22. октобра (4. новембра) 1908. године, на којем је заједно учествовало око 3000 православног и мухамеданског становништва. Турска узнемиреност због ситуације око и у Санџаку постајала је све већа. Србија и Црна Гора су тежиле да склопе војну конвенцију са Турском и биле спремне да плате надокнаду Турској за уступање Санџака. Међутим, солидарност православног и мухамеданског становништва постојала је само у почетку анексионе кризе, а касније је почела да се губи. Преговори Србије и Црне Горе са Турском тапкали у месту без повољних резултата, јер је Турска истовремено преговарала и са Аустро-Угарском. Споразум између Турске и Аустро-Угарске о признавању анексије Босне и Херцеговине склопљен је 26. фебруара 1909. године, чиме је Порта задала смртни ударац

* доктор историјских наука, v.dedovic@hotmail.com

српско-црногорским надама. И српска влада је 31. марта 1909. године признала анексију Босне и Херцеговине. Овим признањем смирила се анексиона криза, али незадовољство целокупног српског народа и даље је остало велико.

Кључне речи: анексија, Босна и Херцеговина, Аустро-Угарска, Србија, Црна Гора, Турска, Беранска нахија, Новопазарски санџака, српски народ.

Младотурска револуција (3-24. јула 1908. године) била је повод за успостављање новог стања на Балканском полуострву. Плашећи се да би нова власт могла да постави захтев да се Босна и Херцеговина врати Османском царству[1], Беч је заузео став да је дошао прави тренутак да се спроведу у дело његови ранији пројекти о анексији ове територије (Микић 1983: 78, 79; Кнежевић 2005: 61).[2] Анексија Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске 7. октобра 1908. године (Митровић 1981: 79, 80, 84; Војводић 2009: 126, 127: Попов 2009: 49; Капицић 1968: 53; Иветић 2019: 59).[3] изазвала је

1 Чланом 25. Берлинског конгреса прописано је да ће „провинције Босну и Херцеговину окупирати Аустро-Угарска, која ће њима управљати. Пошто Влада Аустро-Угарске не жели да преузме управу у Новопазарском санџаку, који се налази између Србије и Црне Горе у правцу југоистока до Митровице, у њему ће остати отоманска управа; ипак да би се обезбедило одржавање новог политичког стања, као и слобода и безбедност саобраћаја, Аустро-Угарској се оставља право да држи ту гарнизоне и да има војне и трговачке путеве на читавом простору овог дела старог вилајета Босне. У том смислу Аустро-Угарска и Турска ће се споразумети о појединостима". Тако су две дотадашње турске провинције, Босна и Херцеговина, де јуре остале у саставу Турске, а де факто под влашћу Аустро-Угарске. Међусобни односи између Аустро-Угарске и Турске су након Берлинског конгреса регулисани кроз више протокола и конвенција.

2 Убрзо након што је одлуком Берлинског конгреса добила мандат да привремено окупира територију Босне и Херцеговине и на тај начин спречи повезивање словенских народа у једну велику државу, у Аустро-Угарској су настали први пројекти о анексији ових двеју провинција.

3 Младотурска револуција је била довољан разлог да се Аустро-Угарска одлучи на анексију Босне и Херцеговине. Донета је одлука да се анексија прогласи на јубилеј 60-годишњице ступања цара Фрања Јосифа на престо. Очекујући да ће анексија Босне и Херцеговине изазвати оштре реакције у међународној јавности Аустро-Угарска је овај акт припремала у строгој тајности. Она је о својим намерама обавестила савезнике из Тројне алијансе, Немачку и Италију, само месец дана пре извршења овог чина. Цар Фрања Јосиф је 5. октобра потписао прокламацију о анексији у којој се наводи да се она извршава како би „становништву Босне и Херцеговине у пуној мери била призната и гарантована грађанска права...". Дан касније овај чин је објављен у штампи, а 7. октобра у службеним новинама. Остале велике силе званично су обавештене о извршеној анексији 8. октобра. Ноту о проширењу аустроугарског суверенитета на Босну и Херцеговину уручио је њен посланик у Београду 7. октобра министру иностраних дела Србије Миловану Миловановићу. Аустро-Угарска је овај свој потез образлагала тиме да је „била на то присиљена јер су најновији догађаји у Турском царству могли да имају утицаја на ситуацију у Босни и Херцеговини, тако да је само суверена власт могла изаћи у сусрет жељама народа, како би се земља сачувала од разних неприлика којима је била изложена". Сасвим је јасно да овакво образложење никоме није могло изгледати уверљиво. Влада Краљевине

велику узнемиреност у Србији (Војводић 2009: 126, 153-156; Иветић 2019: 59, 60; Чолић 2015: 156-157),[4] Црној Гори *(Цетињски вјесник,* бр. 36, 25. 10. 1908: 1) и међу становништвом Новопазарског санџака (Исовић 1957: 121, 134; Ракочевић 1994: 263-264; Костић 1940: 96-99; Јагодић 2009: 5-6; Растовић 2015: 14; Зарковић 2016: 112; Петровић 1995: 8)[5] и још више

Србије под председништвом Петра Велимировића је 7. октобра 1908. године упутила Аустро-Угарској протестну ноту којом је тражила повратак на стање пре анексије, односно поштовање члана 25. Берлинског уговора.

4 Да би се узнемирила политичка сцена у Србији Аустро-Угарска је стално ширила гласове о својим намерама да анектира територију Босне и Херцеговине. Будући да је променом династије у Србији 1903. године дошло до промене курса спољне политике, који се кретао ка Русији, дошло је до захлађења односа са Аустро-Угарском, што је довело и до заоштравања односа на економском плану. Таква ситуација била је погодна за објаву анексије јер је истовремено и Русија била ослабљена поразом у рату са Јапаном. Када је аустроугарски посланик у Београду уручио ноту о анексији Босне и Херцеговине српском министру иностраних дела Миловану Миловановићу у Србији је настала забрињавајућа ситуација јер се постављало питање могућег сукоба па је српска влада предузела додатне мере да се одржи мирна ситуација на улицама. Србија је истог дана циркуларном нотом уложила протест великим силама и тражила успостављањем пређашњег стања у Босни и Херцеговини. Међутим, српски протест је у престоницама великих сила дочекан са резервом. С обзиром да је аустроугарска влада одбила српску протестну ноту Скупштина Србије на ванредном заседању од 11. октобра прихватила је предлог владе да се одобри кредит за наоружање, што је правдала потребом за одбраном.

Расправа о анексији Босне и Херцеговине водила се и на редовној седници Народне скупштине Србије другог и трећег јануара 1909. године, јер се ситуација све више заоштравала. Према ставовима Аустро-Угарске наговештавало се ратно стање а државни врх Србије није показивао спремност да попусти. Из Будимпеште су стизале гласине да се за март спремао напад на Србију и да се поводом тих припрема наредила мобилизација загребачког и темишварског корпуса. Миловановић се циркуларом од 22. фебруара 1909. године обратио великим силама изражавајући да Србија својим држањем није дала повода да се против ње предузму војне мере нити је на било који начин претила Аустро-Угарској.

5 Новопазарски санџак је био управна јединица Турског царства са седиштем у Новом Пазару. Вилајетским законом од 1865. године постао је један од седам санџака Босанског вилајета. Обухватао је казе: Нови Пазар, Сјеница, Пљевља, Нова Варош, Пријепоље, Бијело Поље са Бихором, Митровица, Беране, Колашин и Трговиште (Рожаје). На основу одлуке Берлинског конгреса 1878. године Аустро-Угарска је запосела Босну и Херцеговину, која је чинила највећи део Босанског вилајета. Посебним турско-аустроугарским споразумом у Цариграду од 21. априла 1879. године Аустро-Угарска је добила право да стационира војне гарнизоне у у сливу реке Лима, у градовима Прибоју, Пријепољу и Бијелом Пољу. Накнадно је одлучено да уместо у Бијелом Пољу, аустроугарски гарнизон буде у Пљевљима. Исте године (1879) Новопазарски санџак је издвојен из састава Босанског вилајета и прикључен Косовском вилајету. Политичке прилике у Новопазарском санџаку после Берлинског конгреса су приморале Порту на извесну реорганизацију управе у овој области, свакако и због аустроугарских гарнизона у њој. У пролеће 1880. године област око Прибоја, Пријепоља и Пљеваља издвојила је из састава Новопазарског санџака и на том простору формирала посебну управну јединицу Пљеваљски санџак, чије су границе одговарале подручју поседнутом од стране аустроугарских трупа (Пљеваљска, Пријепољска

подстакла заинтересованост српских и муслиманских маса за политику (Мартиновић 1976: 541-548; Микић 1994: 335; Чолић 2015: 158).[6] Аустро-Угарска је 15. октобра морала из Санџака повући гарнизоне које је држала у Пљевљима, Прибоју и Пријепољу (на основу Цариградске конвенције од 21. априла 1879. године) (Чолић 2015: 163),[7] али се није одрекла аспирација према том простору нити напустила своје интересовање за њега (Зарковић

и Прибојска каза). Годину дана касније, у пролеће 1881. године, Гусињска и Беранска каза, које су до тада биле у саставу санџака Нови Пазар, због изванредних прилика у граничној зони, прикључене су основаном Пећком санџаку (раније каза), који је обухватао је Пећку, Ђаковачку, Гусињску и Беранску казу (Доње Васојевиће). Из Новопазарског санџака су 1902. године издвојене казе Нови Пазар и Митровица и припојене Приштинском санџаку. Тада је од остатка Новопазарског санџака званично формиран Сјенички санџак, са казама: Сјеничка, Бјелопољска, Бродаревска и Нововарошка. Тиме је Новопазарски санџак престао да постоји као управна јединица, али појам се одржао у употреби чак и након 1902. године. Под појмом „Новопазарски санџак" подразумева се целокупан простор између Србије и Црне Горе који је био под турском влашћу од Берлинског конгреса све до Првог балканског рата 1912-1913. године.

6 Положај Срба у Новопазарском санџаку и Старој Србији непосредно након анексије Босне и Херцеговине донекле се поправио, како у односу на представнике турских власти тако и код широких слојева муслиманско-албанског друштва, јер је у овим областима чин анексије и почетак изградње санџачке железнице изазвао нерасположење муслиманског становништва према Аустро-Угарској. Пароле против Аустро-Угарске чуле су се још у августу 1908. године, нарочито у Новопазарском санџаку (Прибоју и Сјеници). У свим већим турским градовима формирани су одбори који су руководили бојкотом аустроугарске робе (*Цетињски вјесник*, бр. 41, 12. 11. 1908: 3). Анексиона криза утицала је на то да муслимани у целом Косовском вилајету испоље посебну пажњу према Србима. Срби су се придруживали Турцима и Албанцима у протестним митинзима и бојкоту аустругарске робе. Стварао се утисак да би могло доћи до тешње сарадње, па чак и до савеза између Срба и муслиманско-албанских вођа.

7 С обзиром да је анексија Босне и Херцеговине представљала отворено кршење Берлинског уговора од стране Аустро-Угарске, она је, да би ублажила последице таквог свог поступања, одлучила да се одрекне права у Санџаку које јој је тај исти уговор дао и повуче се из те области. Аустро-Угарска је још 23. IX/6. X 1908. године предала ноту Порти којом је понудила повлачење своје војске из Новопазарског санџака као компензацију анексије Босне и Херцеговине. „Аустрија највише фразира о праву, а зна се већ да је то земља која не поштује ничија права (...) После анексије, тог флангрантног изигравања права, Аустрија је похитала да објави широм целог света како се великодушно одриче свога права те повлачи своју војску коју је гарнизонирала у Пљевљима, Прибоју и Пријепољу, главним улазним тачкама некадашњег Новопазарског санџака (...). Што се тиче разних пријатељстава којима се са разних страна сада обасипа Османска царевина, њих је она сита. Та уверења о пријатељству кад нам секу кесу смешна су" константовано је у Цариградском гласнику (Цариградски гласник, број 43, 24. октобар 1908, 1908, стр. 1). Међутим, то је допринело да Турска није уложила протест код великих сила због анексије Босне и Херцеговине као што је то урадила због бугаског проглашавања независности (*АС, МИД, ППО 1908*, фасц. IV, дос. 2, пов. бр. 1803, српски конзул у Скопљу Ж. Балугџић-министру иностраних дела М. Ђ. Миловановићу, Београд 18/31. VII 1908; *Цариградски гласник*, бр. 43, 24. 10. 1908: 1).

2016: 113; Митровић, 1981: 64-75, 78-79).[8] Напротив, она је стално тежила да обнови свој утицај у Новопазарском санџаку и тако ојача своје позиције према Србији и Црној Гори (Мартиновић 1967: 507, 508; Ђоровић 1992: 343; Пејовић 1973: 33 и 39; Ракочевић 1983: 22; Зарковић 2016: 117).[9] Аустро-Угарска је ову територију сматрала неодвојивим делом окупиране Босне и Херцеговине и, што је још важније, коридором који је води ка Солуну, уз помоћ адекватне железничке мреже коју је намеравала да изгради. За Аустро-Угарску најбитнија улога Новопазарског санџака била је као „клин" који раздваја независну Србију од Црне Горе, чије би уједињење распршило њене снове о продору на југоисток Европе. Аустро-Угарска није признавала Србима право на ослобођење и национално уједињење. У духу те политике она је форсирала употребу термина „Санџак" и наглашавала посебност тог

8 Област Новопазарског санџака у политичким плановима Аустро-Угарске имала је огроман значај. Преко својих гарнизона, а такође и преко свог конзулата у Пљевљима који је основан 1890. године, она је будно пратила расположење и свако политичко кретање становништва у Новопазарском санџаку. Преко ове области укрштали су се интереси великих сила. На подручју Новопазарског санџака деловали су бројни аустроугарски агенти који су се служили разним средствима да би постигли своје циљеве. За ове своје акције они су били обилато плаћени од стране аустроугарске владе. Аустро-Угарска је имала своје шпијуне како муслиманског тако и српског порекла. Понекад су и угледни људи били њени шпијун Међутим, њен утицај није наишао на подршку ни код српског ни код муслиманског становништва. Насупрот, становништво Новопазарског санџака развијало је јаку мржњу и презир према Аустро-Угарској. Српско становништво је било наклоњено Србији и Црној Гори чије су се пропаганде на овом подручју сукобљавале са аустроугарском, а муслиманско становништво, нарочито оно које је избегло из Босне и Херцеговине, страховало је од њених даљих акција.

Одустајање Аустро-Угарске од контролисања Новопазарског санџака путем својих војних гарнизона који су били стационирани у тој области, није значило да се она одрекла и од свог начела да не дозволи да дође до територијалног додира између Србије и Црне Горе. Она је само дошла до закључка да држање Санџака није право средство за остваривање тога циља. Крајем 1907. године у Аустро-Угарској уобличена је нова идеја за остваривање тога циља која је подразумевала уништење Србије као независне државе и поделу њене територије са Бугарском.

9 Повлачење аустроугарских гарнизона из Новопазарског санџака, 15. октобра 1908. године, није означио и престанак њене пропаганде на овом простору. Аустро-Угарска се нарочито плашила заједничких иступа православаца и муслимана присталица младотурских власти против анексије Босне и Херцеговине. Зато је настојала да дестабилизује ово подручје подстичући мржњу између хришћана и мухамеданаца. Тако је она успевала да и неке органе турских власти подстиче на зулуме над српским становништвом, како би се оно обраћало њој за помоћ. У томе се ослањала на привржене старог турског режима, који су већу опасност по питању опстанка Санџака у Турском царству видели у Србији и Црној Гори него у Аустро-Угарској. С друге стране, аустроугарски агенти су агитовали међу српским становништвом да се оружаном побуном супроставе увођењу нових пореза, а да ће их Аустро-Угарска узети у заштиту. Давана су обећања Србима да у случају успостављања аустроугарске власти они не би плаћали порезе у периоду седам година, а војску би служили само они који би под њеном управом били рођени.

простора, а последице њене антисрпске политике у Босни и Рашкој области и данас се осећају (Микић 2015: 99-102 и 113-115; Раденић 1967: 798-799).

Узајамне оптужбе Беча с једне стране, Београда и Цетиња с друге, отвориле су пут заоштравању односа и гомилању трупа с обе стране границе према Аустро-Угарској. Тежње Србије и Црне Горе да ослободе Стару Србију (Рашку област) и да се на том простору споје нису биле непознате, ка томе се тежило још од времена Првог српског устанка. Из тих разлога је ова територија била значајна за слободне српске државе, као и за експанзионистичке тежње Аустро-Угарске (Јагодић 2009: 7-8)[10], али и тежње Турске да задржи власт (Зарковић 2011: 112-113; Зарковић 2013: 143).[11] Напуштајући Санџак, Аустро-Угарска је изјавила: „Упад Србије и Црне Горе у њега сматраће се као *casus belli* и бранићe га заједно са Турском" (Недић 1910: 247). Аустроугарски конзули (посебно Прохаска у Призрену) и широка мрежа агената, охрабривали су Арбанасе да се супроставе надирућим српским армијама (Батаковић 1996: 197). Из реченог се јасно види да Аустро-Угарска није признавала Србима право на ослобођење и национално уједињење, већ да је овај коридор ка Истоку сматрала својом интересном сфером, за коју је спремна да ратује, што ће 1914. године и учинити (Ражнатовић 1973: 329).[12] Србија и Црна Гора, охрабрене првим турским изјавама, у којима је

10 Анексијом Босне и Херцеговине Аустро-Угарска није задовољила своје претензије на Балкану. Њен циљ је био Солун, а следећи корак ка њему могао је лако да буде запоседање Старе Србије. У том случају Србија би се нашла опкољена и њена независност би озбиљно била доведена у питање.

11 Аустро-Угарска је вршила појачану пропаганду међу Арбанасима у Старој Србији, јер је у њима видела активне судеонике у остваривању својих циљева. Желећи да осигура свој утицај у Новопазарском санџаку Аустро-Угарска је протежирала своје штићенике Арбанасе, подстичући их на немире и непослушност према властима и на многобројне злочине према Србима. У тој пропаганди она се јавља као заштитник арбанаских и интереса Турске пред надирућом Србијом иза које стоји Русија. Охрабрени аустроугарском подршком упадали су на територију Србије што владу у Београду није могло оставити равнодушном. Иако ова пропаганда није била прихваћена од шире арбанашке популације, прихватили су је поједини предводници који су за одређену суму новца били у стању да покрену већи број људи на немире против власти и вршење злочина према Србима. На овај начин они су кварили идеју Србије о мирољубивој политици према Турској.

12 Аустро-Угарска је била највећи противник ширења Србије и Црне Горе и њиховог уједињења, јер је то представљало огромну сметњу њеним хегемонистичким тежњама. Зато се ни по коју цену није смело дозволити да ове две српске државе остваре проширење на рачун територија у Новопазарском санџаку, који је и даље након ратних дејстава 176-1878, био брана уједињењу српског националног елемента. Аустро-Угарска је главни иницијатор ревизије Санстефанског мировног уговора и одржавања Берлинског конгреса. Залагала се да област Новопазарског санџака и Доњи Васојеевићи и даље остану у поседу Турске како би Србија и Црна Гора биле што више раздвојене, и да би себи омогућила лакши продор према Солуну и везу с Албанцима, код којих је настојала да учврсти свој утицај. Долина Лима за Аустро-Угарску била је од важног стратегијског значаја, како би простор који раздваја Србију и Црну Гору био што шири,

било бар вербалног негодовања због анексије, трудиле су се да споља, дипломатским акцијама, и изнутра, заједничким напорима и манифестацијама српског и мухамеданског становништва у Босни, Херцеговини и Санџаку придобију Цариград за трочлани војни савез (Ђорђевић 1962: 108; Зарковић 2016: 113).

И поред повлачења аустроугарских трупа из Новопазарског санџака, на вести о анексији Босне и Херцеговине у Турској је организован бојкот аустроугарске робе, а посебно у Санџаку (*Вардар,* бр. 8, 19. 10. 1908: 2). Упоредо са бојкотом робе дошло је до организовања протестних митинга, уз истовремено уписивање добровољаца (Микић 2015: 119). У Сјеници је 19. октобра/4. новембра 1908. године одржан збор коме су присуствовали „представници Срба и Турака (православног и мухамеданског становништва) из Сјенице, Новог Пазара, Нове Вароши, Приједоља, Пљеваља, Бијелога Поља, Рожаји и Берана". Срби су били заступљени са 27 посланика. Тежиште говора српских заступника било је против анексије, указујући мухамеданцима да је Аустро-Угарска њихов заједнички непријатељ, да се против ње треба одлучно борити заједничким снагама. Српски посланици су говорили и о тешком и жалосном стању у којем су се налазили Срби у Сјеници и околини, као и другим местима Санџака. На збору је говорило више посланика, а међу говорницима били су запажени представници Срба из Беранске казе (Пејовић 1973: 22 и 233)[13] (Доњих Васојевића): Авро Цемовић, учитељ Милан Поповић, поп Јосиф Бојовић, учитељ Милић Дабетић, Вуко Дабетић, Милинко Бабовић и учитељ Мираш Дабетић. Били су присутни и Љубомир Поповић, просветни надзорник Милан Цемовић и правник Мило Делевић, који је изабран за деловођу (записничара) збора. Учитељ Милан Поповић је казао да „ народ Босне и Херцеговине шаље жалосне погледе на нас, пружајући нам братске руке да им изађемо у сусрет

а тиме и што безбеднији прометни пут од Босне и Херцеговине до Солуна. Интерес Аустро-Угарске утицао је да Беране не припадну Црној Гори, иако гледано по етничком и привредном критеријуму су требале. Одлукама Берлинског конгреса област Васојевића је и даље остала подељена између Турске и Црне Горе. Руски посланик на Цетињу (Јонин), у телеграму грофу Горчакову, руском посланику на Берлинском конгресу, пише: „велика је неправда што се Црној Гори неће присајединити Беране, тј. цијели Васојевићи који су се три године јуначки борили за уједињење са Црном Гором" (Ражнатовић 1973: 329).

13 Беранска каза је била у саставу Пећког санџака од 1881. до 1891. године, а од тада до 1909. године, заједно с Гусињском казом, представља нову територијалну јединицу на коју се протезала власт скадарског валије. Због немира становништва у Беранској кази и ради наплате већих пореза турске власти су почетком 1908. године покушавале да промене устаљену организацију власти на овом подручју (да села од Фемића крша до Горњих Села прикључе Брзавском мудирлуку (суду), односно Бјелопољској кази, а Полицу с Будимљом и Дапсићима до Јасиковца мудирлуку у Лозни, односно Рожајској кази. Народ Беранске казе се томе супроставио с циљем да остане неподељен у свом округу у саставу Скадарског вилајета.

и ослободимо их тешкога ропства. Зато, браћо, устанимо сложно сви и прлимо крв за спас своје браће у Босни и Херцеговини. Опростимо их од тога проклетога душмана, који преко свега тога тајно и јавно ради да нас завади с нашим сусједима и највећим пријатељима, тј. с Црном Гором и Србијом, али то пријатељство остаће тврдо и непомућено и оне су двије уз нас и оне ће нам помоћи" *(Цетињски вјесник,* бр. 36, 25. 10. 1908: 2; *Цетињски вјесник,* бр. 44, 22. 11. 1908: 4; Ракочевић 1962: 492-493). Учитељ Милић Дабетић је затражио да се донесе хитна резолуција у којој се мора „што-што истаћи" рат против Аустро-Угарске. Скупштина је опуномоћила Ахмета-ефенди Ганића, судију из Рожаја, да састави резолуцију збора. Међутим, сјенички мутесариф Мехмед Хусни-паша, који је изабран за председника збора, није се сложио са текстом резолуције, него је он саставио други. Посланик из Доњих Васојевића, учитељ Милан Поповић је предлагао да шеста тачка пашиног предлога резолуције, у којој је истакнуто да Турској и даље припада прећашње право на Босну, Румелију и Крит, треба да дође на прво место. Представници српског народа су схватили да је аустроугарски империјализам главни непријатељ ослобођења и уједињења српског народа и зато су изашли са овим предлогом. Одговор сјеничког мутесарифа је био да је важно да та тачка буде у резолуцији, а да је све једно где се она налази. Тако је на крају резолуција усвојена и потписана у оном облику (7 тачака) који је предложио Мехмед Хусни-паша (Мартиновић 1967: 507).[14]

Поред доњовасојевићких представника, овој скупштини присуствовали су и представници Срба из Пљеваља (Илија Самарџић и Јован Милинковић) и Бијелог Поља (свештеник Ристо Поповић, Тодор Пајевић, Алекса Мараковац и Лазар Јанковић) *(Цариградски гласник,* бр. 45, 7. 11. 1908: 3; *Цетињски вјесник,* бр. 36, 25. 10. 1908: 2; *Цетињски вјесник,* бр. 44, 22. 11. 1908: 4; Ракочевић 1962: 492-493).

Само три дана после скупштине у Сјеници организован је народни збор код Ђурђевих Ступова у Беранама. На том збору, који је одржан 22. октобра (4. новембра) 1908. године, окупљени народ из Сјенице, Новог Пазара, Нове Вароши, Пријепоља, Пљеваља, Бијелог Поља, Рожаја и Берана још једном је осудио анексију Босне и Херцеговине. На збору, на којем је заједно учествовало око 3000 православног и мухамеданског становништво, говорили су професор Павле Чубровић и учитељ Тома Јоксимовић. Изабран је заједнички Одбор Срба и Турака за предвиђену акцију против аустроугарског насиља у Босни и Херцеговини *(Цетињски вјесник,* бр. 36, 25. 10. 1908: 2; *Цариградски гласник,* бр. 43, 24. 10. 1908: 3; Радусиновић 1980, 112). На крају донета је Резолуција која има три тачке. У првој тачки осуђује се овај

14 Један од захтева који је истакнут у овој резолуцији (трећа тачка) био је да се из Цариграда пошаље „30 000 савремених пушака за народну војску и са њима муниције" (*Цетињски вјесник,* бр. 36, 25. 10. 1908: 2; *Цариградски гласник,* бр. 45, 7. 11. 1908: 3).

„срамни акт насиља" који је „Аустро-Угарска монархија, на очиглед цијелог просвијећеног свијета учинила". У другој тачки Резолуције упућује се протест „пред просвијећеном Европом, што је дозволила, да једна насилничка држава руши Берлински уговор и тај народ који је сатрла и до сржи исисала предаје још горој судбини но што јој је досадашња била". У трећој тачки Резолуције наведено је да окупљени народ тражи „од просвијећене Европе да се и према нама покаже праведна, да заштити наше интересе и наша права, да не дозволи, да се над нама, у нашој кући, домовини нашој, врши отмица, насиље, терор и пљачка од једне државе која има незасите жеље, да граби туђе земље и тлачи друге народе" (*Цариградски гласник,* бр. 43, 24. 10. 1908: 3).

Ипак, осим декларативне осуде анексије, у Турској није било довољно одлучности да се и оружано супротставе Аустро-Угарској.[15] У целој Турској, нарочито у Санџаку међу мухамеданским становништвом, била је присутна подозривост према намерама Београда и Цетиња. Аустроугарска штампа је свакодневно објављивала вести да се Србија и Црна Гора спремају да заузму Санџак и на тај начин мутила односе Турске са Србијом и Црном Гором (*Цетињски вјесник,* бр. 37, 29. 10. 1908: 4). Нарочито се шпекулисало са информацијом да је 3000 црногорских војника већ спремно да заузме Беране (*Политика*, бр. 1690, 30. 09. 1908: 4; *Политика*, бр. 1717, 27. 10. 1908: 4; *Цетињски вјесник,* бр. 30, 4. 10. 1908: 2; *Цариградски гласник*, бр. 42, 17. 10. 1908: 1; *Цариградски гласник,* бр. 45, 7. 11. 1908: 3). Узалуд је црногорски представник у Цариграду Душан Греговић[16] уверавао турску владу да су то злонамерне и измишљене приче,[17] тако да је и сам књаз Никола морао лично да интервенише код турског посланика на Цетињу, уверавајући га да ће Србија и Црна Гора чувати интегритет Царства (*Правда*, 26. 09. 1908: 4; *Цариградски гласник*, бр. 45, 7. 11. 1908: 4). И бригадир Јанко Вукотић, приликом своје посете Цариграду, настојао је да оповргне интриге бечке владе, како би створио солидну базу за преговоре чији је циљ био постизање савеза између Црне Горе, Србије и Османског царства, који би био усмерен против аустроугарске експанзије (*Глас Црногорца,* бр. 59, 25. 10. 1908: 1; *Цетињски вјесник,* бр. 39. 5. 11. 1908: 4; *Цариградски гласник*, бр. 45, 7. 11. 1908: 4; Пејовић, 1973: 39; Јовановић 1963: 99, 100, 101; Мартиновић 1967: 504).

15 У Солуну је 27. IX/10. X 1908. године, пред војном касарном у којој су младотурски официри извели војни удар, одржан протестни митинг против проглашења независности Бугарске и анексије Босне и Херцеговине, на којем је присуствовало око 10.000 Турака, Срба, Грка Бугара и Румуна. Иницијатор одржавања збора био је младотурски комитет. АС, МИД ПО, 1908, фасц. 1, бр. 84/1, Конзулат у Солуну-шефу Конзуларног одељења Министарства иностраних дела у Београду, Солун 27. IX/10. X 1908; Ђорђевић 1994: 168; Пејчић 2007, 405, ф. н. 245).

16 Душан Греговић је био црногорски посланик у Цариграду од почетка маја 1907. до 28. новембра 1909. године (ДАЦГ, МИД, 1907, фасц. 14, док. бр. 168 и 340).

17 ДАЦГ, МИД 1908, док. бр. 339, писмо председника црногорске владе-посланику Душану Греговићу, 6. 10. 1908.

Солидарност православног и мухамеданског становништва постојала је само у почетку анексионе кризе, а касније је почела да се губи. Аустроугарска пропаганда да се Србија и Црна Гора спремају за упад у Санџак изазвала је велико узбуђење мухамеданског становништва (*Цетињски вјесник*, бр. 40, 7. 11. 1908: 1; *Цариградски гласник*, бр. 42, 17. 10. 1908: 1.)[18], а код православног неоправдано подгрејавала наду у скоро ослобођење и уједињење са Србијом и Црном Гором. Све је то појачавало националну и верску поларизацију, међусобну нетрпељивост и мржњу. Турска узнемиреност због ситуације око и у Санџаку постајала је све већа, па је крајем новембра 1908. она упутила четири табора војске у Санџак. Кад се један део те војске, предвођен Шемси-пашом, примакао црногорској граници, Влада Црне Горе упутила је Порти (децембра 1908.) године енергичан протест.[19]

Црногорска влада, свесна опасности и суочена с озбиљним претњама, посветила је доста пажње изградњи одбрамбеног система у пограничним областима. У Андријевици, Колашину и Шавнику формиране су војне команде (Радусиновић 1980: 114), а обавештајна служба имала је обавештајце од којих су добијани подаци које је тражило Министарство унутрашњих дела Црне Горе. За беранский крај обавештајац је био Александар Поповић, који је информације достављао преко Обласне управе у Андријевици.[20]

Србија и Црна Гора су тежиле да склопе војну конвенцију са Турском и биле спремне да плате надокнаду Турској за уступање Санџака (Пејовић, 1973: 39; Јовановић 1963: 99, 100, 101; Мартиновић 1967: 504).[21] Министар иностраних дела Србије, Милован Миловановић је у више наврата истицао да је Новопазарски санџак за Турску слепо црево, а за Србију и Црну Гору пупак (Микић 1994: 338). Но, осим куртоазије и великих обећања од турске

18 Зближавање Срба с муслиманско-албанским вођама покварила је Аустро-Угарска својим тумачењем захтева министра Миловановића у вези са територијалном надокнадом поводом анексије, иако су се Србија и Црна Гора званично изјасниле да као надокнаду не желе територију Новопазарског санџака (*Цариградски гласник*, бр. 42, 17. 10. 1908: 4; *Цариградски гласник*, бр. 43, 24. 10. 1908: 1; *Цариградски гласник*, бр. 45, 7. 11. 1908: 3; *Цетињски вјесник*, бр. 40, 7. 11. 1908: 3).

19 ДАЦГ, МИД 1908, док. бр. 415, црногорски посланик у Цариграду, Греговић-председнику владе Црне Горе, 9. децембра 1908.

20 ДАЦГ, МИД 1908, док. бр. 5509, Обласни управитељ у Андријевици-Министарству унутрашњих дела Црне Горе, 10. октобра 1908.

21 Био је то тренутак подударања српских и црногорских интереса са интересима Турског царства, и то не само као дојучерашњег завојевача, већ и још увек присутног окупатора једног дела српских територија. Преговоре са Османским царством са поменутим циљем најпре је, средином октобра 1908. године, започела Србија. На ручку даваном у краљевом двору у част бригадира Јанка Вукотића, нарочитог изасланика црногорског кнеза Николе Петровића, од дипломатског кора био је позван и присутан само посланик Турске. Овим су се хтели манифестовати пријатељски односи Србије и Црне Горе, с једне стране, и Турске с друге стране (*Цариградски гласник*, бр. 42, 17. 10. 1908, стр. 3). Ипак, до склапања савеза између трију држава није дошло.

стране није ништа предузимано и преговори су тапкали у месту без повољних резултата. Турски дволични политичари истовремено су преговарали и са Аустро-Угарском (*Споменица* 1921: 214). Тако је већ у јануару 1909. постигнут начелан споразум између Турске и Аустро-Угарске о признавању анексије Босне и Херцеговине (*Цетињски вјесник,* бр. 3, 13. 01. 1909: 2; *Царинградски гласник*, бр. 3, 16. 01. 1909: 1)[22], али је Протокол о постигнутом споразуму потписан тек 26. фебруара 1909. године због компликација јер је Аустроугарска захтевала да Турска претходно забрани пренос ратног материјала за Србију преко њене територије, на шта Турска није пристала, јер је желела да задржи добре односе са Србијом. уследило је и званично признање (Војводић 2009: 137; Микић 2015: 121). Споразум је ратификован 26. априла 1909. године, чиме је Порта задала смртни ударац српско-црногорским надама (Екмечић 1994: 638; Екмечић 1997: 388; Поповић 1927: 71; Микић 1983: 161, 165, 181; Кнежевић 2005: 208-209). Према споразуму Аустроугарска је стекла право над Босном и Херцеговином уз обавезу да повуче своје трупе из Новопазарског санџака, да босанским муслиманима зајамчи пуну верску слободу и Турској исплати одштету од два и по милиона фунти (Чолић 2015: 167-168)[23].

Наилазећи на непоколебљиву одлучност Аустро-Угарске да по цену ратног сукоба истраје на својој одлуци и потпуну готовост Немачке да је у томе подржи, велике силе, неспремне за такав изазов, пристале су да признају извршену анексију (Војводић 2009: 153-158; Иветић 2019: 61-62).[24] Оне чак

---

22 Преговори Порте и Аустроугарске трајали су од децембра 1908. до јануара 1909. године, када се Беч, између осталог, обавезао да Порти исплати 2,5 милиона турских лира (*Цетињски вјесник*, бр. 3, 13. 01. 1909: 3).

23 За заштиту права и интереса муслимана побринула се Турска, Хрвати и остали католици су се нашли под још снажнијим окриљем Беча и Пеште. Једино су Срби остали сами на свом историјском тлу изложени ветрометини туђинских интереса.

24 Према ставовима Аустро-Угарске наговештавало се ратно стање а државни врх Србије није показивао спремност да попусти. Из Будимпеште су стизале гласине да се за март спремао напад на Србију и да се поводом тих припрема наредила мобилизација загребачког и темишварског корпуса. И војничка струја у Бечу подржавала је војну акцију. Миловановић се циркуларом од 22. фебруара 1909. године обратио великим силама изражавајући да Србија својим држањем није дала повода да се против ње предузму војне мере нити је на било који начин претила Аустро-Угарској. Сматрао је да би ултиматум Србији био најгори насртај и да би се она морала бранити без обзира на исход. Аустро-Угарска је иступила према Србији нотом од 6. марта 1909. године којом је захтевала да се започну преговори о новом трговинском уговору, јер је истицао онај који је потписан марта 1908. године, а услов је био да се Србија обавеже да ће променити своје ставове у погледу анексије. На овај начин Аустро-Угарска је желела да уђе у директне преговоре са Србијом и избегне могуће посредовање Русије. Уместо директног одговора, Србија је 14. марта упутила ноту великим силама потписницама Берлинског уговора, којом им је препустила да по свом нахођењу примене 25. члан уговора. Велике силе (Велика Британија, Француска, Италија и Русија) су 27. марта постигле договор и формулисале промеморију (ноту) коју су уручиле Србији 30. марта,

нису имале снаге да спроведу у дело претходну намеру, да се поводом овог акта бечке владе сазове међународна конференција, на којој би се разматрала актуелна ситуација у Европи (*Цетињски вјесник,* бр. 30, 4. 10. 1908: 1; *Цетињски вјесник,* бр. 31, 8. 10. 1908: 1; *Цетињски вјесник,* бр. 37, 29. 10. 1908: 1; *Цетињски вјесник,* бр. 37, 29. 10. 1908: 3; *Глас Црноīорца,* бр. 61, 7. 11. 1908: 2; Екмечић 1997: 388-389, 392-39; Шкеровић 1964: 468; Mitrović 1981: 94; Кнежевић 2005:141-162, 223-231; Поповић 1938:149-150; Чолић 2015: 160-161).[25]

Анексијом Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске били су угрожени интереси целокупног српског народа што је изазвало велику узрујаност у Србији и Црној Гори, праћену демонстрацијама и покличима за рат (Чолић 2015: 161).[26] Владе двеју земаља приступиле су заједничком деловању како би дале адекватан одговор на насталу ситуацију (Чолић 2015: 161).[27] Међутим, када је и Русија, ослабљена поразом у рату са Јапаном

а у којој је писало да: „Србија признаје да није била повређена у својим правима свршеним чином у Босни и Херцеговини и да ће према томе прихватити одлуку великих сила у погледу члана 25. Берлинског уговора".

25 Љиљана Чолић наводи да су за одржавање конференције европских сила на којој би требало да буду разматрана најважнија актуелна и спорна питања сагласност већ биле дале Турска, Русија, Енглеска, Француска и Италија. У дужем тексту Цариградског гласника објављен је дневни ред планиране конференције. „Међу 10 тачака предвиђеног дневног реда налазе се: Питање независности Бугарске (тачка 1.), и анексије Босне и Херцеговине, с напоменом да ће Турска захтевати повратак на пређашње стање (тачка 2.), затим питање Новопазарског санџака на чију територију је Аустроугарска увела своје војне трупе (тачка 3.), затим члан 25. Берлинског уговора о Македонији (тачка 4.), као и накнада Црној Гори и Србији (тачка 7.) (*Цариīрадски īласник,* 42, 17. 10. 1908: 1).

26 Анексија Босне и Херцеговине изазвала је велико узбуђење у Европи, посебно код српског народа. Народно незадовољство је навирало са свих страна, организовани су протести, штампа је била препуна националних текстова, антиаустроугарска пропаганда је доживела врхунац. Масовне протестне поворке су испуниле улице градова у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, Старој Србији, Македонији. Спаљиване су аустроугарске заставе а народ је изражавао спремност да прихвати рат. Свакако највећи протест против анексије Босне и Херцеговине одржан је 9/22. октобра 1908. године у Београду код споменика изгинулим четницима у Старој Србији и Македонији, где је било присутно више од 100 000 људи из целе Србије и других српских области (Ђоровић 1992: 540-542; Ђорђевић 1994: 169). Влада Краљевине Србије је подржавала наведене активности и јасно артикулисала народни став. Аустроугарски посланик у Београду Форган у извештају својој влади навео је да у Србији „Сви су спремни да гину". О јединственом одушевљењу у Србији и спремности за рат писала је и сва српска штампа, па и лист „Зора", орган истоименог ђачког друштва у Бечу (Пејчић 2007: 94-95). Објављени извештаји у разним листовима и часописима говоре да „потреба свесрпске саборности дошла је до пуног изражаја".

27 На ручку у Краљевом двору у част бригадира Јанка Вукотића, краљ Петар је у својој здравици изјавио да између Србије и Црне Горе влада потпуна слога и сагласност (*Цариīрадски īласник,* бр. 42, 17. 10. 1908: 3). Већ 24. октобра 1908. године Србија и Црна Гора су због анексионе кризе склопиле тајни уговор којим је предвиђена чак и војна

(Војводић: 2009, 119-121), на немачки „мартовски ултиматум", марта 1909. признала анексију (Чолић 2015: 168)[28], српској влади није преостало ништа друго него да 31. марта 1909. године изјави „да није повређена у правима свршеним чином који је створен у Босни и Херцеговини" (Радусиновић 1980: 119; Екмечић 1994: 638; Екмечић 1997: 393; Поповић 1927: 71).[29] Пет дана касније (5. априла) анексију Босне и Херцеговине признала је и Црна Гора (Mitrovič 1981: 84; Јовановић 1963: 91-111, 118; Јовановић 1967: 289-312; Ракочевић 1983: 63-64; Мартиновић 1967: 497, 500-509). Жеље Србије и Црне Горе за територијалним компензацијама на рачун земљишног појаса Босне и Херцеговине, дуж северозападне границе Новопазарског санџака, преко кога би две српске државе дошле до заједничке границе, нису остварене (*Цариградски гласник,* бр. 44, 31. 10. 1908: 4). Овим признањима смирила се анексиона криза, али незадовољство целокупног српског народа и даље је остало велико. Након признања анексије Босне и Херцеговине битно су измењени и положај српске политике и начин њене борбе. Уместо отворене борбе за мењање окупационог положаја сада се водила борба за извојевање унутрашње самосталности покрајина у оквиру Аустро-Угарске. И даље је главни савезник био муслимански покрет, мада је он лагано прелазио у заједнички блок с хрватским покретом (Екмечић 1994: 638; Јузбашић 1999: 79-80).

сарадња ради заједничке одбране српских националних интереса. Српски родољуби су оформили Српску народну одбрану као националну организацију која је имала задатак да помогне окупираном српском народу у Босни и Херцеговини. Цариградски гласник је објавио списак од деветнаест војних формација састављених од српских добровољаца свих животних доби – од омладинаца до ветерана, што указује на дубоки патриотизам и спремност да се живот положи за отачаство. Формирање ових војних јединица у свим деловима Српства и њихова имена (Легија смрти, Легија Обилић, Легија Синђелић, Душан силни, Босанско Херцеговачка, Шумадијска, Маћедонска, Црногорска, Дринска...) доказ су пуне саборности српског народа (*Цариградски гласник*, бр. 42, 17. 10. 1908: 3-4). Ова ситуација приморала је српску владу да изгласа војне кредите у висини од 40 милиона динара.

28 Када је добила званичну информацију о анексији Босне и Херцеговине руска влада је послала циркуларно писмо европским силама а свом представнику у Цариграду наредила је да Порти изрази њено уверење да се Берлински уговор не може изменити без пристанка држава потписница његових. Руски листови писали су да је став руских званичника као и укупне руске јавности „да цео народ у Босни и Херцеговини, општим гласањем под контролом међународне комисије, реши жели ли анексију своје отаџбине Аустрији или желе да и даље остану турски поданици, али да им отаџбина добије аутономију, потпуно независну од Аустрије" (*Цариградски гласник*, бр. 51, 19. 12. 1908: 4; *Цариградски гласник*, бр. 44, 31. 10. 1908: 4). Међутим, пошто није добила подршку својих савезника, руски министар спољних послова Извољски саветовао је Србију да примири националне страсти, обузда бујицу протеста, спречи избијање оружаног сукоба и ни случајно не пружи Аустро-Угарској прилику „да је сатре" (*Цариградски гласник*, бр. 3. 16. 01. 1909: 1).

29 Влада Краљевине Србије прихватило је ноту коју су формулисали представници великих сила као своју, потписала је, а затим, 31. марта 1909. године, преко српског посланика у Бечу Ђорђа Симића, предала је, аустроугарском министру иностраних дела Еренталу.

ИЗВОРИ

Архив Србије, Министарство иностраних дела, 1908. година
Државни архив Црне Горе, Министарство иностраних дела, 1907. и 1908. година

ЛИТЕРАТУРА

Батаковић 1996: Душан Т. Батаковић, „Велике силе, Србија и албанско питање", *Баштина*, св. 7, Приштина: Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана, 185-203.

Војводић 2009: Михаило Војводић „Србија и анексиона криза1908-1909", *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине,* Бања Лука.

Ђорђевић 1962: Димитрије Ђорђевић, *Милован Миловановић,* Београд.

Ђорђевић 1994: Димитрије Ђорђевић, „Сучељавање са Аустро-Угарском", у: *Историја српског народа,* књ. VI-1, Београд: Српска књижевна задруга, 135-173.

Ђорђевић 1994: Димитрије Ђорђевић, „На почетку раздобља ратова", у: *Историја српског народа,* књ. VI-1, Београд: Српска књижевна задруга, 173-207.

Екмечић 1994: Милорад Екмечић, „Национални покрет у Босни и Херцеговини", у: *Историја српског народа,* књ. VI-1, Београд: Српска књижевна задруга, 604-648.

Екмечић 1997: Милорад Екмечић, „Анексија Босне и Херцеговине 1908. и историјске последице", *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века,* Београд.

Зарковић, 2011: Весна С. Зарковић, „Рад српске дипломатије на заштити Срба у Старој Србији у последњој деценији XIX века, *Баштина,* св. 30, Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу, 105-116.

Зарковић, 2013: Весна С. Зарковић, „Реформе у Османском царству и Стара Србија у XIX и почетком XX века", *Баштина,* св. 34, Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу, 135-152.

Зарковић, 2016: Весна С. Зарковић, „Утицај Аустроугарске на збивања у Пљеваљском санџаку у првој XX века", *Баштина*, св. 41, Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу, 111-127.

Иветић 2019: Јована Иветић, „Анексија Босне и Херцеговине и италијанске дипломате", *Србија у очима италијанске дипломатије 1878-1908,* Нови Сад: Архив Војводине, 59-62.

Isović 1957: K. Isović, Austro-Ugarska zaposjedanja sandžaka 1879, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine,* IX, Sarajevo: 120-135.

Јагодић, 2009: Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912),* Београд: Завод за уџбенике.

Јовановић 1963: Радоман Јовановић, „Став Црне Горе према анексији Босне и Херцеговине", *Историјски записи*, књ. XX, св. 1, Титоград.

Јовановић 1967: Радоман Јовановић, „Црна Гора и источна Херцеговина за вријеме анексионе кризе (1908-1909)", *Југословенски народи пред Први светски рат*, Београд: 289-312.

Јузбашић 1999: Џ. Јузбашић, „Хрватско-муслимански пакт и нови распоред политичких снага", *Националнополитички односи у босанскохерцеговачком Сабору и језичко питање (1910-1914),* књ. LXXIII, Сарајево.

Kapidžić 1968: H. Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod Austrougarskom upravom (članci i rasprave),* Sarajevo

Костић 1940: Мита Костић, „Из историје Срба у Новопазарском санџаку после Берлинског конгреса 1878.", *Гласник Скопског научног друштва*, књ. XXI, Скопље: 96-99.

Кнежевић 2005: С. Кнежевић, *Велика Британија и анексиона криза,* Подгорица.
Мартиновић 1967: Нико Мартиновић, „Отпор народа у Црној Гори против анексије Босне и Херцеговине“, *Југословенски народи пред Први светски рат,* Београд: 504- 511.
Мартиновић 1976: Нико Мартиновић, „Новопазарски санџак у анексионој кризи“, у: *Велике силе и Србија,* Београд: САНУ, 541-548.
Микић 1983: Ђорђе Микић, *Аустро-Угарска и Младотурци: 1908-1912.,* Бањалука.
Микић 1994: Ђорђе Микић, „Под младотурцима“, у: *Историја српског народа,* књ. VI-1, Београд: Српска књижевна задруга, 330-348.
Mitrovič 1981: Andrej Mitrovič, *Prodor na Balkan i Srbija 1908-1918: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke* Beograd.
Пејовић 1973: Ђорђе Пејовић, *Политика Црне Горе у Затарју и Горњем Полимљу 1878-1912,* Титоград.
Пејчић 2007: П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903-1908,* Крагујевац.
Петровић 1995: Милић Ф. Петровић, *Документа о Рашкој области: 1900-1912,* Архив Србије, Београд.
Попов 2009: Чедомир Попов, *Међународни оквири анексије Босне и Херцеговине,* Бања Лука.
Поповић 1927: Д. Поповић, *Извољски и Ерентал. Дипломатске успомене из Анексионе кризе,* Београд.
Поповић 1938: Васиљ Поповић, *Европа и српско питањеу периоду ослобођења 1804-1918,* Београд.
Радусиновић 1980: Милорад Радусиновић, „Војнополитичка нестабилност на граници Црне Горе и турског Санџака за вријеме анексионе кризе 1908-1909.“, *Историјски записи,* бр. 3.
Ражнатовић, 1973: Новак Ражнатовић, „Црна Гора на Берлинском конгресу“, *Историјски записи,* бр. 30, св. 3-4. Титоград:
Ракочевић 1962: Новица Ракочевић, „Стање на црногорско-турској граници уочи Балканског рата (1908-1912)“, *Историјски записи,* књ. 25, св. 3-4, Титоград: 489-503.
Ракочевић 1983: Новица Ракочевић, *Црна Гора и Аусро-Угарска 1903-1914,* Титоград.
Ракочевић, 1994: Новица Ракочевић, „У предвечерје светског рата“, у: *Историја српског народа,* Српска књижевна задруга, књ. VI-1, Београд 1994, 232-259.
Растовић 2015: Александар Растовић, *Велика Британија и Косовски вилајет 1877-1912. године,* Београд: Завод за уџбенике.
Споменица 1921: *Споменица Стојана Новаковића,* Београд.
Недић 1910: Милан Недић, „Новопазарски санџак, Војногеографска студија“, *Ратник,* свеска за фебруар.
Ћоровић 1992: Владимир Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку,* Београд.
Чолић: Љиљана Чолић, „Цариградски гласник“ о Анексији Босне и Херцеговине, стр. 155-170.
Шкеровић 1964: Никола Шкеровић, *Црна Гора на освиту XX вијека,* Београд.

ШТАМПА

Вардар, бр. 8, 19. октобар 1908, стр. 2.
Глас Црногорца, бр. 59, 25. октобра 1908, стр. 1.
„Питање о конференцији“, *Глас Црногорца,* бр. 59, 25. октобра 1908, стр. 2.
„Међународна конференција“, *Глас Црногорца,* бр. 61, 7. новембра 1908, стр. 2.
Политика (Београд), бр. 1690, 30. септембар 1908, стр. 4.

Политика (Београд), бр. 1717, 27. октобар 1908, стр. 4.
Правда (Београд), 26. септембра 1908.
Цариградски гласник, бр. 42, 17. октобар 1908, стр. 1.
„Пријатељски односи српско-турски", *Цариградски гласник*, бр. 42, 17. октобар 1908, стр. 3.
„Српски добровољци – Организације добровољачких легија и чета", *Цариградски гласник*, бр. 42, 17. октобар 1908, стр. 3-4.
„Србија и Црна Гора неће компензације Турске царевине", *Цариградски гласник*, бр. 42, 17. октобар 1908, стр. 4.
„Новопазарски санџак", *Цариградски гласник,* бр. 43, 24. октобар 1908, стр. 1.
„Берански Срби и Турци против анексије", *Цариградски гласник,* бр. 43, 24. октобар 1908, стр. 3.
„Извољски о накнадама Србији и Црној Гори", *Цариградски гласник,* бр. 44, 31. октобра 1908, стр. 4.
Цариградски гласник, бр. 45, 7. новембар 1908, стр. 1.
„На Високу Порту", *Цариградски гласник*, бр. 45, 7. новембар 1908, стр. 4.
„Неистинити гласови о Новопазарском санџаку", *Цариградски гласник*, бр. 45, 7. новембар 1908, стр. 3.
„Русија је проговорила. Нота руске владе: Циркулар европским велесилама", *Цариградски гласник*, бр. 51, 19. децембар 1908, стр. 4.
„Изгубисмо Босну и Херцеговину, изгубићемо и Косовски вилајет", *Цариградски гласник*, бр. 3. 16. јануар 1909, стр. 1.
„Стварна вредност продаје Босне и Херцеговине", *Цариградски гласник*, бр. 3. 16. јануар 1909, стр. 1.
„Анексија Босне и Херцеговине пред судом здравог разума", *Цетињски вјесник,* бр. 30, 4. октобра 1908, стр. 2.
„Програм конференције", *Цетињски вјесник,* бр. 30, 4. октобра 1908, стр. 2.
Цетињски вјесник, бр.31, 8. октобра 1908, стр. 1.
„Међународна конференциија", *Цетињски вјесник,* бр. 37, 29. октобра 1908, стр. 3.
„Аустријске интриге", *Цетињски вјесник,* бр. 37, 29. октобра 1908, стр. 4.
„Црна Гора о анексији", *Цетињски вјесник,* бр. 36, 25. 10. 1908, стр.1.
„Збор у Сјеници", *Цетињски вјесник,* 1908, бр. 36, 25. октобра 1908, стр. 2.
„Утисци са збора у Сјеници", *Цетињски вјесник,* 1908, бр. бр. 44, 22. новембра 1908, стр. 4.
„Аустрија буни Санџак!", *Цетињски вјесник,* 1908, бр. бр. 40, 7. новембра 1908, стр. 1.
„Садржај споразума", *Цетињски вјесник,* бр. 3, 13. јануара 1909, стр. 3.
„Наша мисија у Цариграду", *Цетињски вјесник,* бр. 39, 5. новембра 1908, стр. 4.
„Аустрија буни Санџак", *Цетињски вјесник,* бр. 40, 7. новембра 1908, стр. 1.
„Турска и Срби", *Цетињски вјесник,* бр. 40, 7. новембра 1908, стр. 1.
„Срби према Турској", *Цетињски вјесник,* бр. 41, 12. новембра 1908, стр. 1.
„Одбори за бојкот", *Цетињски вјесник,* бр. 41, 12. новембра 1908, стр. 3.

Vukašin d. DEDOVIĆ

THE REACTION OF INHABITANTS OF BERANIAN NAHIA TO THE ANNEXATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

On 7th October, 1908, Austro-Hungary executed an annexation of Bosnia and Herzegovina. This act of Austro-Hungary caused a great diturbance among the inhabitants of Novopazar sandzak. Serbs joined Turkish and Albanians at protest rallies and boycott of Austro-Hungarian goods. It made an impressioin that closer cooperation could be made, even the union betveen Serbs and Muslim - Albanian leaders. Austro-Hungary was especially afraid of common appearances of Orthodox and Muslims, supporters of young Turkish authorities against the annextion of Bosnia and Herzegovina. Therefore Austro-Hungary endeavoured to destabilize this area, encouraging the hate between Christians and Mohammedans.

In Sjenica, on 19th October (1st November), 1908, an assembly took part, which was attended by the representatives of Orthodox and Mohammedan people from Novopazar sandzak. Serbs were represented by 27 deputies from Donji Vasojevići, Pljevlja and Bijelo Polje. Many of deputies made a speech on the assembly, and among the speakers the representatives of Serbs from Donji Vasojevići were prominent. Only three days after the assembly in Sjenica, the public choir was organized at Đurđevi Stupovi in Berane. On this choir which took part on 22nds October (4th november), 1908, the assembled people from sjenica, Novi Pazar, Nova Varoš, Prijepolje, Bijelo Polje, Rožaje and Berane condemned the annexation of Bosnia and Herzegovina once again. On the assembly, where about 3000 Orthodox and Mohammedan inhabitants took part together, they chose the joint Committee of Serbs and Turks for planned action against Austro-Hungarian violence in Bosnia and Herzegovina. At the end, this shameful act of violence that Austro-Hungary had done, was condemned by resolution and the potest was sent to European forces because they allowed one violent state to break Berlin Contract, and also demand for not allowing Austro-Hungary to "grab someone else's land and oppress other nations".

Serbia and Montenegro were trying to acquire Constantinople for trinomial Millitary Alliance. They tended to make Military convention with Turkey and they were ready to pay the compensation for concession of Sandzak. However, the three states didn't make an alliance. Beside the declarative condemnation of annexation, Turkey didn't have enough determination for armed opposing to Austro-Hungary. In whole Turkey, especially in Sandzak, among Mohammedan population, there was the suspicion toward intentions of Belgrade and Cetinje. The solidarity of Orthodox and Muslim population existed only at the beginning of annexation crisis, and later it started to disappear. Turkish hypocritical politicians negotiated simultaneously with Austro- Hungary, too. Thus, on 26th February, Turkey officially admited the annexation of Bosnia and Herzegovina, and in that way struck a death blow to Serbo-Montenegrian hopes. Since Russia, according to European "March ultimatum, also admited the annexation in March, 1909, Serbian Government didn't have the choice, so they did the same on 31st March, 1909. Five days later (on 5th April), Montenegro also admited the annexation of Bosnia and Herzegovina. By these admissions, an annexation crisis calmed down, but the dissatisfaction of the entire Serbian population was still great.

Key words: annexation, Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungary, Serbia, Montenrgro, Turkey, Berane, Novopazar sandzak, Serbian people.

Рад је предат 1. октобра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 061.23-055.2(497.113)"18/19"(093.2)
316.662-055.2(497.113)"18/19"(093.2)
doi: 10.5937/bastina30-25459

Прегледни рад

*Сандра Д. ИРШЕВИЋ**

СРПСКЕ И БУЊЕВАЧКЕ ДОБРОТВОРКЕ У СУБОТИЦИ ТОКОМ 19. И 20. ВЕКА

Апстракт: Значај овог рада за савремену феминистичку теорију је у томе што указује да су, иако се последњих година истраживао рад женских организација и подружница Добротворне задруге Српкиња и Кола српских сестара, Суботичанке остале у другом плану. Реч је о политичаркама и хуманитаркама које су својим деловањем кроз женске организације радиле на описмењавању и образовању девојчица. Реч је о Даници Ј. Коњовић, Мици Радић, Анастазији Манојловић, Манди Сударевић и другима. Рад је настао на основу грађе Историјског архива града Суботице, архива Српске православне црквене општине у Суботици, као и друге релевантне литературе која се бавила проучавањем значаја добротворних друштава у Суботици. Рад се бави Буњевкама и Српкињама из Суботице, јер су оне у широј и научној јавности мало познате.

Кључне речи: феминизам, женски покрет, хуманизам, Добротворна задруга Српкиња Суботице, Коло српских сестара, Друге, Буњевке.

УВОД

Еманципација жена на данашњем простору уже Србије и њене северне покрајине Војводине почела је још крајем 18. и почетком 19. века. Под утицајем просветитељства и начела Француске револуције о слободи, једнакости и својини уз подршку младих образованих људи положај жена на простору данашње Србије мењао се током 19. века. Ако би упоредили какав је био положај жена у тадашњој Војводини која је у 19. веку припадала Аустро-угарској царевини и у односу на простор који се у том периоду називао „Стара Србија" могли би смо рећи да су жене у Аустро-Угарској имале више права, него жене у „Старој Србији", јер су имале право на наслеђивање, управљање својом имовином као и право на школовање (Стојаковић 2008:56).

* докторанткиња, sandra.irsevic@gmail.com

> „Стара Србија представља географски појам који је настао као израз српске историјске свести и потребе да се истакне историјско право Кнежевине Србије на територије под османском влашћу које су се налазиле јужно и југозападно од граница српске Кнежевине, а које су биле саставни део српске средњовековне државе. Према најновијим истраживањима српске историографије јужна граница Старе Србије је ишла линијом Дебар–Прилеп–Велес–Кратово–Ћустендил, тј. поклапала се са јужном границом државе српског краља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321) и са јужном границом Српске патријаршије која је постојала до 1766. године" (Савић 2018: 273).

У том периоду на простору данашње Војводине долази до еманципације жена, њиховог ангажовања у политичком, друштвеном и целокупном јавном животу. Жене су крајем 19. и почетком 20. века широм Европе започеле активну борбу за остваривање својих права, с тим да су припаднице националних мањина водиле двоструку борбу и то: за остваривање основних људских права, као што су право на рад и право да говоре матерњим језиком.

Саставни део родних анализа данас представљају разматрања фактора као што су етницитет, раса, мањинске заједнице, па чак и класа. Од Великог рата до данас у протеклих 102 године жене су се на простору данашње Србије изборише за право гласа, право на образовање, наслеђивање, рађање, на абортус и многа друга права која се сматрају основним људским правима. Буњевци су као народ били признати и за време Аустро-Угарске, па након Великог рата када је формирана Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Кључну улогу су одиграли 25. новембра 1918. године на Великој народној скупштини у Новом Саду када су гласали за присједињење Бачке и Барање Краљевини Србији. Међутим, након Другог светског рата прогласом који је 14. маја 1945. године донео Главни народноослободилачки одбор Војводине (ГНООВ) сви Буњевци и Шокци морали су се изјашњавати као Хрвати без обзира како су се осећали и насилно им се као националност уписивало Хрват у документима. Распадом Југославије и ратовима током 90-тих година прошлога века, за време Владе Слободана Милошевића, Буњевци су добили прилику да се определе да ли желе да буду део конститутивног народа или национална мањина. Тадашње руководство Буњеваца одлучило је да се изјасне као национална мањина и 2003. године формиран је и први Национални савет Буњевачке националне мањине у Србији. Хрватска никада није признавала Буњевце као посебан народ јер су их сматрали делом њиховог етноса. Главни аргумент Хрватске за такав став је католичка вера која је заједничка и Буњевцима и Хрватима.[1]

Без обзира на политичке прилике и расправе о пореклу Буњеваца, Буњевке су на северу Србије својим деловањем оставиле значајан траг

1 Буњевачке новине, бр. 10, 4. март 1927, стр. 1.

посебно на пољу политике, уметности и хуманитарног рада. Прва академска сликарка у Суботици била је Јелена Човић, академска вајарка Ана Бешлић, обе по опредељењу Буњевке, а књижевница и жена делагат која је учествовала 25. новембра 1918. године у стварању Краљевине СХС, Мара Ђорђевић Малагурски, док су Српкиње Даница Коњовић, Мица Радић, Анастазија Манојловић и многе друге жене оставиле трага у друштвеном и политичком развоју Суботице, па и Србије.

> „Краљевина Југославија била је држава која се развијала под европским утицајима. Први светски рат је убрзао започети процес изласка жена на јавну сцену. Процес је обухватао низ појава: знатније образовање и запошљавање жена, промену демографских образаца и модела односа између полова, а после мукотрпне борбе и политичку равноправност жена" (Аритроновић 2009: 239).

Суботички историчар Мирко Грлица у свом раду "Положај жена у аустроугарској Суботици" наводи да су мушкарци водили државу и послове, а жене домаћинство и породицу. Он у наставку текста описује положај жена почевши од средњег века истичући да је положај жена на различитим географским подручјима или у односу на друштвени сталеж био различит. Женско питање у 19. веку није створило разлике међу половима, него отворило проблем родне хијерархије (Грлица, 2009:8). Посебан вид дискриминације жена у Србији представљало је ускраћивање основног грађанског и политичког права – бирачког права. Мада је Уставом било загарантовано бирачко право сваком држављанину са навршеном 21 годином у Краљевини СХС и Краљевини Југославији, жене га нису имале констатовано је да ће ово бити решено Законом о женском праву гласа, што се догодило тек 1945. године.[2] Значајно раздобље за права жена је након Другог светског рата до 1950. године, када је дошло до историјског преокрета и великих акција описмењавања жена на селу. Ова се етапа окончала укидањем једине политичке женске организације – Антифашистичког фронта жена Југославије.

Широј и научној јавности је мало познато да су Буњевке и Српкиње заједно биле политички ангажоване 1918. године када се стварала Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Тај историјски тренутак се истраживао и даље истражује, али су заслуге Суботичанки до данас остале неистражене и непознате. Манда Сударевић, Мара Ђорђевић Малагурска, Анастазија Манојловић, Катица Рајчић и Олга Станковић помену се приликом обележавања једног од четири национална празника Буњеваца - 25. новембра, Дана Велике народне скупштине која је одржана у Новом Саду 1918. године.

2 Др Слободанка Марков, Право гласа жена, ЦеСИД, Београд, 2001, стр. 15-16.

Први пут шира и научна јавност овим женама је поклонила пажњу и почела да их истражује када се обележавало 100 година од Великог рата.

ВОЈВОЂАНКЕ КОЈЕ СУ УТРЛЕ ПУТ РОДНОЈ РАВНОПРАВНОСТИ

Пре 102 године седам храбрих и образованих жена добило је право гласа на Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена која је одржана у Новом Саду 25. новембра 1918. године, када су посланици и посланице гласали за присаједињење Бачке, Барање, Баната и Срема Краљевини Србији. То је уједно и највећи домет остваривања женских права иако је било привремено и само једном, већина жена на простору данашње Европе није имала права гласа. Значај Буњевки и Српкиња је био утолико већи што су добиле право гласа и могућност да мењају историју у времену када се развијао први талас феминизма и када су жене у свету полако почеле да остварују своја политичка и бирачка права. Реч „феминизам" уврштена је у речник Marijam-Vebster daleke 1841. године.

У листу Политика 1968. године у тексту под називом „Прве жене посланице изабране пре 50 година", ауторка др Љубинка Богетић наводи да су у „оштрој политичкој борби за решавање југословенског питања 1918. године војвођански радикали нагласили да је наступила историјска ситуација и за знатније промене позиције жена. На првој седници Српког народног одбора као новог органа власти у Новом Саду 3. новембра 1918. године учествовале су и жене. О томе је присутне обавестио председник одбора поруком „да су жене у овим тешким временима показале своју вредност, да су равноправне и слободне да одлучују".

Ауторка у тексту наводи и да је од 757 посланика било седам жена, а међу њима и супруга радикалног првака Јаше Томића и ћерка познатог либералног лидера Светозара Милетића, Милица Томић и набраја све жене које су тада имале право гласа. Текст се бави значајем историјског тренутка а не посланицама, које су пре Енглескиња, Францускиња и жена из других земаља које се сматрају напреднијим земљама од тадашње Краљевине Србије, имале право гласа. На жалост, жене у Србији, тј. Југославији право гласа су добиле тек 1945. године, исте године када су на сраман начин асимиловани Буњевци и Шокци у Хрвате.[3]

3 Буњевци су народ који је у својој историји највише био изложен асимилацији од већинских владајућих народа са којима су живели, а највећа асимилација над овим народом извршена је од комунистичких власти 1945. године када су једним декретом припојени хрватском корпусу. Вечитим својатањима, која и данас постоје, Буњевци су се одбранили захваљујући свом језику, култури и традицији, што су кроз векове неговали и сачували иако им је то много пута било забрањивано. У свом говору користе штокавско-икавско наречје.

ЖЕНСКА ХУМАНИТАРНА ДРУШТВА СУБОТИЦЕ

Српска читаоница у Суботици основана је 1862. године, а председник је био Јован Димитријевић тадашњи градоначелник Суботице, кога у појединим изворима наводе и као Јаноша Димитријевића[4]. Нисмо дошли до података да ли је било жена чланица Српске читаонице у Суботици.[5]

Нешто касније основана је Добротворна задруга Српкиња 1877. године са циљем да се образују сиромашне српске девојке и уписују у занатске школе, као и да се покрећу хуманитарне и културне акције како би се помогло српском живљу. Било је и других женских друштава попут: „Књегиња Љубица", „Књегиња Зорка" и многа друга која су оснивана у Новом Саду и Београду.

Суботичанке, које су учествовале 25. новембра 1918. године на Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена која је одржана у Новом Саду биле су политичарке, књижевнице и хуманитарке-зачетнице женског покрета у Суботици. То је изузетно значајно истаћи јер стварањем Краљевине Срба Хрвата и Словенаца почиње оснивање женских организација и јачање женског активизма на простору данашње Војводине. Крајем 19. и почетком 20. века на простору данашње Војводине Срби и Буњевци били су мањински народ. Сва хуманитарна, културна и образовна друштва била су националног карактера.[6] Српкиње, Буњевке, Јеврејке и жене других народа оснивале су удружења по националној или верској припадности и међусобно су сарађивале. Значајно је то, да су се финасирале од донација које су њихови чланови уплаћивали или виђенији грађани Суботице који су желели да помогну њихов рад.[7]

Тада су основана различита хуманитарна и просветна друштва попут: Српско дилетантско дружество, Српска читаоница, Српско певачко друштво, Добротворна задруга Српкиња, Коло српских сестара, Коло српске омладина, Српска читаоница „Косово", Српска читаоница у Александрову, Севап, Књегиња Зорка, Српско привредно друштво –Привредник, Српска привредна омладина, Северна звезда (Вељановић 2000: 508).

Задруге, као и друштва Српкиња и Буњевки, које су биле активне у Суботици су управо радила на оваквим принципима. У извештају о раду Добротворне заједнице Српкиња у Суботици из 1938. године наводи се:

---

4 Зоран Вељановић, Српска читаоница у Суботици (1862–1959), Нови Сад – Суботица 1998.

5 Када је почео Други светски рат мађарски окупатори уништилу многе књиге и списе писане словенским језиком, због тога су изгубљена многа документа.

6 Више о томе у: Етика феминизма, аутор Ксенија Атанасијевић, приредила Љиљана Вулетић, у: Огледи бр. 11, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд.

7 IASu, F. 429, 4. (orig. sig. F. 47 IV 9399/1939).

„Племенити осећаји, који су руководили наше врле Српкиње из дана оснивања наше Задруге по традицији преносе се са генерације на генерацију тако да са радошћу можемо да истакнемо, да осећаји милосрђа и хуманости нису изумрли ни у нашим најновијим данима делатности у оквиру наше Задруге, чему су најбољи докази небројени чини доброчинства која је Задруга наша указала свагда и у сваком случају, када је њена помоћ тражена или када је њену милосрдну руку и њен прилог захтевала каква национална потреба.“[8]

Почетком 1903, у Старој Србији и Македонији Српско становништво је било захваћено новим таласом рата и изложено страдањима, покренута је идеја о оснивању женског добротворног друштва. Коло српских сестара основано је 15. августа 1903. у Београду у великој сали „Коларца“, за председницу је изабрана Савка Суботић. Месни одбор Кола српских сестара у Суботици основан је 8. јуна 1938. године.[9]

После годину дана постојања, поред других доброчинских и просветних друштава која су постојала и деловала у Суботици, Коло српских сестара је бројало преко 350 чланица (Вељановић-Мусин 2012: 16).

Хуманост и образовање су две области друштвеног живота у којима су највише радиле чланице Кола српских сестара у Суботици и према подацима из Историјског архива Суботица 1939. године чланице Кола помагале су сиромашну децу добровољачких колонија, обезбеђевивале храну и одећу, лекарске услуге. У плану им је било и оснивање женског интерната „Југословенска узданица“ за децу сиромашних колониста. Друштво је издржавало и две сиромашне жене, наводи се у извештајима Добротворне задруге Српкиња Суботице. Поред тога, у списима Историјског архива Суботица наводи се и женско друштво „Књегиња Зорка“ које помагало тако што је обезбеђивало одећу за 60-торо деце и плаћало 500 динара годишње Правном факултету у Суботици на рачун ђачке кухиње а од случаја до случаја.[10]

„Делатност хуманитарних организација значајно је премашивала оквире хуманитарне помоћи. Многе од њих, попут Друштва Св. Саве, Женског друштва Београда и њених подружина, Друштва „Краљ Дечански“, Завода за српску сирочад и др, оснивале су у оквиру својих интерната вечерње, основне, недељно-празничне, женске раденичке школе у којима су се школовала деца без родитељског

8 Извештај о раду Добротворне задруге Српкиња у Суботици од њеног оснивања до 1938, Суботица, 1938, 14-15.

9 ИАСу, Ф. 429, Збирка докумената „Коло Српских Сестара“ – Суботица (1938–) бр. 16/1992. У управи друштва изабране су: Мила Брашић, председница, Маца Габрић, пот-председница, Драгослава Петровић, потпредседница, Јелена Тишма, секретарица и Марта Илић, благајница, док су за чланице Управног одбора изабране: Бојана Димитријевић, Софија Радашин, Меланија Алчин, Вукица Лунгулов и Даница Марушић.

10 ИАСу, Ф. 429, 4. (ориг. сиг. Ф. 47 ИВ 9399/1939).

> старања, ратна сирочад или пак она која су била са простора Старе Србије и Македоније. Од каквог је то било значаја, не само са образовног или социјалног становишта, довољно говори чињеница да су прва знања у овим школама (Друштво „Краљ Дечански“) стицала и хендикепирана (глувонема) деца. То показује ону другу (хуманитарну) страну српског друштва која је често у историографској, социолошкој и осталој литератури само узгред поменута (Видосављевић 2013: 280).

Чланице Кола српских сестара из Суботице и околине су у своје домове примале сиромашне ученике који су похађали школу у граду, али то није могло да буде трајно решење. У договору са Српском православном црквеном општином (СПЦО) у Суботици почетком 20. века договорено је да се изгради интернат за сиромашну женску децу која ће да похађају средњу или занатску школу. Одговор СПЦО је гласио да:

> „Да је интенција покојне Данице Коњовић била та, да се њеном оставином помаже српски православни женски подмладак, а да њена оставина и без прихода задужбинске куће у Змај Јовиној улици под к. бр. 14, може да подмири издатке: на јавне дажбе, за стамбене и салашарске зграде, на парастос, на управне трошкове и на издржавање једне стипендијске питомице, (*нечитак текст*) те је горња молба усвојена, и Одбору Кола српских сестара у Суботици 1. априла 1940. године је уступљена цела задужбинска кућа Данице Коњовић на бесплатну употребу у сврху одржавања женског интерната „Српска узданица.“[11]

У Архиву СПЦО у Суботици налазе се само неки документи из заоставштине Данице Коњовић. У задужбини познате народне српске добротворке Данице Ј. Коњовић прво је отворен интернат под називом „Југословенска узданица“ и већ 1939/40 смештено је 18 ученица, а пред почетак Другог светског рата Даница Ј. Коњовић (1873-1922) је оставила СПЦО 18 ланаца земље и кућу у улици Змај Јовина број 14 (Вељановић-Мусин 2012: 18). Жеља јој је била да задужбина носи назив: „Јелена и Даница Коњовић“, а њоме да руководи црквени одбор. Из чистог прихода додељивале би се стипендије за девојке трговаца, свештеника, учитеља и нижих чиновника, углавном Суботичана за похађањење универзитета, уметничке или високе домаће школе.[12] Интернат „Српска узданица“ је био смештен у задужбинску зграду коју је СПЦО у Суботици даровала српска народна добротворка Даница Коњовић. О познатој суботичкој добротворки јавност мало зна, као и о њеном ангажману на образовању женске деце.

Друга Српска добротворка је Милица Мица Радић, девојачки Сарајлић. Она је заједно са својим супругом оставила задужбину „Јована и Милице - Мице Радић“((Вељановић-Мусин 2012: 24). Мица Радић је 1901. године

11 СПЦО у Суботици, Петар Огњанов, без инв. бр

12 Архив СПЦО у Суботици, документа из заоставштине Данице Коњовић, без. инв. бр.

изабрана за председицу Добротворне задруге Српкиња Суботице и због недостатка новца само су школовали девојке, али не и студенткиње.

Када је у Суботицу ушла српска војска 13. новембра 1918. године, председница Добротворне задруге Српкиња Суботице, Мица Радић покренула је акцију помагања војницима заједно са Буњевкама. Уређена је болница са 200 кревета и свим неопходним садржајима, а међу чланицама Одбора који је формиран биле су: Манда Сударевић, Ката Прћић и многе друге.

Анастазија Таза Манојловић (1889-1974), девојачки Димитријевић била је супруга Душана др Манојловића, који је припадао познатој породици Манојловић у Суботици. Учествовала је у организовању многобројних добротворних приредби, па чак и избора за мис Суботице почетком 20. века. Била је ангажована и у раду Народне кухиње „Добро дело", које је основано на иницијативу Добротворне задруге Српкиња из Суботице које су делиле ручак сиротињи.[13] Добротворна задруга Српкиња у Суботици била је хуманитарна организација, тачније једна од првих женских удружења са циљем да стипендирањем помаже девојчице које су лошијег материјалног стања које нису због тога биле у прилици да се школују (Вељановић-Мусин 2012: 67). У листу Невен, броју од 10. децембра 1918. године у тексту под називом „Концерат омладинског друштва у Југославији" најављује се да ће 11. децембра 1918. године заједно са другим уметницима наступити Таза Анастазија Манојловић и извести нумеру од Стевана Стојановића Мокрањца нумеру „Мирјано". Суботичанин, Звонко Стантић који истражује историју Буњеваца први је детаљно истражио живот Анастазије Манојловић као хуманитарке и политичарке. У свом тексту се осврнуо и на посету Јована Цвијића Суботици 1919. године.

> „У палати Самка Манојловића, односно његових синова Владислава и Јована - Јоце који су даљи род Душанов, на адреси Корзо бр. 8 у Суботици, 18. септембра 1919. год. одржан је свечани ручак са одабраним званицама, у част чувеног научника др Јована Цвијића, који је дошао у намери да изучава прилике у Бајском трокуту, у вези чега су убрзо 22. септембра 1919. год. у Париз отпутовали Васа Долинка и поп Блашко Рајић. На ручку, током представљања присутних, др Јован Цвијић обратио се старини Буњевцу, Мији Мандићу: "Е могу Вам рећи, да Вама имамо много захвалити што је Суботица припала нашој Краљевини. Вашу расправу о Буњевцима искористили смо за нашу народну ствар". Мијо Мандић је потицао из старе буњевачке армалске племићке фамилије, о чему сведочи и грб на његовој надгробној плочи."[14]

13 IASu, F. 429, 12. Vardar kalendar za 1940. godinu, Izveštaj Kola srpskih sestara – Subotica, 115-116.

14 Звонко Стантић. „Прилог биографији Анастазије Манојловић посланици Велике народне скупштине и њеној породици –Други дио". *Рич буњевачке матице*, јануар-фебруар 2019.5.

Породица Манојловић, пошто није имала потомака, своју кућу на адреси Корзо број 8, такозвану палату Манојловић оставила је СПЦО у Суботици, а од реоснивања Буњевачке матице 1995. године црква ју је дала на коришћење члановима Буњевачке матице.

Од формирања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године Добротворна задруга Српкиња и Добротворна задруга Буњеваца биле су активне у друштвеним и хуманитарним активностима.

Олга Станковић, која је била једна од седам жена делегата када се гласало за присједињење Србији, била је и почасна чланица Друштва која је учествовала у многобројим акцијама, које је организовала Добротворна задруга Српкиња Суботице. Реч је о просветно- хуманитарном удружењу српских жена у Аустро-Угарској, које је имало одличну сарадњу са сличним буњевачким, јеврејским, мађарским и немачким удружењима.

До данас нису објављена истраживања о животу и раду Буњевки. На основу увида у део буњевачких гласила може се констатовати да су своје време, после Велике народне скупштине, посветиле организовању добротворних приредби, помагале и храниле сиротињу, школовале младе и талентоване сугрђанке.

ЗАКЉУЧАК

Суботичанке Мара Ђорђевић Малагурски, Катица Рајчић, Манда Сударевић, Олга Станковић и Анастазија Манојловић, Даница Коњевић, Мица Радић представљају жене испред свог времена које су својим радом утирале пут начелима родне равноправности, а за узврат остале су заборављене.

Када данас говоримо о познатим Буњевкама онда је углавном говоримо о женама које раде на очувању буњевачког језика.[15] И даље се води борба за очување буњевачког идентитета и вероватно због тога већина културних радица, уметница и књижевница, које су представљене у многим научним радовима наводе се као да су хрватске уметнице иако су оне за живота, јасно износиле своје опредељење и буњевачко порекло. Ови ставови, као што је Милена Драгичевић Шешић елаборила у своме раду „Мизогинија у обрасцима масовне културе", потичу од масовних медија који на одређени начин виде припаднике и припаднице мањинских заједница стереотипно и тако их приказују.

15 Буњевачки језик је страндардизован 2018. године. Деца сада похађају изборни предмет Буњевачки језик са емелентима националне културе, а од школске 2019/20 године треба да се уведе предмет на буњевачком и у средње школе где ученици искажу заинтересованост за учење Буњевачког језика са елементима националне културе.

Феминистичко наслеђе у Војводини заснива се на индивидуалном раду и залагању боркиња за женска права, где су поред образовања жене биле и друштвено-политички ангажоване. Истраживања ове теме могу донети важна сазнања из делокруга историје женског деловања и начина борбе која могу да послуже и као пример за освајање нових и даље неосвојених простора слободе за жене не само у Србији, него било где у свету. По некима од наведених жена названа је улица или трг, али је углавном тешко пронаћи било каква јавна обележја и сећања на њих. Реч је о правим пиониркама када говоримо о учешћу у политичком културном и хуманитарном раду и животу. Њиховом успеху претходила је тешка борба, а својим радом су утицале не само на Суботицу него и данашњу Србију.

ИЗВОРИ

Архив Кола српских сестара у Суботици
Архив Српске православне општине у Суботици
Буњевачке новине, бр. 10, 4. март 1927, стр. 1.
Историјски архив града Суботица
ИАС Збирка докумената „Кола српских сестара"-Суботица (1938)
Извештај о раду Добротворне задруге Српкиња у Суботици од њеног оснивања до 1938, Суботица, 1938, Градска штампарија и књиговезница, Суботица 1938.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасијевић 2008: Ксенија Атанасијевић. „Етика феминизма". Приредила Љиљана Вулетић, у: Огледи бр. 11, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, 2008. Београд.
Вељановић 2000: Зоран Вељановић. *Српска друштва у Суботици током XIX и почетком XX столећа.* Архивска грађа као извор за историју, Београд.
Вељановић-Мусин 2012: Зоран Вељановић-Дијана Мусин. *Коло српских сестара у Суботици 1938-2008.* Суботица-Нови Сад.
Видосављевић: 2015. Слађана Видосављевић. *Делатност женске занатске школе у Ђаковици (1922–1941).* Баштина. Институт за српску културу Приштина, Лепосавић, 38, 131-142.
Видосављевић: 2013. Слађана Видосављевић, „Косовскомитровачка женска подружина и њена занатска школа (1924–1944)". Баштина. Институт за српску културу Приштина, Лепосавић, 35, 279-293.
Грлица: 2009. Мирко Грлица. *Несавршени мушкарци? Никако! Скице за студију о положају жене у аустроугарској Суботици.* Руковет 7-8, 2009, 1-9.
Марков: 2001. Др Слободанка Марков. *Право гласа жена,* ЦеСИД, Београд, 2001, 15-16.
Мршевић: 2000. Др Зорица Мршевић. „Ка феминистичкој јуриспруденцији". Женске студије: часопис за феминистичку теорију 11/12 2000. https://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-11-12/171-ka-feministickoj-jurisprudenciji (23.04.2016)
Савић 2018: Александар М. Савић. *Српски народ у Старој Србији (1838-1846).* Баштина. Институт за српску културу Приштина, Лепосавић, 46, 273-290.

Стантић 2019: Звонко Стантић. „Прилог биографији Анастазије Манојловић посланици Велике народне скупштине и њеној породици –Други дио". Рич буњевачке матице, јануар-фебруар 2019.

Стојаковић: 2008. Гордана Стојаковић, *Савка Суботић (1834-1918) жена која није ништа пређутала,* Фондација легат Светозара Петровића, Нови Сад, 2008, 56.

Шешић. 2002. Милена Драгичевић Шешић. *Мизогинија у обрасцима масовне културе*, у: Мапирање у мизогинији у Србији: дискурси и праксе, Београд, АЗИН, 2002, 371-404.

Sandra D. IRŠEVIĆ

SERBIAN AND BUNJEVAC CHARITIES IN SUBOTICA IN THE 19th AND 20th CENTURIES

Symmary

The significance of this work for contemporary feminist theory is that it points to the fact that, although in recent years, the work of women's organizations and affiliates of the Serbian Charity Cooperative Society and the Circle of Serbian Sisters of Subotica has remained until. These are female politicians and humanitarians who, through their work through women's organizations, have worked to educate girls. They are Danica J. Konjovic, Mica Radic, Anastasia Manojlovic, Manda Sudarevic and others. The work was based on the material of the Historical Archives of the City of Subotica, the archives of the Serbian Orthodox Church Municipality in Subotica, as well as other relevant literature that dealt with the study of the importance of charities in Subotica. The paper deals with Bunjevke and Serb women from Subotica, because the general and scientific public know little about their work.

Key words: feminism, women's movement, Dobrotvorna zadruga Srpkinja, Kolo srpskih Sestara, Others, Bunjevke.

Рад је предат 1. октобра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

УДК 17.021.1
316.752
130.2
doi: 10.5937/bastina30-25561

Оригинални научни рад

*Бранкица В. ПОПОВИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за филозовију

ДУХОВНА АРОМА ВРЕМЕНА И КУЛТУРНИ КОМПРОМИС

Апстракт: Културне вредности и системи проистичу из оне човекове непресушне потребе и тежње да своје битисање на земљи оплемени и облагороди. Човек племенитог духа ће сваки предмет своје тежње и активности везивати за нешто духовно, откривајући на тај начин његову дубљу страну. На другој страни је видан недостатак свега племенитог и духовног који представља негативну одредбу човека, његове рђаве нарави, суровост, ригидност осећања, недостатак благородности душе која пашта, промишља и делује по врлини и моралном закону. Већина савремених филзофских праваца и рефлексија попут песимизма, егзистенцијализма и феноменологије, као и само искуство људског света живота, сведоче о доминацији зла у свету, у безбројним начинима и степенима његовог испољавања, као негативне вредности добра. Изазивање бола, патње и страдања човека на свим равнима његовог битисања, чини да само зло и (или) злоупотреба добра буде препознато као доминантни *„дух времена"*. На срећу, оно стваралачко - онтолошко језгро човека чува неопходне искре добра, у којима живи нагон за узвишеним и достојанственим начином живота, за остварењем највишег добра у области морала и духовне слободе личности, која се са своје стране, јавља као критеријум моралне оцене сваког поступања.

Кључне речи: дух, култура, вредности, добро, зло, морал, смисао.

УВОД

Стање духовне културе у садашњици карактерише се, у великој мери, негативним одредбама попут: површности, неискрености, брзине и осредњости живота, апатије и томе слично, које као такве, не дају доброг плода у културној баштини једног народа. Једино предани и истински баштовани народне духовности могу допринети да боље схватимо дуговековно

* Ванредни професор, brankicapopovic69@gmail.com

искуство стицано генерацијама и тиме дамо одговоре најважнијем задатку који човек има на нашој планети – духовном узрастању у процесу непрестаног и истрајног моралног васпитања, образовања и усавршавања у етичкој врлини и заповести. Неговањем здравих засада моралних вредности човек се вековима супротстављао стању апатије, опште запуштености и духовне пропасти, па нам ваља то исто чинити и данас, када се све више чује вапај да *ништа у друштву свето није*, како је *све изгубило своје достојанство*, а реч, породица, човек и народ не вреде много! Исконске вредности се олако окрећу ка својим супротностима, искривљују се и исмевају, подстичући у човеку оно што је најпримитивније, што нема образа, части ни морала. Такво претварање исконских врлина у негативне вредности за последицу има поремећене односе како у широј друштвеној заједници, то јест души народној, тако и између ближњих: супружника, родитеља и деце, браће и сестара, старијих и млађих, доводећи на тај начин у питање и сопствени интегритет личности. Ови показатељи дубоке кризе духовности који, у екстремним видовима воде угрожавању и саме пуке људске егзистенције, налажу нам да обновимо оне засаде животне мудрости и исконске врлине доброте, праведности, љубави, кротости, трпељивости, праштања, солидарности, духовне и телесне чистоте, милосрђа, послушности и достојанства, које су одувек краниле душу народну. Све то, заједно, чини живот у врлини и блаженству, каквом би требало да стреми истинско васпитање и образовање младих генерација а што и јесте најважнији задатак садашњих генерација родитеља, просветних радника и просветне политике, како би смо имали наде да ће плодови наших засада служити на добробит будућим поколењима. Неговањем наведених врлина јача се осећање међусобног поверења и кохезије једне друштвене заједнице а самим тим и нада да ће наши потомци бити добри родитељи, бити верни супружници у браку и поуздани сарадници и саборци на свим пољима своје делатности. Усред кризног стања моралне културе друштва, глас савести постаје пригушен шумовима разних облика антикултуре и поткултуре (све једно да ли су страног или домаћег порекла) а људске душе све више западају у таму неморала. Главни узроци појаве људске несреће и душевне дисхармоније, према Демокритовој етици, јесу неумереност у чулним уживањаима и пожудама људи за спољашњим ефемерним добрима, као и њихова шаролика празноверја. Основно питање које се на овом месту поставља је: Како се може живети без вере у нешто свето!? Истинско поштовање само једне исконске заповести љубави која гласи: *„Љуби ближњеī своīа као себе самоīа"* је довољна да будемо свети у своме животу, док самосавладавање у чулним уживањима и обогаћивање духовног живота, прибавља срећан живот у ведрини духа. Али, етичке врлине и мудрости препознају се, не само у моралним проповедима и заповестима, већ пре свега, у рационалном и исправном тумачењу, са етичком дистанцом,

свега што се збива око нас, што видимо или чујемо у непосредном окружењу, зидајући на тај начин здање мудрости нашег искуства и света живота. Познати стоички идеал блаженог живота који гласи: *„Поступај по природи, ослушкујући је"*, детаљније је прихваћен у *„Књизи о Јову 12, 79"*, у којој се каже*: „...Запитај животиње, научиће те; или птице небеске, казаће ти. Или се разговори са земљом, научиће те, рибе морске ће ти приповедати..."* Нигде другде као у етичкој сфери, даје се могућност интегралног знања и делања, када етичке принципе и врлине изводимо не само на основу њене историје и теорије, већ, парлелно с њом, из искуства и доживљаја других људи. О томе нам сведочи многовековно искуство и мудрост, стицано кроз бројне генерације путем казивања, предања и митова, са примерима доброг и племенитог понашања које служи као идеал за угледање младим нараштајима, такође, и примерима оног лошег поступања, које служи као опомена да се не чине и не понављају разновсни нељудски поступци и злодела. Таква једна богата морална баштна храни народну душу врлинама које помажу да се успешније разликује добро од зла, а младим људима да лакше решавају разне дилеме које пред њих поставља савремени живот.

ДУХОВНА АРОМА ЕПОХЕ

Дасумња у све што је било свето све више постаје духовна арома епохе посебно је истакао нашпрофесор Михајло Марковић у својим *Преиспитивањима* (Марковић:1972:13). Бројне етичке врлине (у аристотеловском појму) које су красиле наш народ у прошлости, какве су, поред осталих искреност, несебичност, солидарност и топлина у људским односима и надасве људскост (чојство, човечност), углавном су прерасле у своје негативно одређење. Евидентно је данас на делу континуирано закржљавање људске природности, аутентичности, спонтаности, интуитивности, некористољубивости. Савремени човек је, према одређењу Михаила Марковића, на рачун интелектуалног и чулно материјалног богатсва остао гладан истинске љубави и пријатељства, окружен великим бројем људи, постао је све усамљенији и окружен савременом техником (као лошим господарем) човек се осећа све уморнијим и немоћнијим. Питање новог ethosa на плану људских односа, нових хуманијих моралних вредности је питање над питањима свих старих и нових институција, нових синтеза и стварања новог смисла живота. Свака епоха мора створити своју синтезу оне вечите и тешке дихотомије и дилеме коју људски дух увек мора изнова да решава: синтезу мира и немира, реда и нереда, традиције и стваралаштва новог, љубави и револта. У самој ствари човек цео свој видљиви живот у простору и времену заснива на плану духовних вредности и духовне стварности. Човекова духовност кроз све

облике свог испољавања, кроз интелект, осећајност, вољу и кроз сам живот, тежи бескрају и бесмртности. Та исконска тежња и метафизичка глад људске душе за бесмртношћу гонила је човека кроз многобројне религије, филозофије, науке, непрегледне напоре и подвиге (Јустин Поповић, 2005, 117, 118)

Оно што се дешава у свакој друштвеној кризи јесте разарање смисла, синтеза и система вредности једне заједнице или човека као индивидуе. Свака друштвена криза је додир са ништавилом, док пристајање на такво стање води дегенерацији и разарању здравог система вредности. Херојски је чин када човек или један народ, свесан своје немоћи пред ништавилом или силом, уложи све своје моћи да у једном једином коначном трену оствари оно што је највредније у бесконачном трансцедентном богатству живота човечанства. Борећи са са својим трагичним положајем коначног бића у космосу човек постаје узвишено и херојско биће које смисао види у самом интензитеу и садржају живота, са свим његовим могућностима и границама, заносима и ужасима. Само пристајање на живот чије су вредности осенчане својом супротношћу (стварање и разарање, љубав и мржња, страст и празнина, добијање и губљење, безмерна лепота и патња, спајање и раздвајање), самом људском животу даје иманентан смисао. Сваки човек може учинити макар један племенит, херојски акт: људску солидарност, револт пред неправдом, противљење сили, љубав, жртву, пркос пред притиском и гушењем истинске људске природе и потребе. Свакако да већина људи није спремна да у животу одигра улогу хероја и трагичне личности али макар може да свој живот обликује према слободи која му се пружа, да утврди и досегне највише могуће границе у свему што му у животу изгледа битно. Ово се посебно односи на васпитање младих генерација и њихово оспособљавање за будући живот у складу са истинском људском природом. У супротном, човек живи испод нивоа људскости, у сталној понизности и кајању проводи једини живот који му је на располагању а чији смисао није схватио. Истина је да многи иду линијом мањег отпора пуштајући да их струја носи, беже од сваког ризика и суочавања са собом у свет свакодневнице мање битних дужности и заборава своје напукле егзисзенције.

Човечанству ништа толико штете није нанело као фанатичко прихватање ауторитета за основни принцип сваке делатности у ситуацијама у којим су и основне људске вредности у међусобнм сукобу (Марковић: 1972: 53). Ангажовање за правду и слободу представља узвишен и у исти мах ризичан посао који може угрозити живот самог актера али и његових најближих, а истина може бити тако сурова да може чак разорити љубав! У таквим ситуацијама доживљаја апсурда борбе различитих (често супротстављених) вредности, не помаже у доношењу јасних одлука ни најлогичније расуђивање, ни најсавесније придржавање основним и етичким и рационалним начелима. То је, на индивидуалном плану, онај драгоцени тренутак

настанка непосредног доживљаја свог аутентичног бића, који је изнад свих апстрактних принципа, када човек мора ослушнути себе, свој унутрашњи морални закон, који му налаже шта треба да чини и који је његов основни позив у животу. Међутим, право је питање: да ли смо стварно успели да допремо до уверења о томе шта је наш основни позив, до нашег аутентичног Ја, јединственог бића, свесне аутономне и аутентичне личности. Бар једном у животу човек мора направити озбиљну онтолошку редукцију, на таај начин што ће почети да скида један слој предрасуда за другим (принципом позоришних маски) док не дође до своје сопствене, суштинске личности и истинске потребе.

Право васпитање, уместо што обликује младог човека према неком задатом моделу и потреби, треба да му омогући формирање критичког мишљења и дистанце према вештачким навикама и потребама које је животна околина развила, према разним аутиритетима који намећу одређене облике егзистенције и да тако лакше пронађе себе у овом хаотичном свету битисања. Актуелно питање и проблем нашег образовног система је недовољна заступљеност практичног облика наставе или нарушена хармонија између теоријског и практичног начина учења и света живота уопште. Изостанак такозваног радног васпитања у средњим школама, када је најинтензивнији период формирања личности и када млади човек треба да открије шта је његов позив у животу, изазива тектонске поремећаје и промашаје како на индивидуалном тако и на друштвеном плану и као такав представља главни узрок слабљења функционисања друштвеног система у целини. У кључном периоду развоја личности живот не би смео да се ограничи само на један искључив вид егзистенције и делатности какво је стерилно усвајање (бубање) теоријских знања. Такав скучен, једностран и ограничен вид живота не може помоћи младом човеку да афирмише неку скривену моћ, таленат и надасве, дубоку истинску потребу свога бића. Тек у стварном свету живота и рада млади човек може доживети осећање испуњености и задовољства својом могућом и жељеном професионалном орјентацијом или обрнуто, осећање празнине и промашаја које ће га благовремено одвратити од такве могућности, ма колико га неки аутритет наговарао да је то једино добро за њега. Пут афирмације личности увек иде преко критичког (пре)испитивања могућности за остваривањем макар једне стваралачке стране личности.

Добро нам је познато колико је у масовној култури заступљен и пренаглашен утицај западних културних (не)вредности у виду готових културних калупа, који нису сасвим по мери културних потреба и тежњи човека нашег поднебља. Главну улогу у томе имају појединачна деловања интелектуалаца образованих на неким од западно европских и америчких универзитета. Такође, не сме се дозволити никаквим политичким елитама стављање у питање животних потреба целине, с једне стране, нити пак претерано истицање

националних осећања која, са своје стране, такође могу одвести у политичко слепило. Оваквом констатацијом се не доводи у питање усвајање позитивних културних вредности и садржаја страних култура и држава као једног од фактора конституисања културних вредности, већ се као проблем јавља изостанак критичког става према њима и сагледавања далекосежних последица и самим тим одговорности по свеукупни духовни идентитет народа и појединаца. И овде се намеће својеврсни културни компромис; На место наведеног слепог приклањања новим западним (не)вредностима, неопходно је реално и трезвено сагледавање наших прилика и одмеравање сопствених могућности како би смо се успешно прилагодили у транзиционом периоду наше и светске историје (Поповић, Б. 2018: 56-59).

Културне вредности и системи проистичу из оне човекове непресушне потребе и тежње да своје битисање, свој живот на земљи, оплемени и облагороди. Док човек племенитог духа, сваки предмет своје тежње и активности, везује за нешто духовно и тиме открива његову дубљу, јачу страну, дотле ће човек који није прожет духом, својом обрадом обешчастити и најплеменитији предмет. Такође, Човек од духа и благородне душе, говориће брижно и савесно о најузвишенијим делима и подвизима једног херојског догађаја и о његовом актеру. О томе, како ће мо се односити према одређеним догађајима, одлучује степен племенитости стила живота, попут оног старо грчког, који је тежио идеалу. Такав дух зна да издвоји оно суштинско и нужно из оног површног и случајног које само наговештава истинску вредност неког догађаја. Оно ниско у понашању људи показује недостатак племенитог и духовног али и представља негативну страну човека, рђаве нарави, суровост, ригидност осећања, недостатак благородности душе која прашта, промишља и делује по врлини и моралном закону. Оно што разликује ниску душу и стил живота од племенитог јесте истицање особина користољубља и личног интереса на рачун части, закона пристојности и моралних правила. Такво осећање може изазвати негодовање и одвратност, посебно када људи, од којих захтевамо доследност у врлини и финој нарави, поступају супротно, дакле ниско, вређајући тиме осећање морала, истине и достојанства.

Основни проблем антрополошко - аксиолошког и онтолошког дуализма деловања принципа добра и зла у човековом свету, очитава се у динамици и интензитету борбе за преовладавање једног над другим, како у самој људској индивидуи, тако и друштвеној заједници. Већина савремених филзофских праваца и рефлексија попут песимизма, егзистенцијализма и феноменологије, као и само искуство људског света живота, сведоче о доминацији зла у свету, у безбројним начинима и степенима његовог испољавања, као негативне вредности добра. Изазивање бола, патње и страдања човека на свим равнима његовог битисања, чини да само зло, и (или) злоупотреба добра буде видљивије и препознато као доминантни *„дух времена"*. На срећу, оно људ-

ско, стваралачко - онтолошко језгро, чува неопходне искре добра, у којима живи нагон за узвишеним и достојанственим начином живота, за остварењем највишег добра у области морала, духовне слободе личности, која се са своје стране, јавља као критеријум моралне оцене сваког поступања. У Христовим етичким проповедима и гледањима на људску природу, једно од најснажнијих алтруистичких сведочанстава је заповест по којој, ни један човек нема права да суди своме ближњем! Генерално несавршенство и грешност људске природе не допушта ниједном од нас да присвајамо право да осуђујемо оног другог, једнаког нама самима. Тако, и наш професор филозофије Ксенија Атанасијевић, констатујући огромну надмоћ зла над добрим, истиче да ипак:

> „... добро пружа човеку једину могућност да га занемари, одбаци и превазиђе; оно му, у исти мах, даје основу са које он изводи и утврђује своје норме и претпоставке о духовним вредностима, од којих етичке вредности стоје над свим другим." (Атанасијевић, К.: 2007, 490)

Ксенија Атанасијевић је посебно нагласила снажан драмски изражај Христове самилости и праштања у тренутку његовог сусрета са грешницом (Јеванђеље по Јовану, глава 8), пошто су се кукавички и нечујно повукли мизерни лицемери, готови да сваки злочин учине, под изговором спровођења у дело неког немилостиво и бесловесно прописаног закона (Атанасијевић, К.: 2007, 502). Христос Спаситељ познаје притворне лицемере који приказују површну исправност, који хладно одмеравају своје поступке пред очима других а изнутра су пуни злобе и грабежи и срце им је свело и јалово! (Јеванђеље по Луки. 15, 7) „Никаквим се илузијама Христос не заварава, када је реч о човеку. Он је прозирао... да човек расположе сасвим скученим и немоћним средствима за достигнуће свога духовнога преображаја" (Атанасијевић, К.: 2007, 504). Много већа могућност таквог преображења тиња у оним несрећницима и грешницима који се искрено покају и у дубини душе своје, који срцем теже да се поправљају и да не греше више у својим поступцима.

> „Етичар из Назарета... одбацује све неискрене појаве, а приписује морални значај само чистоме, изворноме осећању, из кога једна ваљана радња неизбежним начином проистиче... Он јасно подвлачи искључиву важност намере, а етичку изопаченост манифестације, ненадовезане ни на какву суштаствену побуду." (Исто, 505).

Христова наука је, више него и једна друга проповед, религија или филозофија, натопљена оним исконским и здравим моралним начелима и истинским етичким смислом, потврђеним чистотом и спонтаношћу његовог дела и живота на земљи. Управо ови моменти чине бит деловања Христове етике као неопходног уточишта, у којој човек налази излаза својим унутрашњим агонијама, вођен насушном потребом своје душе за блаженством и хармонијом свога људског битисања.

КУЛТУРНИ КОМПРОМИС

Како друштво није једна хомогена целина која има један исти друштвени положај са једнаким интересима свих њених чланова, већ су животне прилике различите а друштво хетерогена целина често супротстављених интереса његових делова, тако је и морал парцијалан и селективан, сходно друштвеној групи или организацији којој припада. Наиме, у свакој од постојећих друштвених и интересних група и организација (политичких, верских, економских, професионалних), важи за морално оно што одговара њеним потребама и сматра ће за добро или зло оно што је од користи или од штете по интересе дотичне групе, која има своје сопствене интересе и тежње супротне интересим друге групације. На глобалном нивоу, хегемонистички центри моћи сматрају за морално оправдано и морално добро експлоатацију, отимање и пљачкање туђих земаља, бомбардовање, изазивање и подстицање сукоба и завађање народа (под добро нам познатом паролом «Завади па владај»). Насупрот таквим освајачким тежњама, интересима и њиме условљеним вредностима, опире се морал друштава и заједница у којима су још увек живе врлине солидарности, добре и здраве радне дисциплине, реда и поштовања вишевековне и миленијумске традиције. У таквим друштвима се одбрана културних и националних вредности и живота достојног човека, сматра високим моралним принципом и врлином, док посматрано из угла интереса освајача, та борба се пропагира као злочин. Данашње гобално друштво је веома оптерећено негативним трендовима какви су: угњетавање народа, преваре и лажи на свим нивоима људског еловања и организовања, крађама, злочинима и теророризмом, фалсификовањем све врсте робе, хране али и духовних вредности, попут уметничких и научних остварења и достигнућа. Како превазићи ово сивило лепезе негативних вредности и појава које замрачују видике истинске доброте и лепоте битисања на нама јединој планети!? Голим проповедањем морала у школи, цркви, на улици, тешко да ће престати преваре, лажи, крађе и убиства. Ту празно моралисање не помаже без кортените и одлучне промене стања и околности које подстичу појаву наведених болести друштва. Лицемер, лопов, насилник сваке врсте (од психолошког и вербалног до физичког) вршиће своја злодела докле год се не ставе у положај да не морају или не могу да их чине па макар им и највећи духовни ауторитет говорио да то не треба да чине. Код таквих кримогених и конфликтних личности (мање или више латентних) у корену проблема је најчешће сукоб између личних аспирација и очекивања и онога што им друштвене прилике сервирају и окрећу у складу са потребама и трендовима друштвене средине којој неминовно припадају. Још су стари мудраци знали да ако хоћемо човека да поправимо, најпре треба прилике (услове и околности) у којима он живи да поправимо. Наиме, морална поступања и

осећања човека умногоме одговарају самој улози и положају које појединац заузима у друштву, па се веома често среће њихова недоследност код једне те исте личности. На основу тога је и настала веома позната крилатица «Дај му власт, да му чујеш глас»! тј. како власт квари и мења карактере људи. Да ли та кварљивост људске природе генерално мора важити за све људе, једна је од патетичних дилема које човек данас поставља у темељ своје онтологије и аксиологије. Шта се дешава са нашом аутономијом воље у тим оскудним тренуцима обузетости и опијености влашћу и заузимањем високих душтвених положаја и улога!? Ово је темељно питање изворности морала, односно, колико су живи или затрпани, бистри или замућени (чак затровани) основни принципи човечности без којих душа народна не може и неће. Васпитање, најпре у породици а потом у широј друштвеној заједници, школи и држави, иде руку под руку са променама услова живота и рада, при чему је нужно отклањање свих оних загађивача људских душа који узрокују неморал. Мобинг, брзо богаћење и згртање материјалниих и новчаних средстава, лицемерје, неосетљивост на људске патње и проблеме, све су то показатељи болесног друштва коме је хитно потребно оздрављење. Другим речима, духовно прочишћење или једна темељна екологија духа која би омогућила несметан проток моралних вредности зарад окрепљења и оздрављења целокупног бића народног.

Са гледишта филозофије смисла, култура се мора схватити као интегрални смисаоно-вредносни квалитет сваке људске активности и делатности (Šešić1977: 262). У највишем њеном смислу, култура се поклапа са људском смисаоно-вредносном духовном делатношћу какве су: мит, религија, филозофија, уметност, наука. Негирање овако схваћене интегралне културе значи обесмишљавање свих наведених духовних активности у било којој сфери људског живота. Наиме, свако порицање и уништавање културног блага једног народа и смишљено потискивање његове културе и традиције представља етноцид (Стевановић 2003: 174). Нажалост, и у наше време, као што је то бивало у скорој и даљој прошлости нашег народа, сведоци смо прикривеног покушаја отимања културних вредности и наслеђа тј. јављања етноцида у облику ерозије властите културе под притиском моћних центара. Такав дух и ситуација времена подразумевају дубоку забринутост, слутњу и бојазан за опстанак нашег народа уопште.

Борба за опстанак у времену фаворизовања искључиво материјалних вредности, рад и разноврсна такмичења ради гомилања новца, постале су доминантне вредности у друштву. Сви смо ми у тој наметнутој борби, мање или више невољно увучени, повређени, ускраћени, окрњени и далеко од реализација својих људских потенцијала и испуњавања фундаменталних људских потреба. Таква непрестана борба може бацити сенку чак и на оне најузвишеније људске вредности какве су: љубав, слобода, стваралаштво,

солидарност. Та борба од људи прави несрећнике који ходају кроз живот грозничаво држећи штит испред себе, бранећи се од напада у породици, на радном месту, на улици, у школи, превозу. Насиље сваке врсте, било речима, мислима, делима и на разним нивоима, спонтано се и све интензивније испољава и креира.

Свакако да лоша организација друштва, погрешне вредности и погрешна схватања смисла живота доводе до наметања и лоших (не)вредности живота. Оваквој незавидној егзистенцијалној ситуацији у великој мери допринело је и одвајање друштва и државе од цркве при чему је занемарена духовност и све позитивне особине људи које произилазе из религије и суштинске природе људског духа. Такође, погрешно је одвајање духовности од политике, науке и економије, као што се тело и душа не могу одвојити у живом организму. Уместо добро проверених и потврђених духовних вредности и стила живота сведоци смо потурања вредности уживања и користи као друштвених идеала, дакле утилитаристичког стила живота који пропагира личну корист, задовољства и чулна уживања као најпожељнији модел живљења. Такво стање духа је последица како политичког система и културне политике тако и једног опште цивилизацијског тренда који већ дуже време доминира светом. Без обзира на то шта се подразумева под религиозним начином живота очигледно је да су духовне вредности и стил живота који извиру из основа духовности сваке религије, потиснуте у страну и занемарене. С друге стране, разни сурогати изворних вредности као спољне манифестације припадности некој религији добијају примат и замагљују истинску духовну димензију. Јасан индикатор тога је инсистирање на неким спољним обележјима, попут облачења, ритуалног понашања и изједначавања религије са националним и етничким интересима. То су само површни покушаји да се буде суштински духован док право мерило нечије продуховљености јесу унутрашње мисли и тежње и сходно томе, речи и дела која су у хармонији са љубављу према човеку и свету живота у коме битишемо.

Морална активност не може да се појави код личности која није сазрела на довољном нивоу процењивања својих осећања, реаговања и поступака. Ниво самокритике или самопроцењивања огледа се у одређивању вредности (било позитивне или негативне) свијим поступцима и мислима која могу да делују мотивишуће на одређене активности или да подстичу преиспитивања. Међутим, намеће се константа духа нашег времена, по којој је вредновање, критика и процењивање поступака и карактера других личности много више заступљена и чак предвладавајућа појава наспрам самокритике и самовредновања. Оно што се јавља као променљива категорија у тим процесима вердновања других и самопроцењивања јесу критеријуми по којима се они одвијају. То могу бити наслеђене диспозиције одређене групе које утичу на етичко суђење, то јест, стечени морални ставови настали под утицајем

свеукупних друштвених и културних прилика као и одређених ауторитета који доминирају у одређеном друштву. Резултат наведених активности личности је формирање и развијање оне заједничке диспозиције човекове воље и свести, то јест феномена савести, као моралног феномена, у правој мери његовог искуства, које се манифестује спољашњим поступцима, утицајима и изразима. Захваљујући постојању тог видљивог облика моралитета могућ је међусобни утицај савести појединих људи, конституишући, на тај начин, систем моралних и других опште друштвених вредности.

Извор морала је у динамичкој, покретној човековој сили, вољи која има двосмерно дејство и утицај на оба саставна елемента човековог бића, истовремено на његову осећајну и рационалу природу. Морална законитост, систем и структура, у виду правила, норми, максима и заповести, настаје у савезништву савести са разумом, чинеши на тај начин његову социјалну природу. Међутим, када из бројних разлога, савест проговори кроз емоције, долази до повишеног нивоа свести, такозваног моралног расположења које подстиче морално поступање. Предузимање конкретних моралних активности и поступака може изазвати осећање задовољства и мирне савести, уколико су они у складу са разумом али, исто тако и осећање мучнине и недовољности, тзв. грижу савести, уколико је нека морална активност у дисхармонији са моралном законитошћу. Такво стање дезорјентианости како индивидуалне тако и опште друштвене свести карактерише наш друштвени поредак данас, те се као најважнији задатак етике елите препознаје у формирању новог сиситема моралних заповести, норми и правила којим људи треба са се руководе свом понашању. У томе се и огледа истинска улога етике као филозофије воље, праћене свесним, законитим активностима које су прожете одређеним емоцијама и расположењима. Притом, савест се мора узети само као слободна и субјективна вредност појединца која се не сме уздићи на ниво општег закона, а њено порекло се везује за само индивидуално искуство и нарав. Чињеница је да се морал може развијати, надограђивати, васпитавати, усавршавати али и деградирати, заскржљавати и назадовати, при чему се динамика тог развоја понајвише везује за свој корен у самој вољи и урођеној природи човека. О томе какве ће се карактеристике моралне савести јавити зависи од начина живота, предиспозиција личности и моралног васпитања. Онако како је морална савест узгајана она ће се формирати као јака, осетљива, изоштрена или слаба, тупа и неразвијена. Да је тако јасно нам говори сва различитост и релативност важења моралног састава у различитим временима развоја друштва, као и на различитим местима и меридијанима света, на којима живе различите етничке групације. Систем моралних вредности једног народа или етничке групе представља његову етичку културу стицану у вековном процесу васпитања и образовања претходних генерација, обликовану на узвишеним (витешким) догађајима

и поступцима и истовременим доживљајем значаја вредности који они носе за васпитање будућих нараштаја. Кад год наши поступци нису у складу са рационалним захтевима које пред нас поставља наш позив или пак нисмо довољно вредни у постизању постављеног циља, производног, политичког, научног, уметничког и томе слично, прати нас непријатно осећање кајања, које, са своје стране зависи од нивоа моралне културе личности.

Када је реч о критеријуму морала, у први план испливава његова диполна природа: спољашњег и унутрашњег принципа и полазишта. Према првом, спољашњем критеријуму, оно што неко поступање чини моралним јесте његов видљиви успех и ефикасност, па ће се, сходно томе, и суд о неком човеку заснивати на резултатима његовог рада као и утицају (добром или лошем) који он остварује на друштвеном плану. Овој критеријум процењивања људских поступака и дела уважава само његов виљиви ефекат али не и његов узрок, односно корен неког начина понашања, то јест, унутрашње стање душе које јесте суштинска одлика моралног закона. Оцедњивање и вредновање понашања човека само по овом спољашњем критеријуму морала, је веома штетно за опште међуљудске односе у друштву, јер, између осталог, подстиче подвојеност моралног поступања које може бити узроковано лошом намером али истовремено, прикривено наводним добрим делом. У исти ред друштвених неправолности спада и санкционисање по неком шематизму и моделу, за почињена злодела, не узимајући у обзир унутрашње мотиве починилаца истог. Најновији случајеви убистава у центрима за социјални рад, живо сведиче о непоштовању индивидуалне воље човека и раскораку између спољашњег и унутрашњег критеријума моралности. Према другом критеријуму, оно што један поступак чини моралним, јесте унутрашњи принцип добре воље, без којег ниједно човеково дело не може бити окарактерисано као морално, па сходно томе, морално добар је онај човек који је у својој вољи добар, и обрнуто. Добра воља јесте узрок моралног понашања а морал је иманентан људској разумној вољи. Оно што човековим делима пружа морални карактер и боју људскости јесте слободно и разумно прихватање вољне радње, док тамо где нема слободне и разумне воље, тамо нема ни потпуне моралне одговорности.

КА ЗАКЉУЧКУ

Ако би смо хтели да закључујемо у овим стварима, могли би смо рећи да је неко морално поступање потпуно, уколико испуњава истовремено како субјективни, унутрашњи тако и објективни, спољашњи критеријум вредновања и процењивања нечијег поступања. Још је Демокрит у својој етици истакао свест о дужности, умереност и поседовање добре и чисте намере, као сигурне моралне критеријуме људског поступања.

Наша воља може налазити мотив и разлог за вршење поступака или пак силу која чини моралне захтеве обавезнима за човека, у себи самој, а може и у нечему изван ње. Ако хоћемо да наша дела имају потпуну етичку вредност, онда воља треба да тражи узрок у самој себи, што јесте принцип аутономне воље. Када наша воља налази узрок изван себе, ради се о хетерономној вољи, која у друштвеној реалности зауима знатно веће пространство, негујући тиме принципе осредњости и аутиритета, као што су примерице: страх од казне или ишчекивање награде, жеља да се стекне нечија наклоност из одређених личних интереса као и разне врсте друштвених хтења и моћи (политичке, духовне, материјалне, сексуалне и друге). У наведеним примерима, човек ради оно што хоће туђа воља, а не оно што сам хоће, где имамо на делу недостатак самосталности и слободе у вршењу неке дужности, већ се она обавља под утицајем неког ауторитета а зарад остваривања личног интереса и добити. Дела почињена на основу оваквих хетерономних принципа морала, не могу имати позитивну етичку вредност, пошто им недостаје субјективно и слободно деловање воље, односно, понашање хетерономне личности не зависи од ње саме, него од неког себи наметнутог ауторитета. Када једном извршеном делу претходи страх од казне или тежња да се стекне нечија наклоност и награда, онда у том делу нема слободе воље и као такво прераста у своју негативну вредност.

Аутономна личност се узима за идеал коме треба тежити у моралном васпитању, јер она поседује врлине умерености и савесног обављања дужности као природан склад разума и воље, а узроке својих поступака носи у себи самој, што значи у својој разумној вољи, која јој је иманентна и чини њену суштину. Када је разумност вољи иманентна, тада је воља постала свесна ове разумности, због које воља налази силу обавезности за вршење моралних заповести у себи самој. То је она добра воља која је носилац моралног закона, ослобођена свих спољашњих изванвољних (невољних) мотива и која се руководи унутрашњим принципом разумности, као њеном суштином. Док хетерономни морал, чији је основни принцип послушност ауторитету, има велики значај у васпитавању деце, јер помаже у формирању личности и стицању и развоју врлина, вредност моралне аутономије је у пружању моралне самосталности и зрелости човеку који живи и ради сходно унутрашњем закону слободне воље, дакле добровољно и са радошћу. У том смислу, аутономија воље има велику емиционалну вредност јер утиче на уравнотеженост осећања, чинећи свако дело слободним избором у сагласју са разумном суштином његове воље. Управо та сагласност ублажава негативна осећања мучнине и бола, која са њом добијају другу димензију и смисао.

Да ли ће човек имати слободу воље у односу на оне спољне мотиве који су несагласни са његовим етичким циљем, зависи од личне спремности на задобијање такве слободе, која собом носи бројне тешкоће и препреке које

треба савладати. Наиме, на том путу индивидуалног стицања слободе многи људи посустају под притиском разноврсних других мотива и интересовања који захтевају непрестану борбу на њихово сузбијање, тако да је мањи број оних који истрајавају у остваривању развијеног моралног катактера, којим је могуће владање над самим собом. Када достигне тај ниво моралне културе, таква личност задобија унутрашњи мир и хармонију у којој нема места за борбу добра и зла. Напротив, човек са високо развијеном етичком свешћу зна само за добро, док зло за њега нема вредности и привлачне снаге. Међутим. у одуству таквог моралног интегритета и интенција друштва, имамо све чешћу појаву подељених, дезорјентисаних и дезинтегрисаних карактера људи који једно желе, друго говоре а треће раде. И поред ове песимистичке дијагнозе «духа времена», завршићемо ово истраживање умереним оптимизмом нашег професора Јована Бабића:

> «Морални разлози... сасвим сигурно неће дозволити поступке и праксе који, макар на скривен начин, садрже лаж или неодговорност» (Бабић, Ј.: 332).

ЛИТЕРАТУРА

Атанасијевић 2007: Ксенија Атанасијевић. *Античка филозофија*. Београд: Плато.

Бабић 2003: Јован Бабић. *Морал и наше време.* Београд: Службени гласник.

Јанковић 1921: Милош Б. Јанковић. *Религија и школа*. Београд: Мироточиви.

Марковић 1972: Михаило Марковић: *Преиспитивања*. Београд: Српска књижевна задруга.

Поповић 2005: Јустин Поповић . *О духу времена*. Београд: Народна књига - Политика.

Поповић 2018: Бранкица Поповић. *Философија феникс-птице. Етички аспекти косовске драме.* Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Стевановић 2003: Витомир М. Стевановић. *Морал и етика*. Београд: НОВА 196, Слободан Машић.

Bergson 2016: Anri Bergson. *Stvaralačka evolucija.* Beograd: Algoritam.

Šešić 1977: Bogdan Šešić. *Čovek, smisao i besmisao. Dijalektika smisla i besmisla.* Beograd: Izdavačko preduzeće RAD.

Бранкица В. ПОПОВИЋ

ДУХОВНОЕ АРОМАТ ВРЕМЕНИ И КУЛЬТУРНЫЙ КОМПРОМИСС

Резюме

Культурные ценности и системы проистекают из властной потребности и желания человека облагородить и облагородить его на земле. Человек благородного духа будет связывать каждый объект своего стремления и деятельности с чем-то духовным, тем самым раскрывая свою более глубокую сторону. С другой стороны, можно увидеть отсутствие всего благородного и духовного, что представляет собой отрицательное положение человека, его ржавую натуру, жестокость, жесткость чувств, отсутствие благородства души, которая прощает, обдумывает и действует в соответствии с добродетелью и моральным законом. Большинство современных философских тенденций и размышлений, таких как пессимизм, экзистенциализм и феноменология, а также опыт человеческого жизненного мира, свидетельствуют о господстве зла в мире, в неисчислимом количестве способов и степеней его проявления, как отрицательной ценности добра. Причинение боли, страданий и страданий человека на всех уровнях его существования делает только зло и (или) злоупотребление добром признанным доминирующим «духом времени». К счастью, это творческое и онтологическое ядро человека сохраняет необходимые искры добра, в которых стремление к возвышенному и достойному образу жизни, к достижению высочайшего блага в области морали и духовной свободы личности, что, в свою очередь, выступает критерием моральной оценки каждого поступка.

Ключевые слова: дух, культура, ценности, добро, зло, нравственность, смысл.

Рад је предат 18. фебруара 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 37.091.33:373.3
doi: 10.5937/bastina30-25930

Оригинални научни рад

*Весна Љ. МИНИЋ**
Универзитет у Приштини
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавићу

*Марија М. ЈОВАНОВИЋ***
Филозофски факултет Ниш
Департман за педагогију

ИНТЕГРАТИВНА НАСТАВА У САВРЕМЕНОЈ ОСНОВНОЈ ШКОЛИ

Апстракт: Циљ рада се односи на студиозно проучавање и анализирање интегративне наставе, начина организације као и њеног значаја у савремној основношколској настави. Имајући у виду чињеницу да се у савременој основној школи све више говори о потреби међудисциплинарног знања, које се базира на интегративним и синтетичким процесима, ова тема постаје веома актуелна и интересантна за стручњаке различитих профила. Интегративна настава је један од иновативних модела којим се међусобно повезују наставни садржаји из више наставних предмета. На тај начин се повећава динамичност и интердисциплинарни приступ одређеној тематици, па настава постаје квалитетнија, садржајнија и креативнија. Путем ње се ученици припремају за целоживотно образовање, јер се од њих очекује додатно ангажовање путем кога успостављају везе и односе, који их подстичу на активност и проналажење нових решења. Из ових разлога у раду је извршено систематско утемељивање интегративне наставе с аспекта: њених особености и значаја, стања и проблема непосредне наставне праксе и разултата досадашњих истраживања.

Кључне речи: Интегративна настава, основна школа, иновативни модел, пракса, истраживања.

УВОД

Напредак у свим областима човековог живота и рада остварује се захваљујући открићима, иновацијама и проналасцима. Основне карактеристике савременог доба су промена и образовање. Образовање се у савременом свету усмерава ка будућности, ка научном, технолошком, економском и културном

* ванредни професор, minic.vesna@gmail.com
** ванредни професор, marijaj@filfak.ni.ac.rs

прогресу. Интегративно учење и разумевање света представљају основу развоја интелектуалних способности ученика, неопходних за интеграцију различитих перспектива са којима се суочавају у образовном контексту, а чији развој представља императив 21. века (Soare 2017). Ове интегративне способности се изражавају у оспособљености ученика да имају јасне циљеве у процесу учења, да буду оснажени за савладавање интелектуалних и практичних вештина, информисани о знањима из различитих дисциплина, одговорни за своје понашање (Huber-Hutchings 2004). Зато савремене тенденције у образовању и потреба за остваривањем холистичког принципа у раду са ученицима, пред наставнике постављају „захтев за успостављањем интеграционо-корелационих веза између образовних садржаја различитих наставних предмета" (Popeska-Jovanova-Mitkovska 2016: 262-269), односно захтев за остваривањем целовитости (интеграције) наставе. Иако је постављен још у 19. веку, овај захтев се у данашње време поставља у најконкретнијој форми, што је условљено: природом научног развоја, карактером сазнајног процеса и практичном применом знања. Развој науке обележавају како диференцијација, тако и интеграција што значи да су подједнако потребни и целовит приступ свету и уско стручна знања. Из тог разлога диференцијација наука мора бити праћена синтезом научних знања и интегративним процесима чиме се пред школу поставља задатак да наставу подреди стварању вишедимензионалних личности које посматрају и проучавају окружење у његовој целовитости. С обзиром на то да се у процесу формирања појмова мисао ученика креће од упоређивања, преко идентификовања и разликовања, анализе и синтезе, до апстракције и генерализације, за стицање целовите слике света неопходно је да ученик, након што анализира појединачне појаве, изврши њихову синтезу у целину. „Исцепкана знања нису практично применљива, нарочито због тога што савремени послови постају све сложенији, захтевајући целовита и комплексна знања, односно њихово повезивање у целину" (Вилотијевић, Вилотијевић 2016: 1-4). Осим тога, све више „расте приступ технологији, а безграничне информације се налазе на дохват руке, те способност повезивања информација добија на вредности у друштву и постаје кључна вештина коју би ученици требало да развију" (Barber 2012: 590-617).

ОСОБЕНОСТИ И ЗНАЧАЈ ИНТЕГРАТИВНЕ НАСТАВЕ

Интегративни приступ настави подразумева учење „утемељено на обједињавању активности и садржаја који су у међусобној корелацији, како би се омогућило стицање сврсисходних и целовитих знања" (Спасић, Стошић 2016: 381-392). Заснована на интегративном приступу, Интегративна настава се пак одређује као иновативни модел којим се међусобно повезују знања из више наставних предмета (Адамов и сар. 2014; Радојичић, Лукић

2011; Спремић 2007), односно „интегришу у јединствену целину" (Новковић, Цветковић 2017: 177-190). Интегративном наставом се остварује принцип повезивања свих елемената наставног процеса: сазнајног, организационог, садржајног, психолошког и социолошког у функционално повезану и хармоничну целину (Вилотијевић, Вилотијевић 2016; Дробњак 2007; Popeska, Jovanova, Mitkovska 2016). Настала из покушаја да „превазиђе исцепканост и подељеност садржаја традиционалне наставе" (Прушевић, Садовић 2017: 253-262), интегративна настава „брише или пак чини неприметним границе између различитих предмета и дисциплина, што чини да знања не буду вештачки подељена на предмете, већ се свет посматра као целина" (Спремић 2007: 74-80). Границе између различитих дисциплина постају произвољне, што захтева да се ученицима омогући контекстуално упознавање са језиком различитх дисциплина" (Vallverdú 2007: 51-76) при чему „интегративно учење мора започети уважавањем перспективе других" (McCarthy 2010: 115-127). То се постиже на основу „смислених веза између сличних аспеката различитих дисциплина" (Спремић 2007: 74-80) са циљем хоризонтане и вертикалне интеграције знања (Вилотијевић, Вилотијевић 2016: 1-4). Хоризонтална интеграција остварује се повезивањем две или више дисциплина (предмета) које се истовремено изучавају, док вертикална интеграција подразумева интегрисање дисциплина које се традиционално изучавају у различитим фазама курикулума (Basu et al. 2015; Kumar Behera et al. 2017). Реч је о међудисциплинарним везама, од којих су, према наводима Вилотијевић-Вилотијевић (2016: 1-4) најзначајније: (1) међудисциплинарне непосредне везе - градиво из једног предмета се заснива на знању градива из другог предмета; (2) истраживачке међудисциплинарне непосредне везе - општи истраживачки проблем се проучава са аспекта различитих дисциплина; (3) ментално посредоване везе - кроз различите наставне предмете формирају се исте вештине и способности, неопходне за свет рада, као што су анализа и дедукција, систематично мишљење, сналажење у простору, чулно-интуитивно мишљење и (4) посредовано примењене везе - појмови усвојени у оквиру једног предмета се примењују у проучавању садржаја другог предмета. Интегрисањем дисциплина и сагледавањем проблема са различитих страна остварује се целовитост сазнавања, карактеристична за људско сазнавање које представља више од збира појединачних делова. На основу међудисциплинарних или међупредметних веза остварују се различити нивои интегративности (Јовановић, Кочић 2017: 39-71) где је први и основни ниво најзаступљенији у основношколској пракси а подразумева обраду сличних или истих садржаја у раличитим наставним предметима, без могућности да се знања из тих предмета повежу. Други ниво интеграције се односи на могућност стицања увида у знања из различитих дисциплина, али је одговорност за интегрисање тих знања на самом ученику.

Трећи ниво интеграције подразумева укључивање и наставника и ученика у процес интеграције по узору на предавања тима стручњака. Последњи, четврти ниво интеграције је ниво у коме се остварује права, суштинска интеграција тако што и наставници и ученици својим напорима стварају нову целину, састављену од међудисциплинарних знања и вештина, наводи Спремић (2007).

Полазна основа у интегративној настави јесте прелазак са директивне наставе у којој наставник има улогу преносиоца знања на модел наставе у оквиру кога наставник постаје фасилитатор, медијатор, тренер усмерен на повезивање знања и вештина из различитих дисциплина (Soare 2017), односно водич у процесу стварања интегралних знања (Yang 2013).

Значај и вредности интегративног приступа у основној школи су као као што се може видити многоструке. Једна од вредности огледа се „у планирању наставе засноване на тежњи да се аспекти различитих научних дисциплина интегришу, синтетишу, прожму, са циљем стварања нове структурално комплексније и квалитетније целине чија је вредност, у образовном смислу, већа од простог збира саставних елемената појединачних дисциплина или предмета“ (Петрић 2016: 59-66).

Настава применом интегративног приступа постаје „динамичнија, градиво се проблематизује, посматра и проучава као целина и међусобно повезује“ (Здравковић 2016: 325-341; Здравковић 2017: 333-342). Захваљујући учењу заснованом на повезивању садржаја, односно остваривању интеграције између садржаја учења, ученицима постаје лакше да увиде значај онога што уче (Fink 2003) јер се информације повезане у смислену мрежу значења најбоље памте. Интегративни приступ такође „захтева активног ученик (Петрић 2016: 59-66) који ће решавати проблеме, постављати питања и активно трагати за одговорима у свом окружењу“. Интегративном наставном ученици се подстичу на проналажење нових решења истовременим проучавањем више различитих предмета чиме се обезбеђује целовитост у приступу проучавања.

Иако интегративна настава доприноси бољим и трајнијим знањима проучаваних садржаја, она није само усмерена на когнитивне аспекте ученикового развоја, већ нагласак ставља „и на друштвени, естетски и емоционални развој чиме се подржава његова целовитост“ (Буљубашић, Кузмановић 2007: 147-160). Хубер и Хачинс (Huber, Hutchings 2004: 2) пишу о емоцијама као о катализаторима интегративног учења: „Када се код ученика јави страст према учењу и када одређена тема пробуди њихов ентузијазам, вероватније је да ће се остварити интеграција“.

Иновативни приступ у организацији рада у интегративној настави значајан је и због „могућности примене различитих наставних метода и средстава и активног ангажовање ученика, чиме се постиже остваривање захтева активног учења ученика и подстицање њихове самосталности“ (Прушевић, Садовић 2017: 253-257). Такође, интегративни приступ ученицима

омогућава да „интегришу стечена знања, своје искуство, као и да активно и стваралачки промишљају у настави“ (Јовановић, Ковчић 2017: 39-71). Значајни допринос интегративног интердисциплинарног учења се огледа „у развијању холистичког погледа на свет код ученика, као и бољег разумевања начина на који га могу истраживати“ (Carmichael, LaPierre 2014: 53-78).

ИНТЕГРАТИВНА НАСТАВА У ПРАКСИ – СТАЊЕ И ПРОБЛЕМИ

Наставну праксу у основној школи карактеришу три основна модела интеграције наставних садржаја: модел повезивања, модел заједништва и модел партнерства. *Модел повезивања* је најједноставнији модел у чијој основи се налази једнострано умрежавање садржаја, вештина и концепата једног предмета са другим. Њега карактерише самосталан одабир, распоређивање и планирање међупредметних веза од стране једног учитеља и најчешће се примењује онда када се уводи неки нови појам или када се градиво које се обрађује жели допунити садржајима из другог предмета. *Модел заједништва* је сложенији модел интеграције и односи се на интеграцију сличних тема, вештина и концепата различитих предмета од стране два или више наставника. Као најсложенији облик интеграције издваја се *модел партнерства* у оквиру кога се остварује тимски рад и сарадња учитеља који заједно бирају тему, утврђују интердисциплинарне везе, планирају ток рада и реализују наставу (Костовић-Врањеш, Шолић 2011: 207-216). На основу новоа остварене интеграције, у праски можемо говорити о: (1) потпуној интеграцији (спајањем различитих наставних садржаја у јединствени курс); (2) делимичној интеграцији (избором и заједничком обрадом сродних садржаја), и (3) блоковској интеграцији (формирањем програмираних аутономних блокова или издвајањем делова заједничког програма који се интегрисано обрађују). (Вилотијевић, Вилотијевић 2016; Дробњак 2007).

Сви наведени модели и новои инетегарције усмерени су најпре на стварање целовитих знања као претпоставке развоја целовите личности и целовитог погледа на свет. У служби остваривања овог основног циља, интегративном наставном се тако подстичу: креативност и интелектуална радозналост ученика; разумевању суштине наставних садржаја; укључивање ученика у планирање, припремање и реализацију активности; повећавање задовољства ученика и наставника; тимски рад наставника и њихово оснаживање за међупредметно повезивање; стварање могућности за усвајање функционалних знања и сл. (Радојичић, Лукић 2011: 367-378).

Посматрано са аспекта реализације у непосредној основношколској пракси јасно је да је „интегративни наставу лакше релизовати у разредној него у предметној настави јер је учитељ у могућности да спаја часове, прави блокове,

двочасове како би садржаје представио као једну целину и боље искористио створену атмосферу и заинтересованост ученика" (Дробњак 2007: 81-91). Такође, градиво у разредној настави није строго издиференцирано као у предметној настави што олакшава примену овог савременог модела наставе. „Реализација интегративне наставе у предметној настави, с друге стране, отежана је преобимним плановима и програмима. Интеграцију такође отежава и то што она захтева и координацију између два или више наставника" (Адамов и сар. 2014: 9-22).

Имајући на уму наведене особености и значај интегративне наставе у основној школи, ваља нагласити да је у циљу њене успешније примене у пракси важно оснажити наставнике. Помоћ и оснажнивање наставника подразумева подршку у области: планирања и припремања; организовања ефикасног међупредметног повезивања и развоја тимских и сарадничких односа са колегама.

Један од проблема са којима се пракса интегративне наставе сусреће јесте њено неправилно сагледавање. Важно је знати да интеграција није циљ сама по себи, већ представља средство за постизање образовних циљева. Зато је потребно посебно водити рачуна и о активностима којима интеграција остварује. Критеријуми којима се треба руководити приликом избора и реализације интегарције су: (1) активности морају бити значајне у образовном смислу, чак и онда када немају јасно изражену интегративну ноту и (2) активности морају подстицати остварење виших циљева у свакој од предметних области (Brophy, Alleman 1991: 66). Приликом планирања интеграције наставе важно је увек руководити се питањем: какву би повезаност (сличности и интеракције) ученици требало да уоче и успоставе (1) између идеја у оквиру самог предмета; (2) између информација и идеја једног предмета и информација и идеја и неког другог предмета или области и (3) између наставног материјала и личног, друштвеног и професионалног живота (Fink 2003: 75). Оваквим приступом у планирању и реализацији интегративне наставе у великој мери се може унапредити постојећа наставна пракса и превазићи најчешћи проблеми са којима се она суочава.

ОСВРТ НА ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА ИНТЕГРАТИВНЕ НАСТАВЕ

Интегративни приступ настави је у фокусу многобројних истраживања како у свету тако и код нас. У намери да укажемо на вредности и значај интегартивне наставе у основној школи, извршићемо приказ неких од истраживања овог проблема.

Експриментално истраживање ефеката примене интегративног приступа у обради народне књижевности у III разредну основне школе, спроведено

школске 2008/09. године у Врању, потврдило је да интегративна настава у обради дела народне књижевности значајно доприноси отклањању слабости традиционалне. Утврђено је да: 1) су знања стечена интегративним приступом применљива и стваралачка, чиме се превазилази ниво препознавања и репродукције; 2) интегративни приступ значајно употпуњује доживљај ученика и подстиче мисаону активност, истраживачки дух, критичко мишљење и стваралачко изражавање што доприноси побољшању квалитета наставе и укупном развоју личности ученика и сл. (Стојановић 2017: 121-140)

Истраживање учесталост интердисциплинарног повезивања садржаја природе и друштва са садржајима других наставних предмета од I до IV разреда основне школе у коме је учествовало 53 наставника из 22 школе у Хрватској показало је недовољну заступљеност овог приступа у пракси. Резултати показују да наставници у недовољној мери примењују интердисциплинарно повезивање садржаја и да су најчешћи узроци томе недостатак времена и лоша комуникација са колегама. Такође, наставници сматрају да нису довољно методички оспособљени за такав начин рада, те истичу недостатак дидактичко-методичких упутстава за интердисциолинарно повезивање наставних садржаја (Костовић-Врањеш, Шолић 2011: 207-216)

Упоредно истраживање ставова учитеља и студената Педагошког факултета у Врању о интегративном приступу као фактору успешне музичке наставе у основној школи показало је постојање разлика у ставовима о овом питању (Здравковић 2017: 333-342). Резултати су показали да студенти у много већем проценту у односу на учитеље сматрају да интегративна настава доприноси свесном стицању и трајном усвајању музичких знања и вештина, целовитом развоју личности ученика, као и да утиче на практичну примену стечених знања. Потврђено је да учитељи имају прилику за „опробавање" у интегративној настави, да при том имају интересантне идеје, али им теоријска знања о иновацијама у настави нису тако блиска као студентима. Студентима, са друге стране, недостаје више практичног рада за време студија. Из тог разлога, ауторка препоручује сарадњу између учитеља, као носиоца практичног искуства, и студената-будућих учитеља, као носиоца теоријског знања, у креирању интегративног учења (Здравковић 2017: 333-342) .

О вредности и значају интегративне наставе говоре и многобројна иностранa истраживања која потврђују да је интегративни приступ настави ефикаснији од традиционалне наставе (Basu et al. 2015; Gaddam V. L. et al. 2016; Kanwar et al. 2017; Kumar Behera et al., 2017; Toppo et al. 2016). Интегративна настава доприноси бољем разумевању (Basu et al. 2015; Gaddam et al. 2016; Sharma et al. 2015; Toppo et al. 2016), односно контекстуалном разумевању наставних садржаја и стварању целовите слике одређеног проблема (Sharma et al. 2015: 976-980), побољшава памћење и олакшава присећање наученог (Gaddam et al. 2016: 1360-1363), доприноси увиђању значаја

знања и олакшава њихову примену (Basu et al. 2015: 431-438) проширујући могућности, односно ситуације у којима се знања могу применити (Uma et al. 2015). Ученици су након примене интегративног приступа у настави остварили боља постигнућа (Basu et al. 2015; Kanwar et al. 2017; Sharma et al. 2015), побољшане су њихове аналитичке способности (Pan et al. 2017: 25-33) и логичко мишљење, а осим у когнитивном, побољшања су видљива и у психомоторном домену (Sharma et al. 2015). Интегративна настава буди заинтересованост за предмете, мотивише на учење, подстиче самопоуздање и говорне вештине, пружа додатне информације и интересантнија је у односу на традиционалну наставу. Такође, интегративна настава подстиче позитивну интеракцију (Basu et al. 2015: 431-438), партиципацију (Uma et al. 2015) и кооперацију (Sharma et al. 2015; Toppo et al. 2016). Као основни недостаци оваквог начина рада издвајају се: опсежност и неекономичност по питању времена планирања и реализовања (Kate Basu et al. 2015; Toppo et al. 2016).

На основу резултата описаних истраживања, можемо закључити да је основна предност интегративне наставе то што отклања слабости и недостатаке традиционалне наставе, доприносећи свеобухватном и целовитом развоју личности ученика.

ЗАКЉУЧАК

Савремени приступ образовању и настави утемељен је на потреби да се код ученика још од најранијег узраста развија целовита слика објективне стварности. Реализацију овог циља у непосредној пракси нарушава традиционална предметна подељеност која развија парцијално сагледавање проучаваних предмета и појава чиме се потпуно нарушава целовитост сазнања. Један од основних начина за превазилажење овог проблема, који је у непосредној пракси реално изводљив, јесте обезбеђивање интегративног приступа у наставном раду.

Савремени интегративни приступ у наставном раду темељи на четири кључна елемента: наставни процес планира и реализује више предметних наставника; ученици истовремено проучавају различите предмете; пројектне активности у којима су истраживање и проучавање садржаја повезани; реализација интегративних садржаја путем двочаса или целог наставног дана (Адамов и сар. 2014; Радојичић и Лукић 2011; Солеша 2018). Циљ овог приступа јесте да се у настави обезбеде целовита, трајнија и практично применљивија знања а ученици постану активни, мотивисани и спремни да прихвате филозофију перманентног образовања. Захваљујући дидактичким вредностима, интегративна настава у основној школи омогућава реализацију развојног модела образовања заснованог на дубинском учењу ученика,

развоју креативности, стваралаштва и индивидуалне аутентичности као и развоју њиховог дивергентног мишљења.

Реализација интегративне наставе у основној школи захтева специфичан дидактичко-организациони контекст којим ће се створити реални услови успешног планирања, програмирања и реализовања различитих модела и новоа интеграције. Сви модели и нивои интегарције које смо у раду објаснили успешно се могу остварити у основношколској пракси, како разредног тако и предметног нивоа. Као важан предсулов за ефикасно реализовање интегартивне наставе издвајају се наставници који својим дидактичко-методичким компетенцијама морају преузимати значајно измењене улоге (консултант, помагач, усмеривач, васпитач и сл.). Осим компетенција наставника и припремања ученика за активно учешће у наставним активностима, важна претпоставка квалитета и ефикасности интегративне наставе јесу свакако тимски рад и рационално коришћење сазнања како теоријских тако и емпиријских истраживања овог комплексног наставног система.

Као што се у раду може видети, резултати приказаних истраживања показују да су најчешћи недостаци који прате практичну реализацију интегративне наставе недостатак времена за њено пажљиво планирање и реализацију и недовољна методичка оспособљеност наставника која указује на потребу стручног усавршавања у овој области. Радови многих аутора (Адамов и сар. 2014; Грујић, Јанкулоски 2010; Јовић, Станојевић 2008; Кнежевић 2008; Попов 2011; Солеша 2018; Спасић, Стошић 2014) у којима су дати предлози, идеје и примери практичне реализације интегративне наставе потврђују њене вредности и значај које уз адекватну дидактичко-методичку помоћ и подршку у настави можемо успешно реализовати. У том смислу проблем на који треба посебно указати јесте потреба пружања педагошко-дидактичко-методичке подршке наставницима у процесу избора наставних тема и садржаја који се могу реализовати интегративном наставном али и планирања конкретних метода и облика наставног рада за остваривање различитих нивоа и модела интегративности у настави.

ЛИТЕРАТУРА

Адамов, Олић, Халаши 2014: Адамов Јасна, Олић Станислава, Тибор Халаши Тибор. Мултидисциплинарни ученички пројекти - пример интегрисања садржаја у оквиру теме „Здрава исхрана“. У Станко Цвјетичанин (ур.). *Минийројекши у насшави иншеīрисаних йриродних наука и машемашике 2*. Сомбор: Педагошки факултет.

Barber 2012: James Barber. Integration of Learning: A Grounded Theory Analysis of College Student Learning. *American Educational Research Journal*, 49 (3).

Basu, Das, Chowdhury 2015: Basu Mausumi, Palash Das, Gobinda Chowdhury. Introducing Integrated Teaching and Comparison With Traditional Teaching in Undergraduate Medical Curriculum. A Pilot Study. *Medical Journal of Dr. D. Y. Patil University*, 8 (4).

Brophy, Alleman 1991: Jere Brophy, Jenet Alleman. A Caveat: Curriculum Integration Isn't Always a Good Idea. *Educational Leadership*, 49(2).

Буљубашић-Кузмановић 2007: Буљубашић-Кузмановић Весна. Студентска просудба учинковитости интегративног учења. *Одгојне знаности*, 9(2). Осијек: Филозофски факултет.

Carmichael, LaPierre 2014: Tami Carmichael, Yvette LaPierre. The Results of Comprehensive Assessment of Students and Student Learning Outcomes in an Integrative Learning Community. *Issues in Interdisciplinary Studies*, 32.

Дробњак 2007: Дробњак Наташа. Интегративна настава. *Образовна технологија* (1-2). Београд: Учитељски факултет

Fink 2003: Dee Fink. Creating Significant Learning Experiences. *An Integrated Approach to Designing College Courses*. San Francisco: CA Jossey-Bass.

Gaddam, Vijaya Lakmshmi, Gowda Vaidyanathan 2016: Gaddam Vijaya Lakmshmi, Gowda Vikram Vaidyanathan Kannam. Comparison of the Effectiveness of Horizontal Integration With Traditional Teaching Approach in First-Year MBBS Students. *International Journal of Medical Science and Public Health*, 5 (7).

Грујић-Јанулоски 2010: Александра Грујић-Јанкулоски. Тематско планирање у настави техничког и информатичког образовања. У Драган Голубовић (ур.) Зборник радова научно-стручног скупа са међународним учешћем. *Техника и информатика у образовању – ТИО 2010. Чачак:* Технички факултет.

Huber, Hutchings 2004: Teylor Huber, Pat Hutchings. Integrative learning. *Mapping the Terrain*. Washington DC: Association of American Colleges and Universities.

Јовановић, Ковчић 2017: Марија Јовановић и Весна Ковчић. Contemporary Society Challenges of Integrative Teaching. *Sinteze*, бр. 1. Крушевац: Академија васпитачко-медицинских струковних студија.

Јовић, Станојевић 2008: Ненад Јовић Ненад и Драгана Станојевић. Корелација наставних садржаја - проблеми и примери позитивне праксе. У Драган Голубовић (ур.). Зборник радова научно-стручног скупа са међународним учешћем. *Техника и информатика у образовању – ТИО'08. Чачак: Технички факултет*.

Kanwar, Shekvawat, Neeraj, Mehra Mahesh 2017: Gulab Kanwar, Monika Shekhawat, Saxena Neeraj, & Chandra Mehra Mahesh. Introduction and Impact of Integrated Teaching Learning Method for First Professional Medical Students. *IOSR Journal of Research & Method in Education*, 7 (1).

Кнежевић 2008: Мара Кнежевић. Модели обраде књижевних дела у нижим разредима основне школе у корелацији са ликовном и музичком културом. У Сретко Дивљан (ур.). *Зборник са међународног научног скупа Умјетност у методикама наставе*. Јагодина: Педагошки факултет.

Костовић Врањеш, Шолић 2011: Весна Костовић-Врањеш, и Сања Шолић. Наставни садржаји природе и друштва - полазиште за интердисциплинарно поучавање у разредној настави. *Живот и школа*. Осијек: Факултет за одгојне и образовне знаности.

Madhuri, Kulkarni, Supe, Deshmukh 2010: Kate Madhuri, Ujjvala Kulkarni, Avinash Supe, & Deshmukh YA. Introducing Integrated Teaching in Undergraduate Medical Curriculum. *International Journal of Pharma Sciences and Research*, 1 (1).

Костовић-Врањеш, Шолић 2011: Весна Костовић-Врањеш Весна и Сања Шолић. Наставни садржаји природе и друштва - полазиште за интердисциплинарно поучавање у разредној настави. *Живот и школа*. Осијек: Факултет за одгојне и образовне знаности.

Kumar, Agasti, Sahoo 2017: Behera Basanta Kumar, Narahari Agasti, & Kamalakanta Sahoo. Evaluation of Impact of an Integrated Lecture Method of Teaching Among Undergraduate Medical Students, Compared to Traditional Didactical Lectures in Reference to Antenatal Care. *International Journal of Advances in Medicine*, 4(3).

McCarthy 2010: Marian McCarthy. The Arts in Education as an Integrative Learning Approach. In Bettie Higgs, Shane Kilcommins & Tony Ryan (eds.). *Making Connections: Intentional Teaching for Integrative Learning*. Cork: Nairtl.

Новковић-Цветковић 2017: Биљана Новковић Цветковић. Иновативни модели рада у настави у функцији унапређивања наставног процеса. *Годишњак йедагошкої факулшеша у Врању*. 8(1). Врање: Педагошки факултет.

Pan, Cheng, Zhou, Li, 2017: Yang Pan Sanqiang, Xin Cheng, Yanghai Zhou, Ke Li. Seeking the Optimal Time for Integrated Curriculum in Jinan University School of Medicine. *International Journal of Higher Education*, 6 (1).

Petrić (2016). Milica Petrić. Integrativna nastava gramatike u mlađim razredima osnovne škole, *Zbornik radova učiteljskog fakulteta*, Br. 10. Призрен-Лепосавић: Учитељски факултет.

Popeska, Jovanova-Mitkovska 2016: Biljana Popeska, Snežana Jovanova-Mitkovska Integration and Correlation Concepts in Physical Education. *Research in Kinesiology*, 44 (2).

Попов 2011: Слободан Попов. Информатика и корелацијско-интеграцијски процеси у образовању. У Драган Голубовић (ур.), *Зборник радова научно-сшручної скуйа са међународним учешћем Техника и информашика у образовању – ТИО 2011*. Чачак: Технички факултет.

Прушевић-Садовић 2017: Филдуза Прушевић Садовић. *Интеграшивни йриспуй садржајима учења и йоучавања ДХС*.3. Тузла: Филозофски факултет.

Радојичић-Лукић 2011: Жељана Радојичић-Лукић. Образовна технологија 4. Интегративна настава у савременом образовном процесу. *Учишељ*. Београд: Савез учитеља Републике Србије.

Soare 2017: Emanuel Soare. *Integrative Learning Pathways in Competence Based Curriculum Conference* Paper.from:https://www.researchgate.net/publication/317145885_Integrative_Learning_Pathways_In_Competence_Based_Curriculum

Sharma, Kacker, Sudhashu, Jha 2015: Sonali Sharma, Sudhanshu Kacker, Manju Jha. Effectiveness of Horizontal Integrated Teaching Programme in Medical Curriculum. *International Journal of Pharma Sciences and Research*, 6 (6).

Солеша 2018: Биљана Солеша. Књижевност за децу у интегративној настави. У В. Јовановић и Б. Илић (ур.), *Зборник радова са научної скуйа Књижевносш за децу у науци и насшави*. Јагодина: Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу.

Спасић-Стошић 2016: Ана Спасић-Стошић. Улога школске библиотеке у реализацији интегративне наставе у основној школи. *Годишњак Йедагошкої факулшеша у Врању 7*. Врање: Педагошки факултет.

Спремић 2007: Ана Спремић. Интегративна настава. *Образовна шехнолоїија (1-2)*. Београд: Учитељски факултет.

Стојановић 2017: Биба Стојановић. Интегративни приступ народној књижевности: потребе и могућности. *Годишњак Йедагошкої факулшеша у Врању*, 8 (2). Врање: Педагошки факултет.

Toppo, Lazarus, Seth, Bhargova, Yadav Kuldep, Kasar 2016: Neelam Aanupama Toppo, Monica Lazarus, Riti Jain Seth, Pankaj Bhargava, Yadav Kuldeep Singh, Pradeep Kumar Kasar. Introduction of Integrated Teaching Learning Module in Second M.B.B.S. Curriculum. *International Journal of Contemporary Medical Research*, 3 (5).

Prasad, Rajani, Prasad 2015: Uma Prasad, Kanth Rajani, Usha Prasad. Student's Perception About Integrated Teaching in an Undergraduate Medical Curriculum. *Indian Journal of Basic and Applied Medical Research*, 4 (2).

Vallvredú 2007: Josep Vallverdú. Alife in the Classrooms: An Integrative Learning Approach. *Studies in Computational Intelligence*, 44.

Вилотијевић, Вилотијевић 2016: Младен Вилотијевић и Нада Вилотијевић. *Модели развијајуће наставе I*. Београд: Учитељски факултет.

Yang 2013: Shu Nu Yang. The Development of Interdisciplinary Thinking in the New Postmodern Education. *Forum on Public Policy*- 1-17. Retrieved 28.07.2018. from: https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1045659.pdf

Здравковић 2016: Весна Здравковић. Интегративни приступ почетној музичкој настави у основној школи. *Годишњак Педагошког факултета у Врању* 8(2). Врање: Педагошки факултет.

Здравковић 2017: Весна Здравковић. Ставови учитеља и студената о интегративном приступу као фактору успешне музичке наставе у основној школи. *Годишњак Педагошког факултета у Врању* 8(1). Врање: Педагошки факултет.

Vesna Lj. MINIC
Marija M. JOVANOVIC

INTEGRATED TEACHING IN MODERN PRIMARY SCHOOLS

Summary

The goal of this paper is to study and analyze integrated teaching, its teaching and organization methods and its significance for today's elementary school teaching. Given the fact that there has been an ongoing need to include interdisciplinary knowledge (which is based on integration and synthesis) in modern primary schools, this topic then becomes very relevant and interesting for professionals of different fields.

Integrated learning and understanding of the world are the basis for the development of students' intellectual abilities, necessary for the integration of different perspectives they face in education, the development of which is an imperative in the 21st century, as stated by certain experts studying this topic. Integrated teaching is an innovative model which interconnects learning content from multiple subject areas. It provides more dynamics and interdisciplinary connections in teaching a certain topic, which then brings more quality, more meaningfulness and more creativity to the teaching process. Thanks to itsdidactic values, integrated teaching in primary school enables the application of a developmental model of education based on students' in-depth learning, development of creativityand individual authenticity, as well as the development of their divergent thinking.

This teaching and learning model prepares students for lifelong learning, since they are expected to engage in additional activities in order tobuild relationships which would encourage them to act and find new solutions. All the models and levels of integration that we have explained in the paper can be successfully achieved in primary school, both at the class teaching and subject teaching level. Teachers who use their didactic and methodological competencies to assume significantly altered roles (consultant, helper, facilitator, educator, etc.) are an important prerequisite for effective implementation of integrated teaching. In addition to teachers' competencies and to preparing students for active participation in learning activities, an important prerequisite for the quality and effectiveness of integrated teaching are certainly teamwork and rational use of knowledge arisingfrom both the theoretical and empirical research of this complex system of teaching.

This paper has conducted a systematic analysis of integrated teaching from the aspect of: its characteristics and significance, current state and issues that occur during the actual teaching process, and the results of previous studies. As is evident from the paper, the results of the studies presented show that the most common shortcomings of the practical use of integrated teaching are the lack of time to plan it and implement it carefully, and the insufficient methodological competence of teachers, which indicates the need for professional development in this field.

Key words: integrated teaching, primary school, innovative model, planning, practice, research.

Рад је предат 30. марта 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

УДК 613.86(497.115)
doi: 10.5937/bastina30-25466

Оригинални научни рад

*Наташа Р. МЛАДЕНОВИЋ**

*Јелена Р. КРУЉ***
Учитељски факултет у Призрену са привременим седиштем у Лепосавићу, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици

СТРЕСНИ СОЦИЈАЛНИ И МАТЕРИЈАЛНИ УСЛОВИ КАО МЕДИЈАТОРИ ИЗМЕЂУ РАТНИХ ТРАУМАТСКИХ ИСКУСТАВА И МЕНТАЛНОГ ЗДРАВЉА ОДРАСЛИХ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Апстракт: Рад се бави ратним трауматским искуствима становништва са Косова и Метохије и њиховим утицајем на ментално здравље. Директан утицај постоји, а темељи се на траума фокусираном приступу, у коме је директна изложеност насиљу и разорним ефектима рата најбитнији фактор који утиче на ментално здравље. Други, психосоцијални приступ, разматра улогу стресних социјалних и материјалних услова који настају у послератним годинама и даје примат њима као главним факторима који утичу на ментално здравље. Аутори у овом раду испитују медијаторски утицај ових услова. Ревидирањем постојећег модела, постулиран је модел ратних трауматских искустава и њихових ефеката на ментално здравље, посредованих социјалним и материјалним условима. За испитивање подесности модела коришћена је метода анализе путева, моделирањем структуралним једначинама. Потврђена је претпоставка о медијаторској улози стресних социјалних и материјалних услова проузрокованих ратним трауматским искуствима на ментално здравље одраслих. Тестиран модел је уз предложене модификације показао слагање са емпиријским подацима

Кључне речи: ратна искуства, траума, ментално здравље, стресни услови, структурално моделирање.

УВОД

У истраживању последица интензивних траума налазимо многобројне последице како за одрасле, тако и за децу. Низ аутора наводи снажне и трајне реакције особа које су доживеле трауматски догађај, посебно

* Асистент, natasa.mladenovic@pr.ac.rs
** Доцент, jelena.krulj@pr.ac.rs

изражавање депресивних, анксиозних и соматских симптома код особа изложених ратним стресовима, на пример у прогону, борбама, заробљавању и сл. (Pynoos et al. 1993).

У контексту ефеката ратних искустава на ментално здравље посттрауматски стресни поремећај (ПТСП) је свакако најзаступљенија последица коју налазимо и у истраживачком и практичном раду. С обзиром да се ради о поремећају који утиче не само на психичко функционисање особе, већ и на њено соматско здравље (Green et al, 2006, Јакшић и сар. 2006), неурокогнитивно функционисање (Koso & Hansen 2006, Danckwerts & Leathem 2003); о поремећају који може битно умањити радну способност особе која од њега пати, водити учесталим боловањима, конфликтном понашању, породичној и социјалној дисфункционалности (Iribarren et al. 2005) итд., јасно је да ПТСП представља озбиљан проблем не само за оболелог, већ и за његове најближе и друштво у целини. Према критеријуму Америчке психолошке асоцијације предуслов за развој посттрауматског стресног поремећаја је изложеност спољном стресору односно трауматском догађају. Поред врсте, тежине, трајања и броја трауматских догађаја којима је особа изложена, на развој ПТСП-а као и на његово трајање и прогнозу опоравка значајно утичу многобројни фактори који одређују мању или већу индивидуалну вулнерабилност особе кад је у питању овај поремећај. Они укључују како преципитирајуће факторе (карактеристике личности, биолошке особености, искуства особе пре излагања трауми), тако и реакције особе у тренутку кад је изложена трауматском догађају, те чиниоце који су присутни у њеном животу након што је трауматски догађај завршен (APA, 2013), а који могу повећавати ризик за развој озбиљније посттрауматске патологије или пак имати супротну, протективну функцију.

ТРАУМА ФОКУСИРАНИ И ПСИХОСОЦИЈАЛНИ ПРИСТУП

Интерес за психолошке ефекте организованог насиља је вртоглаво порастао последњих 25 година. Као и свако подручје које постане примамљиво истраживачима, тако и ово, обилује различитим, па чак и контроверзним налазима и праксом која се тиче популације погођене ратом (Miller 2010). Посебно се истиче конфликт између траума фокусираног и психосоцијалног приступа разумевању менталног здравља људи погођених оружаним конфликтима.

Испод ова два приступа налазимо потпуно различите претпоставке у вези са факторима који највише утичу на ментално здравље у конфликтном и пост конфликтном сетингу. У литератури се наводе две струје које објашњавају утицај ратних трауматских искустава на ментално здравље заједнице

и људи у заједници. То су траума фокусирани и психосоцијални приступ (Miller & Rasmussen 2010). За заговорнике траума фокусираног приступа, критични фактор је директна изложеност насиљу и разорним ефектима рата (нпр. физички напад, уништење дома, нестанак или смрт ближих и вољених…). Са друге стране, заговорници психосоцијалног приступа наглашавају као битне за ментално здравље људи, после трауматских ратних искустава, стресне социјалне и материјалне услове проузроковане или погоршане оружаним сукобима – услови као што су сиромаштво, неухрањеност, живот у претрпаним и осиромашеним избегличким камповима, сукоби и поделе унутар заједница, губитак социјалне и материјалне подршке, остракизам (Miller & Rasco 2004; Smith et al. 2009)… Траума фокусирани заговорници виде доказе ратне трауме кроз потребу људи у заједници за клиничким третманом (Bichescu 2007), док психосоцијално фокусирани заговорници виде извориште стреса као дубоко укорењеног у условима свакодневног стресног живота. Са психосоцијалног становишта, промена ових стресних услова вероватно ће побољшати ментално здравље људи, а истовремено подстицати њихову инхерентну способност да се опораве уз адекватну социјалну подршку као и проласком времена од изложености ратном насиљу и губитку (Betancourt & Williams 2008).

Насупрот томе, заговорници који су фокусирани на трауму верују да рад на симптомима ратне трауме не само да ће побољшати ментално здравље, већ ће и омогућити људима да се ефикасније носе са сталним стресовима животне средине (Miller & Rasmussen 2010).

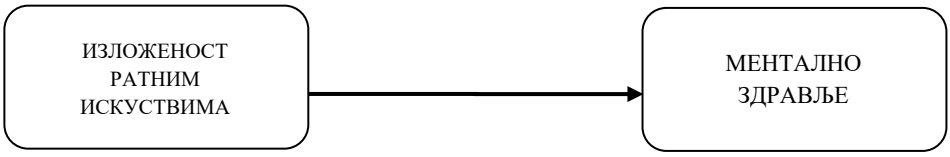
На простору Косова и Метохије, после рата 1999. године може се уочити присуство стресних и социјалних и материјалних услова. Економска стагнација у годинама након 1999. довела је до тога да отварања нових радних места дуго није било што је резултирало високом незапосленошћу становништва на северу Косова и Метохије (Павловић 2018). Не постоје прецизни подаци о стопи сиромаштва, али је сиромаштво и недостатак прихода уочено као главни проблем избеглих и расељених лица на Косову и Метохији (Шљивић 2015). Да би преживео, народ на северу Косова и Метохије је радио разне послове, већином на црно. Преживљавање је била најчешћа реч којом су таксисти описивали примања од свог рада. Од својих послова су могли врло често само да прехране своје породице, а погађало их је највише што код куће имају одраслу децу која су завршила факултете, а не раде нигде (Павловић 2018).

Као један од стресних социјалних услова са којима се сусрело становништво Косова и Метохије у послератним годинама је и питање идентитета. Наводи се да је Косово ничија и свачија земља и да се континуирано тежи очувању суверенитета и интегритета од стране њених представника. Међу кључним проблемима на Косову и Метохији јесу проблеми негативних

стереотипа, друштвене стратификације, дискриминације, расподеле друштвене моћи, што све води формирању једног стресног начина живота и институционалног система, такозваног косовског (Аритоновић 2013). Овакав систем, без сумње, има утицаја и на ментално здравље становника на Косову и Метохији.

Дебата између траума фокусираног и психосоцијалног приступа је делом подстакнута разликама које нису лако помирљиве. Такве разлике укључују неслагање у обиму на које су људи рањиви или отпорни у ситуацијама екстремног и перзистентног стреса (Bonanno 2004, Neuner & Elbert 2007); етика и ефикасност индивидуализованих клиничких интервенција у срединама где су невоље широко распрострањене, а ресурси за ментално здравље оскудни (Miller & Rasco 2004)…

Истраживања психолошког утицаја оружаних конфликата традиционално су се фокусирала на објашњавање везе између директне изложености ратним искуствима и менталног здравља (слика 1).

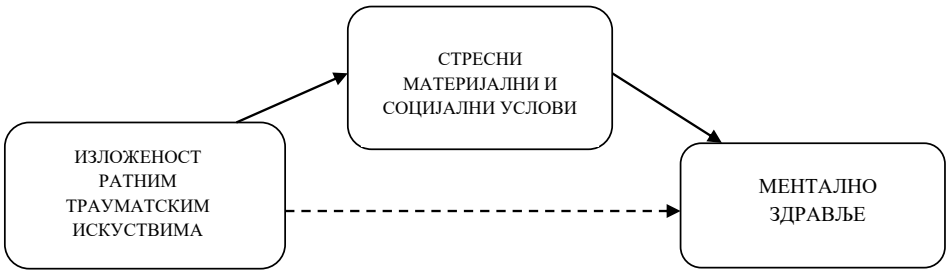
Слика 1. *Модел директног ефекта изложености ратним трауматским искуствима и менталног здравља*

Овај модел је у многим истраживањима објашњавао мали проценат варијансе и на тај начин нагнао истраживаче да размисле који су то фактори и варијабле који могу да допринесу и боље објасне ментално здравље људи који су били изложени ратним трауматским искуствима (Miller & Rasmussen 2010). Одлука да се у модел убаце дневни стресори (стресни социјални и материјални услови проузроковани ратом) донета је након истраживања која су доказала да након пресељења и после завршетка оружаних сукоба, једнак утицај на ментално здравље људи имају дневни стресори као и претходна изложеност рату (Miller & Rasmussen 2010). Тек недавно су истраживачи почели да истражују шта се дешава када се моделу са слике 1. додају дневни стресори (сиромаштво, социјална маргинализација, изолација, промена породичне структуре и функционисања…) До сада, подаци су доследно показали да свакодневни стресори такође имају снажне ефекте на резултате менталног здравља.

Истовремено, расположиви подаци такође указују на то да ће психосоцијално усмерење вероватно потценити штетни утицај који изложеност оружаном сукобу може да има на ментално здравље и психосоцијално функционисање. Интервенције које циљају искључиво дневне стресоре ризикују

да се превиди потреба за специјализованијим третманом за трајно трауматизоване или депресивне појединце. Колико знамо, није објављена студија која би показала да је промена стресних социјалних и материјалних услова сама по себи довољна да подстакне разрешење тешке и трајне трауме или неразрешене туге (Miller & Rasmussen 2010).

Модел који је приказан на слици 2. је почео да се истражује интензивно у претходних неколико година. Дневни стресори, тј. стресни материјални и социјални услови су почели да се налазе у моделима и да имају значајну улогу у додатном објашњавању високог нивоа психичког стреса код људи изложених трауматским ратним искуствима (Al-Krenawi, Lev-Wiesel & Sehwail 2007, Panter-Brick, Eggerman, Mojadidi & McDade 2008).

Слика 2. *Медијаторски ефекат стресних социјалних и материјалних услова изазваних изложеношћу насиљу и губицима у току рата на ментално здравље*

Изложеност рату има значајан директан утицај на ментално здравље, изван стресних социјалних и материјалних услова које ствара. Међутим, додавање дневних стресора моделу доноси два битна сазнања: 1) значајно повећава укупну експланаторну моћ модела и 2) константно слаби, иако никако не елиминише, директну везу између изложености ратним искуствима и менталног здравља.

Недавно интересовање за испитивање начина на које изложеност рату и свакодневни стресори могу истовремено допринети менталном здрављу има своје корене у три сета истраживања: 1) доследно велика количина необјашњене варијансе у исходима менталног здравља када се ратна изложеност користи као једини предиктор психолошких тегоба (тј. забринутост због ограничене експланаторне моћи модела директних ефеката); 2) истраживање са избеглицама у развијеним државама које показују да стресори који се односе на миграције као што су социјална изолација, незапосленост, дискриминација, доследно предвиђају ниво психијатријске симптоматологије исто као, а можда чак и боље него премиграцијска изложеност организованом насиљу (Steel, Silove, Bird, McGorry & Mohan 1999) и 3) студије популација које нису погођене ратом у којима такозвани "daily hassles" (хроничан умор, свакодневни стрес) су чешће повезани са поремећајима

у сфери менталног здравља од неких већих животних догађаја (Kanner et al. 1981, Rowlison & Felner 1988).

У многим студијама је потврђена директна веза између изложености ратним догађајима и посттрауматском стресном поремећају. Већа изложеност - виши нивои присутности симптома ПТСП-а (Barenbaum, Ruchkin & Schwab-Stone 2004). Иако ова веза постоји, уочава се да је та веза далеко од идеалне; у ствари, изложеност рату обично остварује 25% варијансе симптома ПТСП-а, а често и мање од тога. На пример, у студији Милера и сарадника (Miller et al. 2008) одраслих у Кабулу (Авганистан), указује се на корелацију од 39 између изложености рату и симптома ПТСП-а. У Шри Ланки Фернандо и сарадници (Fernando, Miller & Berger 2010) су нашли да изложеност рату објашњава 8% варијансе ПТПСа. Овај исти образац се може наћи и у другим студијама изложености рату као јединoм предиктору дистреса, а још је израженији када се исходи који нису ПТСП користе као зависне варијабле (нпр. депресија, функционално оштећење) (Miller 2008). Чини се да би ови налази довели у питање распрострањену претпоставку да је степен изложености рату кључна одредница озбиљности менталног здравља у конфликтним и постконфликтним друштвима.

Дневни стресори као потенцијални фактори који би објаснили већи проценат варијансе су били нарочито видљиви код избеглица које су напустиле своје земље порекла и настаниле се у развијеним земљама. Искуство пресељења суочило је избеглице са великим бројем стресних изазова, у распону од културалних промена, сиромаштва, социјалне изолације, дискриминације (Birman et al. 2005). Истраживачи су почели да убацују ове постмиграционе стресоре у своје моделе и открили су да постмиграциони стресори имају исто па чак и више удела у објашњавању варијансе симптоматологије у односу на период пре рата. Постмиграциони стресори су били јачи предиктори депресије од изложености рату, док се изложеност рату показала као јачи предиктор ПТСП-а од постмиграционих стресора (Miller et al. 2002, Montgomery 2008).

Најзад, налазимо и на неке неконзистентне податке. Дневни стресори су се показали као јаки предиктори менталног здравља укључујући и ПТСП (Al Krenawi et al. 2007, Catani, Schauer & Neuner 2008), док у две студије (Fernando et al, 2005, Rasmussen et al. 2010,) додавање дневних стресора моделу значајно слаби, али не елиминише, везу између изложености рату и менталног здравља.

Уз адекватну подршку и проласком времена, велики део људи који су доживели трауме поврате психолошки баланс (Foa & Rothbaum 2001), док дневни стресори са својом карактеристиком хроничне претње постепено нарушавају механизме превладавања и нарушавају ментално здравље. Овакви хронични дневни стресори чине људе подложним и за психолошке

и физиолошке болести (Sapolsky 2004). Такође, ови дневни стресори појачавају свој штетни утицај због њихове карактеристике која се огледа у томе да су у малој мери под контролом људи и воде људе стању које је погодно за развој психичких сметњи, а то је осећај губитка контроле над сопственим животом.

На основу приказаног модела психосоцијалног приступа (Слика 2.) изложеност трауматским ратним искуствима и њихови ефекти на поједине аспекте менталног здравља посредовани су социјалним и материјалним условима. Циљ овог рада јесте да испита потенцијалну медијаторску улогу социјалних и материјалних услова као независних медијатора на основу теоријског модела психосоцијалног приступа који је објашњен у тексту. Такође, циљ овог рада је да тестира подесност овог модела методом анализе путева, моделирањем структуралним једначинама.

МЕТОД

Узорак

Истраживање је спроведено у мају и јуну месецу 2019. на пригодном узорку од 152 испитаника (76 мушкараца и 76 жена) на територији Косова и Метохије. Од свих испитаника, запослених је 80, незапослених 57, а 15 испитаника се није изјаснило о запослењу. Распон старости је између 35 и 65 година, а просечна старост је 47,59 (СД=6,07). Сви учесници у истраживању су били обавештени о циљевима истраживања.

Инструменти

Харвард траума упитник – Босанска верзија (*Harvard Trauma Questonnarie – Bosnian version*, Allden et al. 1998) – Инструмент је коришћен на разним подручјима и превођен на разне језике. У нашем истраживању је коришћена Босанска верзија упитника, први и четврти део. Оригинална верзија се састоји из 4 дела: трауматски догађаји, лични описи, повреде главе и симптоми трауме. Први део, који се односи на трауматске догађаје састоји се из 46 наведених трауматских догађаја на које испитаници треба да одговоре позитивно, ако су их доживели и негативно ако нису. Четврти део, симптоми трауме, састоји се од 40 симптома на које испитаници треба да одговоре на четворостепеној Ликертовој скали (1-4) од „не у потпуности" до „у потпуности". Своје одговоре треба да дају с обзиром на присутност ових симптома у последњих недељу дана. Првих 16 ајтема рефлектују критеријум DSM-IV за посттрауматски стресни поремећај. Поузданост инструмента је висока, Кронбах алфа износи 0.89 (Mollica et al. 1992).

Скала депресивности, анксиозности и стреса (*DASS–21*; Lovibond & Lovibond 1995). Састоји од три субскале са по 7 ставки: Депресивност

(нпр. „Осећао сам да немам чему да се надам"), Анксиозност (нпр. „Осећао сам се уплашено без разлога") и Стрес (нпр. „Приметио сам да се нервирам"). Испитаници су на четворостепеној скали Ликертовог типа (од 0-нимало до 3-углавном или скоро увек), процењивали како су се осећали у последњих недељу дана. Све ставке могу се користити као димензија општег менталног здравља, где виши скорови упућују на лошије ментално здравље.

Упитник о материјалним и социјалним условима живота – за потребе овог истраживања састављена су два упитника која имају за циљ да испитају материјалне и социјалне услове у којима испитаници живе. Упитник за испитивање социјалних услова се састоји из 4 питања, док се 2 питања односе на материјалне услове живота наших испитаника на Косову и Метохији у послератним годинама до данас.

Упитник за испитивање социјалних услова:

I У ратним годинама моја породица и ја смо били принуђени да напустимо родни крај и дом:
1) да; 2) не

II У месту у ком живим квалитет и рановрсност културних и забавних садржаја је:
1) веома лош; 2) лош; 3) ни лош ни добар; 4) добар; 5) веома добар

III У месту у коме живим безбедност и сигурност оцењујем као:
1) веома лошу; 2) лошу; 3) ни лошу ни добру; 4) добру; 5) веома добру

IV Учешће српских становника на Косову и Метохији у јавном животу и одлучивању на локалном нивоу оцењујем као:
1) веома лоше; 2) лоше; 3) ни лоше ни добро; 4) добро; 5) веома добро

Упитника за испитивање материјалних услова:

I Материјално стање своје породице у послератним годинама до данас оцењујем као:
1) веома лоше; 2) лоше; 3) ни лоше ни добро; 4) добро; 5) веома добро

II Могућности за адекватну и правилну исхрану чланова своје породице у послератним годинама до данас оцењујем као:
1) веома лоше; 2) лоше; 3) ни лоше ни добро; 4) добро; 5) веома добро

РЕЗУЛТАТИ

Дескриптивни показатељи, карактеристике дистрибуције и поузданост коришћених скала.

Табела 1. 1. Дескриптивни показатељи варијабли коришћених у анализи

Варијабла	*МИН*	*МАКС*	*АС*	*СД*	*Ск*	*Ку*	*α*
Траума	0,00	0,76	0,12	0,16	2,03	3,93	0,85
Општи дистрес	0,00	2,60	0,97	0,61	0,65	–0,01	0,95
Социјални услови[1]	–1,19	1,38	0,02	0,64	–0,00	–0,83	0,64
Материјални услови	1,00	5,00	3,38	0,79	–0,84	1,03	0,72

1 – стандардизовани Z скорови

Испитивање подесности модела

За испитивање подесности модела коришћена је метода анализе путева, моделирањем структуралним једначинама. Све варијабле које су коришћене биле су манифестне. Према теоријском моделу, трауматска ратна искуства остварују ефекат на ментално здравље директно (траума фокусирани приступ) и посредновано (психосоцијални приступ; Miller & Rasmussen 2010). У овом истраживању претпостављен је директан ефекат изложености трауматским ратним искуствима на општи дистрес (негативан афекат) као и индиректан ефекат остварен преко две медијаторске варијабле, социјални и материјални услови. Резултати модела су приказани у табели 2.

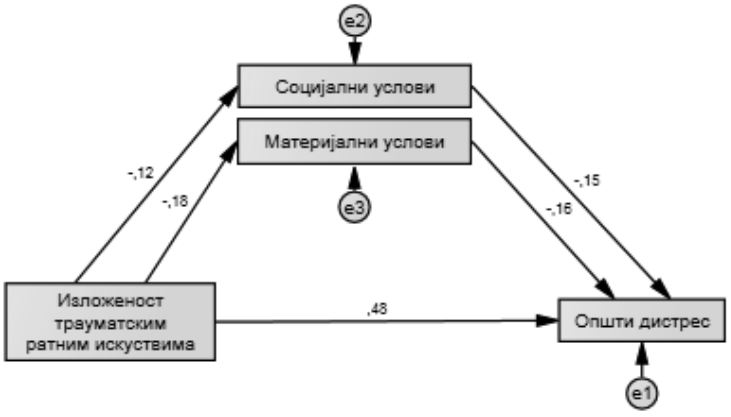

График 1. *Параметри процене за теоријски модел модел ефеката трауматских ратних искустава на ментално здравље посредовано стресним социјалним и материјалним условима*

Табела 2. *Индекси слагања теоријског модела са емпиријским подацима*

X^2	Df	P	RMSEA	CFI	TLI	RFI	AIC	NFI
35.665	1	.000	0.479	0.646	–1.124	–1.059	61.665	0.657

Увидом у индексе слагања можемо закључити да почетни модел није показао слагање са емпиријским подацима те стога усвајамо предложене корекције модела у коме треба испитати ефекат социјалних услова

на материјалне услове. У табели 3. су приказани индекси слагања новог модела са емпиријским подацима.

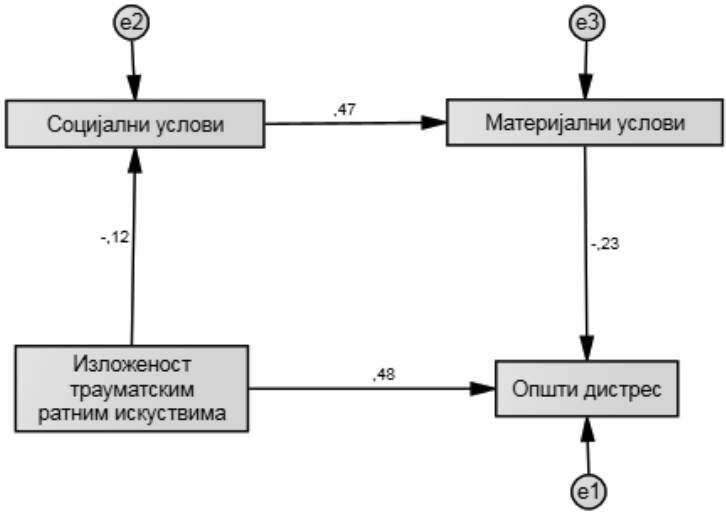

График 2. *Параметри процене за модификовани модел*

Табела 3. *Индекси слагања модификованог теоријског модела са емпиријским подацима*

X^2	df	P	RMSEA	CFI	TLI	RFI	AIC	NFI
7.03	2	.030	0.129	0.949	0.846	0.797	31.028	0.932

Модификацијом постојећег модела уочена су одређена побољшања када су у питању индекси подесности према којима се предложена модификација модела може усвојити. Предложене модификације теоријски су оправдане, тако да се модификовани модел може прихватити као коначан.

ДИСКУСИЈА

Основни циљ овог истраживања био је да се испита потенцијална медијаторска улога социјалних и материјалних услова као независних медијатора у моделу ефекта ратних трауматских искустава на ментално здравље одраслих. Полазна претпоставка била је да су социјални и материјални услови медијатори односа између изложености трауматских ратних искустава и ефеката на ментално здравље. У овом раду користили смо приступ који одвојено сагледава ефекат социјалних и материјалних услова. Према првом моделу претпостављен је независни медијаторски ефекат обе варијабле, и социјалних и материјалних услова. Индекси подесности показали су да овај модел не одговара емпиријским подацима и предложена је модификација

модела која се тиче односа између медијаторских варијабли. Према предложеној модификацији претпостављен је ефекат социјалних на материјалне услове. Ова модификација не противуречи теоријским поставкама, јер у литератури налазимо да су баш стресни социјални услови као што су промене места становања, ново окружење, сукоби и поделе унутар заједница, губитак социјалне подршке, социјална маргинализација, изолација, промена породичне структуре и функционисања и др. између осталог они који утичу и доводе до лоших материјалних услова као што су сиромаштво, неухрањеност… (Miller & Rasco 2004, Smith et al. 2009). Имајући у виду поменуту модификацију и теоријску основу рада предложена промена има утемељење у теорији с обзиром на то почетна претпоставка о медијаторском ефекту социјалних и материјалних услова и даље важи, али је само промењен однос између медијаторских варијабли. Таква промена прихваћена је у овом раду с обзиром на то да теорија говори о томе који су медијатори, али до сада није коришћен приступ који испитује независан однос ових медијаторских варијабли, па је стога ова модификација оправдана и корисна јер не мења почетне теоријске поставке, већ додатно разјашњава однос који постоји између ових варијабли.

ЗАКЉУЧАК

У нашем истраживању је потврђена претпоставка о медијаторској улози стресних социјалних и материјалних услова проузрокованих ратним трауматским искуствима на ментално здравље (негативан афекат) одраслих. Методом анализе путева тестиран је модел који је уз предложене модификације показао слагање са емпиријским подацима.

Као ограничења овог истраживања можемо навести то што су испитаници давали субјективне процене социјалних и материјалних услова, која је заправо манифестна, непсихолошка димензија. Такође, још једно од ограничења је мали узорак који би свакако требало проширити и можда упоредити са резултатима на неком другом подручју које је такође било захваћено ратом. Наредна истраживања на ову тему би било добро да обухвате шире социјалне и материјалне услове настале после ратних трауматских искустава као и да користе неке друге мере процене истих.

Такође, требало би испитати и ефекте стресних социјалних и материјалних услова на појединачне аспекте менталног здравља, а не само на негативни афекат. Ово истраживање има и своје предности и практични као и теоријски значај. Теоријски значај се огледа у разјашњењу модела који испитује медијаторску улогу стресних социјалних и материјалних услова на ментално здравље. Овај модел је постојао, али је први пут испитиван на нашим просторима и уз коришћење методе анализе путева. У овом раду смо индиректно

испитивали и дугорочне ефекте ратних траума на одраслима, који су у време ратних сукоба били млади (пре 20 година). Практичарима који се баве трауматским, а посебно ратним трауматским искуствима, дајемо податке којима потврђујемо далекосежност ефеката ратних трауматских искустава и утицај окружења на ментално здравље поред варијабли које се односе на личне конструкте.

ЛИТЕРАТУРА

Al-Krenawi–Lev-Wiesel-Sehwail 2007: Alean Al-Krenawi-Rachel - Lev Wiesel - Mahmud Sehwail. Psychological symptomatology among Palestinian male and female adolescents living under political violence 2004–2005. *Community Mental Health Journal*, *43*(1), 49-56.

Aritonović 2013: Ivana Aritonović. Some aspects of the ethnical identity of Serbs in Kosovo and Metohia: Focus on the North of province. *Baština*, (34), 335-349.

Barenbaum-Ruchkin-Schwab-Stone 2004: Joshua Barenbaum-Vladislav Ruchkin-Mary Schwab Stone. The psychosocial aspects of children exposed to war: practice and policy initiatives. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, *45*(1), 41-62.

Boothby-Crawford-Halperin 2006: Neil Boothby-Jennifer Crawford-Jason Halperin. Mozambique child soldier life outcome study: Lessons learned in rehabilitation and reintegration efforts. *Global public health*, *1*(1), 87-107.

Bonanno-Westphal-Mancini 2011: George Bonanno- Maren Westphal-Anthony Mancini. Resilience to loss and potential trauma. *Annual review of clinical psychology*, *7*, 511-535.

Bowlby 1982: John Bowlby. Attachment and loss: retrospect and prospect. *American journal of Orthopsychiatry*, *52*(4), 664.

Bichescu-Neuner-Schauer-Elbert 2007: Dana Bichescu-Frank Neuner-Maggie Schauer-Thomas Elbert. Narrative exposure therapy for political imprisonment-related chronic posttraumatic stress disorder and depression. *Behaviour research and therapy*, *45*(9), 2212-2220.

Birman-Beehler-Harris-Frazier-Atkins-Blanton-Fogg 2008: Dina Birman-Sarah Beehler-Emily Merill Harris-Stacy Frazier-Marc Atkins-Shanika Blanton-Louis Fogg. International Family, Adult, and Child Enhancement Services (FACES): A community-based comprehensive services model for refugee children in resettlement. *American Journal of Orthopsychiatry*, *78*(1), 121-132.

Betancourt-Williams 2008: Theresa Betancourt-Timothy Williams. Building an evidence base on mental health interventions for children affected by armed conflict. *Intervention (Amstelveen, Netherlands)*, *6*(1), 39.

Danckwerts-Leathem 2003: Angela Danckwerts-Janet Leathem. Questioning the link between PTSD and cognitive dysfunction. *Neuropsychology Review*, *13*(4), 221-235.

De Jong-Schout 2011: Gideon De Jong-Gert Schout. Family group conferences in public mental health care: An exploration of opportunities. *International journal of mental health nursing*, *20*(1), 63-74.

Green-Krupnick-Chung-Siddique-Krause-Revicki-Miranda 2006: Bonnie Green-Janice Krupnick-Joyce Chung-Juned Siddique-Elizabeth Krause-Dennis Revicki-Jeanne Miranda. Impact of PTSD comorbidity on one-year outcomes in a depression trial. *Journal of clinical psychology*, *62*(7), 815-835.

Iribarren-Prolo-Neagos-Chiappelli 2005: Javier Iribarren-Paolo Prolo-Negoita Neagos-Francesco Chiappelli. Post-traumatic stress disorder: evidence-based research for the third millennium. *Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine*, *2*(4), 503-512.

Fernando-Miller-Berger 2010: Gaithri Fernando-Kenneth Miller-Dale Berger. Growing pains: The impact of disaster-related and daily stressors on the psychological and psychosocial functioning of youth in Sri Lanka. *Child development*, *81*(4), 1192-1210.

Foa-Rothbaum 2001: Edna Foa-Barbara Olasov Rothbaum. *Treating the trauma of rape: Cognitive-behavioral therapy for PTSD*. Guilford Press.

Jakšić-Brajković-Ivezić-Topić-Jakovljević 2012: Nenad Jakšić-Lovorka Brajković-Ena Ivezić-Radmila Topić-Miro Jakovljević. The role of personality traits in posttraumatic stress disorder (PTSD). *Psychiatria Danubina*, *24*(3.), 256-266.

Kanner-Feldman-Weinberger-Ford 1987: Allen Kanner-Shirley Feldman-Daniel Weinberger-Martin Ford. Uplifts, hassles, and adaptational outcomes in early adolescents. *The Journal of Early Adolescence*, *7*(4), 371-394.

Koso-Hansen 2006: Maida Koso-Stedan Hansen. Executive function and memory in posttraumatic stress disorder: a study of Bosnian war veterans. *European Psychiatry*, *21*(3), 167-173.

Lovibond-Lovibond 1995: Peter Lovibond-Sydney Lovibond. The structure of negative emotional states: Comparison of the Depression Anxiety Stress Scales (DASS) with the Beck Depression and Anxiety Inventories. *Behaviour research and therapy*, *33*(3), 335-343.

Mollica-Caspi-Yavin-Bollini-Truong-Tor-Lavelle 1992: Richar Mollica-Yael Caspi-Yavin-Paola Bollini-Toan Truong-Svanf Tor-James Lavelle. The Harvard Trauma Questionnaire: validating a cross-cultural instrument for measuring torture, trauma, and posttraumatic stress disorder in Indochinese refugees. *Journal of nervous and mental disease.*

Montgomery 2008: Edith Montgomery. Long-term effects of organized violence on young Middle Eastern refugees' mental health. *Social science & medicine*, *67*(10), 1596-1603.

Miller-Rasmussen 2010: Kenneth Miller-Andrew Rasmussen. War exposure, daily stressors, and mental health in conflict and post-conflict settings: bridging the divide between trauma-focused and psychosocial frameworks. *Social science & medicine*, *70*(1), 7-16.

Miller- Rasco 2004: Kenneth Miller-Lisa Rasco. *The mental health of refugees: Ecological approaches to healing and adaptation*. Taylor & Francis.

Panter-Brick-Eggerman-Mojadidi-McDade 2008: Catherine Panter-Brick-Mark Eggerman-Aman Mojadidi-Thomas McDade. Social stressors, mental health, and physiological stress in an urban elite of young Afghans in Kabul. *American Journal of Human Biology: The Official Journal of the Human Biology Association*, *20*(6), 627-641.

Pavlović 2019: Aleksandar Pavlović. Prilozi o ekonomskim aspektima svakodnevnice Srba u severnoj Kosovskoj Mitrovici. *Baština, (47),* 491-513.

Pynoos-Goenjian-Tashjian-Karakashian-Manjikian-Manoukian-Fairbanks 1993: Robert Pynoos-Armen Goenjian-Madeline Tahijan-Meline Karakashian-Raffi Manikian-Gagik Manoukian-Lynn Fairbanks. Post-traumatic stress reactions in children after the 1988 Armenian earthquake. *The British Journal of Psychiatry*, *163*(2), 239-247.

Rowlison-Felner 1988: Richard Rowlison-Robert Felner. Major life events, hassles, and adaptation in adolescence: Confounding in the conceptualization and measurement of life stress and adjustment revisited. *Journal of personality and social psychology*, *55*(3), 432

Sapolsky 2004: Robert Sapolsky. *Why zebras don't get ulcers: The acclaimed guide to stress, stress-related diseases, and coping-now revised and updated*. Holt paperbacks.

Smith-Perrin-Yule-Hacam-Stuvland 2002: Patrick Smith-Sean Perrin-William Yule-Berima Hacam-Rune Stuvland. War exposure among children from Bosnia i Hercegovina: Psychological adjustment in a community sample. *Journal of Traumatic Stress: Official Publication of The International Society for Traumatic Stress Studies, 15*(2), 147-156.

Steel-Silove-Bird-McGorry-Mohan 1999: Zachary Steel-Derrick Silove-Kevin Bird-Patrick McGorry-Peter Mohan. Pathways from war trauma to posttraumatic stress symptoms among Tamil asylum seekers, refugees, and immigrants. *Journal of traumatic stress, 12*(3), 421-435

Šljivić 2015: Milena Šljivić. Displaced persons from Kosovo and Metohia as the research subject. *Baština*, (38), 175-182.

Nataša R. MLADENOVIĆ
Jelena R. KRULJ

STRESSFUL SOCIAL AND MATERIAL CONDITIONS AS MEDIATORS BETWEEN WAR TRAUMATIC EXPERIENCES AND MENTAL HEALTH OF ADULTS IN KOSOVO AND METOHIJA

Summary

In the study of the consequences of intense trauma, we find numerous consequences for people who survived it and who live in postwar environment. A number of authors report strong and sustained reactions of persons who have experienced a traumatic event, especially the expression of depressive, anxiety and somatic symptoms in persons exposed to war stress, for example in persecution, fighting, trapping etc. Interest in the psychological effects of war has skyrocketed over the last twenty five years. The two leading approaches to understanding the mental health of people affected by war are the trauma-focused approach and the psychosocial approach.

This paper deals with war traumatic experiences of the population from Kosovo and Metohija and their impact on mental health. Direct influence exists, based on a trauma-focused approach, where a critical factor is direct exposure to violence and the devastating effects of war, the most important factor affecting mental health. Following the existing models on the basis of theoretical foundations as well as the psychosocial approach which considers the role of stressful social and material conditions that emerge in the post-war years in Kosovo and Metohija on mental health, the authors come up with the idea to examine the mediating impact of these conditions. Revising the current model authors postulated a model of war traumatic experiences and their effects on mental health mediated by social and material conditions. Structural equation modeling was used to test the fit of the model. The assumption of the mediating role of stressful social and material conditions caused by war traumatic experiences on adult mental health was confirmed. The tested model, with the proposed modifications, showed agreement with the empirical data.

Key words: mental health, war trauma, stressful social and material conditions, structural equation modelling

Рад је предат 12. фебруара 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

УДК 343.85:343.9.02(049.32)

МЕТОДОЛОШКА И ТЕОРИЈСКА СХВАТАЊА О ОРГАНИЗОВАНОМ КРИМИНАЛУ

(Синиша Р. Достић, Драган Танчић, Петар Танчић, Организовани криминал теоријски и методолошки приступ, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Лепосавић, 2019, 405 страна)

Уводни део

Коаутори су у наведеној научној монографији, на научној основи, објаснили суштинске одн. парадигматске поставке о методолошким и теоријским схватањима организованог криминала, као специфичних друштвених, правних и политичких појава и реалитета, како у друштвеној стварности, тако и у научном фонду. Намера аутора, иако на први поглед изгледа једноставна, је у основи вишезначајна. Пре свега, у досадашњем научном фонду када се разматрала ова проблематика у научном фонду, истој се прилазило, с једне стране, само да се само применом дескрипције објасне теоријска и делом и емпиријска сазнања о организованом криминалу, а с друге стране, у научном фонду када се разматрао организовани криминал, изостала је методолошка основа изучавања ових појава и процеса. Коаутори су на правилан и оригиналан начин уочили ту „празнину“ и исту „надоместили“ - „попунили“ кроз први део монографије, где су на систематски, хируршки прецизан начин те недостатке отклонили. Тиме су фактички и изазвали очекивану реакцију читалаца, као и слушалаца овог предмета на многим факултетима где се предаје као посебан предмет „Организовани криминал“, како у Београду, тако и у Босни и Херцеговини, и др.

Садржај монографије

У првој глави, под насловом „Наука и научна истраживања“ коаутори су објаснили основна схватања о научним сазнањима и научној теорији, основне поставке о научним истраживањима, чиниоцима дефинисања друштвених и политиколошких истраживања, парадигмама друштвених и политичких

наука, доказивању и оповргавању у научним истраживањима, специфичностима односа теорије, методологије и истраживања у друштвеним и политичким наукама. У делу рада одн. у другој глави, под насловом „Методологија и методе“дата су сазнања о методологији као науци о методама научног сазнања, научном методу, техникама, поступцима и инструментима у методологији, исказу, ставу, суду и закључку, хипотезама, индикторима. Трећом главом под насловом „Концептуализација у друштвеним и политиколошким истраживањима“ објашњено је како се врши избор истраживачког проблема и његова артикулација, како се открива тема истраживања као део концептуализације, пројектни задатак као део концептуализације, идејна скица као део концептуализације, однос концептуализације и пројектовања друштвених и политиколошких истраживања, однос концептуализације према предистраживању, однос концептуализације према интерпретацији и практиковању резултата истраживања и могући модел концептуализације друштвеног и политиколошког истраживања. У четвртој глави под насловом „Концептуализација и типски предмет истраживања“ објашњено је како концептуализација као процес и систем замишља предмет и истраживање, и то по моделу типског предмета истраживања и по моделу процеса истраживања, како концептуализација као предмет истраживања се истражује по моделима: истинитог мишљења, типског предмета, процеса истраживања и по моделима доказивања и оповргавања. У петој глави „Реконцептуализација у друштвеним и политиколошким истраживањима“ дата су научна схватања о теоријским, емпиријским и методолошким основама реконцептуализације, класификација реконцептуализације, процедурама реконцептуализације, о реконцептуализацији по оцени података, излагању резултата и реконцептуализацији, реконцептуализацији као критици теорије, метатеорије и методологије, метаметодологије или као процесу њиховог развоја и стварања. У шестој глави су на научној основи дефинисани појмови безбедности, основни теоријски приступи безбедности, и неконвенционални и конвенционални субјекти безбедности. Седмом главом објашњен је историјски развој и дефинисање појма организованог криминала, генерално узев, као и на простору Републике Србије, битне карактеристике организованог криминала: друштвене корене организованог криминала, облици испољавања организованог криминала на националном нивоу и испољавања прекограничног организованог криминала, почев од ирегуларних миграција, кријумчарења људи, трговине људи, кријумчарења опојних дрога, кријумчарења оружја, муниције и пиротехничких средстава, кријумчарење радиоактивног материјала кријумчарење високоакцизних роба, кријумчарења украдених моторних возила, кријумчарење културних добара, кријумчарење ретких биљних и животињских врста, фалсификовања у функцији прекограничног организованог криминала, фалсификовање исправа, фалсификовање новца и платних картица.

У деветој глави под насловом „Савремени систем супротстављања организованом криминалу у Републици Србији" објашњени су легислативни и институционални елементи савременог система супротстављања организованом криминалу у свету и у Републици Србији; облици друштвеног реаговања у оквиру савременог система супротстављања организованом криминалу у Републици Србији и то превентивне и репресивне мере, заштита и реинтеграција жртава појединих облика организованог криминала, субјекти савременог система супротстављања организованом криминалу у Републици Србији и државни и друштвени субјекти и међународни субјекти у области правосуђа и међународне полицијске организације од Интерпола, Европола, Центар за провођење закона у југоисточној Европи (SELEC), Фронтекс.

Критичко разматрање

Као што је општепознато, како у науци или методологијама друштвених и природних наука, одабир теме рада је иницијална тешкоћа, један од најзначајних фактора код израде научних радова. Наиме, правилан избор теме осигурава успех читавог рада, како неког научног чланка, тако и монографија, уџбеника, и слично. Тема истраживања ове монографије је тако дефинисана да се истом истиче суштина и основна садржина датог предмета истраживања, као и парадигма методолошког и теоријског приступа. Кроз тему се уочава да су коаутори прецизно утврдили научне области и научне дисциплине и које садржаје ће да истражују, како у области методологије, политикологије, права и безбедности. Наведени исказ је неспоран, обзиром да су коаутори на правилан начин утврдили научне области и дисциплине, прецизно и систематски, на научној основи одредили садржаје, да тема није ни преширока нити преуска и да су истражени сви битни односи и везе и утицаји између две или више појава једног или више процеса. Веома је значајно напоменути да су коаутори испунили и један фундамнталан научни захтев, а то је, да је сама тема изузетно друштвено и научно значајна и оправдана. Научно сазнање је, као што је општепознато, пре свега систематско сазнање а што се види и из ове монографије. Код цитиране монографије нема несређеног, непотпуног објашњења нити произвољних, нездружених хипотетичких исказа, нити ставова, нити судова, ненаучног карактера. Монографија представља уређен, повезан, свеобухватан, скуп научних чињеница, мноштво искуствених генерализација, научних закона и научних теорија, која је заснована на битним научним принципима, правилима и процедурама. Почетне поставке, тезе у овој монографији се односе на науку, научна сазнања, методологију и метод генерално, а с друге стране, и посебно у вези схватања о основама методологије организованог криминала. Коаутори с пуним оправдањем наглашавају да наука представља најегзактнију,

и најистинитију духовну творевину којом се открива стварност онакве каква је, а да научна сазнање до којих свака наука долази, нису вечита, напротив, њихови домети, исходишта су релативни и потпадају под стална преиспитивања. Резултат преиспитивања су стална допуњавања датих сазнања и стицање новостечених научних сазнања, чиме се фактички нека сазнања која су до тада сматрана истинитим и тачним показују као нетачна и делимично или потпуно елеминишу из науке. Посебан допринос у овој монографији се односи на чињеницу истицања да је методологија наука о методама научног сазнања, да она проучава метод научног сазнања, развија методска логичка начела, настоји да систематизује и оцени истраживачку праксу одређене науке, да методологија као наука има свој предмет и своје методе, те се она јавља и као теорија и као предмет теорије, те имамо методологију науке и њене мета-методологије, а то су општа мета-методологија, општа методологија; постоје групе сродних наука и њихова методологија и мета-методологија, као што су друштвене науке, методологија друштвених наука и мета-методологија друштвених наука или политичких, правних и безбедносних наука или методологија организованог криминала и друге научне дисциплине и њихове методологије. Посебан научни значај представљају схватања о концептуализацији и реконцептуализацији методологије организованог криминала, почев од артикулације проблема, откривања теме, израда нацрта научне замисли, пројекта, пројектовања, и др.

Са теорјског аспекта о појави и појму организованог криминала, коаутори су на систематичан начин представили и на научној основи објаснили генезу настанка и развоја ове појаве, њене друштвене корене, узроке и последице ове појаве. На научној основи, у складу са правилима научног дефинисања, дефинисали су појам организованог криминала, његове манифестације, сличности и разлике и специфичне везе и односе са другим облицима друштвене стварности. Приликом дефинисања овог појма коаутори су користили страну и домаћу научну литературу одн. научно- теоријски и методолошки фонд, као и страна законодавства, али и законодавство Републике Србије. Аутори си описали и објаснили битна својства организованог криминала, организованих криминалних група као носиоца организованог криминала у свету, на западном Балкану, а с посебним нагласком на организоване криминалне групе у Републици Србији. Са успехом су на научној основи објаснили и облике испољавања организованог криминала на националном нивоу. Посебно су објаснили и више облика испољавања прекограничног организованог криминала, почев од ирегуларних миграција, кријумчарења људи, трговину људима, кријумчарења опојних дрога, кријумчарење оружја, муниције и пиротехничких средстава и др. Коаутори су обрадили и систем супротстављања организованом криминалу, како у свету, тако и у Републици

Србији. У овој монографији употребљена су научна сазнања из области метаметодологије и методологије друштвених, политичких и правних наука, као и специјална методологија организованог криминала, што обухвата примену метода посебних наука и општенаучних и посебних научних метода, техника и инструмената. Ова монографија припада корпусу методолошких, политичких, правних и безбедносних наука и научних дисциплина. Богат и разноврстан научни фонд, број страна, број фуснота (преко 500 фуснота) показују интрадисциплинарност и интердисциплинарност овог научног дела.

Закључак

Организовани криминал као појава и реалитет је присутан, како у прошлости, тако и у савременим друштвеним и другим условима. То је појава и процес која фактчки угрожава све субјекте, како у глобалном, тако и у националном контексту. За ову појаву и реалитет је карактеристична изразита процесуалност, експанзија, висок степен организованости и повезаности у глобалним и националним оквирима. Супростављање овој „хидри" изискује многе ресурсе, снаге и средства, како на националним нивоима, тако и на глобалном нивоу. Организовани криминал неспорно представља изузетно сложену и опасну претњу човечанству у укупности, савременој заједници и свим државама, без обзира на просторну димензију. Опште је познато да су прве организоване криминалне групе постојале још у средњем века, када су организоване криминалне банде нападале велике градове, како би временом прерасле из локалних у националне, и из националних у међународне оквире. У том контексту, мора се имати у виду чињеница да организовани криминал, као друштвено девијантана појава и процес, има изузетну снагу да искористи све повољне услове за свој развој и утицаје, како у легалним друштвеним структурама, али и у другим структурама (политичким, економским, банкарским, и др.) те да се вешто прилагођава конкретној ситуацији, али не само у оквиру једне државе, него и на међународном плану. Из тих разлога је неопходно познавати његове теоријске и емпиријске основе а посебно методологију изучавања ове појаве. Једино са научно заснованим сазнањима, из области теорије, методологије и методике организованог криминала, уз максималну финансијску подршку заједнице – држава, могуће је знањем, искуством и праксом сузбити у битној мери ову појаву. Неспорно је, на основу анализе праксе у многим државама, уочити да се организовани криминал не манифестује у свим земљама у истом облику. Пример је НР Кина или сада нпр. Република Србија, у којој је уведено ванредно стање ради заштите живота и здравља људи због корона вируса марта 2020 године, да је стопа организованог криминала драстично опала. На крају, морамо истаћи, да је тема у потпуности, у складу са насловом рада, научно обрађена

по свим битним чиниоцима, прецизно, систематично, са јасним стилом и језиком, лако је читљива, коју могу сви да разумеју, од обичног човека до студената и интелектуалаца. Моногафија је очито намењена пре свега студентима друштвених наука, а посебно студентима из области безбедности, али и обичном човеку. Њен друштвени и научни допринос је огроман, јер монографија представља конгломерат најсавременијих сазнања из области метаметодологије и методологије друштвених наука и методологије организованог криминала и научних сазнања из научних области: права, политикологије, безбедности, криминалистике.

Др Бојан Н. Шево*

* Научни сарадник Института за српску културу Приштина – Лепосавић из Лепосавића.

УПУТСТВО САРАДНИЦИМА

ОПШТЕ НАПОМЕНЕ

Часопис *Башшина* излази три пута годишње и објављује научне радове, грађу и приказе из свих области друштвених и хуманистичких наука. Радови који су већ објављени у некој другој публикацији не могу бити прихваћени. Текстови који су под истим или сличним насловом били усмено изложени на неком научном скупу, треба да садрже податак о томе иза наслова, у посебној напомени при дну прве странице, обележеној звездицама. Уколико је рад настао у оквиру неког пројекта, то такође треба унети у напомену на првој страници текста.

Рукописе, који морају бити правописно и језички коректни и уређени према овом упутству, редакција *Башшине* прима током целе године. Након уредничког читања и одобравања, рад се даље прослеђује рецензентима. Обе рецензије морају бити позитивне да би текст био објављен.

Текстови се објављују на српском језику, екавским или ијекавским књижевним изговором, ћирилицом, при чему се примењују норме утврђене *Правойисом срйскоїа језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Матица српска: Нови Сад 2010). По договору са Уређивачким одбором, рад може бити објављен на енглеском, као и на свим словенским језицима; у том случају резиме мора бити написан на српском језику. Обим рада не сме премашити један ауторски табак.

Рад куцати на страници формата A_4, са маргинама од 1 инча (опција *Normal*), писмом на којем желите да буде објављен, тако што ћете изабрати одговарајућу тастатуру (*Serbian Cyrillic* или *Serbian Latin*) и фонт *Times New Roman*. У случају да користите специјалне знаке (нпр. старогрчке, старословенске, хебрејске и сл.), обавезни сте да пошаљете тип нестандардног фонта који сте користили. Ако није другачије назначено, величина фонта треба да буде 12 тачака, текст куцати с проредом (*Multiple*) 1, поравнати с обе стране (*Justified*) и увући нови пасус за 0,5 инча, укључујући и напомене.

Радови треба да буду достављени на електронску адресу редакције *Баштина*: institut.skp@gmail.com, у прилогу – као отворени документ (Word). Пре слања Редакцији рад сачувати у верзији Word 1997–2003 (File – Save as type – Word 1997–2003) ради избегавања техничких проблема услед некомпатибилности различитих верзија Word програма на рачунарима.

КОМПОЗИЦИЈА РАДА

1. Име, средње слово и **презиме** аутора писати у горњем левом углу, курзивно, с тим што се презиме пише капиталним словима. Испод тога треба да стоји афилијација (званичан назив и седиште институције у којој је запослен), а иза презимена звездицом обележити напомену, у којој ће стајати научно звање и адреса електронске поште аутора. Ако је више од два аутора, довољно је навести адресе за прва два.

2. Наслов рада пише се испод имена аутора, с једним редом размака, капиталним словима, величине 14 компјутерских тачака. Поднаслови се пишу величином слова 12 тачака, капиталним словима. Наслов и поднаслови треба да имају централно поравнање без увлачења и не треба их писати масним словима (не болдирати), осим када је у питању некролог.

3. Сажетак (апстракт) рада на српском језику, до 150 речи, пише се испод наслова, с једним редом разамака, увучен 0,5 инча у односу на леву маргину, величином слова 10 тачака, с ознаком *Апстракт*.

4. Кључне речи на српском језику, до 10 речи, пишу се испод апстракта, с једним редом размака, увучене 0,5 инча у односу на леву маргину, величином слова 10 тачака, са ознаком *Кључне речи* и тачком иза последње речи.

5. Текст рада пише се испод кључних речи, с два реда размака.

6. Напомене писати при дну сваке странице, а не иза текста, величином фонта 10.

7. Списак извора и цитиране литературе пише се на крају текста, након два реда размака, величином слова 10 тачака. За библиографске јединице у изворима и литератури на крају рада треба одабрати тзв. висећи параграф (*Hanging*), односно увући текст за 0,5 инча, осим првог реда. Прво се даје списак извора, а затим цитиране литературе.

8. Резиме на енглеском језику, до 300 речи, треба да стоји испод списка литературе.

9. Кључне речи на енглеском језику пишу се испод резимеа, с једним редом размака.

10. Прилози (слике, табеле, графикони) могу бити уметнути у текст. Уколико су такве величине да ометају слање рада на лектуру и рецензију без посебног паковања, треба их приложити на крају рада, са тачном назнаком (цифрама) на ком месту у тексту треба да буду штампани. Прилози се не штампају у боји.

ЦИТИРАЊЕ У ТЕКСТУ РАДА

1. Наслови засебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у тексту пишу се курзивом, док се наслови поглавља у књигама, чланака у новинама и часописима, радова у зборницима и слично, пишу под знаком навода.

2. Страна имена пишу се транскрибовано (прилагођено српском језику) према правилима поменутог *Правописа* (2010), а ако име није широко познато у научној области из које је рад, пожељно је у загради дати изворно писање када се страно име први пут наведе.

3. Цитати из дела на страном језику, у зависности од функције коју имају, могу се наводити на изворном језику, у преводу, или се определити да извор буде у тексту, а превод у напомени, или обрнуто, с тим да се назначи име преводиоца (односно, ако је аутор сам преводио, иницијали). Важно је доследно се придржавати одабраног начина цитирања.

4. Стихове увлачити 1,7 инча од леве маргине и куцати их величином слова 10 компјутерских тачака.

5. Пожељно је да се **цитати дужи од три реда** издвајају у засебни параграф са по једним празним редом, увлачењем 0,5 инча од леве маргине и величином слова 10 тачака.

6. Примењује се **парентетички начин цитирања** (прилагођени MLA стил). У уметнутој библиографској скраћеници (парентези) презиме аутора наводи се у облику и писму дела које је консултовано или цитирано. Следи година издања, а потом две тачке и број странице са које је цитат узет, нпр: (Делић 1995: 41).

– Ако се у раду позива на два или више извора, скраћене библиографске напомене се пишу у истој загради и одвајају се тачком и запетом, нпр: (Јовановић 1997; Popović 2010).

– Уколико дело има више од два аутора, наводе се имена прва два, одвојена цртом, а потом се пише и др. Нпр: (Ивић–Клајн и др. 2007).

– Пожељно је цитирање према изворном тексту (оригиналу) и писму. Ако то није могуће, у парентези треба да стоји назнака да је коришћен секундарни извор, и то на језику и писму извора, нпр: (према Тешић 1997).

– Уколико је име аутора наведено у реченици или пасусу у којем се цитат наводи, или је оно јасно из контекста, довољно је у заграду ставити само годину издања и број странице. Нпр: Грдинићев рад темељи се на ставу да „појмови на пола пута“ треба да ублаже терминолошке противуречности у поменутој дијади (2005: 101–112).

– Ако се појављују два или више аутора са истим презименом и позива се на дела објављена исте године, поред презимена наводи се и име или иницијал имена (важно је доследно се придржавати одабране форме), нпр: (Петровић Ср. 1984; Петровић Св. 1984).

– Уколико се наводи више дела која је један аутор објавио исте године и истим писмом, аутор се може опредeлити за један од два начина: 1) свако од наведених дела обележава се једним словом по азбучном, односно абецедном реду иза године издања, нпр: (Настасијевић 2000а: 18); 2) иза имена аутора пише се курзивно наслов дела (ако је наслов вишечлан, може се уписати само прва реч), а потом број странице; овај начин обележавања погодан је за позивање на сабрана дела, односно тамо где се проучава опус једног аутора, па су наслови важни за праћење текста, нпр: (Андрић, *Знакови*, 16).

– Ако се позива на цео зборник, енциклопедију или антологију, у парентези се то означава скраћеницом ур. или прир. испред имена уредника/приређивача, нпр: (ур. Палавестра 1992: 34).

– Уколико дело нема аутора или је његово име непознато, у парентези се курзивно наводи (скраћени) наслов дела, година издања и број странице, нпр: (*Буīаршīице* 1979: 5).

– Дневна штампа се може цитирати: према називу дневног листа и години, односно датуму (ако се у раду позива на више бројева објављених исте године), иза чега следи број странице на којој се цитат налази, нпр: (*Полиīика,* 14. 12. 2016: 4); према имену аутора чланка, нпр: (Савић 2012: 9); изузетно, према наслову чланка, уколико је име аутора непознато, а сам чланак предмет анализе („Шта ће нама Бранко“ 2013: 3).

– Уколико се цитира литература с интернета, у парентези се пише година објављивања (ако је позната), а не година посете сајта.

– Ако је цитат узет са више суседних страница истог рада, уписује се број прве и последње странице која се цитира, а између њих ставља се црта, нпр: (Ивић 1986: 128–130). Изостављена места у самом тексту цитата обележавају се са три тачке у угластој загради: […].

– Ако се цитира више несуседних страница истог рада, број страница се одваја запетом, нпр: (Ивић 1986: 128, 130).

7. Фусноте служе за експликативне напомене (детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима, необјављеној архивској грађи итд.) и не могу бити простор за библиографску референцу. Фусноте треба обележавати арапским бројевима (у тексту увек иду иза знака интерпункције) и стављати их при дну сваке странице, а не иза текста рада. Треба их куцати по шеми: *Insert – Reference – Footnote*, а не намештањем разних оквира, јер се једино на тај начин може гарантовати да ће се у прелому фусноте појавити на правом месту.

8. Наводнике и полунаводнике обележавати на следећи начин: „ “ / ’ ’; не писати две запете уместо отвореног знака навода, два знака извода уместо отвореног и затвореног знака навода и слично). За цитирање литературе на страном језику користи се онај облик наводника који се употребљава у том (а не у српском) језику.

9. За наглашавање користити *курзив* (*italic*), а не **масна слова** (**bold**), изузев за наслов некролога.

НАВОЂЕЊЕ ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ У СПИСКУ НА КРАЈУ РАДА

Податак о делу пише се језиком и писмом на коме је дело објављено, односно којим су дотичне речи у изворнику дате (нпр. уколико је назив издавача неке ћириличне књиге на страном језику, само се он даје латиницом).

Редослед јединица у попису литературе организовати азбучним редом по презименима аутора уколико је основно писмо рада ћирилица, абецедним ако је основно писмо латиница. Презименима на страним језицима, у тексту писаном ћирилицом, припада онај редослед који добијају према изговору, а не према првом слову којим су написана.

1. Монографска публикација (књига)

Нпр: Матицки 2003: Миодраг Матицки. *Језик срйскоī йесништва.* Нови Сад: Прометеј.

– Ако се више библиографских јединица односи на истог аутора, треба их хронолошки поређати према годинама издања.

– Уколико је реч о зборнику, антологији и слично, на почетку се наводи име приређивача или уредника уз одговарајућу скраћеницу, која иде иза имена:

Нпр: Петковић 2000: Новица Петковић (ур.). *Крашак йреīлед срйске књижевносши*. Београд: Лирика.

– Уколико је реч о два аутора:

Нпр: Велек–Ворен 2004: Рене Велек–Остин Ворен. *Теорија књижевносши*. Прев. Александар Спасић и Слободан Ђорђевић. Београд: Утопија.

– Уколико књига нема аутора:

Наслов. Место издања. Издавач: година.

Нпр: *Буīаршшице* 1979. Избор и предговор Новак Килибарда. Београд: Рад.

– Ако је књига објављена у овиру сабраних дела, пожељно је навести и тај податак:

Нпр: Андрић 1982: Иво Андрић. „О причи и причању". *Исшорија и леīенда:* Есеји, огледи и чланци. *Сабрана дела Иве Андића*, књ. 12. Београд: Просвета; Загреб: Младост; Сарајево: Свјетлост; Љубљана: Државна založba Словеније; Скопје: Мисла; Титоград: Побједа, 68–72.

– Име преводиоца, приређивача и сл. пише се иза наслова, уз одговарајућу назнаку (приредио, уредио, изабрао, превео и слично), која се пише скраћеницом:

Нпр: Настасијевић 1991: Момчило Настасијевић. *Поезија*. Прир. Новица Петковић. Горњи Милановац: Дечје новине.

– У складу с *Правойисом* (2010), двочлана женска презимена аутора пишу се без цртице.

– Удружени издавачи одвајају се двотачкама:

Нпр: Фрајнд 1996: Марта Фрајнд. *Историја у драми – драма у историји: огледи о српској историјској драми.* Нови Сад: Прометеј: Стеријино позорје; Београд: Институт за књижевност и уметност.

– Монографска публикација са корпоративним аутором (комисија, асоцијација или организација уз коју на насловној страни није наведено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора) цитира се на следећи начин: Београдска филхармонија 2005: *Сезона 2005–2006: Циклус Ханс Сваровски.* Београд: Београдска филхармонија.

2. Чланак из серијске публикације

Нпр: Шоп 1980: Љиљана Шоп. „Уточиште у времену". *Књижевност*, год. XXXV, књ. LXIX, 6–7, 1127–1133.

3. Чланак из зборника, антологије

Нпр: Славнић 1996: Иво Славнић. „Историјски роман – дефиниције и дилеме." *Историјски роман*. Зборник радова. Ур. Миодраг Матицки. Београд: Институт за књижевност и уметност; Сарајево: Институт за књижевност, 209–223.

4. Одредница из енциклопедије, речника или сл. референтне књиге

Ако се може утврдити аутор одреднице:

Нпр: Slavnić 1992: Ivo Slavnić. „Istorijski roman". *Rečnik književnih termina.* Ur. Dragiša Živković. [Drugo, dopunjeno izdanje.] Beograd: Institut za književnost i umetnost: Nolit, 307–309.

5. Дневна штампа

Нпр: Вукадиновић 2008: Алек Вукадиновић. „Човек је постао машина". *Вечерње новости*, 29. јануар, 19.

6. Приказ

Нпр: Ђуричковић 2000: Милутин Ђуричковић. „Логос и парадигма". (Петар Милосављевић. *Логос и парадигма.* Београд: Требник, 2002, 196 стр.) *Борба* 29. јун, 18.

7. Електронски извори

– Монографска публикација на мрежи

Презиме Година: Име Презиме. *Наслов.* <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Childs–Fowler 2006: Peter Childs–Roger Fowler. *The Routledge Dictionary of Literay Terms*. <http://www.uv.es/fores/The_Routledge_Dictionary_of_Literary_Terms.pdf>. [15. 9. 2012].

– Чланак из часописа и дневне штампе на мрежи

Презиме Година: Име Презиме. Наслов чланка. *Наслов часописа*, датум часописа. <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Рибникар 2006: Владислава Рибникар. „Историја и траума у романима Давида Албахарија". *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, март 2006. <http://www.maticasrpska.org.yu/download/knj543.pdf>. [5. децембар 2008].

– Ако се часопису и појединачним чланцима приступа преко неке претплатничке базе, после података о часопису треба навести име базе и, евентуално, библиотеке која је њен претплатник и преко које је аутор бази приступио. Не треба наводити URL адресу часописа или чланка, већ само, уколико је доступна, адресу почетне стране базе часописа.

– Чланак из енциклопедије на мрежи

Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana.* <http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html>. [15. 12. 2008].

– Издања на компакт-диску (CD-ROM)

Презиме Година: Име Презиме. *Наслов*. CD-ROM. Место издања: Издавач, година.

Нпр: Детелић 2004: Мирјана Детелић. *Градови у хришћанској и муслиманској епици*. CD-ROM. Београд: Балканолошки институт САНУ.

8. Рукопис или препис на писаћој машини

Нпр: Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар. Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописе треба цитирати према фолијацији (нпр. 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

9. Необјављена дисертација

Нпр: Гајић 1965: Драгутин В. Гајић. *Карактеристике развоја банкарства у Југославији између два светска рата*. Докторски рад. Београд: Економски факултет.

10. Необјављена архивска грађа цитира се у складу са правилима дотичног архива (у скоро свим случајевима креће се од општег ка појединачном: архив, фонд, кутија, фасцикла, документ).

Нпр: Архив Југославије (АЈ), фонд 66, Министарство просвете Краљевине Југославије, фасцикла 2209, архивска јединица 7, Извештај просветног одељења Дринске бановине министру просвете бр. 2086, 8. јануар 1932.

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ПОЛЕМИКЕ

Критике, прикази, полемике и сл. треба да имају централно постављен наслов, величине 14 компјутерских тачака, испод кога у загради треба писати библиографску јединицу на коју се приказ односи:

(Име Презиме [ако је зборник, с уобичајеном назнаком ур.]. *Наслов приказане публикације*. Место: Издавач, година издавања, број страница.)

Аутор се потписује курзивно, с два реда размака иза текста, уз десну маргину. Иза презимена аутора треба да стоји звездицом обележена напомена, у којој се пише афилијација и адреса електронске поште.

За додатна упутства и информације о начину цитирања можете се обратити редакцији *Баштине* (institutskp@gmail.com) или консултовати литертатуру:

Вранеш, Александра. *Од рукойиса до библиоӣеке. Појмовник*. Београд: Филолошки факултет, 2006.

MLA Style Manual and Guide to Scholarly Publishing. 3rd edition. New York: MLA, 2008.

Russell, Tony et al. "MLA Formatting and Style Guide". *The Purdue OWL,* Purdue U Writing Lab, 2 Aug. 2016. <https://owl.english.purdue.edu/owl/resource/747/01/>. [16. 12. 2017].

Уређивачки одбор *Баштине*

Рецензенти овог броја:

Проф. др Ненад Аврамовић, редовни професор, Универзитет Привредна академија, Нови Сад, Правни факултет за привреду и правосуђе;

Проф. др Марко Атлагић, редовни професор у пензији, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет у Косовској Митровици;

Проф. др. Милан Милошевић, редовни професор, Универзитет „Унион Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право Београд;

Проф. др Миодраг Горић, редовни професор, Универзитет „Унион Никола Тесла“ Факултет за пословне студије и безбедност Београд;

Проф. др Оља Арсенијевић, редовни професор, Универзитет „Унион Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право Београд;

Проф. др Ненад Перић, редовни професор, Универзитет „Унион Никола Тесла“, Факултет за дипломатију и безбедност у Београду;

Проф. др Нђо Даниловић, редовни професор, Универзитет Унион „Никола Тесла“, Пословни и правни факултет Београд;

Проф. др Далибор Елезовић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет у Косовској Митровици;

Проф. др Небојша Лазић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет у Косовској Митровици;

Др Јасмина Ахметагић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Иван Бецић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Срђан Словић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Весна Зарковић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Јелена Михајловић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Живорад Миленовић, ванредни прорфесор, универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;

Др Синиша Достић, доцент, МУП Републике Србије;

Др Анка Булатовић, доцент, Европски универзитет Брчко дистрикт, Брчко, Босна и Херцеговина;

Др Јелена Петровић, доцент, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за Педагогију;

Др Сања Микетић Суботић, доцент, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Др Јелена Војиновић-Костић, доцент, Паевропски универзитет Апеирон, Бања Лука;

Др Јелена Давидовић Ракић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Др Марија Јефтимијевић Михајловић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Мирјана Бечејски, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Звездана Елезовић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Бојан Шево, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Далибор Велојић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Ена Мирковић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Петар Ристановић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Јован Симијановић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Јасмина Кнежевић, истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Драган Танчић. - 1991, св. 1- .
- Приштина–Лепосавић : Институт за српску културу, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300